

T.C.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYOLOJİ ANA BİLİM DALI
GENEL SOSYOLOJİ VE METODOLOJİ PROGRAMI

“ENDÜSTRİYEL PATERNALİZM” ÜZERİNDEN SANAYİLEŞME:
ÇANAKKALE SERAMİK FABRİKASI ÖRNEĞİ
(Doktora Tezi)

Hazırlayan: Hasan GÜLER
20066032

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Derya FIRAT

İSTANBUL – 2011

Hasan GÜLER tarafından hazırlanan “**Endüstriyel Paternalizm**” Üzerinden **Sanayileşme: Çanakkale Seramik Fabrikası Örneği** adlı bu çalışma aşağıda adları yazılı jüri üyelerince Oybirliğiyle / ~~Oyçokluğuyla~~ Doktora Tezi olarak Kabul Edilmiştir.

Kabul (Sınav) Tarihi : 17 / 06 / 2011

(Jüri Üyesinin Ünvanı , Adı , Soyadı ve Kurumu) :

İmzası :

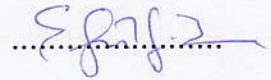
Jüri Üyesi : Yrd.Doç.Dr.Derya FIRAT (Danışman-Tez İzl.Kom.Üy.)

Jüri Üyesi : Yrd.Doç.Dr.Yıldırım ŞENTÜRK (Tez İzl.Kom.Üy.)

Jüri Üyesi : Yrd.Doç.Dr.Şebnem GÜLFİDAN (Tez İzl.Kom.Üy.-M.Ü.Öğr.Üy.)

Jüri Üyesi : Prof.Dr.Ayşe DURAKBAŞA (M.Ü.Öğr.Üy.)

Jüri Üyesi : Yrd.Doç.Dr.Hakan KOÇAK (Kocaeli Üniv.Öğr.Üy.)

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa no.</u>
ÖNSÖZ.....	IV
ÖZET.....	V
SUMMARY.....	VI
RESİMLER LİSTESİ.....	VII
TABLolar LİSTESİ.....	VIII
KISALTMALAR.....	IX
1. GİRİŞ.....	1
1.1. Araştırmanın Yöntemi.....	5
1.2. Alan Araştırmasının Yöntem ve Tekniği.....	7
1.3. Türkiye’de Oluşan Sosyal Değişme Literatürüne Toplu Bir Bakış... 10	10
1.3.1. Türkiye Köy Araştırmalarında Temel Yaklaşımlar.....	10
1.3.2. Türkiye’de Kent Odaklı Araştırmalar.....	16
2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE.....	25
2.1. Endüstriyel Paternalizm: Yerel İktidarın Bir Vehçesi Olarak “Paternalist-Ağalık” Rejimi.....	26
2.1.1. İktidar Alanı Olarak Fabrikalar.....	29
2.1.2. Amerikanvari “Şirket Kasabası” Pullman’dan Çan Kasabasına Paternalizm Örnekleri.....	34

2.2. 1980 Sonrası “Sanayisizleşme” Tartışmalarının Gölgesinde Yeni Paternalizm	39
2.3. Sınıf Literatürü Üzerine Genel Bir Değerlendirme.....	46
2.3.1. Yeni Zamanlarda İşçilik Haller.....	52
2.3.2. Çevre Ülkelerde Ortaya Çıkan İşçilik Örüntüleri.....	57
3. TÜRKİYE’DE DEVLET, İŞADAMLARI VE “İŞÇİLEŞMİŞ KÖYLÜLER”.....	71
3.1. 1923 – 1950: Tek Parti Önderliğinde Ulus-Devletin İnşa Süreci.....	72
3.1.1. 1923 – 1930: “Bir Millet Uyanıyor”.....	74
3.1.2. 1930 – 1950: Devlet Kapitalizminin “Önlenemeyen Yükselişi”.....	84
3.2. 1950 – 1980: Kapitalist Dünya İçinde Türkiye.....	93
3.2.1. 1960 – 1980: Darbe Sonrası Planlı Kalkınma ve İthal İkamesi.....	98
3.3. 1980-2010: Yeni Dünya Düzeni İçinde Türkiye.....	110
4. ÇAN İLÇESİNİN KURULUŞU, SERAMİK FABRİKASININ AÇILIŞI VE KASABAYA GÖÇ.....	128
4.1. Kuruluşundan 1945’e Kadar Çan.....	128
4.2. 1945 Sonrası Çan.....	133
4.3. 1957 Seramik Fabrikasının Kuruluşu.....	140
4.4. Çan’ın Göç Mekanına Dönüşmesi ve Devletin Kasabasından İbrahim Bodur’un Kasabasına Geçiş: 1960’lar.....	147
5. ENDÜSTRİYEL PATERNALİZMİN ŞAFAĞINDA ÇAN’DAKİ EMEK PİYASASININ OLUŞUMU: 1960-1980.....	157
5.1. Patronla İşçilerin İlk Kışıması ve İşçi Sınıfının Başlamadan Biten Umutları: 1965 Büyük Grevi.....	167

5.2. Grev Süresince Endüstriyel Paternalist Anlayışın Güçlenmesi ve “İtaatkâr” Öznenin Oluşumu.....	174
5.3. Grev Sonrası Çan: 1970-1980.....	181
6. 1987–2010: ENDÜSTRİYEL PATERNALİZMİN YENİ BOYUTU: TAŞERONLAŞMAYA GEÇİŞ VE EMEĞİN ESNEKLEŞMESİ.....	188
6.1. 1990’lar: Fabrikaya Tutunmak.....	200
6.2. 21.yy’ın İlk On Yılında Çan	203
7. SONUÇ.....	215
8. EKLER.....	223
9. KAYNAKÇA.....	290
10. ÖZGEÇMİŞ.....	305

ÖNSÖZ

Bu çalışma, uzun bir uğraşın sonucunda ortaya çıkmıştır. Eğitim hayatım boyunca bana yol gösteren, bilgi ve deneyimlerini paylaşmaktan çekinmeye hocalarımla katkısını her zaman yanımda hissettim. Onların yol arkadaşlığı sayesinde böylesi bir çalışmanın üstesinden gelinebilmiştir.

Öncelikle değerli katkıları ve yapıcı eleştirileri ile çalışmanın tamamlanmasına pay sahibi olan danışmanım Yard. Doç. Dr. Derya Fırat'a teşekkürü borç bilirim. Tez izleme jüri üyeliği boyunca saha çalışmasının önemini vurgulayan ve beni bu noktada cesaretlendiren ve yazdıklarımı okuyarak düzeltme nezaketi gösteren Yard. Doç. Dr. Yıldırım Şentürk'ün katkılarından dolayı teşekkür ederim. Sahada deneyim kazanmamda yardımcı olan, cesaret veren desteği ve bu çalışmanın düşünsel kökenlerini borçlu olduğum Yard. Doç. Dr. Şebnem Gülfidan'a ne kadar teşekkür etsem azdır. Ayrıca, bir sempozyum vesilesi ile tanıştığım ve tezimi okuduktan sonra "endüstriyel paternalizm" kavramına dikkatimi çeken ve kavramsal çerçeve konusunda beni rahatlatan Yard. Doç. Dr. Hakan Koçak'a ve aynı sempozyumda katkılarını benden esirgemeyen ve doğru yolda olduğumu hatırlatarak bana cesaret veren, Prof. Dr. Ayşe Durakbaşı'ya, Prof. Dr. Neşe Özgen'e ve Prof. Dr. İzzettin Önder'e sonsuz teşekkürler.

Tezin hazırlanması sırasında teknolojik desteği ve eleştirileri ile yardımcı olan kadim dostum Fatih Erol'a çok teşekkür ederim. Saha çalışması sırasında, kalplerini bana açan, ilçelerinde kaldığım süre boyunca misafirperverliklerini esirgemeyen ve özel yaşamlarını bizlerle paylaşan Çan İlçesi sakinlerine yürekten teşekkür ederim. Seramik fabrikasının kuruluşu ile ilgili anılarını benimle paylaşan, fabrikanın kurucu ailelerinden birine mensup olan ve geçen yıl kaybettiğimiz Faruk Şahin nezdinden tüm çalışanlara çok teşekkür ederim. Son olarak bugünlere gelmemde büyük rol sahibi olan ve varlığımı borçlu olduğum aileme ne kadar teşekkür etsem azdır...

ÖZET

Sanayileşme, uzun yıllar boyunca gelişmişliğin temel göstergelerinden birisi olagelmıştır. Gelişmekte olan ülkeler, ortak refahın yaratılması ve zenginleşmenin aracı olarak kalkınma stratejilerinin temelinde sanayileşmeyi koymuştur. Genelde özel sektörün yeteri kadar gelişmediği bu ülkelerde devlet, sanayinin kurulması ve yaygınlaştırılmasında başat bir rol üstlenmiştir. Türkiye'nin de benzer bir deneyimi paylaştığını söyleyebiliriz. Devlet, özel sermayenin kendi ayakları üzerinde durabilecek yetkinliğe ulaşmaya başladığı 1950'lere kadar, sanayileşme sürecinin temel aktörü olmuştur. 1950'den sonra hür girişimcilerin devletin yanında sanayi çarklarının başına geçtiğine tanık olmaktadır.

Bu çalışma Çanakkale ili Çan İlçesi'nde 1960 yılında faaliyete geçen "Çanakkale Seramik Fabrikası"nı inceleyerek özel sektörün neden olduğu sanayileşme deneyiminin kırsal alanda ne gibi sonuçlar doğurduğunu anlamayı amaçlamaktadır. Bu amaçla Çan İlçesinde, sözlü tarih tekniği kullanılarak derinlemesine mülakatlar yapıldı. Bu mülakatlar sayesinde, kırsal yapıda meydana gelen dönüşüm ve fabrikanın ilçe üzerinde kurduğu iktidarın nasıl işlediği ortaya konulmaya çalışıldı. Sanayi girdiği yerde üretim ilişkilerinden toplumsal yapıya bir dizi değişikliğe neden olarak bazı melez yapılar ortaya çıkarır. Bunun en somutlaştığı alan emek piyasasıdır. Tarımdan tam kopamayan ama fabrikada çalışan bir emek yapısı ortaya çıkartmaktadır. "İşçileşmiş köylüler" olarak adlandıracağımız bu emek biçimi, kırsal ile bağların kopmadığı sanayileşme deneyiminde süreklilik gösterdiğini söyleyebiliriz. Yerelde kurulan sanayide istihdam yaratmadaki bu gücü sayesinde, kırılması güç "endüstriyel paternalist" ilişkiler geliştirerek iktidarını fabrika üzerinden sağlamlaştırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Fabrika, Sanayi, İktidar, Endüstriyel Paternalizm, İşçileşmiş Köylüler, Kırsal, Sınıf, Sözlü tarih

ABSTRACT

Industrialization, for many years has been one of the basic indicators of development. In developing countries have put industrialization as a basic of the development strategies as a means of enrichment and in order to create a common prosperity. In general, in these states where the private sector has not been sufficiently developed, it has taken a dominant role in the establishment and dissemination of industry. We also can say that Turkey, too shares a similar experience. The state, until the private capital began to reach competency to stand on their feet as of the 1950s, was the basic actor of the process of industrialization. After 1950, we can see that next to the state, independent entrepreneurs, have come to the gears of the industry.

The aim of this study is to review the "Canakkale Ceramics Factory" which was established in 1960 in Çanakkale, Çan, and to understand which results were born by the industrial experience caused by the private sector in rural areas. For this purpose, by using the technique of oral history in the county of Çan, in-depth interviews were performed. Thanks to these interviews, the conversion of the rural nature and the power of the factory built on the district has tried to be shown. Industrial brings into fore some hybrid structures causing several changes from manufacturing relations to social structure everywhere it enters. The most concrete issue of this is the labor market. A labor structure occurs of factory workers who are not fully release from agriculture. We can say that this type of labor which we call "Peasants as a workers" shows continuity in an industrial experience where the ties with rural affairs does not break off. Thanks to this power in the creation of employment in the industry locally established, it strengthens its power through the factory by developing "industrial paternalism" relationships which are hard to break.

Keywords: Factory, Industry, Power, Industrial paternalism, Peasants as a workers, rural, class, oral history

KISALTMALAR

AB: Avrupa Birliği

AKP: Adalet ve Kalkınma Partisi

ANAP: Anavatan Partisi

ATÜT: Asya Tipi Üretim Tarzı

CHP: Cumhuriyet Halk Partisi

DPT: Devlet Planlama Teşkilatı

GAP: Güneydoğu Anadolu Projesi

İŞHAD: İş Hayatı Dayanışma Derneği

KİT: Kamu İktisadi Teşebbüsleri

KOBİ: Küçük ve Orta Boy İşletmeler

MARİFED: Marmara İş Adamları ve Sanayiciler Federasyonu

MGK: Milli Güvenlik Kurumu

MÜSİAD: Müstakil İşadamları Derneği

OSB: Organize Sanayi Bölgesi

OSTİM: Organize Sanayi ve Ticaret Merkezi

TUSKON: Türkiye İş Adamları ve Sanayiciler Konfederasyonu

TİM: Türkiye İhracatçılar Birliği

TOBB: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği

TÜBA: Türkiye Bilimler Akademisi

TÜİK: Türkiye İstatistik Kurumu

TÜRKONFED: Türk Girişim ve İş Dünyası Konfederasyonu

TÜSİAD: Türkiye Sanayiciler ve İş Adamları Derneği

YÖK: Yüksek Öğretim Kurumu

RESİMLER LİSTESİ

- Resim 1:** Çan Panayır Alanı 1950'ler
- Resim 2:** Seramik Fabrikası 1960'lar
- Resim 3:** Kuşbakışı Çan 1970ler
- Resim 4:** Çan Terminali ve Hal Yeri 1974
- Resim 5:** Sarıtepe'den Çan 1954
- Resim 6:** Ilıca Caddesi 1966
- Resim 7:** Seramik Bayramı 1980'ler
- Resim 8:** Fabrikanın Düzenlediği Sunnet Töreni 1980
- Resim 9:** Çanlı İşçi Kızlar Yöresel Kıyafetlerle Fabrikada 1978
- Resim 10:** Çanlı İşçiler 1960'lar
- Resim 11:** Çan ve Fabrika 2000'lerin Başı
- Resim 12:** Çan ve Fabrika 2000'lerin Başı
- Resim 13:** Çan ve Fabrika 2010
- Resim 14:** Seramik Mahallesi Çan İşçi Evleri 2010
- Resim 15:** Çan İçinden Bir Kesit 2010
- Resim 16:** Çan İçinden Bir Kesit 2010
- Resim 17:** Çan'daki Fabrika İzleri 2010
- Resim 18:** Çan'daki Fabrika İzleri 2010
- Resim 19:** Çan'daki Fabrika İzleri 2010
- Resim 20:** Çan'daki Fabrika İzleri 2010
- Resim 21:** Zeliha ve Süleyman Şahin Anısına Faruk Şahin Hayratı 2010
- Resim 22:** Çan Merkez Saatli Çeşme 2010

TABLÖLAR LİSTESİ

METİN İÇİ TABLÖLAR

	Sayfa No.
Tablo 2.1: Geç Kapitalist Toplumlarda Üç Sosyal Politika Sistemi	42
Tablo 3.1: Gayri Safi Milli Hasılanın (GSMH) Sektörlere Göre Dağılımı (1913-1940)	80
Tablo 3.2: Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı Uyarınca Kurulan Fabrikaların Bölgesel Dağılımı ve Kuruluş Tarihleri	88
Tablo 4.1: Çanakkale İli ve İlçeleri Nüfus Sayımı Sonuçları ve Şehir/Köy Nüfus Dağılımı (1945-1960) Dönemi	139
Tablo 6.1: Ekonomik Faaliyet ve Cinsiyete Göre İstihdam Edilen Nüfus (12 ve daha yukarı yaştaki nüfus)	209
Tablo 6.2: Çanakkale İli ve İlçeleri Nüfus Sayımı Sonuçları ve Şehirli Kadın Erkek Nüfusu Dağılımı (1985-2009) Dönemi	211

EK TABLÖLAR

Tablo 1: 1985-2000 Dönemi Çanakkale İli Çan İlçesi Eğitim Durumu ve Cinsiyete Göre Okuma Yazma Bilen Nüfus (6 ve daha yukarı yaştaki nüfus)	285
Tablo 2: 2008 Yılı Verileri ile Çanakkale İli Çan İlçesi Eğitim Durumu ve Cinsiyete Göre Okuma Yazma Bilen Nüfus (6 ve daha yukarı yaştaki nüfus)	285
Tablo 3: Çanakkale İli ve İlçeleri Nüfus Sayımı Sonuçları ve Köylü Kadın Erkek Nüfusu Dağılımı (1985-2009 Dönemi)	286

1. GİRİŞ

Bu çalışmanın ilgi alanını bir fabrika oluşturmaktadır. Post-‘lu ön eklerin akademik dünyayı ikinci bir atmosfer gibi örten havasına karşın elimizdeki şamdanı “fabrikaya” tutarak karanlıkta bırakıldığına inandığımız fabrikayı tekrar sosyal bilimlerin içine çekmeyi hedeflemekteyiz. Bunu yaparken fabrika etrafında şekillenen toplumsal sınıflar, yerel iktidar odakları ve sanayileşme gibi kavramları Türkiye özelinde bir örnek olay aracılığıyla tartışmayı planlamaktayız. Walter Benjamin, ‘*Pasajlar*’¹ adlı yapıtında yitip gitmekte olana bakarak geleni anlatmıştı. Aragon’un Paris Pasajları için söylediği “pasajlar insan akvaryumu, yani içinde bugüne ait bilmecelelerin çözüldüğü, düne ait bir kalıntı” bu sözlerinin günümüzdeki mekânı fabrikalardır. Sanayi sonrası tartışmaların yoğun bir şekilde yapılıyor olması yüzünden “düne ait bir kalıntı” muamelesi gören ve bu yüzden akademik ilgiden uzaklaşan fabrika, aslında bugünün paradigmasının anlaşılacağı yerdir.

Aydınlanma felsefesine yaslanan modernleşmenin tezahürlerinden biri ulus-devletler ise diğeri hiç kuşkusuz fabrikadır. Özellikle merkez-çevre² ülkeler açısından bakıldığında fabrika, çevre ülkelerin gelişmiş merkezi yakalamak için giriştiği kalkınma stratejilerinde önemli bir yere sahiptir. Geleneksel yapının parçalanması ve muasır medeniyetin bir parçası olmaya geçen süreç sanayileşmeden ve onun tezahürü olan fabrikadan geçtiği inancı çevre ülkelerin ortak ülküsü olmuştur. Bu bağlamda Türkiye’de erken cumhuriyet döneminde devlet eli ile başlayan sanayileşme “taşra”nın dönüştürülmesindeki en etkin araç olmuştur.

Türkiye’deki sanayileşme süreci üzerine bir değerlendirme yapıldığında genellikle devlet kuruluşları akla gelmektedir. Bu bakışa eşlik eden ekonomik ve

¹ Walter Benjamin, **Pasajlar**, Çev. Ahmet Cemal.

² Merkez- çevre, kuzey-güney ve birinci dünya-üçüncü dünya literatürde sıkça karşımıza çıkan kavramsal setlerdir. Bu setler dünyanın hem zihinsel hem de coğrafi olarak bölünmüşlüğüne işaret eder. Merkez, kuzey ve birinci dünya gelişmiş batıyı temsil ederken; çevre, güney ve üçüncü dünya gelişmekte olan ülkelerin adı olarak karşımıza çıkmaktadır.

siyasal liberal söylemin, devlet deneyimini eleştirirken özel sektörü konu dışında bırakan bir yöntem izlediğini söyleyebiliriz. Oysa 1950'lerle birlikte sanayinin çarklarının başına devletin yanında yerli işadamlarının da geçtiğini görmekteyiz. Biz de bu doktora tezinin sınırları içinde, 1957 yılında temeli atılan ve 1960'da üretime geçerek Çan ilçesinin büyümesinde birincil öneme sahip “Çanakkale Seramik Fabrikası”nı merkeze alan saha araştırması ile kırsalın dönüşümünde ve Türkiye'nin erken dönem sanayileşmesinde özel kesimin rolünün ne olduğunu anlatmayı planlamaktayız.

Bizim bu doktora tezinde anahtar kavramımız “endüstriyel paternalizm” olacaktır. Endüstriyel paternalizm, 19. yüzyılın sonlarında kapitalizmin gelişmesine koşut olarak özellikle sanayi kasabalarında ortaya çıkan bir otorite biçimidir. Kısaca aile içindeki baba iktidarının meşruluğuna yaslanarak, fabrika aracılığı ile toplumsal yaşam üzerinde tahakküm kuran “patron-baba”nın simgesel ifadesidir. Biz de bu kavramı kullanarak, “Çanakkale Seramik Fabrikası”nın, Çan kasabasında yarattığı dönüşümü irdeleyeceğiz. Bu dönüşümü iki ekseninde tartışmayı düşünmekteyiz: Birincisi, 1980 öncesi ithal ikamesi döneminde, endüstriyel paternalizm şemsiyesi altında Çan'daki köylülükten işçiliğe geçiş süreci ve fabrikanın iktidarı; ikincisi ise 1980 sonrası sanayinin görece önemini yitirdiği bir dönemde, geleneksel sanayinin otorite biçimi olan endüstriyel paternalizmin nasıl sürekliliğini koruduğunu ve taşeronlaşmanın etkisi altındaki “işçileşmiş köylülerin” durumu.

Bu bağlamda bizim bu çalışmadaki temel savımız, Çan Seramik Fabrikası örneğinden yola çıkarak, endüstriyel paternalizmin, sanayinin güçlü olduğu dönemlerin olduğu kadar günümüzün gittikçe kuralsızlaşan emek piyasasında hala geçerli bir iktidar biçimi olduğudur. Bunun yanında, geç kapitalistleşen ülkelerdeki emek dönüşümünü anlatırken bir ara kategori olarak kullanılan “işçileşmiş köylü” yapısının, kırsal ile mekânsal bağın güçlü olduğu yerlerde ortadan kalkmadığını aksine hayata tutunmada stratejik bir öneme sahip olduğunu iddia etmekteyiz.

Yaptığımız saha araştırmasına dayanarak Türkiye genelinde özel sektörün aktör olduğu sanayileşme sürecinin, Çan Seramik Fabrikası'na benzer bir duruma yol açtığını söylemek çok doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Fakat çalışmamızın kalkınma paradigmasının ulus ölçeğinde yerle kaydığı bu dönemde, yereldeki dönüşümün nasıl bir seyir izleyeceğinin anlaşılması bakımından bir kapı açabileceğine inanıyoruz.

Çalışma yedi bölümden oluşmaktadır. “Giriş” yazısını da kapsayan birinci bölümün ilk kısmında, araştırmanın amacı ve hipotezi ile birlikte bu çalışmaya konu olan Çan kasabası ve Çan Seramik Fabrikası'nın neden seçildiği ele alınmıştır. Ayrıca alan araştırması sürecinin safhaları, saha çalışması sırasında kullandığımız araştırma tekniği ve örneklem seçimimize ilişkin ayrıntıların hepsini ilk kısımda bulmak mümkündür. İkinci kısımda, Türkiye'deki sosyal değişmeyi konula alan ampirik çalışmaların bir kısmına değinerek bu literatürün genel bir değerlendirmesini yaptık. Böylece literatür içindeki yerimizi netleştirerek, çalışmamızın özgün tarafını ortaya koyamaya çalıştık. Bunu yaparken izlediğimiz yöntem, köy ve kent araştırmalarını ayrı ayrı değerlendirmek şeklinde olmuştur. Çalışmamızın bir taraftan kırsal ile diğer taraftan sanayileşme üzerinden kentte açılması böyle bir ayrımı zorunlu kılmıştır.

İkinci bölüm, “Kavramsal Çerçeve” başlığı altında çalışmamıza eşlik eden kavramların açıklanmasına ayrılmıştır. İlk kavramımız “endüstriyel paternalizm”dir. Endüstriyel paternalizm, erken kapitalistleşen Amerika ve İngiltere'nin sanayileşmelerinin bir noktasında ortaya çıkan “şirket kasaba” deneyimlerinin izahında kullanılan bir kavramdır. Görece izole bölgelerde, üretim süreci ve sosyal hayatın bütünü üzerinde, fabrika aracılığı ile oluşturulan tahakkümün ifadesidir. Çan kasabasında benzer bir durumun olması, endüstriyel paternalizm üzerine ayrıntılı incelemeyi gerekli kılmıştır. Bundan dolayı ikinci bölümün ilk kısmında bu kavramın analizine yer vererek saha çalışmamıza teorik bir çevre çizmeye çalıştık. İkinci kısımda ise ilgi alanımız bir fabrika olduğu için sınıf literatürünün kısa bir değerlendirmesini yapmayı uygun gördük. Sınıf tartışmaları çalışmamızın sınırlarına sığdırılmayacak kadar geniş bir literatüre sahip olduğundan, genel bir değerlendirme yaparak özellikle 1980 sonrası sınıf tartışmalarındaki ana eğilimlere yer vermeye

çalıştık. Daha sonra fordizm sonrasının temel ekonomik yapısını, “düzenleme okulu” ve “yeni-smihtçi” yaklaşımın görüşleri doğrultusunda tartışarak, 1980 sonrasında emekte yaşanan dönüşümü göstermeye çalıştık. Son kısımda ise Çan kasabasında Seramik Fabrikasının emek piyasası üzerinden neden olduğu “işçileşmiş köylüler” deneyiminin anlaşılması amacıyla, çevre ülkelerdeki işçileşme süreci ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde, kronolojik bir anlatımı tercih edilerek, Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluş yıllarından başlayan sanayileşme macerası bugüne taşınmıştır. Dönemler arasındaki farkın görünür kılınması için belirli tarihsel noktalar referans alınarak dönemselleştirme yapılmış ve gerekli görüldüğü yerlerde alt başlıklar oluşturularak dönem içi farkların da altı çizilmiştir. Bu amaçla, 1923-1950, 1950-1980 ve 1980-2010 temel başlıklarımız olmuştur. Her başlığın içinde sanayileşme sürecine ilişkin o dönemin temel paradigması açıklanırken devlet, işadamları ve “işçileşmiş köylülerin” yaşadığı dönüşümler gösterilmeye çalışılmıştır.

Dördüncü bölüm saha çalışmasına giriş niteliği taşımaktadır. Bu amaçla saha araştırmasına kaynaklı eden Çan Kasabası’nın 1960’lara kadar olan tarihsel kesitini anlatmaya çalıştık. Osmanlı’nın son dönemlerindeki içeriye göç hareketinin sonucunda bugünkü toplumsal yapısına ulaşan Çan’ın, küçük bir köyden ilçeye nasıl dönüştüğü bu bölümde yer almaktadır. Ayrıca bu bölümün sınırları içinde, Seramik Fabrikasını kuruluşu, Çan Kasabası’nın bir göç mekânına dönüşmesi ve fabrikanın ilçeye yayılan iktidarının ilk izlerini anlatmaya çalıştık.

Tezin beşinci ve altıncı bölümleri, teori kısmında tartıştığımız soyut kavramların sahada somutlaştığı ve bu anlamda tezin özgünlüğünü oluşturan en önemli bölümlerdir. Sözlü tarih sonucunda elde edilen bulgular ayrıntılı olarak kullanarak, “söz” gerçek sahiplerine verilmiştir. Beşinci bölümde, Seramik Fabrikasının üretime geçmesi ile birlikte Çan’ın değişen kaderini göstermeye çalıştık. Fabrikanın giderek artan etkisini nasıl oluşturduğunu, kırsal emeği fabrika işçiliğine nasıl dönüştürdüğünü, ilçede kurduğu otoriteyi 1965 Çan grevi sonrası nasıl sürekli kıldığı gibi soruların cevaplarını bu bölümdedir. Altıncı bölüm ise, 1980 sonrası

dünyanın ve Türkiye'nin yaşadığı dönüşümün Çan'daki izdüşümünü anlamaya yöneliktir. Sanayi sonrası tartışmalarının yüksek sesle konuşulduğu bu dönemde, sosyal ve ekonomik örgütlenmesini fabrika üzerinden kuran Çan kasabasının “fabrikasını” neden bırakmak istemediği ve sanayinin görece güçsüzleştiği günümüzde endüstriyel paternalist otoritenin neden hala kasaba üzerinde etkili olduğu bu bölümün sınırları içinde tartışılmıştır.

Tezin sonuç bölümü, çalışmanın başından beri anlattıklarımızın bir özeti niteliğindedir. Metnin içinde geliştirdiğimiz düşüncelerin bir toparlamasını yaptığımız sonuç kısmı ile tez sonuçlandırılmıştır.

1.1. Araştırmanın Yöntemi

Saha araştırmalarının cevaplaması gereken ilk soru, o alanı neden seçtiğinin açıklanmasına ilişkindir. Neden “Çanakkale'nin Çan ilçesi?” sorusunun yanıtı aynı zamanda akademik serüvenimizin de yanıtı olacaktır. Lisans eğitimimi Sosyal Antropoloji gibi Türkiye için yeni olmasa da adı ve ne işe yaradığı konusunda çoğunluğun bilgisinin olmadığı bir bölümde tamamladım. Lisans formasyonum sırasında teorik eğitimin dışında alan araştırmasının nasıl yapılacağı konusunda pratik bir eğitim de almış olmam ve lisans bitirme tezi olarak sahaya dönük bir çalışmanın zorunlu olmasından dolayı, “masa başı dışı” sosyal bilimciler geleneğinin takipçisi olma yolunda ilk adımlarımı atmış oldum.

Alan araştırmasının insana dokunan somutluğu bu kulvarda ilerlememde büyük etkisi olmuştur. Bunu derken teorinin tali bir önemde olduğunu söylemiyorum. Benim kanaatime göre, teorinin ışığı ve alan araştırmasının bilinmezliğe açılan yapısının birleştiği noktada ayakları yere basan bir bilgi üretme sürecinin önü açılmaktadır. Bundan dolayı fırsat bulduğum her zaman sahaya dönük çalışmaların içinde olmaya özen göstermeye çalıştım. Yüksek lisans eğitimim sırasında danışman hocamın “Türkiye Bilimler Akademisi” (TÜBA) ile ortak olarak yürüttüğü Çanakkale

bölgesinin kültür envanteri çıkarmaya yönelik saha çalışmasına, dahil olmam benim için bulunmaz bir fırsattı.

Bu çalışma için Çanakkale'nin Çan ilçesine bağlı köylerde “sözlü tarih” tekniği ve kısa bir anket formu ile çalışmamızı tamamladık. Bu çalışmanın benim açıdan oldukça öğretici iki önemli sonucu olmuştur. Birincisi saha çalışmasına başlamadan önce şehirde yapılan araştırma stratejileri ve soyutlamaların sahada geçersizleşebileceği ve ikincisi malzemesi insan olan her çalışmanın yeni bir öğrenme sürecinin başlangıcı olduğudur. Şöyle ki, alan araştırması halıcılık eksenli bir kültür envanteri çıkarmaya yönelikken Seramik Fabrikasının varlığından dolayı alan çalışmasının ikinci gününde kafile başkanı hocamız, var olan araştırma stratejisini değiştirerek köylülerin işçileşme sürecini ön plana alan bir örnekleme yönelerek çalışmamızı bu doğrultuda tamamlanmasını sağladı. Yani kervanı yolda düzdük. Hocamız Şebnem Gülfidan'ın bu yerinde gözlemi ve araştırmayı sahada tekrar formüle etmesi ile alan çalışması çok farklı bir yöne kaymıştır. Bu yönde benim bu alan çalışmasını yapmaya iten yolu açmıştır. Bende bu çalışma ile hocamızın “İşçileşen köylüler” tespitini daha da derinleştirmek ve çalışmanın örneklemini köyden kasabanın merkezine kaydırarak bu sürecin nasıl yaşandığını ortaya koymaya çalışacağım.

Neden Çan? sorusuna tekrar döndüğümüzde Çan, küçük bir kasabadan Çanakkale Seramik Fabrikası'nın etkisi ile büyüyen ve araştırmanın teorik kısmında çevre ülkeler bağlamında tartıştığımız “işçileşmiş köylüler” kavramsallaştırmasına uygun bir mekân oluşturmaktadır. Ayrıca güçlü bir yerel ailenin sahibi olduğu Seramik Fabrikasının taşrayı dönüştürme biçimi ile erken cumhuriyet döneminde ilk örneklerini gördüğümüz devlet teşekkülü fabrikaların arasındaki farkların ve benzerliklerin gözlemlenmesi bakımından da Çan ilçesi önemli bir yerde durmaktadır. Bu özelliklerine rağmen Çan'da bulunan Seramik Fabrikası ve Çan akademik bir çalışmaya konu olmamıştır.

Ulaşabildiğimiz kadarı ile Çan'daki seramik fabrikası üzerine İstanbul Üniversitesi Sosyal Antropoloji bölümünden Hacer Güçlü'nün lisans mezuniyet tezi

olan 1970 tarihli “Çanakkale Seramik Fabrikaları” adlı 59 kadın 141 erkek toplam 200 işçi ile mülakata dayanan çalışmasının dışında başka çalışma yoktur. Diğer bir neden ise, özellikle günümüz açısından kapitalizmin yeni mekân arayışı içinde ulus altı bölgelerin ucuz ve örgütsüz emeğe dayanan yapısının anlaşılması bakımından Çan Seramik Fabrikası önemli bir duraktır. Bu sıraladığımız nedenlerden ötürü Çan kasabası ve Seramik Fabrikası saha çalışmamızın mekânı olmuştur.

1.2. Alan Araştırmasının Yöntem ve Tekniği

Bu araştırmanın saha çalışmasının düşünsel kökenleri 2005 yılında Yard. Doç. Dr. Şebnem Gülfidan başkanlığında Çanakkale’ye bağlı Çan ilçesine bağlı köylerde gerçekleştirilen sözlü tarih çalışmasına dayanmaktadır. Bu alan araştırması bir bakıma 2005 yılı çalışmasının devamı ve onu tamamlamak üzere gerçekleştirilmiştir. Doktora çalışmasının saha araştırması için Çan’a iki kere gidilerek çalışmanın saha kısmı tamamlandı. İlçeye daha önceden gitmiş olmanın verdiği rahatlık ve kurulmuş olan kişisel ilişki ağının varlığı nedeni ile bir ön çalışma için 2009 yılı Ağustos ayı içinde Çan’a 10 günlük bir ziyaret gerçekleştirilmiştir. Bu ziyaretteki asıl amaç, daha önce kurulmuş olan ilişkileri pekiştirmek ve ulaşılabilen kişilerle derinlemesine görüşmeler yaparak alan araştırmasının sınırlarını belirlemek yönündeydi. İlk etapta 4 kişi ile görüşülüp, daha sonraki geliş için kimler ile görüşülmesi gerektiği konusunda bazı isimler not edilerek, 10 günün sonunda İstanbul’a dönmüştür. Sahaya yönelik düşüncelerimiz netleştikten sonra 2010 yılı mart ve nisan aylarını kapsayan zaman aralığında tekrar Çan ilçesine gidilerek alan araştırması tamamlanmıştır.

Araştırmanın teknik ekipmanı yeni alınmış bir ses kayıt cihazı ve fotoğraf makinesinden oluşmaktaydı. Ayrıca bir defter olarak gittiğimiz ilk günden alan araştırmasını bitimine kadar bir saha günlüğü oluşturulmuştur. Araştırma süreci boyunca özellikle köy enstitüsü çıkışlı emekli öğretmen Mustafa Hocanın yoldaşlığı bu saha çalışmasının tamamlanmasında yadsınamaz bir öneme sahiptir. En umutsuz anlarımızda konuşulacak kişileri bulması ve onlara güven vermesi işimizi çok kolaylaştırmıştır.

Araştırmanın örneklem evreni kasaba içinde oluşturulmuştur. Kişilerin seçiminde tam anlamı ile bir kasabanın profilinin çıkarılmak istenmesinden dolayı esnaf odası başkanından Seramik Fabrikası sosyal işleri müdürüne ondan sendika başkanına kadar kasabanın her kesiminden kişiyle konuşulmuştur. Bundaki amaç, farklı görüşlerin kesişme noktalarını yakalayarak araştırmanın güvenli bir veri setine dayanması isteminden kaynaklanmaktadır. Örneklem seçimimde böyle bir amaç güdülmesine rağmen diğer konuşmacılar önceden belirlenmeksizin seçilmiştir. Konuştuğumuz kişilerin referansı ile bir sonraki kişiye ulaşılmıştır. Dolayısıyla örneklem seçiminde, amaçsal yöntem ile kartopu yöntemi bir arada kullanılmaya çalışılmıştır. Ayrıca kasaba içinde yapılan gezintiler sayesinde kahvehanelerde kendiliğinden gelişen sohbetler kaynak kişilere dönüşmüştür.

Çalışma bize göre yeterli sayıda kaynak kişiye ulaşmıştır. Ancak fabrikanın kurucusu Sayın İbrahim Bodur ile sağlık sorunlarından dolayı görüşülemediği olması, araştırmamızdaki tek eksik nokta olarak görülebilir. Buna rağmen, fabrikanın kuruluşundan itibaren sürece tanıklık eden, fabrikada idari ve sosyal işler müdürlüğü yapan ve aynı zamanda İbrahim Bodur'un yeğeni olan, yakın zamanda kaybettiğimiz Sayın Faruk Şahin ile yaptığımız mülakatın bu eksikliği hafiflettiğini düşünmekteyiz.

Sahaya gitmeden önce tek endişemiz kadın konuşmacı bulma konusundaydı. Fakat sahayı daha önce tanımış olmanın ve kasaba ileri gelenlerinin referansı ile kadın konuşmacı bulmakta ön gördüğümüz zorluk yaşanmamıştır. Farklı yaş grupları ve mesleklerden 31 erkek 11 kadın olmak üzere toplamda 42 kaynak kişi ile yaklaşık 23 saatlik bir görüşme kaydı ile saha kısmını tamamlamış olduk. Kayıt dışı sohbetleri de eklediğimizde sahanın temsili konusunda gerekli sayıya ulaştığımızı düşünmekteyiz. Topladığımız verilerin, çalışmanın temel sorunsalları çerçevesinden oluşturduğumuz amaçları karşılaması ve sonraki görüşmelerin elde edilmiş verilerin tekrarına döndüğü noktada alan araştırması bitirilmiştir.

Kaynak kişilerden yaptığım alıntılarını metin içinde kullanırken yöresel şiveyi dokunulmayarak birebir kullanılmıştır. Ayrıca konuşulan kişinin mahremiyeti

açısından isimleri verilmeyerek iki harfli bir kodlamaya gidilmiştir. Sadece izin verenlerin isimleri kullanılmıştır.

Araştırmada sözlü tarih tekniği ile verilerimizi oluşturmaya çalıştık. Bu tekniği kullanmadaki amacımız, Çan'ın hikâyesini büyük tarih anlatısı dışında küçük tarihler ile tekrar yazmak isteğinden kaynaklanmaktadır. Öyküyü dinlemek belirli bir noktadan sonra geçmişin deneyimine dokunmanızın önünü açmaktadır. Sohbeti havası içinde unutulmuş birçok olay kaynak kişinin zihninde şimdiye çağrılmaktadır. Bir bakıma pandoranın kutusu açılmakta ve gerçekler ortalığa serilmektedir. Araştırmacıya düşen bu gerçekleri sistematize etmek ve başka anlatılar ile doğrulamaktır. Bundan dolayı bu çalışma sözlü tarih ya da yaşlı bir köylünün değişiyle “canlı tarih” tekniğine dayanmaktadır.

Görüşmelerde, genellikle belirli temalar etrafında önceden düşünölen sorular sorulmakla birlikte, kaynak kişinin iş deneyimini de içeren ve mülakatın akışına göre gelişen yeni sorular ile konunun derinleştirilmesi sağlanmıştır. Sözlü tarih sırasında, öncelikle görüşölen kişinin bulunduğu bölgeye yerleşme hikâyesinden başlanarak, Çan'ın geçmişi ve bugünü arasındaki farklara eğilen, fabrikanın kuruluşunu, gelişim sürecini ve Çan kasabasına etkilerini içeren, fabrikada çalışmış ise köylölükten işçiliğe geçiş sürecine odaklanan temalar etrafında yoğunlaşmıştır.

Sözlü tarihin yanında kurum ve kuruluşların bilgileri de yeri geldiğinde çalışmaya dâhil edilmiştir. Yerel ve ulusal gazete arşivlerinde yapılan tarama sonucu elde edilen bulgular tez içerisinde kullanılmıştır. Özellikle ulusal çapta Türkiye genelindeki işçi olaylarını haberlerine yansıtan “İşçi Postası” gazetesi ve Çan'da Öğretmenler Yardımlaşma Derneği tarafından 15 günde bir yayınlanan “Özlem Gazetesi” arşivlerinden önemli ölçüde yararlanılmıştır. Ayrıca 1970'lerde Çan'da yayınlanan “Halk” ve “Emek” gazetesi ve 1962 yılında yayın hayatına başlayan ve günümüzde de varlığını devam ettiren “Çan'ın Sesi” gazetesi kaynaklarından yararlanılmıştır. Kayıt dışı konuşmalar ve ilçe dedikoduları da kasabanın tam bir resmini çekmekte oldukça faydalı olmuştur.

Seramik fabrikasının bir arşivinin bulunmaması işimizi bazı noktalarda çok zorlamıştır. Bu durum rakamsal olarak kaç işçinin çalıştığı, çalışanların cinsiyet kompozisyonu ve yerleşim mekânları konusunda sağlıklı bir bilgi oluşturmamızı engellemiştir. Elimizde bu konuda sadece fabrikadan edindiğimiz en güncel veriler bulunmakta. Bu verileri Hacer Güçlü'nün lisans bitirme tezindeki veriler ile karşılaştırma fırsatımız olduğu için bir nebze olsa belirli bir tarihsellik yakalayacağımızı düşünmekteyiz. Seramik fabrikası üzerine kapsamlı bir çalışmanın olmayışı bu çalışmayı “keşfedici bir çalışma türü” geleneğine yaklaştırmaktadır.

1.3. Türkiye’de Oluşan Sosyal Değişme Literatürüne Toplu Bir Bakış

Çalışmamız en geniş sosyolojik tabir ile sosyal değişme kavramı etrafında şekillenmektedir. Ülkemiz sosyal bilimler geleneği içinde sosyal değişmeyi temel alan hiç de azımsanmayacak sayıda ve önemde ampirik çalışmalar yapılmıştır. Oluşan havuzunun içinde tarımsal yapılar, göç, kentleşme ve gecekondulaşma üzerine önemli bir bilgi birikimi mevcuttur. Genel bir tasnif yaptığımızda ampirik bu çalışmalar üç başlık etrafında toplanmaktadır. Birincisi köy monografileri ve küçük meta üzerinden tarımda kapitalistleşme tartışmaları, ikincisi kent merkezli göç ve gecekondulaşma araştırmaları ve son olarak kırsalın dönüşümüne sanayileşme üzerinden bakan sosyal değişme çalışmalarıdır. Biz de öncelikli olarak oluşan literatüre bakarak bu literatürdeki yerimizi belirlemeye çalışacağız.

1.3.1. Türkiye Köy Araştırmalarında Temel Yaklaşımlar

“Kentlilik, kentte büyük ölçüde ortadan kalkar kalkmaz, tüyler ürpertici bir yabancılık başlamıştır; köy kenti yola getiremez çünkü. Köylülük tümüyle ortadan kalkınca, n’etse köye yardım edemez kent. Yapacak bir şey yok öyleyse,

deyip geçemez ama; köy yitimi kenti de kısırlaştırır... Akıllı kent, köyü yok etmez. Yanyan da olsa, gözünü kentten ayırmayan köy, akıllı köydür.”³

Türkiye’de köy çalışmalarının tarihçesini anlatmadan önce Osmanlı dönemindeki deneyimden kısaca bahsetmek bizce günümüz Türk köylüsünün genel yapısının anlaşılması bakımından önem arz etmektedir. Osmanlı Devleti 13. yüzyılda, Kastamonu beylerbeyine, o da Selçuklu sultanına, Sultan da İran’daki İlhan’a bağlı hiyerarşi içinde yer alan küçük bir uç beyliğiydi.⁴ Bu küçük uç beyliği zamanla gelişerek üç kıtada hüküm süren büyük bir imparatorluğa dönüşmüştür. Osmanlının sosyal ve toplumsal yapısına ilişkin görüşler çeşitlilik göstermektedir.

Kimi tarihçiler Osmanlıyı feodalizm üzerinden açıklamayı önerirken, kimileri feodalizmden farklı kendine özgü bir yapısı olduğunu savunmuşlardır. Ayrıca bazı akademisyenlerde Marks’tan ödünç aldıkları “Asya Tipi Üretim Tarzı” (ATÜT) kavramı ile Osmanlının yapısını irdelemeyi amaçlamışlardır.⁵ Bu tartışmalara girmek bu doktora tezinin ve bizim sınırlarımızı aşacağı için Halil İnalıcığın toparlayıcı görüşü iyi bir perspektif oluşturmaktadır.

Halil İnalıcık’a göre 1950’ye kadar Türkiye ekonomisi ve sosyal yapısı Osmanlı dönemindeki asırlık geleneksel esas karakterini korumakta idi.⁶ Bu yapının özünü çift-hane sistemi oluşturmaktadır. Kısaca bu sistem, aile emeği, bir çift öküz ve ikisinin birlikte işlediği arazinin tümü, bir üretim ünitesi ve dolayısıyla bir mali ünite sayılır. Bu ünite vergilendirilir. Bu birleşik kombine bir vergidir. Önemli olan üretimin devamlılığını sağlamak ve şehirlerin aç kalmasını önlemektir. Bundan dolayı

³ Nermi Uygur, “Kentler, Köyler”, 138.

⁴ Halil İnalıcık, “Osmanlı Tarihi En Çok Saptırılmış, Tek Yanlı Yorumlanmış Tarihtir”, 27.

⁵ Bu yaklaşımların genel hatlarının anlaşılması bakımından Halil Berktay’ın, “İktisat Tarihi: Osmanlı Devletinin Yükselişine Kadar Türklerin İktisadi ve Toplumsal tarihi” (Türkiye Tarihi adlı kitabım içinde) adlı makalesinin 119-133 arası bakılabilir. Ayrıca Ömer Lütfü Barkan’ın, **Toprak Meslesi** adlı yapıtı ve Sencer Divitçioğlu’nun, **Asya Tipi Üretim Tarzı ve Türkiye Gerçeği** adlı yapıtlarına bakılabilir.

⁶ Halil İnalıcık, **Devlet-i Aliye**, İstanbul: İş bankası Yayınları, 245. Benzer bir yaklaşım için Huricihan İslamoğlu-İnan’ın, “Köylüler”, 7-31.

kendiliğinden serbestçe ortaya çıkan bir toplum düzeni yerine daha ziyade devletin ağır bastığı bir düzendir. Bu günümüz küçük köy işletmelerinin tarihi temelidir.⁷

Özgür köylülük olarak da adlandıracağımız bu yapı aynı zamanda merkezi devletin gözünde, salt vergi toplanan bir birim olmanın ötesinde, onun politik meşruiyetinin temelini de oluşturmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nda reaya, yani çiftçi aileler daima titizlikle büyük çiftçilere karşı korunmuştur. Bu rejimi korumak Osmanlı bürokrasinin esas vazifeleri arasındadır. Bu nedenle Osmanlıyı bir "Köylü İmparatorluğu" olarak adlandırmak abartı sayılmamalıdır.⁸ Bu veriler ışığında Batı Avrupa deneyiminde olduğu gibi topraksızlaşma sonrası oluşan özgür bir emek piyasasından bahsetmek güç görünmektedir. Küçük meta üreticiliği olarak adlandıracağımız bu yapı günümüz Türkiye'sinin, bazı besin maddelerinin üretiminde uzmanlaşarak kapitalistleşen çiftliklerin varlığına rağmen, şekil itibarı ile ana karakteristiğini oluşturmaktadır. Şekil devam etmiştir, ama piyasa günümüz köylü yapısının şekillendiren en önemli enstrümandır artık. Bu girizgâhtan sonra Türkiye'de yürütülmüş köy çalışmalarına geçebiliriz.

Erken dönem köy çalışmaları monografî ağırlıklı ve betimleyici yapıdadır. Niyazi Berkes'in (1942) "Bazı Ankara Köyleri Üzerine Araştırma", Behice Boran'ın (1945), Manisa ili sınırları içinde kalan Siyetli dağ köyü ve Adiloba ova köyü üzerine yaptığı dağ ve ova köylerinin karşılaştırılmalarını içeren "Toplumsal Yapı Araştırmaları: İki Köy Çeşidinin Mukayeseli Tetkiki", Paul Stirling'in (1966) "Turkish Village" ve İbrahim Yasa'nın (1960) "Sindel Köyü'nün Toplumsal ve Ekonomik Yapısı" isimli araştırmaları örnek olarak verilebilir. Ayrıca Ruşen Keleş ve Orhan Türkay başkanlığında 1961 yılında Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi öğrencilerinin yaz ayında gerçekleştirdikleri bütün bölgeleri kapsayan 44 köyde gerçekleştirdikleri 1923'den 1961 kadar olan toplumsal değişimin anlaşılmasına yönelik "Köylü Gözü İle Türk Köylerinde İktisadi ve Toplumsal Değişme" adlı çalışmaları ve Mübeccel Kıray'ın, 1964 ve 1965 yıllarında ülkemizin güneyinde yer alan Çukurova bölgesinde gerçekleştirdiği, "Sosyo-Ekonomik Hayatın Değişen

⁷ A.g.e., 249, 250, 251, 253.

⁸ A.g.e., 248.

Düzeni: Dört Köyün Monografik Karşılaştırması” çalışması monografi bağlamında değerlendirilebilir.

Kıray bu çalışmasında dört köyü incelemiştir. Bu köylerden Oruçlu ve Karacaören küçük toprak sahipliği üzerinden örgütlenen Yörük köylerini, Yunusoğlu ve Sakız köyleri ise İstanbul’da yaşayan toprak sahiplerinin büyük çiftliklerinde çalışan ortakçı köyleri temsil etmekteydi. Bu çalışma küçük üreticilik ve topraksız salt tarım işçisi olan ‘ortakçı’ köylülerin sosyal tabaklaşma ve üretim süreçlerinin karşılaştırmalı olarak incelenmesi bakımından önemli bir yer tutar.

Bu monografi geleneği geçmişten günümüze yol kat ederek etkinliğini hala sürdürmektedir.⁹ 1960’lar ve 70’lerin kültürel iklimi dikkate alındığında bu dönemin kırsal alan çalışmalarında modernleşme, küçük meta üretimi, sosyal değişme ve özellikle kırsal kalkınmanın sanayi üzerinden gerçekleşeceğine olan inanç hâkimdir. Saha çalışmalarından elde edilen ilk bulgular pazar için üretim ve kapitalist gelişme karşısında geleneksel yapıların ve özellikle köylülüğün kaçınılmaz olarak ortadan kalkacağına olan inancı pekiştirmiştir.

Köylülüğün tasfiyesi ile birlikte büyük kapitalist işletmelerin kırsal alanda ana üretim birim olacağı yönünde bir eğilim söz konusuydu.¹⁰ Fakat 1980’ler bu varsayımı geçersiz kılmıştır. Küçük meta üreticiliğine dayalı köylülük dağılmamış ve

⁹ Yüksel Kıvrımlı, **Köyde Sosyal Organizasyon ve Sihri hısımlık İlişkileri**, İstanbul Üniversitesi Antropoloji Bölümü, 1998. Nephân Saran, **Köylerimiz**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1984. Taylan Akkayan, **Göç ve Değişme**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1979. Carol Delaney, **Tohum ve Toprak**, İletişim Yayınları, 2001. Bu noktada İstanbul Üniversitesi Antropoloji Bölümü bünyesinde yazılan basılmamış lisans tezleri incelendiğinde bu konuyla ilgili oldukça fazla çalışma yapıldığı görülecektir. Bu çalışmalar “Türkiye Kültür Haritası Projesi” kapsamında Türk köylerinin sosyo-kültürel yapısının ana hatlarını saptamaya yöneliktir.

¹⁰ Abdülkerim Sönmez, “Doğu Karadeniz Bölgesi Fındık Üretim Kuşağında Toprak Ağalığı, Köylülük ve Kırsal dönüşüm”, 75. Ayrıca bu dönemde Bahattin Akşit, Korkut Borotav, Zülküf Aydın ve Muzaffer Erdost arasında “feodalizm” eksenli büyük işletmelerden çok tarımsal küçük meta üreticilerinin kapitalist pazara eklenme biçimleri üzerine yürüttükleri ampirik bulgulara dayalı teorik tartışmaları bu dönemdeki hakim eğilimlerin anlaşılması bakımından oldukça önemlidir. Çağlar Keyder . “Türk Tarımında Küçük Meta Üretiminin Yerleşmesi 1946-1960”, “Türkiye’de Ortakçılık Döngüsü ve Küçük Köylü Mülkiyetinin Pekişmesi”; Korkut Borotav, “Tarımda Üretim İlişkileri Üzerine”; Bahattin Akşit, “Cumhuriyet Döneminde Türkiye Köylerindeki Dönüşümler”; Zülküf Aydın, “Kapitalizm, Tarım Sorunu ve Azgelişmiş Ülkeler-I” ve “Kapitalizm, Tarım Sorunu ve Azgelişmiş Ülkeler-II”.

büyük çiftlikler sanılanın aksine Türkiye genelinde ortaya çıkmamıştır. Kentin tarımdan kopan köylü nüfusunu eritecek kadar sanayileşmemesi köylülüğün devamını sağlayan önemli etkenlerden biri olmuştur.

Küçük meta üreticiliği üzerine yoğunlaşan tartışmaların dışında tarımda büyük işletmeleri sorunlaştıran çalışmalar da mevcuttur. A. Adnan Akçay'ın 1985 yılında kalem aldığı "Traditional Large Land Ownership and Its Transformation In Two Southeast Anatolian Village" adlı master tezi ve "Toprak Ağılığında Kapitalist İşletmeciliğe Türkiye Tarımında Büyük Topraklı İşletmeler" adlı makalesi bu bağlamda değerlendirilebilir.

Yukarıda belirtmeye çalıştığımız köy literatürüne ilişkin yetkin bir özetlemeyi Bahattin Akşit, "Köy, Kırsal Kalkınma ve Kırsal Hanehalkı/Aile Araştırmaları: 1923-2002 Yılları arası Eleştirel Bir Yazın Taraması" isimli makalesinde yapmaktadır.¹¹ 1980 sonrası için, köy araştırmalarının gerekli akademik ilgiden yoksun kaldığını ve buna paralel olarak alan araştırmalarına dayalı köylülük çalışmalarının fazlaca yapılmadığını söyleyebiliriz. Zülküf Aydın'a göre bunun temelinde neo-liberalizm düşüncesinin her alanda etkin olması yatmaktadır. Marksist düşüncenin değer kaybetmesi ile birlikte kırsal alanda sınıf analizi yapmak abesle iştigal etmek gibi bir konuma sürüklenmiştir. Tarıma ilişkin ampirik analizler yerini makro ekonomik analizlere bırakmıştır.¹²

Nüket Sirman da benzer bir düşünceyi dile getirmiştir. Sirman, Türkiye'de sosyal bilimlerde, köy çalışmalarının yerini kent odaklı çalışmalara bıraktığını söyledikten sonra kırsal alan çalışmalarının ilgi odağı olmaktan çıkmasını iki nedene bağlamaktadır: Birincisi, sosyal bilimlerde hüküm süren teorik yaklaşımın durumu (Modernizasyon/Marksizm paradigmasının yapısalılık sonrası gelişen eleştirilerin ivmesiyle çekiciliğini kaybetmesi ve artık kırsal kesim ile ilgili sorunsal üretmemesi)

¹¹ Bahaattin Akşit, "Köy, Kırsal Kalkınma ve Kırsal Hanehalkı/Aile Araştırmaları: 1923-2000 Yılları arası Eleştirel Bir Yazın Taraması", 123-164.

¹² Zülküf Aydın, "Yapısal Uyum politikaları ve Kırsal Alanda Beka Stratejilerinin Özelleşmesi: Söke'nin Tuzburgazı ve Sivrihisarın'ın Kınık Köyleri Örneği", 12.

ve ikincisi buna bağılı olarak gelişen araştırma geleneklerinin kırsal alan çalışmalarını yeterince desteklememesi.¹³ Ayrıca Sirman'a göre 1990'lı yıllarda kırsal alana bakılınca iki sorun görünmüştür: GAP (Güneydoğu Anadolu Projesi) ve etnik göç.

Buna rağmen 1990'lar boyunca tarımsal ekonomik yapıda değişimler ve kırsal dönüşümü hedef alan çalışmaların yanında, kırsal kalkınmanın sosyal politika boyutları ile sınıfsal, kültürel ve etnik boyutları içeren araştırmalar yapılmıştır.¹⁴ 2000'li yıllarla birlikte kapitalizmin döngüsel krizlerinin küresel ölçekte ülke ekonomilerini üzerindeki olumsuz etkileri tarımsal uyum politikaları altında bir dizi dönüşümün önünü açmıştır. Bu dönüşümlerin kırsal alanı küresel aktörlerin etkisine açık hale getirdiği su götürmez bir gerçektir. Bundan dolayı Zülküf Aydın ve Abdulkerim Sönmez alan araştırması verileri ile destekledikleri makalelerinde serbest piyasa ekonomisinin hızlanmasına paralel olarak köylülüğün çözülerek artan bir proleterleşme eğilimi içine gireceğini vurgulamaktadırlar.

Özellikle son zamanlarda artan enerji tüketimi özelinden tartışılan, "Hidroelektrik Santralleri" ve "Nükleer Santral" yapımı dolayısıyla kırsal muhalefetin gelişmesine yol açan bu uygulamalar, Türkiye kırsalının çözülmesine neden olabilecek gelişmelerdir. Koray Çalışkan'ın "Kandıra'da Köylü Ayaklanması" başlıklı haberinde verimli arazilere devlet tarafından OSB (Organize Sanayi Bölgesi) kurma girişimi "muhafazakâr köylüleri" solda yer alan bir sosyal hareketliliğin öznesine dönüştürmüştür. Çalışkan, topraklarından başka kaybedecek hiçbir şeyleri olmayan bu köylü direnişinin ilerde memleketin yeni fay hattı olacağını belirtmektedir.¹⁵ Kanımca günümüzde akademik alanın görmezden geldiği kırsal alanın, ekonomik liberalizasyonun "çözülme" yaratan politikaları sonucunda tekrar alan araştırmalarına ev sahipliği yapacağı yönündedir. Nüket Sirman'ın dediği gibi "yalnızca direnişi değil, bu süreçlerin yol açtığı yeni öznellikleri vurgulamak ve köyü toplumsalın gerisine değil, tam da ortasına yerleştirip" yeni sorular sormak kırsalın XXI. yüzyıldaki dönüşümünü anlamak bakımından hayati önem taşımaktadır.

¹³ Nüket Sirman, "Sosyal Bilimlerde Gelişmecilik ve Köy Çalışmaları", 251-254.

¹⁴ Bkz. (11), AKŞİT, 137-156.

¹⁵ Koray Çalışkan, "Kandıra'da Köylü Ayaklanması", **Radikal Gazetesi**, 07.11.2010.

1.3.2. Türkiye’de Kent Odaklı Araştırmalar

Türkiye’de kentleri bir araştırmanın nesnesi yapan gelişme, kapitalistleşme ile birlikte ortaya çıkan nüfus hareketliliği ve kentlerde emek piyasasını oluşturan kitlelerin nesnel koşulları ve sanayi ile birlikte kırsalın dönüşümü olmuştur. Bu bağlamda değerlendirdiğimizde kent üzerine oluşturulan literatürün iki damar üzerinden hareket ettiğini söyleyebiliriz. Birincisi göç ve gecekondulaşma, ikincisi ise sanayileşme ve kalkınma eksenli sosyal değişme araştırmalarıdır.

1950’li yıllar ile birlikte başlayan ülke içi göç kentsel alanlarda yeni bir konut türü ve ona bağlı bir yaşam biçimini görünür kılmıştır. “Gecekondulaşma” olarak adlandırabileceğimiz bu süreci sadece kentin kısıtlı konut piyasasına verilen pratik bir cevap olmaktan öte, kanımca Türkiye’nin sosyal değişmesinin izlediği yolun anlaşılması bakımından oldukça önemlidir. Bundan dolayı kent üzerine yapılan çalışmaların ilk duraklarından birinin “gecekondulaşma” üzerine olması anlamlı görünmektedir. Literatüre baktığımızda azımsanmayacak ölçüde göç ve ona bağlı sorunlar üzerine saha çalışmaları mevcuttur.

Biz burada “gecekondulaşma” olgusunu temel alan literatüre doktora tezimizin sınırları dolayısıyla girmeyip, özgünlükleri ve kenti farklı olgular etrafında sorunsallaştıran üç çalışmanın adlarını zikretmekle yetineceğiz. Birincisi, kentleşme çalışmalarının önemli bir referans kaynağı olan Sema Erder’in İstanbul Ümraniye ilçesindeki saha çalışmasına dayanan “İstanbul’a Bir Kent Kondu: Ümraniye” adlı eseridir. İkincisi, Şükrü Aslan’ın “1 Mayıs Mahallesi 1980 Öncesi Toplumsal Mücadeleler ve Kent” adlı çalışmasıdır. Son araştırma ise Oğuz Işık ve M. Melih Pınarcıoğlu tarafından İstanbul Sultanbeyli’de gerçekleştirilen alan çalışmasına dayanan “Nöbetleşe Yoksulluk” adlı araştırmalarıdır. Erder göç ve sorunlarına, Aslan kentsel toplumsal mücadelelere, Pınarcıoğlu ve Işık kent yoksullarını şehirde tutunma stratejilerine değinerek kentte ki sosyal değişimin yapısını ortaya koymaya çalışmışlardır.

Kent çalışmalarının ikinci damarını oluşturan sanayi ve fabrika eksenli çalışmalar, Metin Özüğurlu'nun tespit ettiği gibi sanayileşme ve sosyal değişme sorunsalı çerçevesinde ele alınmıştır. Özellikle bir köy ya da kasaba büyüklüğündeyken KİT (Kamu İktisadi Teşebbüsleri) yatırımları ile ani patlama yaparak (Boom Town) büyüyen kentler (Karabük, Ereğli, Batman, Kırıkkale) buna örnek olarak verilebilir. Diğer taraftan Kayseri, Bursa, Konya, Gaziantep gibi bölge merkezleri konumundaki Anadolu kentleri küçük meta üretiminin birikim dinamikleri çerçevesinde irdelenmiştir.¹⁶ Kırsal yapının dönüşümünü merkeze alan bu çalışmaların en erken örneğini, Mübeccel B. Kıray'ın, "Ereğli: Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası" (1962) adlı çalışması oluşturmaktadır. Kıray, bu çalışması ile kırsalın bir araştırmaya nasıl dahil edileceği noktasında kendisinden sonra gelen kuşağı derinden etkilemiştir.

Kıray'ın Ereğli çalışması, bir sahil kasabasının devlet yatırımı ile sanayileşme arifesinde, sanayinin getireceği değişmeler ve problemler fazlalaşmadan var olan toplumsal yapının araştırılması gayesini taşımaktadır. Araştırmanın yapıldığı dönemin şartları dikkate alındığında çalışmanın arka fonunda "modernleşme kuramı"nın izlerini görmek mümkündür.

Kıray, kültür değişmeleri araştırmalarında genellikle geriye doğru gidilerek bir "sıfır noktası" ya da "temel çizgisi" belirlenmeye çalışıldığını söyler. Bu tespit yapıldıktan sonra eski ve yeni arasındaki benzerliklerin ve farkın belirlenmesi daha kolay olmaktadır. Kıray'a göre Ereğli çalışması da "temel çizgi"nin tespit edildiği ve ağır sanayinin etkilerini araştırmak için Ereğli'nin bir laboratuvar haline geldiğidir.¹⁷ Kıray'ın çalışması bu perspektiften bakıldığında bir taşra mekânın yaşadığı sosyal değişimin anlaşılması hususunda bizlere çok şey söylemektedir. Kıray'ın geleneğinin etkilerini Türkiye'nin sanayileşme sürecini amprik verilerle açıklamaya çalışan araştırmalarda hissedilmektedir. Bizim çalışmamız da kısmen bu geleneği takip etse de sosyal değişmeyi devlet dışı bir sanayileşme süreci üzerinden anlatması ve aktörlerin etkilerinin hesaba katılması noktasında farklılaşmaktadır.

¹⁶ Metin Özüğurlu, **Anadolu'da Küresel Fabrikanın Kuruluşu**, 119.

¹⁷ Mübeccel Kıray, **Ereğli: Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası**, 13.

Fevzi Engin'in doktora tezi olan, "Zonguldak'ta Sanayileşme ve Sosyal Değişim(1923-2000)", ani patlama ile büyüyen şehirlerin tipik bir örneğidir. Zonguldak çalışmasını önemli kılan tezin 2004 tarihli olması nedeni ile özelleştirme sonrası Zonguldak'ın yaşadığı dönüşümü iyi bir şekilde yansıtmıştır. İşletmelerin kapatılması beraberinde sanayisizleşmeyi ve artan bir işsizlik sorununu gündeme getirmiştir.

Zonguldak, Cumhuriyetin başlangıç yıllarından 1970'lere kadar Türkiye'nin en önemli sanayi kentlerinden biri iken, 2000'li yıllarda DPT (Devlet Planlama Teşkilatı) verilerine göre sosyo-ekonomik gelişme endeksinde 2. derece gelişmiş iller gurubu içinde ve kalkınmada birinci derecede öncelikle iller arasında yer almaktadır.¹⁸

Bunun yanında İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi bünyesinde yazılan doktora tezlerinden bazıları da ani patlama ile büyüyen kentlerin dışında bölge merkezi konumundaki Anadolu kentlerinin sanayileşme sürecini küçük meta üretiminin birikim dinamikleri çerçevesinde ele almışlardır. Halil Mutioğlu, "Sanayileşme-Şehirleşme Açısından Küçük Sanayi İşçisinin Sosyo-Ekonomik Profili: Konya Örneği", adlı araştırmasında Konya'da küçük sanayinin hızla gelişmesinin nedeni olarak tarımdan sanayiye kaynak aktarımını göstermektedir. Bundan dolayı Konya sanayisinde hâkim olan imalat dalları, tarıma dayalı sanayi ve tarıma girdi olan tarım makineleri imalatı olmuştur.¹⁹

Mutioğlu'na göre, küçük sanayilerin birçoğunda vasıfsız işçi talep etmesi "köylü-işçiye" olan ihtiyacı daha da arttırmaktadır ve özellikle bu sanayilerde köyü terk etmiş kişiler işçi olarak istihdam edilmektedir. Mutioğlu, küçük sanayi ve onun ihtiyaçları doğrultusunda oluşan "köylü-işçi" emek evreninden hareketle Konya'yı incelemiştir. Rüya Kaya ise, "Sanayileşmenin Sosyo-Kültürel Etkileri Çerkezköy Araştırması(1993)", isimli çalışması ile İstanbul'un periferisinde yer alan bir mekânda geri kalmış bölgelerin kalkındırılması için bir özendirici tedbir olarak düşünülen

¹⁸ Fevzi Engin, *Zonguldak'ta Sanayileşme ve Sosyal Değişim(1923-2000)*, 166.

¹⁹ Halil Mutioğlu, *Sanayileşme-Şehirleşme Açısından Küçük Sanayi İşçisinin Sosyo-Ekonomik Profili: Konya Örneği*, 291.

“Organize Sanayi Bölgesi” uygulamasının yol açtığı sanayileşme olgusunu araştırmıştır. Kaya, bu çalışmada sanayileşme sürecine değinmiş ve organize sanayi bölgesi olgusunu ayrıntılı olarak resmetmiştir. Fakat 6 bin nüfuslu Çerkezköy’ün gelişimini anlatırken kırsal hane halkının dönüşümü ile sanayileşme sonrası Çerkezköy’de oluşan sosyal tabakalaşmanın ve emeğin yeni durumu hakkında bu çalışma bir şey söylememektedir.

Toplumsal değişmeyi merkeze alan yukarıda bahsettiğimiz bu çalışmalar ortaya koydukları veri setleri ile toplumun geçirdiği dönüşümün izlerini yakalamaya çalışmışlardır. Sosyo-ekonomik profili çıkarmaya yönelik bu çalışmaların çoğunluğu toplumsal sınıfların nesnel durumunu yeterli ölçüde inceleme alanı içine almamışlardır. Özellikle sanayileşmeden bahsetmelerine karşın emek süreçleri ve yeni emek biçimleri üzerine etkin bir tartışmaya girişmemiş sadece değişimin toplumsal ve kültürel yapısı üzerinde durmuşlardır.

Literatürdeki bu boşluğu sezip ve işçi sınıfı tartışmalarını tekrar akademinin gündemine getirmeyi amaçlayan bir dizi çalışma ortaya çıkmıştır. Bu çalışmaların ortak ilgisini “emekçileri somut yaşamları içinde kavrayarak sosyal teoriye yeniden dahil etmek” oluşturmaktadır. Bu çalışmalar; Metin Özügurlu’nun, “Anadolu’da Küresel Fabrikanın Doğuşu”; Arif Geniş’in, “İşçi Sınıfının Kıyısında Küçük Sanayi İşçileri Üzerine Bir İnceleme” ve Theo Nichols-Nadir Suğur’un, “Global İşletme Yerel Emek Türkiye’de İşçiler ve Modern Fabrika” adlı eserleridir. Bu üç eserinde ortak noktası küreselleşen dünyada gözden uzak tutulan emeğin durumunu Türkiye özelinden sorunsallaştırma denemesi olarak özetleyebiliriz.

Theo Nichols ve Nadir Suğur, araştırmalarını 1999-2000 yılları arasında Bolu, Gebze, Çerkezköy ve Bursa’da bulunan 7 büyük ölçekli firmada gerçekleştirmişlerdir. Bu firmalardan üç tanesi beyaz eşya, iki tanesi otomotiv ve iki tanesi de tekstil sektöründe faaliyette bulunmaktadırlar. Bu firmalar 500 ve üzeri işçi istihdam etmektedir. Dört tanesi yabancı ortaklı üç tanesi ise Türkiye’nin önde gelen sermaye gruplarına bağlıdır. Bu firmalardan sadece birisi iç piyasaya yönelik üretim yaparken

diğerleri dış piyasaya ve ağırlıklı olarak Avrupa pazarına yönelik üretim yapmaktadırlar.²⁰

Çalışma esnasında 356 işçi ve 353 beyaz yakalı olarak tarif edeceğimiz yönetici, mühendis, tekniker ve büro elemanına uygulanan anket yöntemi ile gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın farklı sektörler ve il bazında farklı mekânlarda yapılması karşılaştırma yapma imkanını kolaylaştırmıştır. Ayrıca sadece işçilerle sınırlı kalmaması, üst düzey yöneticilerin de örneklemin içinde olması üretim süreci içinde yaşanan gelişmelere hem aşağının hem de yukarının bakış açısının yansıtılması bakımından önemlidir.

Araştırmanın genel savı, istihdam piyasalarındaki güvensizliğin formel sektörde çalışmanın önemini her geçen gün daha da arttırdığı fikri üzerinedir. Bundan dolayı yazarlar birinci kısma başlarken “merhaba fabrika” başlığını kullanmışlardır. Araştırmaya hakim olan düşünce, enformel piyasaların genişlediği ve güvensizlik ürettiği bir ortamda işçiler için tek güvenli liman olarak formel çalışma ilişkilerinin hakim olduğu fabrika kurgusudur. Bizim bu çalışmaya eleştirilerimiz ise tam da bu formel-enformel ayrımı üzerinde yoğunlaşmaktadır. Formelin idealize edilmesi formel ile enformel arasındaki sınır ihlallerinin analize katılmasını engellemiştir. Ayrıca, özellikle günümüz noe-liberal paradigmasından baktığımızda taşeronlaşma gibi enstrümanların “yeni emek piyasasının” üzerinde “Demoklesin kılıcı” gibi durması formel alanın da kalıcı bir emek konumu oluşturmadaki gücünü kırmaktadır.

Buna rağmen yazarların fabrikada çalışmayı önemsemesinin haklı bir nedeni vardır. Her ne kadar son dönemde fabrikalar, 1960 sonrasında tam istihdama dayalı sanayi işçisi profilinden uzaklaşsa da gittikçe kuralsızlaşan emek piyasasında “fabrika işçiliğinin” insanların zihinlerinde bir karşılığı olduğunu söyleyebiliriz. Bundan dolayı “elveda fabrika” yerine “merhaba fabrika” söylemi anlamlı görünmektedir.

²⁰Theo Nichols, Nadir Suğur, **Global İşletme Yerel Emek Türkiye’de İşçiler ve Modern Fabrika**, 15-16.

Arif Geniş, emeği merkeze alan araştırmasını 1990'ların sonlarına doğru Ankara'da "Organize Sanayi ve Ticaret Merkez'inde" (OSTİM) farklı işyerlerinde 300 küçük sanayi işçisine uyguladığı yapılandırılmış görüşmeler ile gerçekleştirmiştir. Geniş'i diğer çalışmalardan ayıran yanı kamerasını kıyıda kalmış ve genel işçi sınıfı tasavvuru dışında kalan örgütsüz küçük sanayi işçisine doğrultmuş olmasından kaynaklanmaktadır. Geniş'in çalışmasındaki hareket noktası, OSTİM'de çalışan işçileri, işçi sınıfının özgül bir kesimi olarak işaretlemeye ve çalışması bu farklı işçilerin kapsayıcı bir profilini çıkarmaya yöneliktir.

Araştırmanın genel iddiası Geniş'in sorduğu şu soru üzerinden hareket etmektedir: "çevre endüstrisindeki örgütsüz işçilerin genel özellikleri işçi sınıfın diğer katmanlarından hangi bakımlardan ve ne ölçüde farklılaşmaktadır?" Bu soru sadece yapısal karakteristikleri değil, aynı zamanda kültürel ve ideolojik düzlemlerdeki farklılaşmaları ve bunların olası kaynakları konusunda bir merakı da içermektedir.²¹ Geniş alan araştırmasına dayanan bu çalışmasında en azından küçük sanayi işçileri üzerine oluşturulmuş bilgi demetinde yer alan, bu işçilerin pre-kapitalist özellikler taşıdığı, kırsaldan tam anlamı ile bir kopuş yaşamadığı, yarı-proleter oldukları gibi kanaatlerin tartışmalı olduğunu bizlere göstermiştir. Geniş'in çalışması kendi tespiti ile de farkta odaklanmış ve betimleyici bir hatta ilerlemiştir.

Metin Özuğurlu'nun araştırması yukarıda zikrettiğimiz iki araştırmadan daha güçlü bir "işçi sınıfı" vurgusuna hâkim. Bu nedenle araştırmanın teşekkür kısmında Özuğurlu bir özürle başlar ve son 25 yıldır kendi üyesi de olduğu akademik topluluğun sırtını döndüğü emekçi kesimlerini tekrar sosyal teoriye dâhil etme hasreti ile bu çalışmayı yaptığını çok açık ifade ile belirtir. 2000 yılında Denizli'de 6 fabrika üzerinden toplam 304 işçi ile yapılan mülakat ve diğer araştırma teknikleri kullanılarak bu çalışma gerçekleştirilmiştir. Özuğurlu, çalışmasını iki ana eksene oturtmuştur. Birincisi, "işçi sınıfının oluşumu sorunsalına kuramsal olarak nasıl yaklaşabiliriz" sorusundan hareketle buna uygun kavramsal bir çerçeve çizilmesi; ikincisi ise, Anadolu'da küresel bir fabrikanın doğuşunun incelenmesidir. Özuğurlu

²¹ Arif Geniş, **İşçi Sınıfının Kıyısında: Küçük Sanayi İşçileri Üzerine Bir İnceleme**, 219

çalışmasının teorik kısmında “post-“ öneki yaklaşımlar ile bir hesaplaşmaya girmiş ve işçi sınıfı literatürünü eleştirel bir gözle yeniden gözden geçerek kendisini alan araştırmasına taşıyacak teorik alt yapıyı büyük bir yetkinlikle yapmıştır. Bundan dolayı Özüğurlu’nun çalışması kanaatimce kuramdan alana nasıl gidileceği konusunda çok fazla şey söylemektedir.

Özüğurlu, “ülkemizde geleneksel sanayiye konu alan sınırlı sayıdaki sosyolojik çalışmada, zanaat kökenli proleterleşme temasının sınırlı kalması nedeni ile ben bu çalışmada işçi sınıfı ve burjuvazinin zanaat kökenini ele almaya çalıştım,”²² ifadesi ile araştırmasını diğer çalışmalardan ayıran farkı açık bir biçimde ifade etmiştir. Özüğurlu, ‘Küresel Fabrika’ kavramsallaştırması ile uluslar arası yeni işbölümünün yapısının anlaşılması ve moda tabiri ile “yerel”in güçlü girişimcileri olan “Anadolu Kaplanları”nın sermaye birikimi sürecinde kültürel, dini ve siyasal olarak emeği nasıl baskıladığı konusunu geniş bir perspektiften tartışmıştır.

Sanayileşme literatürü üstüne yaptığımız bu okuma kendi çalışmamızın bu literatür içindeki yerinin anlaşılması ve literatüre hangi noktada özgün bir katkı sağladığının görünmesi amacına yönelik yapılmıştır. Kendi çalışmamızın çerçevesini çizmeden önce, Kasım 2010 tarihinde Yard. Doç. Dr. Yıldırım Şentürk’ün katkılarıyla Mimar Sinan Üniversitesi’nde “Üç Tarz-ı Sanayi(siz)leşme ve Kalkınma” başlıklı, bizim de katılımcı olarak katıldığımız, Türkiye sanayileşmesinin üç farklı veçhesinin anlatıldığı sosyoloji seminerindeki sunumlara kısaca değinerek çalışmamızın farkını daha net ortaya koyabiliriz.

Seminerdeki, “Kayseri Sümerbank Bez Fabrikası: Sovyet Modeli Fabrikadan, Anadolu Kaplanı KOBİ’lere”, başlıklı sunumunda Burak Kesgin, Cumhuriyet ideolojisinin kalkınma paradigması içinde önemli bir yer tutan sanayileşmeyi, Kayseri’deki Sümerbank Bez Fabrikası üzerinden anlatmaya çalışmıştır. Kesgin, devlet eli ile gerçekleşen bu deneyimi Cumhuriyetin kuruluş yıllarından günümüze taşıyarak, bugünün KOBİ’leri ile geçmiş arasındaki ilişkiyi kopma değil süreklilik

²² Bkz. (16), ÖZUĞURLU, 69.

üzerinden tartışarak, günümüz paradigmasını oluşturan özel girişim odaklı kalkınma politikasında hangi aktörlerin öne çıktığını ve toplumsal sınıfların bu durumdan nasıl etkilendiğini ele almıştır.

Seminerin diğer katılımcısı Fatma Coşkun, “Planlı Sanayileşmenin ilk Örneklerinden Çerkezköy Organize Sanayi Bölgesi’nin Mekân ve Emekle İlişkisi; Karaağaç Beldesi ve Tekstil İşçilerinden Bir Kesit”, başlıklı sunumunda planlı sanayileşmenin lokomotifleri olarak Anadolu’nun belli yerlerinde kurulan OSB’lerin ortaya çıkardıkları yeni sanayi odaklarını Çerkezköy örneği üzerinden açıklamaya çalışmıştır. 1976 yılında “geri kalmış yöre” ilan edilmesiyle kurulan “Çerkezköy Organize Sanayi Bölgesi”nin yerelde nasıl bir sanayileşme sürecini doğurduğunu emek ve mekândaki dönüşümleri dikkate alarak anlatmıştır.

Buraya kadar olan kısımda Türkiye’deki kırsal alan ve sanayileşme eksenli çalışmaların genel bir resmini çıkartmaya çalıştık. Bu nokta önemli olan soru bu doktora tezinin bu resmin nesrinde yer aldığıdır. Yereldeki bir sanayileşme süreci ilgi dairemiz içinde olması sebebi ile bu araştırma hem kırsal hem de sanayi kökenli araştırmalarının kesiştiği bir yerde durmaktadır.

Çalışmamızın bize göre özgün yanı, Türkiye’nin erken dönem sanayileşme süreci anlatısında pek de yer bulamayan özel sektör deneyimine odaklanması ve bu deneyimi “Endüstriyel Paternalizm” kavramı kullanarak sorunsallaştırma çabasıdır. Endüstriyel paternalizm, erken kapitalistleşen XIX. yüzyılın İngiltere’inde ve Amerika’ında başta tekstil kasabaları olmak üzere sanayinin kurulduğu yeri nasıl dönüştürdüğünü anlatan bir kavramdır. Bir baba figürü, babanın fabrikası ve onun etrafında örülen gerilimli bir ilişki. Bir anlamda baba, bakıcı, kollayıcı, işveren durumunda ama öte yandan bir nefret nesnesi ve sömürücü, ikisi aynı anda²³. Bu

²³ Kasım 2010 tarihinde Yard. Doç. Dr. Yıldırım Şentürk’ün katkılarıyla Mimar Sinan Üniversitesi’nde “Üç Tarz-ı Sanayi(siz)leşme ve Kalkınma” başlıklı, bizim de katılımcı olarak katıldığımız, Türkiye sanayileşmesinin üç farklı veçhesinin anlatıldığı sosyoloji seminerindeki sunumuma değerli katkıları ile “endüstriyel paternalizm” kavramına dikkatimi çeken ve bu çalışmanın bu kavram etrafında sorunsallaştırılmasının önünü açan Yard. Doç. Dr. Hakan Koçak’dır.

gerilimli ilişkinin yereldeki toplumsal yapıda meydana getirdiği değişimler bu doktora tezinin ana eksenini oluşturmaktadır.

Bunu yaparken “endüstriyel paternalizm” Şemsiyesi altında yerelin dönüşümü ve özellikle Türkiye’deki emek oluşumunun bir tarafını oluşturan “işçileşmiş köylüler”in hikâyesini anlatmayı düşünüyöruz. Arka fonda ise 1980 öncesi ve sonrasının toplumsaldan siyasala oradan da ekonomiye yaşanılan paradigma değişikliği bu çalışmaya eşlik edecektir. Bundan dolayı bizim çalışmamız bir bakıma seramik fabrikası üzerinden Çan kasabasının yaşadığı toplumsal dönüşümün yer yer monografî geleneğine yaslanan bir betimleme ile anlatımıdır.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Taşranın dönüşümünü ilgi dairesi içine alan bu çalışmamız için giriş bölümünde öne sürdüğümüz argümanları temellendirme gerekliliği belirli bir teorik bakışı zorunlu kılmaktadır. Saha çalışması yürüten akademisyenlerin aşmaları gereken sorunların başında teori ve pratiğin uyumlu şeklide çalışmaya yansıtılması noktasında düğümlemektedir. Bir kuramsal model ile mi sahaya yöneleceği yoksa sahanın verilerine uygun bir teori mi aranacağı araştırmacılar için Gordion düğümünün başladığı yer olarak karşımızda durmaktadır. Biz bu düğümü çözmek için kısa süreli bir ön saha çalışması ve gözlemlerimizin doğrultusunda, teori ve pratiği örtüştürmeye çalıştık.

Bu bölümde sahayı hangi kavramlar ile sorunsallaştırdığımızı açıklamaya çalışacağız. Seramik Fabrikası üzerinden kasabaya bakmaya çalıştığımız için ilk kavramsal tartışmamızı, 19. Yüzyılın sonlarında kapitalizmin gelişimi ile tanışmaya başladığımız “endüstriyel paternalizm” ve bu iktidar biçiminin fabrika aracılığı ile kurmaya çalıştığı toplumsal kodların nasıl oluştuğu üzerine olacak. İkincisini ise, geç kapitalistleşen ülkelerin sınıf yapısı içinde karşımıza bir emek türü olarak çıkan “işçileşmiş köylüler”in analizi oluşturacak. Günümüz sınıf tartışmaları içinde “modası geçmiş” gibi dursa da çevre ülkeleri özelinde konuya baktığımızda “işçileşmiş köylüler” bize göre canlı bir tartışmanın merkezinde yer almaktadır. Bundan dolayı Çan’daki emek dönüşümünü anlatırken, hareket noktamızı bu kavram oluşturmakla birlikte, genel bir sınıf değerlendirmesi yapmaya çalışacağız.

2.1. Endüstriyel Paternalizm: Yerel İktidarın Bir Vehçesi Olarak “Paternalist-Ağalık” Rejimi

Paternalizm, geleneksel bağların kopmaya başladığı bir yüzyılın arifesinde toplumsal bir kontrol mekânizması olarak karşımıza çıkmaktadır. XIX. Yüzyılın başlarında piyasa sistemin gelişmesi ile beraber gelmekte olan yeni sanayi düzeni, çıkarını özgür bir emek piyasası yaratılmasında ve bu piyasanın sınırı aşma girişimlerinin baskılanmasında görüyordu.

Karl Polanyi bu noktada İngiltere’de 1834’e kadar sanayi kapitalizminin sosyal bir sistem olarak var olmadığını söylerken yaslandığı neden rekabetçi bir emek piyasasının yokluğuydu.²⁴ Yeni birikim rejimi içinde örgütlenen piyasaların sonucusu emek piyasası olmuştu ve ortaya çıkmasından sonra “görünmez bir el”in himayesi altında piyasa ekonomisi artık sorunsuz bir şekilde işlemeye hazırdır. İnsanlar bir meçhule gider gibi göç yollarına düşmüşlerdir. Arkada bıraktıkları sadece evleri, toprakları ya da geleneksel bağları değil arkada bütün bir çağın ruhunu bırakmaktaydılar.

Eski ruha yeni formunu bundan sonra piyasa üfleyecektir. Vicdanın dünyasından kopup gelenleri rekabetçi bir emek piyasası beklemektedir. Piyasanın çarklarından insanları koruyacak olan ise ailenin koruyucusu baba imgesinden hareketle kurulan yeni bağımlılık ilişkileridir. Fabrikalar bu ilişkilerin üretildiği mekânlardır artık.

XIX. yüzyılda fabrikalar üzerinden sosyal organizasyonun kolektif bir formu olarak paternalizm karşımıza çıkmaktadır. Aile içi hiyerarşinin kapitalist sistemdeki adı olmuştur. Paternalizmin, etimolojik olarak Latince “pater” (baba) kelimesinden gelmekte ve baba gibi rol yapmak ya da başka kişiye yardıma muhtaç çocuk

²⁴ Karl Polanyi, **Büyük Dönüşüm**, 133.

muamelesi yapmak anlamına gelir.²⁵ Cinsiyetçi bir açıdan yaklaştığımızda erkek egemenliğinin kapitalist toplumdaki tezahürüdür.

Richard Sennett, paternalizm anlatımını diğer erkek egemenlik biçimlerinden yapısal ve tarihsel farkları üzerinden başlatır. Sennett'e göre, patriyârşi ve patrimonyalizm sıklıkça paternalizm ile eş anlamlı olarak yanlış bir şekilde kullanılmaktadır. Ona göre patriyârşi, tüm insanların bilinçli bir biçimde kan bağıyla bağlı oldukları bir toplumdur ve temelinde erkekler vardır. Patrimonyalizm de ise insanlar, toplumsal ilişkilerinin yalnızca aile açısından ele almaz, kendilerini, akrabalık ilişkisi bulunmasa da bir senyöre ait görebilir. Patrimonyalizmde de veraset erkek üzerinden yürür. Paternalizmin, patrimonyalizmden temel farkı babadan oğla geçen bir miras yokluğudur. Erkek egemenliği babalık rolüne dayanır. Fakat bu rol, patrimonyal bir düzendeki gibi maddi olmaktan ziyade simgeseldir.

Paternalizm, sözleşmesiz erkek egemenliğidir.²⁶ Paternalizmden ayrıştırılması gereken diğer bir kavram ise "patronaj"dır. Ekonomik temelli bir analiz yaptığımızda paternalizmin ideolojik bir boyutu vardır ve idari gücü meşrulaştırmak adına kullanılır. Paternalizm olgunlaştıkça sistematik bir hale gelmeye başlar. Kişisel ilgi ideolojisi normlara dönüştürülebilir ve organizasyon içindeki ilişkileri şekillendirebilir. Bu durum paternalizmin nasıl iş yeri sahibi ile çalışanlar arasında yüz yüze ilişkiler olmadan gelişebileceğini gösterir. Organizasyon sisteminin ve idari yapının normatif bir parçası olur.

Paternalist bir kişi bile olsa çalışanlarına kolektif bir biçimde muamele eder, yani bütün çalışanlar paternaliste aynı mesafededir. Patronaj'da ise, patronun kurduğu ilişki biçimi kolektif olmaktan çok bireyseldir. İlişkiler yüz yüzelik esasına

²⁵ Peter Suber, **Philosophy of Law: An Encyclopedia**, 632-635.

²⁶ Richard Sennett, **Otorite**, Çev. Kamil Durand, 64.

dayanır ve sisteme dönme potansiyeli yönünden zayıf bir bağlanma biçimini oluşturur.²⁷

XIX. yüzyılın sonu ve XX. Yüzyılın başlarındaki kapitalist sistemin içinden gelişen iktisadi bireyselleşme ile toplumun istekleri arasındaki mesafeyi kapatmanın araçlarından biri paternalist imge olmuştur. Paternalizmin meşru bir güç olarak algılanmasını sağlayan en önemli özelliği, maddi olandan çok simgesel anlam kodları etrafında ördüğü iktidarın içselleştirilmesine dayanmaktadır. Bu anlamı ile paternalizm, aile dışındaki iktidarı aile içi rollere dayanarak meşrulaştırmaktadır.²⁸ Aslında geleneksel bağların yitimi ile ortaya çıkacak özgür bireylerin varlığı aile hiyerarşisine dayanan paternalist egemenliğin zemininde yeni bir forma dönüşmüştür.

Karşımıza, Michel Foucault'ın özne sorunu bağlamında değerlendirdiği şekli ile devletle ilintili olan bireyselleştirmenin²⁹ farklı bir vechesini oluşturan paternalist ilişkiler ağı çıkmaktadır. Koruyucu baba imgesinin dolaşıma soktuğu iktidar biçimi, başkalarının iyiliği için onlar adına karar verme yetkisidir. Bu yetkisini, din ya da geçmişten değil kapitalist üretim ilişkilerinin yaratmış olduğu serbest piyasa atmosferinden alır. Tabi bu iktidarın sürdürülebilirliği açısından dinsel meşruiyet göz ardı edilmez. XIX. yüzyıl sonu Fabrika rejimlerindeki Patron-babanın, tahakkümü altındaki kasabalara Kiliseler kurarak toplumsal ahlakın bekçiliğine soyunmaktaki hevesinin altında bu gerçek yatmaktadır.

Bizim de saha çalışmamıza konu olan Çan kasabasındaki Seramik Fabrikasının patronu İbrahim Bodur'un (Dr. (h.c) İbrahim BODUR), isminin önünde dinsel bir pratiğe gönderme yapan ve İslam toplumlarında saygın bir anlamı olan "Hacı" kelimesini kullanmasını, kasabaya ailesinden kişilerin ismini taşıyan camiler yaptırmasını ve dinsel içerikli yayınlar bastırmasını da bu bağlamda değerlendirebiliriz.

²⁷ Nicholas Abercrombie and Stephen Hill, "Paternalism and Patronage", 414-415.

²⁸ Bkz. (26), SENNET, 67.

²⁹ Michel Foucault, "Özne ve İktidar", Çev. Osman Akınay 68.

Sennet'e göre, "Paternalist otoriteler, kendilerine bağımlı olanlara karşı sahte bir sevgi gösterirler. Sahte bir sevgi, çünkü lider, kendisine bağımlı onların bakımını kendisinin çıkarlarına hizmet ettikleri sürece üstlenir. Patrimonyal bir otoriteden farklı olarak, paternalist bir otorite, kendisine bağımlı olanlara kendi kaynaklarını bir lütuf gibi sunar. Bu lütfun koşulları tümüyle kendi denetimindedir."³⁰

Mekânsal olarak üretimin ailenin dışına çıkması ile birlikte oluşmaya başlayan emek piyasasının, kendisini baba gibi sunan patron imgesinin tahakkümü altına girmeye başladığını söyleyebiliriz. Biz burada "devlet-baba" imgesi ile genelleşen "paternalist lütfun" örüntülerini çözmek yerine, kapitalizmin tarihi içinde fabrikalar etrafında örgütlenen yerel bölgelerde ortaya çıkan "patron-baba" imgesinin oluşturmuş olduğu ağların analizini yapmaya çalışacağız.

2.1.1. İktidar Alanı Olarak Fabrikalar

Kimi yazarlara göre paternalizm geleneksel sanayi otoritesi olmasının yanında bir emek kontrol biçimidir. Onlara göre paternalizm, modern sosyal dünyada farklı formlarda da olsa devam etme potansiyeline sahip bir otorite biçimidir.³¹ Özellikle refah devleti uygulamalarının piyasa lehine bozulduğu ve emeğin esnekleşmesine koşut olarak sendikaların pasifizasyona uğradığı bir iklimde, kitlelerin potansiyel direniş arzularının baskılanması amacıyla "patron-baba"nın garanti sağlamayan koruyucu lütuflarının inceltilmiş bir iktidar ile sunulduğuna tanık olmaktayız. Siyasi aktörlerin sorunların çözümü noktasında kurumlardan ziyade kendi öznelliklerinin içinde ördükleri iktidar ile çözüm bulma arayışları, gerisinde "gözetleyici ve kollayıcı" baba figürünün etkisinin zaman ötesi yolculuğuna işaret etmektedir.

³⁰ Bkz. (26), SENNET, 92.

³¹ Wen-Chi Grace Chou, "The Transformation of Industrial Authority and Paternalistic Capitalism in the Global Economy: Case Studies of Taiwan's Textiles Industries", 552.

Akademisyenler tarafından XIX. yüzyıl sonu ve XX. Yüzyılın başlarına tarihlendirilen endüstriyel paternalizm, endüstrinin belirli bir aşamaya gelmesi ile kapitalist ekonomilerde ortaya çıkmıştır.³² Batı’da teknolojinin büyük dönüşümü ile birlikte dağınık atölyelerin yerini fabrikalar almıştır. Üretim yapılan ölçeğin değişerek büyümesi beraberinde yeni bir denetim ve iktidar tarzının örgütlenmesinin önünü açmıştır.

Michel Foucault tam bu noktada Batı tarihinde yaşanan yeni teknolojilerin yanında ötekilerin işleyişinin koşulu olan bir dizi başka teknolojik keşiften bahseder. Ona göre, sadece sanayi tekniklerin değil özellikle XVII. Ve XVIII. yüzyılların hanesine yazılacak “siyasi teknolojilerin” tarihini de yapmak gerekir ve bu bağlamda iki farklı “siyasi teknoloji”nin varlığının altını çizer. Birincisi “disiplin” familyası (Fransa’da ve Almanya’da geliştirilmiştir), ikincisi ise, XVIII. yüzyılın ortasında çıkan ve özellikle İngiltere’de gelişen, bireylerle birey olarak ilgilenmeyen, ama tersine nüfusla ilgilenen teknolojilerdir.³³ Bu iki teknoloji, insan bedeni üzerinden geliştirilen iktidarın yeni durumunu anlamamızı sağlayan anahtarlardır. Foucault’a göre, disipline yönelik enstrümanlar uzun zamandan beri tecrübe edilmektedir. Manastırlarda, orduda ve atölyelerde disipline yönelik çok sayıda çeşit bulunmaktadır. Fakat XVII. ve XVIII. yüzyıl esnasında genel egemenlik kurma formülleri haline gelmişlerdir.³⁴

Disiplin, gerçekte, toplumsal yapıdaki en ücra kısımlara varıncaya kadar denetlemeyi sağlayan, yani bireylere ulaşmamızı sağlayan iktidar mekanizmasıdır. İktidarın bireyselleştirme teknikleridir. “Birini nasıl gözetlemeli, davranışını, tavrını nasıl denetlemeli, performansını nasıl pekiştirmeli, yeteneklerini nasıl çoğaltmalı, en yararlı olacağı yere onu nasıl yerleştirmeli”,³⁵ Foucault, bu soruların cevabını bir dizi “kapatılma” biçimi olan ordu, eğitim, hapisane, klinik ve fabrika içindeki deneyimlerden çıkartarak iktidar çerçevesini oluşturmuştur. Ona göre iktidar

³² Bkz (27), ABERCROMBIE - HILL, 416. Elana A. Iankova, “From Coparete Paternalism to Corporate Social Responsibility in Post-Communist Europe”, 78.

³³ Michel Foucault, “İktidarın Halkaları”, Çev. Işık Ergüden 149-151.

³⁴ Michel Foucault, **Hapisanenin Doğuşu**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, 210.

³⁵ Bkz. (29), FOUCAULT, 150.

teknolojisindeki disiplinin keşfi devrimi “siyasal anatomi” kusursuzlaştırmıştır. Foucault bu durumu şöyle açıklamaktadır:

“İnsan bedeni, onun derinlerine inen, eklemlerini bozan ve onu yeniden oluşturan bir iktidar mekânizmasının içine girmektedir. Aynı zamanda bir iktidar mekânîği de olan ‘siyasal anatomi’ doğmaktadır, bu anatomi başkalarının bedenlerine, yalnızca onların istenilen şeyleri yapmaları içi değil, aynı zamanda öyle istenildiği üzere, hız ve etkinliğe uygun olarak belirlenen tekniklere göre iş görmeleri için nasıl el konulabileceğini tanımlamaktadır... eğer ekonomik sömürü emek gücü ile emeğin ürünü birbirinden ayırıyorsa, disipline dayalı baskı da bedende, artırılmış bir yatkınlık ile büyüyen bir egemenlik arasındaki zorlayıcı bağı kurmaktadır.”³⁶

Disiplin dışındaki diğer keşif ise düzenlemedir. Nüfusun keşfi ile ortaya çıkan bu süreç biyo-siyasettir. Foucault göre, “nüfusu, özellikle üretme makinesi olarak zenginlikler, mallar, başka bireyler üretmek için kullanmak istiyorsak, iktidarın bireyle üzerinde dikkate alınması gereken bir tür biyolojik bütün oluşturduğu” ölçüde uygulanmalıdır.³⁷ Yani nüfusun konut sorunundan, göçlere kadar nasıl düzenlenebileceği sorununun istatistiğinin de yer aldığı bir dizi gözlem tekniği ve bütün büyük idari, iktisadi ve siyasi organizma nüfusun söz konusu düzenlenmesini bu noktada üstlenmişlerdir.³⁸

İki iktidar teknolojinin iç içe geçtiği (anatomo-siyaset ve biyo-siyaset) yeni bir tür iktidarın içinde modern öznenin oluşumuna tanık olmaktayız. İnsan bedenine bir makine olarak yaklaşan birinci biçimi, disiplinci bir iktidardır. Amacı bedeni disipline etmek; yeteneklerini geliştirmek, daha yararlı ve uysal kılmak ve ekonomik denetim dizgileriyle bütünleştirmektir; ikinci biçimi ise insan bedenine doğal bir tür olarak yaklaşır ve nüfusu düzenleyici bir denetim üzerinde yoğunlaşır.³⁹ Biyo-siyaset, insan yaşamının siyasal bir kategori olarak yönetim mantığının içine sokulmasına yaşamın siyasetin nesnesi olma durumuna ve iktidarın sahip olduğu gücün bu yaşam üzerinde kontrol ve düzenleme yetkisine işaret eder.

³⁶ Bkz. (34), FOUCAULT, 211.

³⁷ Bkz. (29), FOUCAULT, 152.

³⁸ A.g.m., 152.

³⁹ Ferda Keskin, “Foucault’da Şiddet ve İktidar” , 121.

Biyo-politik bir beden yaratmak iktidarların ana perspektifi olmuştur. Giorgio Agamben'in kutsal insanı da bu noktada anlam kazanmaktadır. “Kutsal insan, nasıl ki hukuk, egemen istisna durumunda, istisnai durum için, artık geçerli olmamakla ve bu durumdan çekilmekle geçerli oluyor; aynen bunun gibi homa sacer de (kutsal insan), kurban edilmezliğiyle Tanrı'ya ait oluyor ve öldürülebilir olmasıyla da topluma dâhil ediliyor. Kutsal hayat, kurban edilemeyen fakat öldürülebilen hayattır”.⁴⁰ Agamben'in çifte dışlama dediği -hem hukuktan hem de ilahi olandan- bu hayat varlığı egemenin gücüne işaret ediyor. Çünkü “egemenlik alanı, cinayet işlemeksizin ve kurban etmeksizin adam öldürmenin meşru olduğu alandır ve kutsal hayat da bu alanda zapt edilen hayattır”⁴¹ yani biyolojik varoluş olan çıplak hayat üretme ve bu hayatlar üzerinde belirsizlik mntikasına yerleşerek eşikte durma egemenin ilk etkinliğidir.

Dışlayarak içeriye alınma. Agamben analizinde Foucault'un “biyo-siyaset” kavramını çıkış noktası olarak alır ama tek bir farkla, biyo-siyasetin sadece modernliğe özgü olmadığını farklı biçimlerde de olsa geçmişten günümüze katettiğini söyler.

Foucault'un yukarıda belirttiğimiz yeni iktidar teknolojileri içinde kırsaldan koparak sanayi bölgelerine gelen kişiler kendilerini daha önce alışık olmadıkları bir “disiplin” biçimi ile fabrikalar aracılığıyla tanışmaya başlamışlardır. Bu noktada endüstriyel paternalizmin, “baba-patronu” olan fabrika sahipleri, Agamben'in egemeni gibi eşik bekçiliği yaparak kimlerin içerileceğine karar veren bir konuma gelmişlerdir.

Sanayileşmenin gelişmesi ile birlikte Batı dünyasını farklı coğrafyalarında “şirket kasabalar”ın doğuşuna tanık olmaktadır. XIX. yüzyılın sonuna doğru İngiltere ve Amerika'da kurulan fabrikalar insan bedeninin disiplin altına alınması tekniklerinin oluşmaya başladığı yerler olmuştur. Bu disiplin mekânizmaları fabrika

⁴⁰ Giorgio Agamben, **Kutsal İnsan: Egemen İktidar ve Çıplak Hayat**, Çev. İsmail Türkmen, 112.

⁴¹ A.g.e., 113.

ölçeğinde kalmayıp kurulduğu kasabaya doğru genişleyerek sosyal yaşamın gündelik pratiklerine kadar sızmıştır. Zaten kasabaların ya fabrika ile birlikte kurulduğu örneklerde ya da fabrika geldikten sonra fabrikaya bağlı geliştiği bir ortamda işçilerin bu fabrika iktidarından kaçışları yok gibidir. Görece izole edilmiş bir emek piyasasına dayandığı için “fabrika-kasabaların” iktidarının şiddeti daha güçlü hissedilmektedir.

Foucault’ya göre disiplin bazen “çitlemeyi”, sınırları belirli bir alanın özelleştirilmesini talep eder. Fabrikada manastıra, kaleye ya da kapalı bir kentte benzeyen yapısı ile yeni bir denetim tarzı oluşturmaktadır. İşçilerin kapılı bir mekân içinde dışarıyla olan bağlantısının belirli bir süre için kesilmesinin nedeni üretim güçlerinin disipline edilmesi ile ilgilidir. Fakat bu kapatılma biçiminde Foucault’ya göre kaba bir iktidar biçimi bulunmaktadır. Bunun daha da inceltilmesi için başka unsurlara ihtiyaç vardır.

Fabrikanın analitik olarak örgütlenmesi ve işlevsel yerleşimlerin oluşturulması, bireyselleştirici çerçeveleme ilkesi ışığında fabrika içinde aynı zamanda hem bireylerin tecrit edilebilecekleri ve yerlerinin bilinebileceği bir mekânın içindeki dağılımlarını, hem de bu dağılımı kendi talepleri olan bir üretim aygıtıyla eklemleştirecek, fabrikanın içinde bir gezinti ile hem genel hem de bireysel bir gözetleme yapmak mümkündür. İşçilerin işe gösterdiği özenden imalatın birbirini izleyen safhalarını takip etmek daha kolay olacaktır.

Bunun yanında zaman kullanımı, eylemin zamansal yoğunlaşması, beden ile jestin korelasyonu, beden-nesne eklemleşmesi ve iyi terbiye etmenin aracı olarak hiyerarşik gözlem, normalleştirici yaptırım (ceza) ve sınav disiplinin inceltilmesinin evrelerini oluşturmaktadır.⁴² İşçilerin maruz kaldığı bu disiplin teknolojileri sadece fabrika evreni ile sınırlı değildir. “Patron-baba”nın egemenliği altındaki kasabaya da yayılarak hayatın bütününe içine alır. Fabrika tarafından kurulduğu kasabaya yapılan işçi evleri, kültürel yapılar, ibadet yerleri, alış-veriş mekânları, lokantalar vb.

⁴² Bkz. (34), FOUCAULT, 215-252.

denetimin sürdürüldüğü yerler olarak karşımıza çıkmaktadır. Amaç, parçalanmış aile yapısının ölçeğini geliştirerek kasabada tekrar kurmaktır. Endüstriyel paternalizmi uygulayanlar buradan hareketle simgesel olarak aile ve işi birleştirmeye çalışmışlardır.

Patronların işçilerin yaşamları üzerine kurduğu denetimin içeriği serbest piyasa koşulları yerine, patronların çizdiği bir ortamda geliyordu. Bu sayede sağlanacak toplumsal kaynaşma ile birlikte uysal ve üretken bir işçi topluluğu yaratmayı umuyorlardı. Bu projenin sicilinde başarı kadar başarısızlıklar da vardır. Bu belirttiğimiz endüstriyel paternalizmin “kasaba-fabrika” oluşumun en dikkate değer örneği XIX. yüzyılın sonunda Amerika’da Illinois’de George Pullman’ın yataklı vagon fabrikasının yakınında kurduğu Pullman kasabasıdır.

2.1.2. Amerikanvari “Şirket Kasabası” Pullman’dan Çan Kasabasına Paternalizm Örnekleri

Pulman, 1867’lerde kurduğu yataklı vagon fabrikası etrafında şekillenecek kasaba ile ilk planlı sanayi kentini yaratmıştır. Pullman’ı işçilerin yaşadığı planlı bir kasaba modeline iten sürecin başlangıcını 1877 yılında Şikago’da 12 işçinin ölümü ile sonuçlanan demiryolu çalışanları grevi olmuştur.

Pullman da diğer işverenler gibi sendikaya güvenmediğinden, bir “şirket kasabasının”, işçilerin verimliliğini ve ahlaki karakterlerini arttıracığından grevlerin yapılmayacağına inanıyordu. Bu amaçla 16 bin dönümlük arazi satın alıp 1880-1884 yılları arasında kentin büyük bir bölümünü tamamlayarak, kendi kasabasını yaratmış oldu. Zamanın şartlarına göre oldukça modern bir kasaba kurdu. Evlerin içinde kanalizasyon bağlantısı, su tesisatı ve gaz bulunuyordu. Kasaba öyle bir planlanmıştı ki nereye baksanız Pullman’a ait bir yapı ile karşılaşırıydunuz. Kasabada kilise,

banka, dükkânlar, kütüphane, postane, tiyatro, otel ve parklara kadar yaşayanların ihtiyaçlarına yönelik her türlü hizmet oluşturulmuştu.⁴³

Bir çalışana ait olan şu sözler Pullama'nın kasabasını çok iyi tarif etmektedir: "Pullman'ın evinde doğduk, Pullman'ın dükkânlarından beslendik, Pullman'ın kilisesinde ibadet ettik ve öldüğümüzde Pullman'ın cehennemine gideceğiz".⁴⁴ Mekânın organizasyonun dışında sosyal yaşam da sıkı bir denetim altındaydı. Kasabada çalışanların kasabada alkol içmesi yasaktı, sigara içilmesine ilişkin kuralların yanı sıra sokağa çıkma yasağı uygulanıyordu. Sennet'e göre kasaba, Pullman'nın kişiliğini yansıtıyordu: Büyük, üretken, ahlakçı, katı.⁴⁵ Kasaba Pullman'ın koruyuculuğu altında mutlu bir geniş aile portesi çiziyordu.

1893'lü yıllarda 6000 çalışanı ve 12 binlik toplam nüfusu ile kasaba göçmen işçilerin yeni yuvası olmuştur. Planlı yapısı ve iş olanakları sayesinde dönemin şartları itibari ile işçiler için adeta yeryüzündeki bir "cennet" görünümündedir. Oysa 1894 yılında ülke genelinde yaşanan ekonomik krizin etkilerinin bu yeryüzü cennetine de ulaşması ile "mutlu aile" tablosu kararmaya başlamıştır. İşçi çıkartmalar ve buna karşın ev kiralarını düşürülmemesi gibi somut nedenlerin sonucunda Amerikan kapitalizm tarihindeki en çarpıcı grevlerden birisi Pullman'ın kasabasında patlak vermiştir. Sennet, insanlara koruma duygusu veren ve yararı dokunan bir sanayi topluluğunda grevin neden yaşandığı konusunda görünenin dışında iki psikolojik etkenin altını çizer. Birincisi, insanların Pullman kasabasını gerçek bir yuva olarak görmemesi ve yeterli birikim yapanların eline geçen ilk fırsatta kasaba dışına çıkması ailenin içerden parçalanmasına yol açmıştır. Geride kalanlar kendilerini ikinci sınıf vatandaş gibi görüyorlardı.

Pullman'ın ev satmama nedeni aslında çok açıktı. Çünkü babalık iktidarından vazgeçmek istemiyordu ve işçilerin özel mülk talebi paternalist denetimin tehdit edilmesi anlamına geliyordu. Fakat kira ödemelerini şirketin ev taksidine

⁴³ <http://www.chicagohs.org/history/pullman> erişim: 14.02.2011.

⁴⁴ http://en.wikipedia.org/wiki/Pullman_Palace_Car_Company, erişim: 14.02.2011.

⁴⁵ Bkz. (26), SENNET, 73.

dönüştürmeye yanaşmaması kasabada kalanlar arasında fabrikaya karşı bir hınç oluşturuyordu. İkinci neden ise, fabrikadaki tüm işçiler için geçerliydi. Paternalizmin işteki insan ilişkilerini kişiselleştirmesidir. Patrona duygusal olarak bağlanma iktisadi bunalım dönemlerinden sorumlu olarak işverenin görülmesine yol açar ve bu da işçiler arasında duygusal bir kopukluk yaratır.⁴⁶ İktisadi bunalım ve psikolojik nedenlerin tetiklediği grev yaklaşık 2 ay sürmüş ve federal birliklerin gelmesi sonucunda 13 kişinin ölümü ve 57 kişinin yaralanması ile grev trajik bir şekilde sona ermiştir.⁴⁷ Bu grev bir rüyanın sonun işaret eder. İşçi probleminin çözümü noktasında oluşturulan “şirket kasabası” modelinin sınıfta kaldığının göstergesi olmuştur. Pullman 1897 yılında ölür ve 1957 yılında Pullman anonim şirketinin fabrikayı kapatması ile endüstriyel paternalizmin bu en tipik örneği Amerika’da tarihe karışırken, 1957 yılında oradan binlerce kilometre uzaklıkta özel teşebbüse ait sanayileşmenin ilk örneklerinin yaşanmaya başladığı Türkiye’nin batısında endüstriyel paternalizmin farklı bir veçhesi olan “paternalist-ağalık” Çan’da ufukta görünmeye başlamıştır.

Çan seramik fabrikasını kuruluşuyla başlayan Çan kasabasının değişiminin öyküsü ile Pullman kasabasının hikâyesi arasında benzerlikler olduğu kadar farklılıklarda vardır. Temel fark birincinin bir merkez ülke olması ve kapitalizmin erken döneminin deneyimlerini barındırıyor olmasından kaynaklanmaktadır. Çan seramik fabrikası örneği ise özgür bir emek piyasasının henüz tamamıyla oluşmadığı, kırsal bağlantının güçlü olduğu bir çevre ülke deneyimidir. Bunun yanında iki deneyiminin ortak paydası ise meşruiyet ve iktidar konusunda endüstriyel paternalizmin kodlarını taşımalarıdır. Çan seramik fabrikası bu doktora tezinin 4. bölümünden başlanarak ayrıntılı olarak inceleneceği için sadece birkaç notanın altını çizerek, neden Çan deneyimine “paternalist-ağalık” dediğimizi açıklamaya çalışacağım.

Öncelikli olarak kullandığımız metaforun iki ana gövdesi üzerinden bir okuma yapmanın gerekli olduğunu düşünmekteyiz. Paternalizm kısmını daha önce

⁴⁶ A.g.e., 75.

⁴⁷ http://en.wikipedia.org/wiki/Pullman_Strike, erişim: 14.02.20121

açıkladığımız için onu bir kenar bırakmayı düşünüyorum. Burada asıl önemli olan bu kavramın yanına “ağalık” nasıl eklenmiştir. Sol siyasetin bazı varyantlarında işçi haklarını bir lütufmuş gibi gösterip, sendikal hak arama mücadelesini nankörlük zaviyesinden gören işverenler için “paternalist kapitalizmin ağaları” yakıştırması yapıla gelmektedir.

Bu bağlama katılmakla birlikte bizim “ağalık” metaforuna başvurmamız, saha çalışması esnasında bir konuşmacının fabrikanın isminin sonundaki şirketin türüne gönderme yapan kısaltma olan “A.Ş.” (anonim şirket) gönderme yaparak, bu kısaltmanın aslında “aşiret şirketi” demek olduğunu söylemesine dayanmaktadır. Aşiret geleneğine dayanmayan bir coğrafya da böylesi bir algılamamızın çıkmış olması, fabrikanın gücünü göstermesi bakımından kayda değerdir. Diğer bir nokta coğrafi terminolojide bir yön adlandırması olan batı ve doğunun, zihinsel haritamız içinde değer yüklü karşılıkları vardır.

Genel algıda doğu, aşiretlerin kontrolünde cemaatvari yaşamın hüküm sürdüğü pre-modern bir yapıyı tarif eder. Batı ise modernliğin adıdır. Oysa Çan örneği göstermiştir ki, doğuda toprak üzerinden örgütlenen ağalık kurumuna benzer bir yapı batıda modernleşmenin motor gücü fabrika aracılığı ile oluşturulmuştur. Patron batıda “ağaya” dönüşmüş ve kendi “marabalarını” toprağa değil fabrikaya bağlılık üzerinden yaratmıştır. Seramik fabrikası sahibi İbrahim Bodur, hem baba figürünün mikro iktidarı hem de “ağanın” makro gücünü birleştirerek kasabanın “paternalist-ağasına” dönüşmüştür.

Seramik fabrikası sahibi İbrahim Bodur, Pullman gibi kasabayı kendisi kurmamıştır fakat bir köy ölçeğinden kasaba ölçeğine geçiş fabrikanın etkisi ile olmuştur. Bundan dolayı Çan’ın mimari ve örgütlenişinde fabrikanın izlerini her yerde görmeniz mümkündür. Pullman kadar katı olmasa da Çan kasabasında fabrikanın görünen ve görünmeyen iktidarının etkisi altındadır. Pullman’ın kasabayı kontrol etmek için başvurduğu casusların bir benzerini Çan’da görmek, endüstriyel

paternalizmin zaman ve mekânı aşan denetim mantığının nasıl işlediği konusunda oldukça aydınlatıcıdır:

“bir zamanlar herkesin tepesinde bir tane hani Abdülhamit’in vardı ya adamları herkesi şişliyorlar fişliyorlar fabrikanın bir sürü casusu burada olmaya başladı. Bir yerde gidiyorsun bir laf ediyorsun 2 gün sonra fabrikadan birisi diyor ki ya ali felan yerde böyle böyle konuşmuşsun...”⁴⁸

Kasabanın coğrafi ve sosyal sınırlılıkları düşünüldüğünde böylesi bir casusluk ağının varlığından öte algısı bile kasaba sakinlerini kuşatan iktidar gücünü göstermesi bakımından önemlidir. “İtaatkâr”lık mutlu bir ailenin temel unsurlarından biridir ve bunu başarmak babanın tekeli altındadır. Çan kasabası da bu noktada “seramik ailesinin” evi olduğu için, evin her türlü bakım ve kontrolü “patron-babaya” aittir. İbrahim Bodur konuşmalarında “aile” vurgusuna özen göstererek, bir bakıma aile simgesi üzerinden çalışanların bağlılıklarını ve sadakatlerini pekiştirmeye çalıştığını söyleyebiliriz:

“Çok şükür sağlık, sıhhat, başarı ve huzur içinde Kale Ailesinin ana kuruluşu olan Çanakkale Seramik Fabrikalarımızın kuruluşunun 20'nci yılını idrak ediyoruz... Bir çocuğun büyütülüp, hayırlı evlât olarak yetiştirilmesinin ne güç bir iş olduğunu bilirsiniz. Bugün hep birlikte sevinç ve neşeyle 20'nci yaş gününü kutladığımız bu evlâdımızın doğması, büyütülmesi, bu günkü haliyle tüm mensuplarına ve cennet vatanımıza faydalı bir duruma getirilmesi kolay olmamıştır.”⁴⁹

Ailenin huzuru kasabanın huzuru anlamına geldiği için, görünmez bir toplumsal mutabakatın varlığından söz edebiliriz. Fakat bu gizli anlaşmanın sürdürülebilirliği “patron-baba”nın baskılarından çok bu imgenin kasabalılar tarafından inandırıcılığının sürmesi ile birebir yakından ilgilidir. İktisadi ve psikolojik kırılmaların yaşandığı dönemde aile içi huzursuzlukların su yüzüne çıkması kaçınılmaz olmaktadır. 1965 grevi böylesi bir kırılmanın en çarpıcı tezahür olmuştur. Bu kırılmadan sonra kasaba derin bir sessizliğe gömülmüştür. Üretim rejiminin değişmesi ile birlikte seramik fabrikasının taşeronlaşmaya geçmesi “seramik ailesi” mitosunu temelsizleştirmiştir. “Paternalist-ağanın”, emek piyasasının bu

⁴⁸ A.P. ile 02.04.2010 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır (erkek-73).

⁴⁹ İbrahim Bodur’un Seramik Fabrikasının kuruluşunun 20. yılı vesilesi ile yaptığı konuşmanın bir bölümü.

güvensizlik üreten yapısına karşı duyarsızlaşmasının, fabrikaya bağlanmanın manevi halesinin yitimine yol açtığını söyleyebiliriz. Şimdilerde ise seramik fabrikası istihdam konusunda çok umut vaat etmese de kasaba için hala önemli bir konumundadır. Kasaba fabrikaya dönüştüğü için manevi hale dağılsa bile maddi bağlanma devam etmektedir. Çünkü fabrikanın yitimi “Çan rüyasının” sonu anlamına gelecektir.

2.2. 1980 Sonrası “Sanayisizleşme” Tartışmalarının Gölgesinde Yeni Paternalizm

1960’ların Türkiye’inde sanayi merkezli ithal ikamesine dayalı kalkınma modeli, endüstriyel paternalizmin kök salmasında gereken atmosferi yaratmıştı. Sanayinin ulusun kalkınmasında başat rol oynadığı bir iklimde “aile” mitosuna dayanarak meşruiyet krizine çözüm bulan endüstriyel paternalizmin, 1980 sonrası kalkınma anlayışının değişmesi ile birlikte ortadan kalktığını söylemek oldukça güç görünmektedir. Bizim varsayımımıza göre, 1980 sonrası sanayi sektörünün istihdam yaratma kapasitesinde sürekli bir azalma olmasına karşın, gittikçe kuralsızlaşan ve emek cephesi açısından olumsuzluklar üreten piyasanın derinleşmesin, hayata tutunma noktasında paternalistik ilişkiler ağının yeniden üretilmesinin önünü açtığı söylenebilir.

Planlı kalkınma dönemi şartlarını düşündüğümüzde endüstriyel paternalizm emeğin kontrol altına alınmasında oldukça işlevsel olmuştur. Geleneksel sanayi otoritesi olarak tanımlanan bu paternalizmin günümüz paradigması içindeki yerinin tespiti gelmekte olan iktidar biçimini anlama konusunda bizlere yardımcı olacağı kanısındayız. Bu noktada paternalizm bize göre 1980 sonrasının giderek kişiselleştirilmiş iktidar yapılarında ve “ekmek yediren” patronların zihninde güçlü bir damar olarak varlığını korumaktadır.

Günümüz dünyasının ruhunu anlamak üzerine girişeceğimiz her okuma denemesi, bizleri içinde oldukça fazla ironi taşıyan kavramlar manzumesinin içine sürüklemektedir. Zamanın ruhu bir taraftan özgürlükler ve demokrasiye açılırken, diğer taraftan baskı ve tedavülden kalktığı düşünülen eski otorite biçimlerinin içine sızdığı ve maruz kalanlar tarafından anlaşılması güç iktidar yapılarına açılmaktadır.

Özellikle “güçlü” liderlerin, her şeyi kontrol altında tutan ve sesini yerleşik bürokrasinin aracılığıyla değil bu bürokrasinin düşmanlığı üzerinden duyuran siyaset anlayışları, Richard Sennett’e göre paternalizmin Batı’nın sanayi toplumlarındaki varlığının sürmekte olduğunu göstergesidir.⁵⁰ Bu siyaset anlayışına göre, refah devletinin resmi mekanizması halkın bakımını gerçekleştirmezken lider halkla kişisel olarak ilgilenecek ve sorunların çözümüne tek adres olacaktır. Kişiselleştirilmiş bu iktidar anlayışının hiç de yabancı değil. Devleti aile gibi gören ve baba otoritesinin anlam dünyasına yaslanan paternalizmin günümüzdeki karşılığıdır.

Egemen siyaset anlayışının sosyal haklar düzleminden liderlerin lütfuna doğru kayan bu yapısı ise işgücü piyasasına artan kuralsızlaşma şeklinde yansımaktadır. Türkiye özelinden konuştuğumuzda yasal düzenlemelere rağmen üretim sürecinin taşeronlaşması, sosyal hakların kısıtlanması, sendikaların işlevsizleştirilmesi gibi etmenler işverenlerin emek piyasasını kontrol altına alma konusunda hareket kabiliyetlerini arttırmaktadır. İşverenlerin, hak talep eden örgütlü bir işçi sınıfı yerine kendi çıkarlarına hizmet ettiği sürece yardımını esirgemediği bir işçi kitlesini tercih etmeleri, eski paternalist geleneğin devamlılığı noktasında şüpheye yer bırakmamaktadır.

Tayvan tekstil sektörü üzerine yürüttüğü araştırmada Wen-Chi Grace Chou, global ekonomideki dönüşüme koşut olarak paternalizmin etkinliğinin sallandığını ileri sürmektedir. Ona göre, üretim örgütlenmesinde meydana gelen dönüşümlerin sonucunda emek piyasasının kurasızlaşması, işverene duyulan şükran duygusunun buharlaşmasına yol açmıştır. Bundan dolayı, işçilerin potansiyel itaati şimdi

⁵⁰ Bkz. (26), SENNETT, 86.

geleneksel kişisel bağlardan ya da kayırmacılıktan ziyade çalışma yasasının resmi durumuna dayanmaktadır. Sadece vasıfsız ve kalifiye olmayan işçiler için paternalistik bağlanmanın önemli olduğunu söylemektedir.⁵¹

Bu görüşün yaslandığı temel varsayım, emek piyasasının kuralsızlaşmanın işçiler açısından tersine bir özgürlük yaratacağı ve işverene karşı oluşturulan eski bağlanma biçimlerinden radikal bir kopuşa neden olacağıdır. Bu düşüncede haklılık payı olmakla birlikte, neo-liberal ekonomi politiğin emek cephesinde yarattığı en büyük olumsuzluklardan biri olan sendikasızlaştırmanın, emeğin çalışma yasası ile geliştirebileceği “patron babadan kopma”yı dayanıksızlaştırdığını söyleyebiliriz. Taşeronla çalışmanın büyük işletmelerden küçüklere ve kamu kuruluşlarına kadar yaygın bir emek türü haline gelmesi ile birlikte sosyal güvenlikten mahrum kalanlara, patronların himmetinden başka sığınacak bir liman bırakmamaktadır. Ayrıca işsizliğin yapılaşarak kronikleşmesi bir “seçeneksizlik” hali doğuracağı için paternaizmi güçlendirme ihtimal vardır.

Endüstriyel paternalizm bu yeni versiyonunda eskiye göre değişen yanı ise, işçilerin çıplak gerçeğe yüz yüze kalmaları ve bu gerçeği tersine çevirecek araçlardan yoksun oldukları duygusunun eşlik ettiği çaresizlik halinin varlığıdır. Özellikle Çan kasabasında yaptığımız derinlemesine mülakatlarda çaresizlik duygusunun izlerini görme fırsatımız oldu. 1990’larda Seramik Fabrikasında taşeronlaşma sonrası işçi çıkışlarının yapılması ile “seramik ailesi” dışına çıkanların, fabrikaya karşı geliştirdikleri minnet duygusu yara alsa da ilçenin varoluşunun fabrikaya bağlı olduğu hissini yaratmış olduğu iklim, kasabalılara çaresizce fabrikaya bağlanmaktan başka yol bırakmamaktadır. Tıpkı babalarına karşı duydukları öfkelerine rağmen evini terk edemeyen yetişkin çocukların çaresizlikleri gibi.

Günümüz iktidar anlayışının bir bileşeni paternalist bağlanma ise, diğeri başkalarının bakımı ile ilgilenmeyen bir başka otorite imgesidir. Sennett, rönesans

⁵¹ Bkz. (31) CHOU, 564.

keşiflerinden Savonarola'nın iktidara bir vicdan duygusu kazandırmanın zorunluluğu düşüncesinden hareketle modern toplumda, iktidar ve başkalarının bakımı kavramlarının bir araya getirmenin idealistçe bir yaklaşım olduğunu söyler ve ona göre bu eleştirel vicdan duygusu ölmek üzeredir.⁵² Bu yeni otorite imgesi, paternalizmde olduğu gibi, sahte bir ilgi göstermek yerine başkalarına bakmakla hiç ilgilenmeyen bir otorite biçimidir.

Bu yeni iktidar anlayışının, insanlara ölümü gösterirken sıtmaya razı etme noktasında bırakıyor olması, paternalizmin alternatif bir iktidar biçimi olarak görülmesinin önünü açmıştır. 19. yüzyıl paternalizmin yaslandığı düşünce, kapitalizmin yol açtığı iktisadi bireycilik ile topluluk arzusu arasındaki mesafeyi kapatma çabasıydı. Şimdilerde ise neo-liberalizmin vicdansızlıklar üreten ikliminde vicdanın sesi olmaya çalışan “yeni paternalizm” “yeni” bir sosyal politika ile bu mesafeyi azaltmayı amaçlamaktadır.

“Yeni paternalizm”in, refah devleti ve neo-liberalizm arasında ortaya çıkan bir üçüncü yol ideolojisi olduğunu söyleyebiliriz. Bu üçüncü yolun ana eksenini, ademi merkezîyetçilik, yerel çeşitlilik, katılımcı çözümler, bilgi ve sorumluluğu yerel düzeyde paylaşma, proje çıkarma ve daha bilgili idarecileri (yerel idareciler) içermektedir.⁵³ Aşağıdaki tabloda bu üç sistemin ana karakteristik özellikleri sınıflandırılmıştır:

⁵² Bkz. (26), SENNETT, 93.

⁵³ G. Mulgan'dan aktaran, Susanne McGregor, “Welfare, Neo-Liberalism and New Paternalism: Three Ways for Social Policy in Late Capitalist Societies”, 107.

Tablo 2.1: Geç Kapitalist Toplumlarda Üç Sosyal Politika Sistemi

REFAH DEVLETİ	NEO-LİBERAL POST-MODERN REJİM	PATERNALİSTİK SOSYAL DEVLET
Eşitsizlikleri kontrol ya da azaltma eğilimi	Yükselen eşitsizlik ve yoksulluk	Fırsat eşitliği ve meritokratik toplum eğilimi
Tam istihdamda devlet taahhüdü	İşsizliği, seçme özgürlüğü kisvesi altında kabullenmek Ana eğitim enflasyon kontrolü	Mümkün olan en yüksek istihdam eğilimi Yardımlaşarak iş bulmak (welfare to work) rejimi
Toplumsal üretkenlik için ortak sorumluluk	Kar-etken(profit dominant) sosyal değer uğraşı (çabası) Verimlilik ve üretkenlik vurgusu(baskısı) Uluslar arası rekabet gücü vurgusu(baskısı)	Bazıları için haklar ve diğerleri için zorunluluklar İnsan sermayesi ve sosyal sermayenin rolüne vurgu Küreselleşme tezi
Sosyal uyum/entegrasyon eğilimi	Çözülme (dağılma) ve dışlanmada artış	sosyal katılım ve sosyal ihlal (intrusion)
evrenselcilik	Seçicilik Bireysel sorumluluk	tabakalaşmış refah sistemi
Riskin paylaşılması	Şans, risk alma ve şans oyunları	Şartlara göre belirlenen temel seviyede grup sigortası
Pazar, devlet ve sivil toplum arasında güç dengesi	“Pazar” ana kurum Girişim (özel sektör) egemenliği Toplumsal alanın yıkımı (tahribi)	Kamu/özel ortaklığı
Uzmanlaşmanın (uzmanlıkların) etkisi	Uzmanlaşmayı zayıflatmak	Yeni yöneticilik ve insan kaynakları yönetimi

Kaynak: Susanne McGregor, “Welfare, Neo-Liberalism and New Paternalism: Three Ways for Social Policy in Late Capitalist Societies”, 92.

Tabloya soldan sağa baktığımızda belirli bir tarihsellik içinde bir dönemleme yapıldığını görebiliriz. Dönemlere hâkim olan düşüncenin temel özelliklerin bir özeti yapılarak aralarındaki ayırım noktalarının altı çizilmeye çalışılmıştır. İlk sütunda yer alan, sosyal devlet anlayışı doğrultusunda ulus ölçeğini hedef alan refah devleti uygulamaları, 1970’lerin sonuna kadar egemen yaklaşım olmuştur. 1980’ler ile birlikte noe-liberal düşüncenin ışığında şekillen toplumsal hayatın ana motifi sosyal devletten piyasaya kaymıştır. Son sütunda yer alan, paternalistik sosyal devlet rejimi ise diğer iki sistemin işleyen yanlarını alarak daha “vicdanlı” bir sistem önermektedir.

“Yeni paternalizm” anlayışı, neo-liberal politikaların sonucunda toplumsalın dışına itilmiş olan kesimlerinin tekrar içeriye alınmasını sağlayan sosyal politikaların uygulanmasını salık vermektedir. Galbrith buna “hoşnutluk kültür” adını verir. Daha önce görülmemiş seviyede bir varlık (zenginlik); işsizlik, bozulan iskân (iskan sorunları), yetersiz eğitim ve tıbbi destek (sağlık hizmeti) ve sosyal çözülme ile birlikte var olmaktadır. Önemli olan bu katmanlaşmış toplum yapısında herkesi içerecek politikaların üretilmesini sağlamaktır. Üst sınıfları sistemin içinde tutmak, orta sınıflar için ise daha fazla sorumluluk aldıkları oranda emeklilik maaşı ve yaşlılıkta daha iyi bir bakım ön görülmektedir. Kendini geliştiremeyecek olan yoksulların hoşnut tutulması için uygulanacak politika, Lawrence Mead’e göre, fakirleri tecrit etmektense entegre etmektir. Bu entegrasyonun koşullarını arama paternalizmin ana amacı olmalıdır.⁵⁴

Susanne MacGregor göre, kaybeden kesimlerin yeni paternalistik yaklaşım ile sisteme bağlanması, yerelden başlayan bir demokrasi perspektifinin oluşturulması yolu ile mümkün olacaktır. Ona göre, demokratik bir devletin oluşması, merkezin parçalanarak, yerelde sosyal ekonomik bir yapı oluşturmak ile mümkün görünmektedir.⁵⁵ Bu noktada devletin merkezin dışına çıkarak yerelde daha sosyal bir yapıya bürünmesine karşı etkili bir saldırı “yeni kamu işletmeciliği” anlayışından gelmektedir. Bu anlayış (managerializm-işletmecilik), kamu otoritesini bir idari mekanizmadan çıkararak, yönetim mantığı içinde kaynakların etkili bir biçimde kullanıldığı bir yapıya dönüştürmektir. Amaç, özel sektör tarzı bir yönetim anlayışı doğrultusunda, “müşteri odaklı”, “uzun dönemli kazanç amacı”, “yatay planlama”, “verimlilik”, “sorumluluk alan lider”, “insan merkezlilik”, “esnek üretim” gibi uygulamalarla neo liberalizmin piyasa anlayışına ters düşmeyen ya da bu anlayışın dayatması ile yeni bir kamu ideolojisi tahsis etmektir.

MacGregor “managerializmin” bu karşı saldırısına karşı yeni bir sosyal dili oluşturmayı önermektedir. Ona göre, bunu yapmanın yolu 21. yüzyılda “radikal demokrasinin” geliştirilmesine bağlıdır. Bundan dolayı işçi partilerini ve sosyal

⁵⁴ A.g.m., 109.

⁵⁵ A.g.m., 114.

demokrat partileri, sosyalist olmayan yeni elitlerin eline bırakmamalıdır. Yeni politik arenada ilerici ve modern bir sosyal demokrasi unsurları vardır. Önemli ve acil olan 21. yüzyıla girerken bu unsurlarla muhalif grupları birleştirmektir.⁵⁶

Bir üçüncü yol ideolojisi olarak beliren “yeni paternalizm”, refah devleti ve neo-liberalizm arasında bir konsensüs yaratarak çatışmayı ortadan kaldırmayı hedeflemektedir. Ernesto Laclau, konsensüse gereğinden fazla vurgu yapmanın karşınızdaki hasma teslim olmaya yol açabileceğini söylemektedir. Ona göre belirli bir dereceye kadar konsensüs mümkün olsa da politikanın geri kalanı çatışma üzerine kurulmalıdır. Bundan dolayı halkçı politika ile neo-liberalizm arasında bir ara alan bulunmadığını söyler. Tony Blair’in İngiltere’de yaptığının konsensüs politikası olduğunu ve Thatcher’in bütün temel ekonomik prensiplerini benimsemesi nedeniyle bu politikanın hiçbir pratik değişime gebe olmadığını dile getirmiştir.⁵⁷

Laclau’nun düşüncesi haklı bir gerçeğin altını çizmektedir. Vicdanın sesi olmaya çalışan “yeni paternalizm” argümanlarını kapitalizm içinden tartışmaktadır. Refah devleti politikaları ile neo-liberalizm aşırı uçları törpülenerek melez bir sosyal politikanın oluşturulma çabasıdır. Bu çabanın haklılık payı olmakla birlikte bizce eksikliği felsefesi alt yapısını serbest piyasanın diliyle üretiyor olmasından kaynaklanmaktadır. Katmanlaşmış bir toplumsal yapının kabulü ve her katmana karşılık gelecek farklı bir politik perspektif bize göre eşitsizliklerin derinleşmesine yol açabilir. Fakirlerin, göçmenlerin, kaybedenlerin sisteme entegre etme için uygulanacak sosyal politikanın bu konuların yapısını değiştirmekten ziyade kalıcılaştırma riski vardır. Önemli olan yeni bir sosyal politika dili oluştururken bu dile sınıfsal bir ton katmanın araçlarını bulmaktır. Önümüzden akıp giden zamanı tersine çevirebilmek ancak ve ancak bütün bildiklerimizi unutmak ve yeniden bir politik söylem üretmek ile mümkün olabilir buharlaşma pahasına.

⁵⁶ A.g.m., 115.

⁵⁷ Arda Güçler - Mert Aslanalp, “Ernesto Laclau ile Şöyleşi: Çoğulcu Hareket ve Hasımımızı Bulmak”, 56.

Bu bölümde endüstriyel paternalizmin ortaya çıkışını ve itaatkâr bir işçi öznenin yaratılmasında hangi sosyo-psikolojik süreçlerin etkili olduğunu göstermeye çalıştık. Ayrıca dünya sisteminde 1980 sonrası yaşanan gelişmeler ışığında paternalizmin geçmişe ait bir otorite biçimi olmadığını, günümüzün siyaset ve emek piyasası üzerinde hala etkisinin devam ettiğini anlatmaya çalıştık. Saha çalışmamız sırasında sözlü tarih tekniği ile topladığımız verilerin satır aralarına baktığımızda kavramsal olarak bizi götürdüğü yer “endüstriyel paternalizm” kavramı olmuştur.

2.3. Sınıf Literatürü Üzerine Genel Bir Değerlendirme

Sınıf üzerine yapacağım çözümleme denemeleri belirlemecilik, indirgemecilik ve özcülük iddiaları arasında daha başlangıçta eleştiriye tabi tutulacaktır. Büyük anlatıların ve ütopyanın değer yitiminden sonra sınıftan bahsetmek bir akademisyen için akıntıya karşı kürek çekmek ile tasvir edilebilir. Akıntıyı ise post-modernizm etrafında şekillenen tartışmalar ve yaklaşımlar oluşturmaktadır. “Sınıfın öldüğü” yerde sınıfa dönmek hayaletler dünyasından konuşmaktır. Biz de bu noktada “Kilisede değilsen, günahtan sakınmana gerek yok”⁵⁸ sözünde olduğu gibi günaha yönelerek sınıftan bahsedeceğiz. Bu bahsedişin sonunda sınıf literatürünün sorun alanlarını çözme iddiasını taşımıyoruz. Alan çalışmamızda ortaya çıkan pratik sorunlara kuramsal bir çerçeve çizmek amacıyla sınıf literatürüne girmeyi düşünüyoruz.

Komünist manifestonun takdiminde Avrupa’da bir hortlağın gezdiğini ve bu hortlağın komünizm olduğu ve Eski Avrupa’nın bütün güçlerinin, Papa ile Çar, Metternich ile Guizot, Fransız köktencileri ile Alman polislerin, bu hortlağı kovmak için bir süre avında bir araya geldiklerini yazıyor. Tam bu noktada manifesto şu cümle ile başlıyor: “gelmiş geçmiş bütün toplumların tarihi sınıf savaşmaları tarihidir”.⁵⁹ Hortlağı ve sınıfı Avrupa’dan kovmak yaklaşık yüz elli yıl sonra reel sosyalizmin yıkılması ile mümkün olacaktır. Biz burada bu kovma işinin başarı ya da

⁵⁸ Raymond Williams’tan aktaran Bkz. (16), ÖZUĞURLU, 35.

⁵⁹ Karl Marks, Friedrich Engels, **Komünist Manifesto**, 69.

başarısızlığı değil manifestonun ilk cümlesinde yer alan “sınıf”ın ne olduğu üzerinde duracağız.

Marksist gelenekte sınıf yapısı, üretim araçlarına sahip olanlar ya da olmayanlar şeklinde bir dışlama ilişkisi üzerinden tanımlanmaktadır. Mülkiyetin belirleyici olduğu bu sınıf analizinde üretim araçlarına sahip olanlar burjuvaziye, olmayanlar ise işçi sınıfı oluşturur. Ayşe Buğra, bütün sınıf analizlerinin bir açıdan mülkiyet üzerinden hareket etmelerinin bir gereklilik olduğunu söyledikten sonra, sınıf yapısı kavramından yola çıkan ve sınırlı kalan yaklaşımların sadece sermayenin yapısı ve ondaki değişimlerle ilgilenmesinin “insansız” bir analizin önünü açtığını belirtmektedir. Ona göre “sınıf yapısı” yerine “sınıf oluşumu” kavramı sınıf mensuplarının tarihsel deneyimlerini, yani birbirleriyle, diğer sınıflarla ve devletle olan ilişkilerinin tarihsel gelişmesini, sınıf tanıma dâhil ederek insanı merkeze koyan bir anlayış sağlamaktadır.⁶⁰ Bu bağlamda sınıf kültürü, sınıf bilinci, sınıfsal aidiyet ve ortak mücadele içinde gelişen örgütlenme biçimleri sınıfı tanımlayan unsurlar olarak ortaya çıkacaktır.⁶¹ E.P. Thompson’un izinden giden bu yaklaşım tarzı dar bir çerçeveden bakmak yerine sınıf oluşum süreçlerinin hepsini sınıf analizine dâhil ettiği için bizim çalışmamızın da yol arkadaşı olacaktır.

Sınıftan söz ettiğimizde referanslarımızın bizi götüreceği ilk kişi Karl Marks’sa ikinci kişi hiç kuşkusuz Max Weber’dir. Weber’in toplumsal tabakalaşmayı; sınıf, statü ve partiyi kapsayan yorumu, modern zamanların toplum teorisinin temel kaynaklarından birisi olmuştur. Weber, Marks’ın sınıf analizinde merkezi öneme sahip olan sınıfın nesnel olarak ekonomik koşullara dayandığı görüşünü paylaşırsa da Marks’ın ön gördüğünden daha fazla çeşitteki ekonomik faktörün önemli olduğunu düşünmektedir. Weber’e göre, sınıf ayrılıkları yalnızca üretim araçlarının mülkiyetine kimin sahip olduğuna göre değil, mülkiyetle doğrudan

⁶⁰ Ayşe Buğra, “Cumhuriyet Dönemi Girişimcilik Tarihi ve Yeni Demokrasi Hareketi”, 29-30.

⁶¹ A.g.m., 30.

ilişkisi olmayan ekonomik etkenlerden de kaynaklanmaktadır. Bu tür kaynaklar arasında, insanların becerileri, referansları ya da nitelikleri bulunmaktadır.⁶²

Klasikleşmiş sınıf çözümlerinin kaynağının kökeninde Batı'nın deneyiminin yatıyor olmasından dolayı, Batı dışında oluşan sınıf oluşumunun özgünlüklerini yadsıma olasılığı vardır. Sınıf oluşumu sürecinin tek bir kaynaktan çıkan everensel bir süreç olarak ele alan çözümlerinin homojen bir işçi sınıfından bahsetmeleri geç kapitalistleşen ülke deneyimlerini dışladığı için eleştirel yaklaşılmasının gerektiği kansındayız. Özellikle kolonyal geçmiş sonrası ortaya çıkan ulusal kalkınma süreçlerinin, işçi sınıfı oluşumunu derinden etkilediği bir gerçektir.⁶³

Sınıf analizlerindeki diğer bir sorun alanı ise post- ön ekli yaklaşımlar tarafından getirilen eleştirilerdir. Bu eleştirilerin yoğunlaştığı alan sınıf analizlerinin, ırk, cinsiyet, milliyet gibi kategoriler yerine sınıf konumlarına öncelik vererek indirgemeci ve özcü bir hataya neden olmalarıdır. Ayrıca homojen bir işçi sınıfından bahsetmek, sınıf içi farklılıkların üstünü örtecek ve dolayısıyla farkın ortadan kalktığı yerde bir özgürlük perspektifinden konuşmak imkânsız hale gelecektir.

Sınıfın yerine kimliğin ikame edilmesi ve politik mücadelenin kimlik üzerinden yürütülmesi bu yaklaşımların hareket noktasıdır. Eleştirilerin yoğunlaştığı ırk ve cinsiyet konuları ile Marksist teorinin yeteri kadar ilgilenmediği doğrudur. Bu doğru olmakla birlikte Metin Özügürlü, post- ön ekli yaklaşımların yolundan hareket eden araştırmacıların “yağmurdan kaçarken doluya tutulabileceklerini” belirtmiştir. Belirlemecilikten kaçarken mutlak kazailiğe, indirgemecilikten kaçarken mutlak rölativizme, özcülükten kaçarken de bilinmezciğe düşülebilir.⁶⁴ Benzer bir eleştiriyi daha da derinleştirerek Ellen Meiksins Wood, Oya Köymen ile yaptığı mülakatta şöyle belirtmektedir:

⁶² Anthony Giddens, **Sosyoloji**, 262.

⁶³ Aslıhan Aykaç Yanardağ, “İşçi Sınıfı Oluşumunu Yeniden Düşünmek: Turizm Sektöründen Örnekler”, 146.

⁶⁴Bkz. (16), ÖZÜGÜRLÜ, 23.

“Ben hiçbir zaman postmarksizmin ya da değişik postmodern akımların tahakküm biçimlerini doğru düzgün analiz ettiklerine ve bu baskılardan nasıl kurtulunabileceğine ilişkin herhangi bir öneriler demetine rastlamadım. Onalar, dünyayı öylesine birbiriyle ilişkisiz değişik iktidar biçimleri ve söylem parçalarına ayırıyorlar ki, kapitalizmin bütünüyle kavranması, sisteme ait zorunlulukların değişik egemenlik ve baskı biçimlerine olan etkileri görünmez oluyor. Kapitalizmin bütünsel mantığını bir kenara atarak birçok baskı biçimini tanımlamaya çalışırken, sonunda kapitalizmin zaferini kabul edip karşı muhalefeti silahsızlandırıyorlar. Günümüzde küreselleşmenin bazı kavramsallaştırmalarında bu fikrin yeni bir türünü görüyoruz. Bize söylediklerine göre, artık sermayenin gücü hiçbir devlette yoğunlaşmadığı için, belirli coğrafi alanlarda sınırları olan devletler önemini yitirmiştir; bu nedenle devletler muhalif mücadelelerin hedefi olamaz. Bu tavrı entelektüel solun son moda akımı Antonio Negri ve Michael Hardt’ın ‘İmparatorluk’ ve ‘çokluk’ fikirlerinde de görebiliriz. Pek çok radikal genç, onların antikapitalist mücadeleye, gücü ‘halk yığınlarında’ görerek, herkesi ve çok değişik muhalafet güçlerini kapsayan, iyimser bir bakış açısı getirdiğini düşünüyor. Ama bana göre, onların düşünceleri iyimserliğin tam tersi. Bize bugün dünyada ‘hiçbir güç odağı’nın olmadığını, ne devlette ne de herhangi bir yerde güç yoğunlaşmasının bulunmadığı, ‘egemenlik’ dağınık ve yayılmış olduğu için de hiçbir karşı gücün olamayacağını, söylüyorlar. Bu nedenle kapitalistlerin gücüne karşı değişik muhalefet ve siyasi örgütlenme biçimlerini düşünmemiz gerektiğini, ama kesinlikle herhangi bir sınıfsal örgütlenmeye itibar etmememizi öneriyorlar.”⁶⁵

Arif Geniş, bilinç formasyonlarının hiçbir zaman tek yönlü ya da tek anlamlı bir şekilde yorumlanamayacağını ve içine doğulan toplumsal, ekonomik ve kültürel bağlamından kopartılamayacağını belirtmiştir.⁶⁶ Bu bağlamda D. Chakrabarty’nin sınıf çalışmalarındaki bir eksikliği vurgularken sadece betimleme yapmanın yeterli olmayacağını yani sınıf bilinci kavramından çok bileşenli toplumsal bilinç kavramına bakılırken (etnik, dinsel, sınıfsal) öğelerin işçilerin bilincinde tespit edilmesinin yeterli olmadığını, bu durumun sınıf bilincine dönüşme dinamiklerinin incelenmesi gerektiğini söylemiştir.⁶⁷ Sınıf içi farklılıkların altını kalın çizgilerle çizmek belirli bir noktadan sonra sınıf olmadığı tespitine bizleri götürebilir. Farkta odaklanmak “suda balık nasıl görünmezse” güç ilişkilerinin de görünmez olmasına yol açacaktır ve politik bir sınıf mücadelesi sadece söylem düzeyinde kalacaktır.

Solun krizi ile birlikte sınıfa bakışın ekseni değişikliği uğramıştır. Eskinin bloklar üzerinden hareket eden ideolojik zeminin kayması ile birlikte artık bloklar

⁶⁵ Oya Köymen, **Radikal-2**, 11 Mart 2007.

⁶⁶ Bkz. (21), GENİŞ, 179.

⁶⁷ A.g.k.,179 (dipnot-4). Zaten Arif Geniş, kendi çalışmasındaki eleştirilebilecek alan olarak betimlemenin ötesine geçememe noktasının altına çizmiştir. Muhtemelen bizim çalışmamızın da eksikliği betimlemenin ötesine geçemeyecek ve çok bileşenli sınıf bilincinin sınıf bilincine dönüşme dinamiklerinin açıklanması yönünde eksik kalacaktır.

içi hücrelerin önem kazandığı bir tarih momentinin için girdiğimiz kimi çevreler tarafından dile getirilmektedir. Bundan dolayı sınıf dediğimizde homojen bir yapıdan bahsetmek güçleşmiştir. Sol siyasetin bu noktada başarması gereken yeni bir sol tahayyülünün yolunu aramaktır. Bu tahayyülün sınırlarını bir soru ile çizebiliriz: Tahakkümcü olmayan ama sınıfsal bir ideolojiye de yaslanan özne sorununa klasik Marksist bakışın dışına çıkarak bakan yeni bir sol anlayışın oluşma şansı nedir?

Önemli olan solun tekil mücadeleleri nasıl birbirine bağlayacağı, “sınıfın rolünün ne olduğu, baskıcı bir evrenselliğe bağlanmadan ama çokkültürcülüğün tikellilerine de saplanmadan demokratik bir evrenselliğin nasıl kuramlaştırabileceğimiz”⁶⁸, solun ajandasındaki hayati meselelerdir. Bu bağlam içinde kaldığımızda solun, günümüz paradigmasını dışlamayan bir sol bakışı nasıl yaratacağı önem kazanmıştır.

Ernesto Laclau ve Chantal Mouffe, yukarıda sorduğumuz sorunun, ekonomik liberalizmin diskurunu şüpheye yer bırakmayacak şekilde reddederek, siyasi liberalizm ve radikal demokrasi kavramlarına yaslanarak bağımsız bir “özne”nin teşkil edilerek aşılabileceğini düşünmektedirler. Onlara göre, homojen ve toplumsal muhalefeti olan işçi sınıfından söz etmenin doğru olmadığıdır. Hegemonya ve sosyalist stratejinin merkezi ilkelerinden biri, farklı boyunduruk altına alma biçimlerine karşı verilen çeşitli demokratik mücadeleler arasında bir eşdeğerlilik zinciri yaratmanın gerekliliğidir.⁶⁹ Bu düzlemden hareket ederek, işçi sınıfı gibi homojen ve birleşmiş bir fail fikrinin bir kenara bırakılmasını söylerler. Yapılması gereken, yani solun görevi, liberal-demokratik ideolojiyi reddetmek değil, tersine onu radikal ve çoğul bir demokrasi doğrultusunda derinleştirmek ve genişletmektir.⁷⁰

⁶⁸ Bkz. (57), GÜÇLER – ASLANALP, 49.

⁶⁹ Ernesto Laclau, Chantal Mouffe, **Hegemonya ve Sosyalist Strateji**, Çev. Ahmet Kardam, 23.

⁷⁰ A.g.e., 270.

Argümanlarını sabit bir özden oluşan işçi sınıfı kimliğinin ve sabit toplumsal çıkarım yokluğu üzerinden tartışan Laclau ve Mouffe ‘un düşüncelerine, Ellen Meiksins Wood’un getirdiği eleştiriler, Marksist bir perspektifin izlerini taşımaktadır. Wood’a göre Liberal demokratik söylem sınıfsal egemen ve sömürü ilişkilerini muğlâklaştırıp meşrulaştırmakta, üretim ilişkilerine hiç dokunmadığı için kapitalizmle uyum içinde olabilmektedir.⁷¹ Ona göre, liberal kuramlarının değerini kabul etmekle birlikte, “liberal demokrasi” ve “sosyalist demokrasi” karşıtlığı üzerinden bir ayrıma giderek “liberal demokrasi” fikrine kendimizi kaptırmamalıyız. Dikkatimizi, “liberalizm” ve “demokrasi”nin dile getirdikleri sorunlar arasındaki farklılıklar üzerine toplarsak, liberalizmi demokrasinin karşısına koyarak, liberalizmin değerini ve sosyalizm için taşıdığı dersleri kavrayabiliriz.⁷²

Günümüz sınıf tartışmalarının yukarıda kabaca özetlemeye çalıştığımız bu iki hatta -işçi sınıfının geleneksel anlamda yok olduğu ve çokluk siyasetini savunan postmodern tez, diğeri ise kapitalizmin bütünsel mantığını hesaba katarak sömürü ilişkilerini dışlamayan ama özne sorununda eğilen Marksist yaklaşım- ilerlediğini söyleyebiliriz. Saha çalışmamız sırasında gözlemlediğimiz bir gerçeğin altını çizerek bu tartışmaya dahil olabiliriz. Tam istihdama dayalı geleneksel sanayi işçi profilinden uzaklaştığımız bir gerçek. Taşeronlaşma sonucunda seramik fabrikası işçileri sezonluk çalışma biçimi altında tam istihdam konumlarını yitirmişlerdir. Birinci tezin savunduğu gibi işçi sınıfını var eden koşulların ortadan kalkmakta olduğu savunulabilir. Buna dayanarak sınıf siyasetinin gelmekte olanı anlamda eksik kaldığı sonucunu ulaşılabılır. Oysa bu çıkarımın haklılığı konusunda derin şüphelerimiz bulunmaktadır.

Üretimden dışlanan kitlelerin bütünü kendisini ister kimlik ister başka tekil sorunlar etrafında tanımlasınlar, dünya kapitalizminin her türlü emeği “proleterleştirdiğini” düşünmekteyiz. Sorun “proleterleşen” bu emeğin sınıfsal bir muhalefetin öznesi olabilme imkânının olabilirliliği noktasında düğümlenmektedir. Günümüzün toplumsal yapısı sadece işçilerle sınırlı kalan ve diğer muhalif unsurları

⁷¹ Ellen Meiksins Wood, **Sınıftan Kaçış: Yeni Hakiki Sosyalim**, Çev. Şükrü Alpagut, 158.

⁷² A.g.e., 190-191.

dışlayarak hareket eden bir sınıf kavramı yerine bunların hepsini kapsayacak bir yaklaşım geliştirmek zorundadır. Bu çokluk siyaseti gibi iktidara karşı tekil bir tahakküm biçimine karşı gösterilen bir anlayışla değil, politik bir söylemin içinde ortaklaşan yeni bir sol siyaset dili yaratmak ile mümkün olacaktır.

2.3.1. Yeni Zamanlarda İşçilik Halleri

Yeni zamanlardan kastettiğimiz, esnek üretim olarak adlandıracağımız yeni bir sermaye birikim rejiminin dünya ölçeğinde deneyimleniyor olmasıdır. Bu dönemin ruhu aslında Gooethe'nin Faust adlı eserindeki “sizin dönemin ruhu dediğiniz şey, dönemin egemenlerinin ruhundan başka bir şey değildir”,⁷³ sözlerinde olduğu gibi yeni zamanlar egemenlerin diliyle konuşur. Literatürde, “esnek uzmanlaşma”, “taşeronlaşma”, “alt-sözleşme”, “post-fordizm” isimleri ile karşımıza çıkan bu yeni dönem iş anlayışından toplumsal sınıflara kadar birçok yapıyı “yapıbozumuna” uğratmıştır. 1970’ler sonrası yaşanan bu “yeni dönemin” yapısını üç kuramsal çerçeve içinden açıklayabiliriz: Birincisi, fordizmi bir sanayi örgütlenme tarzı olarak ele alan ve “post-fordizmi”, “esnek uzmanlaşmayı” fordizmin yerine geçiren alternatif bir tarz olara tanıtan yeni-Smithçi çerçeve (Michael J. Piore, 1980; Piore ve Charles F. Sabel, 1984); ikincisi, fordizmi tekno-ekonomik bir sistem olarak kurumsallaştıran ve post-fordizmi esnekleşme nosyonu etrafında yeni bir tekno-ekonomik sistemin kurumsallaşması olarak gören yeni-Schumpeterci çerçeve (C. Perez, 1985); üçüncüsü ise, fordizmi özgün bir birikim ve kurumsal düzenleme tarzı olarak soyutlayan ve post-fordizmi yeni bir birikim rejimine geçiş evresi şeklinde tanıtan, “düzenleme okulu” olarak anılan yeni-Marksçı çerçeve (M. Aglietta 1987, R. Boyer 1988, Alain Lipiletz1985,1997).⁷⁴

Bu üç çerçeveyi birbirlerinden ayıran en belirgin farklılıkları krizin oluşumu ve krize uyum süreçleri hakkında öne sürdükleri kuramsal açıklamalardır.⁷⁵ Bu

⁷³ Aktaran, Jean-Pierre Duran, **Marx'ın Sosyolojisi**, Çev. Ali Aktaş, 2.

⁷⁴ Ahmet H. Köse, Ahmet Öncü, “Anadolu Kaplanları: Neyin Eşiği”, 137.

⁷⁵ A.g.m., 138.

yaklaşımlar arasında yeni-Smithçi çerçeve ve “düzenleme okulu” genel eğilimlere yön veren önemli kuramsal yaklaşımlar olmuştur. Piore ve Sabel 1980’lerin ortasında, küçük üretime dayalı üretim organizasyonlara dayanarak “esnek uzmanlaşma modelini oluşturmuş, bu modelle “ikinci sanayi eşiği” iddiası ortaya koymuşlardır.⁷⁶ Yeni-Smithçi yaklaşımın 70’lerde fordizmin krize girme nedenini piyasa ve talep koşullarında gerçekleşen değişimlerde aradıkları için çözüm önerilerini; esnek uzmanlaşma, üretimin bölünmesi, nitelikli işgücü ve emek süreçlerine katılım çerçevesinde oluşturmuşlardır.⁷⁷ Esnek Uzmanlaşma Modeli üç farklı üretim sisteminde temellenmektedir. Bunlar bölgesel kümeleşme, federasyonlar ve güneş sistemidir.⁷⁸ Bu üretim sistemlerinin belirleyici olan ortak özelliği, üretim süreçlerini parçalayarak adem-i merkezi tarzda yeniden örgütlemesidir.

Her üç sistem de üretimini, alt sözleşme ilişkisine dayalı bir firmalar arası değişim ilişkisi ile örgütler. Küçük üretime dayalı üretim organizasyonların başarısını sağlayan temel dinamiklerin başında, güven temelli alt sözleşme ilişkileri ve bu ilişkilerin enformel nitelikleriyle sağlanan esneklik gelmektedir. Adem-i merkezîyetçi örgütlenmenin daha demokratik bir yapı üreteceği varsayımı yeni-Smithçi yaklaşıma getirilen eleştirilerin başında gelmektedir. Ayrıca işgücünün niteliğinin artacağı konusu kuşkuyla karşılanmalıdır. Erol Taymaz haklı olarak fordizmin ve esnek uzmanlaşma modellerinin birbirlerini dışlamadıklarını ve aynı anda var olacaklarını bildirerek,⁷⁹ sermayenin “yeni birikim modelinde” başı sıkıştığında modası geçmiş olanı yardıma çağırması kapitalizmin mantığı ile çelişmemektedir.

⁷⁶ Michael J. Piore, & Charles F. Sabel, **The Second Industrial Divide - Possibilities for Prosperity - Basic Boks.**

⁷⁷ Bkz. (74), KÖSE - ÖNCÜ, 139.

⁷⁸ Bölgesel kümeleşmeye; İtalya’da Emilia Romagna bölgesi, Avusturya’da Salzburg bölgesi ve Almanya’da Baden Württemberg bölgesindeki küçük üretime dayalı üretim örgütlenmelerin topladığı üretim alanları örnek verilebilir. Federasyonlar üretimin piramit tarzı örgütlenmesidir ve Japonya’daki zaibatsu sistemi örnek gösterilebilir. Güneş sistemi ise, ana firmanın etrafında toplanan uydu firmalarla üretimin örgütlenmesidir. IBM ve Boing gibi firmalar bu sisteme örnek gösterilebilir. (Piore ve Sabel, 1984).

⁷⁹ Taymaz’dan aktaran Ahmet H. Köse, benzer bir yaklaşım için Bkz.. David Harvey, **Postmodernliğin Durumu**, Çev. Sungur Savran, 216.

Esnek uzmanlaşmaya dayalı yeni birikim modeli üzerinden yürüyen tartışmaya dâhil olan ve birikim rejiminin ve ona bağlı düzenleme tarzlarının nasıl değiştiğini açıklamaya çalışan düzenleme okulu bu tartışmanın özgün bir veçhesini oluşturmaktadır. Düzenleme kavramı, bir toplumun ekonomik yapısı ve toplumsal ilişkileri veri iken, birikim rejiminin kararlılığını ve yeniden üretimini sağlayan sosyo-ekonomik ayarlamalar ve kurumsal formların bütününe ifade etmektedir. Bu anlamda kapitalist düzenleme, sistemin bir bütün olarak işleyiş biçimini anlatmakta, temel toplumsal ilişkileri yeniden üretmek ve devamını sağlamak için sistemin yapısal/kurumsal ne tür uyum mekânizmalarına sahip olduğunu göstermektedir.⁸⁰ Düzenleme, böylece bir toplumsal sistemin kendi çelişkilerine rağmen ve onlar aracılığıyla kendini yeniden üretmesinin yolunu göstermektedir.⁸¹ Düzenlemeler üretimin yapılması (üretim sistemini), bunun dağılımını (bölüşüm ilişkilerini) ve tüketimin (toplumsal talebin) belirleyen kurallardan oluşur. Her “düzenleme biçimi” bir “birikim rejimi” ile birlikte vardır ve bir toplumun gelişme biçimini belirler.⁸²

Buradan hareketle düzenleme kuramcıları 1970’lerdeki fordizmin krizine kadar geçen sürede birbirini takip eden üç birikim rejimi olduğunu söylerler. Birincisi, 19. yüzyılın başlarına kadar devam eden ve tarımda rol oynayan eksik üretim rejimi, ikincisi 19. yüzyılın ortalarından ortaya çıkan, verimliliğin düşük, teknolojik yeniden yapılanmanın düşük ve sermaye birikimin ön plana çıktığı “yaygın birikim rejimi” ve üçüncü ise II. Dünya savaşı sonrası hızlı büyüme dönemine egemen olan “kitlesele üretim ve kitlesele tüketim” formülü ile özetleyebileceğimiz fordist-taylorist yöntemlerin kullanıldığı “yoğun birikim rejimi”dir. Düzenleme okuluna göre son birikim rejimi olan fordizmin krize girme nedenleri; verimlilikte tükenme, kurumsal formlardaki istikrarsızlık, büyümenin toplumsal maliyetinin artması, üretimin teknik ve sosyal organizasyonun bozulması ve uluslar arası ilişkilerin yeni biçimler alması şeklinde özetlenebilir.

⁸⁰ Uğur Eser, **Türkiye’de Sanayileşme**, 49.

⁸¹ Marksist Düşünce Sözlüğü, 168.

⁸² Bkz. (80), ESER, 50.

Bundan dolayı 1980’li yıllara girildiğinde fordizm sonrası esnek üretim birikim modeline uygun düzenleme biçimleri işlerlik kazanmıştır. Bu düzenlemelerin başında; yeni ücretlik ilişkileri, yeni üretim sistemleri, kamu harcamalarının kısılması, devletin küçültülmesi ve dünya ekonomisi ile olan ilişkilerin yeniden düzenlenmesi olarak değerlendireceğimiz entegrasyon ve dışa açılma gelmektedir.⁸³ Düzenleme okulu kuramcıları, küresel rekabet karşısında kapitalizmin mekân arayışında yeni yerler olarak ulus altı bölgelerin üretimde öne çıkarak yerel dinamiklerin kullanılmasıyla dünya piyasasına “eklemlenebileceğini”^{*} belirtmişlerdir. Düzenleme okulunun dünya ölçeğindeki birikim rejiminin mekânsal temellerini, fordist dönemde olduğu gibi ulus ölçeğinde değil, 1970lerden itibaren kent ve bölge ölçeğinde belirlenmektedir.

Bu noktada Ayda Eraydın’ın altını çizdiği gibi esnek uzmanlaşmaya dayalı yeni üretim sistemi, dünyadaki talep dalgalanmalarına ve değişik ürünlere yönelik küçük ve değişken ölçekli gereksinmelere kolay yanıt verebilmek amacıyla hem üretim sürecini sürekli değişmeye açık tutabilecek hem de kullanacağı emeği bu sürece uyumlu hale getirebilecek şekilde örgütlenmiştir.⁸⁴ Teknolojik gelişmelerin yanında iletişim ağlarının hayal bile edilemeyecek düzeyde ilerlemesi, sermayenin hem zamansal hem de mekânsal olarak akışkanlığını arttıran nedenler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Mekânın da yeniden örgütlenmesinin önünü açan esnek üretim ve birikim rejiminin hayata geçmesi düzenleme mekanizmalarındaki dönüşümlerle olmuştur. Bu dönüşümlerin başında bir önceki birikim rejimi olan fordist yapılanmanın devamını sağlayan politikaların –ki bu politikalar emeğin gelir dağılımını destekleyen düzenlemeler, Keynesyen sosyal-refah devleti uygulamaları vb.- yerini, esnek üretim

⁸³ A.g.k., 58-59.

* Poulantas, Amin ve Vergopoulos, ‘bağımlılık kuramı’ genel başlığı altında ele alınabilen ‘eklemlenme’ kuramlarını öne sürerek, gelişmiş kapitalist sistemin, kendi çıkarları doğrultusunda, tarımda kapitalizm öncesi üretim biçimlerinin korunmasından yana olduğunu, bunların geri ülkelerin dünya ekonomisiyle bütünleşmiş kapitalist sektörleri açısından ucuz işgücü deposu işlevi gördüğünü, dolayısıyla bu sektörler ile kapitalist sektörlerin birbirlerine eklemlendiğini öne sürmüşlerdir. (Oya Baydar, “Köylü Sorunu Araştırma ve Tartışmaları”, 136).

⁸⁴ Ayda Eraydın, “Günümüzde Mekâna Yeniden ve Toplu Bir şekilde Bakma Gereği”, 15.

ve tüketim koşullarına uygun olarak devletin daha az işe karıştığı bir düzenleme biçimi almıştır.⁸⁵ Bu koşullar altında birikim rejimi orta sınıfları “dışlayarak içermekte” küreselleşen ilişkiler sayesinde ve bu ilişki ağları içinde yer edinenlere avantajlar sağlamaktadır. Sınıflar arası eşitsizliğin derinleşmesine yol açması muhtemel bu birikim rejimi ağın dışında kalan toplumsal sınıfları etkisizleştirerek “gizli olan yoksulluğu” görünür kılacaktır.

Düzenleme okulu üretim tarzındaki ve sanayi örgütlenmesindeki değişiklikleri vurgulayarak fordizmden esnek üretime geçişi Marksist ekonomi politiğin çerçevesine yerleştirmişlerdir. Buna rağmen David Harvey düzenleme okulunu, geçişlerin mekanizmalarını ve mantığı konusunda fazla bir şey söylememelerini ciddi bir eksiklik olarak niteledikten sonra eksiklikten çıkış yolu olarak temellere dönmeyi ve genel olarak kapitalizmin temelinde yatan mantığı ele almayı önermiştir.⁸⁶ Harvey dışında, sol düşüncede, düzenlemecilerin herhangi bir sosyal uzlaşmanın zorunluluğunda ısrar etmeleri, onların reformist olduğu fikrine yol açmıştır.

Buraya kadar yukarıda ortaya koyduğumuz iki yaklaşımın -yeni-Smithçi ve düzenleme okulu- ortak noktaları; üretimin esnekleşmesi sonucunda oluşan yeni sermaye birikim modelinde, üretim birimlerinin küçülerek ulus altı bölgelerin üretim sahası haline gelmesidir. “Yeni zamanların” yapısı üzerine bu iki yaklaşımın temel önermelerini açıklayarak giriştiğimiz çerçeveye dayanarak 1970’lerden sonra dünyanın içine girdiği kapitalizmin yeni evresini resmetmeye çalıştık.

Bundan sonraki kısımda, işçilerin bu yeni evredeki durumuna araştırmamızın kapsamı açısından çevre ülkeler bağlamında bakmayı hedeflemekteyiz. Bir sonraki kısımda izleyeceğim yöntem daha önceki satırlarda söylediğimiz gibi sınıf oluşumu sürecinde bütün üçüncü dünyayı kapsayan tümel bir analiz gerçeğin sadece bir yönünü yansıtır. Benzerlikler olduğu kadar farklılarda bu ülkelerdeki sınıf oluşum sürecine etki etmişlerdir. Biz bu noktada metodolojik bir seçim yaparak kuramsal çerçevemizi

⁸⁵ A.g.m., 15.

⁸⁶ David Harvey, **Post Modernliğin Durumu**, Çev. Sungur Savran, 198.

birinci dünyadan farklılıkların altını çizerek üçüncü dünyadaki benzerlikler üzerine genel bir değerlendirme yapacağız.

2.3.2. Çevre Ülkelerde Ortaya Çıkan İşçilik Örüntüleri

Toplumların gelişimini açıklamaya yönelik bütün çabaların başvurduğu en etkili yöntem, toplumların kaderinde geriye dönüşün olanaksızlığını ifade eden bazı tarihler referans noktası alınarak gelinen evrenin çözümlemesinin yapılmasıdır. Biz de bu geleneği takip ederek, yazının sınırları içinde bazı tarihlere gönderme yaparak düşüncemizi ortaya koymayı planlıyoruz. 1945 sonrasında 1970'lerin ortalarına kadar olan dönem bazı kuramcılara göre kapitalist gelişme içinde bir “sapma” olarak değerlendirilirken, bazılarına göre Keynesyen politikalar sayesinde toplumların hayalinden belki bir daha hiç yaşanamayacak olan bir “altın çağ” olarak tasvir edilmektedir. İster “sapma olsun” ister “altın çağ”; merkez ve çevre ülkelerindeki emek kesimleri açısından benzer sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Reel ücretlerin artışı, çalışma sürelerinin kısılması ve sosyal güvenlik haklarının genişlemesi bu sonuçların en önemlilerinden birkaçıdır.

Üçüncü dünya açısından kolonyalizm sonrası uygulanan ithal ikameci politikalar emek kesiminin haklarındaki bu artışın nedenidir. Arif Geniş bu noktada üçüncü dünya ülkelerinin çoğunda ortaya çıkan bu iyileşmenin devlete ait işletmelerde çalışan işçilerle sınırlı kaldığını dile getirmiştir. Aslında bu durum bir bakıma üçüncü dünyadaki işçi sınıfı içinde daha sonra yaşanacak olan kırılmaların ilk görüngüsünü oluşturmaktadır. Bu damardan gidip günümüze kadar kat ettiğimizde işçi sınıfı içindeki parçalanma eğilimleri artmıştır. Bu parçalanma ve çeşitlenmeyi iki düzlemede gözlemleyebiliriz: Birincisi, işçi sınıfının demografik bileşimindeki değişimler (özellikle cinsiyet, ırk ve etnisite), ikincisi ise kapitalizmin gelişme

dinamiklerine bağılı olarak mesleki yapıda ve iş örgütlenmesinde ortaya çıkan gelişmelerdir.⁸⁷

Cinsiyet açısından baktığımızda kadın emeğinin işgücü piyasasındaki akışkanlığının giderek artmasındaki nedenlerin başında imalat sanayi istihdamından hizmetler sektörüne geçişin önemi çok büyüktür. David M. Smith, Londra’da ortaya çıkan gelişmelerden birinin sanayisizleşmeden dolayı, kadınlar için tam zamanlı iş artarken, erkekler için tam zamanlı iş bağlamında “ekmeğini kazanan erkek” modelinin ortadan kalmakta olduğunu rakamlar ile kanıtlamaktadır. 1991’de %52 olan erkek işçi istihdamı 1997’de %47’ye düşerken 2006’da % 29 olarak gerçekleşmiştir. Oysa buna karşı kadın istihdamı %22’den %35’e çıkmıştır. Perakende satış, yemek dağıtımı ve kişisel hizmet sektöründeki ucuz kadın istihdamı bu artışın nedenleri arasındadır.⁸⁸ Merkez ülke konumunda olan Londra’dan devam edersek, kadın emeğinin artışının yanında emek piyasası değişen ekonomik koşullara uyum sağlama adına genelde üçüncü dünya ülkelerine atfedilen kayıt dışı ekonomik faaliyetler ile kayıt içi olanakları birleştirerek bir nevi hayatta kalma stratejisi üretmektedirler.

Güney Londra konut bölgesi sakinlerinin pek çoğu ekonomik marjinalliğe karşı düşük ücretleri sosyal yardımlarla birleştirerek ve kayıt dışı ekonomide bildirilmemiş bir şekilde çalışarak alternatifler üretmişlerdir. Çünkü kayıt içinde çalışmak kişisel özerkliğin ortadan kalkmasına ve kişiyi devletin sıkı denetimine açık hale getirdiği için sakıncalı görülmektedir.⁸⁹ Bu alıntı aslında, birbirlerinin farklılıkları üzerinden tanımlanan merkez ve çevre ülkelerin emekçileri açısından benzer süreçlerin deneyimlendiğine işaret etmektedir.

Bu noktada genel bir değerlendirme yaptığımızda, işçi sınıfın şekilsizleşmesinde, güçsüzleşmesinde, parçalanmasında ve sınıftan kaçışında etkili olan olguları üç başlıkta toplayabiliriz: Birincisi, üretimin toplumsal örgütlenme

⁸⁷ Bkz. (21), GENİŞ, 22.

⁸⁸ David M. Smith, “ Sosyal Dışlanmanın Sosyal Sınırları: Londra’da Değişen Sınıf, Toplum ve Emek Piyasası Üzerine Bir Çalışma”, 233. Stuart Hall, Martin Jacques, **Yeni Zamanlar: 1990’larda politikanın Değişen Çehresi**, 40.

⁸⁹ A.g.m., 234-237.

tarzının değişmesi; ikincisi, üretimin maddi yapısında meydana gelen değişiklik ve sonuncusu ise yeni bir siyasal ve ideolojik üst yapının oluşmasıdır.⁹⁰ Bunun sonucunda işgücü piyasasında şu sonuçlar ortaya çıkmıştır: İşsizlik, artan sömürü, iş koşullarının kötüleşmesi, işin değersizleşmesi ve niteliksizleşmesi, sınıfın parçalanması ve atomisasyonu, sermayeye olan bağımlılığın artması, sınıf bileşimindeki bozulma, türdeşliğin azalması, sınıf içi kutuplaşmanın derinleşmesi, örgütsüzleşme ve artan yabancılaşma.⁹¹

Birleşmiş Milletler genel sekreteri U Thant⁹², 60'lı yıllarda kaleme aldığı Birleşmiş Milletlerin yıllık raporunda, “şu an için geçerli olan dünyanın zengin ve fakir ülkeler olarak ikiye bölünmesidir, bu durum dünyanın ideolojik olarak bölünmesinden daha gerçektir”⁹³ derken, olgusal olarak zeytinyağı ile su misali birbiri ile karışmayan iki farklı dünyanın varlığına işaret eder. Bu dünyalar kimi anlatılarda “merkez-çevre”, kimilerinde ise “birinci dünya-üçüncü dünya” olarak karşımıza çıkmaktadır. Biz de buradan hareketle “fakir” üçüncü dünyanın sınıf oluşum süreçlerini anlatırken bu bölünmeyi referans alarak Batı deneyiminden farklılıklarını ortaya koymaya çalışacağız.

Bunu yaparken anlatımımıza bir ön kabulde başlayabiliriz. Eldeki olgusal veriler ışığında yerküre üzerinde tarihsel olarak birbirinden farklı iki ayrı işçileşme deneyimi yaşanmıştır. Birincisi erken kapitalistleşmiş ülkelerde tarımdan koparak işgücü piyasasına katılan köylü ve zanaatkârlar; ikincisi ise, geç kapitalistleşen ülkelerde tarımda çözülmenin ve mülksüzleşmenin yaşanmaması sonucunda küçük meta üreticiliği ile işçilik deneyimini birlikte yaşayan “yarı proleterleşmiş köylüler”.

19. yüzyıl Avrupa deneyiminde ortaya çıkan işçi sınıfının yapısal analizi yapıldığında ya kırsal bir endüstrileşme geçmişi olan ya da tarımsal geçmişe sahip olsa da erken bir mülksüzleşme yaşamış ücretli emek deneyimi olan kitlelerdi.

⁹⁰ Tülin Öngen, “İşçi Sınıfının Yapısı ve Mücadele Pratiklerini Belirleyen Nesnel Koşullar”, 57.

⁹¹ A.g.m., 57.

⁹² U Thant 1961-1971 arası Birleşmiş Milletler Genel Sekreterliği görevinde bulunmuştur.

⁹³ Charlotte Waterlow, **Tribe, State and Community: Contemporary Government and Justice**, 68.

Charles Tilly, bu durumu açıklarken üretimin örgütlenmesindeki değişimin bir sonucu olarak Avrupa nüfusunun proleterleştiğini söyler. “Proleterleşme, hane halkının ücretli emeğe giderek daha fazla bağımlı hale gelmesini ve/veya üretim alanları üzerindeki denetimi yitirmesini içerir. 19. yüzyılın üstü başı kir içinde fabrika işçisi şeklindeki “proleter” imajına rağmen, neredeyse o yüzyılın ortalarına kadar Avrupa’da proleterleşme büyük ölçüde kırsal kesimde ve küçük kasabalarda gerçekleşmişti. Toprak sahipleri, tüccarlar, köylüler ve zanaatkârlar arasında, topraksız tarım işçilerinin, yarım gün çalışan dokumacıların, saatlik, günlük, aylık, yıllık işe göre ya da parça başı ücret alan diğer işçilerin sayısı gittikçe artıyordu”.⁹⁴

Oysa dünyanın geri kalanında 20. yüzyılda işgücü piyasasını kente göç eden köylüler oluşturmaktaydı. Bu göçlerin geçmişinde ücretli-emek deneyimleri zayıftı ve küçük meta üreticiliği çerçevesinde toplumsallaşmışlardı. Bu çerçeveden bakıldığı zaman çevre ülkelerinde girişilecek sınıf oluşumu çalışmaları bu ayrımı dikkate almak zorundadır.

P. Lloyd, üçüncü dünyada 1950’ler sonrası dekolonizasyon ve sanayileşme sürecinde kentsel işçi sınıfını baz alarak üçlü bir yapının varlığına işaret eder. Birincisi, büyük endüstriyel ve ticari işletmelerdeki ücretli çalışanlar; ikincisi, yüksek istihdam güvencesine sahip kamu çalışanları; üçüncüsü ise, enformel sektördür ve bu alan barındırdığı emek biçimleri yönünden gayet karmaşıktır; kendi hesabına çalışanlar, ücretsiz aile işçileri ve ücretli çalışanlardan oluşur.⁹⁵

Kentteki işçi sınıfını anlamamanın yolu, çevre ülkeler için kırsal yapının analizinden geçtiğinden kırsal yapının “eyleyici” aktörü olan köylünün analize dahil edilmesi gerekir. Bu noktada temel bir soru ile düşüncemizi geliştirebiliriz. Köylü kimdir? Öncelikle sözlük tanıma baktığımızda köylülük, pazar için değil kendi

⁹⁴ Charles Tilly, **Avrupa’da Devrimler 1492-1992**, Çev. Özden Arıkan, 36.

⁹⁵Bkz. (21), GENİŞ, 24.

ailesinin geçimi için ekonomik faaliyette bulunan topluluk olarak tanımlanmaktadır.⁹⁶

1950'lili yıllara kadar köylü tarım ve hayvancılıkla uğraşan, homojen kültüre sahip kişiler olarak algılanmıştır. 1950'lerin ortalarında Eric Wolf ve Sidney Mintz gibi antropologlar, köylü kesiminin ulusal ve uluslararası sosyal, siyasi ve ekonomik yapılara entegrasyonu konusunun yeterli ölçüde dikkate alınmadığını belirtmişlerdir. 1970'lerden sonra ise kırsal kesimde çoklu ekonomik stratejilerin izlendiği konusu yavaş yavaş literatürde genel kabul görmeye başlamıştır (küçük çapta ticaret, ulaşım, mal üretimi, kırsal ücretli emek ve göç).

Köylü kavramının, bir aktörün kimliğini veya kişiliğini tanımlamada kullanılmaması gerektiğini vurgulayan Anthony Leeds ise, bu konuya kültürel tiplene yerine ekonomik rol olarak yaklaşmaktadır. Leeds'e göre, belirli koşullarda ve farklı ortamlarda kırsal aktörün ne çeşit ekonomik faaliyetlerde bulunacağı sorusuna rol yaklaşımı, özsel kategorilerden daha iyi yanıt vermektedir. Bu yaklaşım tarzı köylülükten proleterliğe geçişte, "durağan bir kültürel tiplene olarak" kodlanan köylü aktör algısına eleştirel yaklaşılmasını sağlayacaktır.

Metin Özüğurlu, proleterleşmenin köy kökeni söz konusu olunca kültürel norm ve değerlere daha çok vurgu yapıldığını ve bunun sonucunda, köyün "kapalı" ve "muhafazakar" olduğuna ilişkin algının yeniden üretildiğini belirtir. Bundan dolayı köyden işçiliğe geçenlerin; vasıfsız, yarı-proleter, itaatkâr gibi özelliklere haiz olduğuna vurgu yapılır. İşçilerin köy kökeni, sınıf kapasitelerini sınırlayan; bir açıklayıcı değişken olarak işçi sınıfının pasifliğini ya da yenilgilerini açıklamakta kullanılmaktadır. Özüğurlu, bu bakış açısının sunduğu kanıtların temelsiz olmadığını belirttikten sonra bu durumun kural olarak algılanmasının doğru olmadığını, toplumsal kökenlerin sınıf oluşumu üzerine etkisinin proleterleşme örgüsünün bütünlüklü analizi içinde anlam kazanacağını söylemiştir.⁹⁷ Ben de

⁹⁶ <http://www.britannica.com/eb/article-68796/primitive-culture>, erişim: 15.02.2011.

⁹⁷ Bkz. (16), ÖZÜĞURLU, 70.

Özüğurlu ile paralel düşünmekteyim. Kültürel özelliklerin ön plana çıkartılarak girişilecek her analiz denemesi bir taraftan kültürel özcüğü yeniden üretecek diğer taraftan sınıf oluşumu gibi tarihsel bir sürecin kimlik sorununa indirilmesinin önünü açacaktır. Piyasa mekanizmalarının yerel ve küresel ölçekte bu kadar etkin olduğu bir ortamda topraksızlaşarak işgücü piyasasına katılımın farklı veçheleri vardır.⁹⁸

Leeds'in bıraktığı yerden devam ettiğimizde sabit bir özden oluşan kırsal aktörden bahsetmek günümüz açısından olanaksızdır. Bu kırsal aktörün bizim çalışmamıza girişi işçileşmesi ile birlikte başlamaktadır. İşgücü piyasasında var olmaya başlaması ile birlikte kırsal aktörün ekonomik etkinliği diğer deneyimlerinden farklı tezahür etmeye başlayacaktır. Klasik anlamda işgücünü belirli bir zaman ve belli bir mekân içinde işverene satmaya başlaması farklı bir var oluş sürecinin habercisi olacaktır: Köylülükten işçiliğe geçiş. İşte çevre ülkeler bağlamında bu geçişin mahiyeti önem kazanmaktadır.

Literatüre baktığımızda bu geçişin adlandırılması hem köy hem işçilik deneyimine vurgu ile yapılmıştır: “işçileşen köylüler”, “köylü-işçi”, “yarı-proleterleşmiş küçük köylüler”. Merkez dışı ülkelerin işçileşme serüveni homojen olmasa da literatürden yola çıkarak ara bir formun varlığı belli bir gerçeğe işaret etmektedir. Kentte göç ile birlikte tarımdan kopuş yaşansa da özellikle Türkiye özelinde tarım ile olan ilişki bir şekilde devam etmektedir. Köyde kalan toprakların hicara verilmesinden, yaz ayları izin döneminde köydeki faaliyetlere yardıma kadar bir dizi ilişki çeşidi bulunmaktadır. Bu da tarımda mülksüzleşmenin geç yaşandığı

⁹⁸Bu konuda dünya üzerindeki farklı deneyimleri anlatması bakımından şu çalışmalara bakılabilir: Ray Bush, “Mısır’da Siyasi Otoritarizm ve Tarım Reformu” ve Roberto Dieogo Quintina-Luciano Concherio Borquez-Maria Tarrío Garcia, “Bölgesel ve Tarımsal Haklar: Meksika’da 18 Yıllık Neo-Liberal Politikalar Sonrası Toprak Hareketliliği ve Toprak Pazarı”. Biz de bu doktora tezinde Kautsky’nin sermayenin tarım üzerindeki yapısal etkisini temel alan kuramsallaştırması ve Anthony Leeds’in köylünün kırsal bir aktör olmasına rağmen “hayatta kalmak için” çeşitlendirdiği ekonomik faaliyetlerinin neler olduğunun incelemesine dayanan ekonomik rol benimsemekteyiz. Bu konuda Zülküf Aydın’ın, “Yapısal Uyum politikaları ve Kırsal Alanda Beka Stratejilerinin Özelleşmesi: Söke’nin Tuzburgazı ve Sivrihisarın’ın Kınık Köyleri Örneği”, Abdulkirim Sönmez’in “Doğu Karadeniz Bölgesi Fındık Üretim Kuşağında Toprak Ağalığı, Köylülük ve Kırsal dönüşüm” ve Şerife Geniş’in “Gaziantep Kırsalında Sanayileşme ve Toplumsal Değişim: Dülük Köyü Örneği” adlı saha çalışmasına dayanan makaleleri bizim yapacağımız saha çalışması ile benzer nitelikler taşımaktadır.

coğrafyalarda işçi sınıfının oluşum sürecinde kırsal etkinin güçlü bir damar olarak dikkate alınmasını zorunlu kılmaktadır.

Kırsal alanların değişmesinde tarım–sanayi bağlantılarını inceleyen Georgi Plekhanov ancak yüksek verimli fabrika üretiminin köylüyü tarımdan tam anlamıyla kopartabileceğini vurgulamıştır.⁹⁹ Bu savı geçerli kılabilecek sermaye birikim rejimi “kitlesele üretim kitlesele tüketim” mantığı üzerine oturmuş, ikinci dünya savaşından sonra başlayan ve 1970’lerdeki dünya krizine kadar süren, kapitalizmin “altın çağı” olarak adlandırılan dönemdir. Bu üretim ve tüketim mantığı fabrikalarda tam zamanlı mavi yakalı işçilerin istihdam edilmesini olanaklı kılmaktaydı. Bu durumda ortaya çıkması muhtemel işgücü problemi tarım alanlarından kopan köylü kitlelerinin işgücü pazarına girmesi ile çözüme kavuşmuş gibi gözükmekteydi. Oysa 1970’ler dünyası, kapitalizmin büyük bir yapısal kriz içine girmesi ve “altın çağın” sonu anlamına geliyordu. Krize karşı hazırlanan reçete emekçi kesim adına bir daha geri dönülmesi mümkün olmayan yapısal değişiklikler içermekteydi.

Bu dönemde krizin nedeni olarak emek maliyetleri gösterildiği için çözümü sosyal devlet anlayışından geri çekilme olarak okuyabiliriz. Ayrıca çözüm önerileri arasında; uluslar arası pazarı genişletme, ihracatı arttırma, artık değeri yükseltmek üzere ucuz işgücü bölgeleri bulmayı içermekteydi.¹⁰⁰ Bunun sonucunda özellikle çevre ülkeler açısından tam zamanlı istihdam “aslanın ağzından karnına” inmiştir. Emek piyasasında yaşanan bu dönüşüm, geç kapitalistleşen ülkelerde fabrikalar aracılığı ile tarımdan koparak işçileşmesi beklenen kesimlerin “kırsalda direnmesine” yol açmıştır. Bu durumu Türkiye üzerinden somutlaştırdığımızda, günümüzde çalışan nüfusun yaklaşık %40.36’sı ve toplam nüfusu yaklaşık %36.71’i kırsal yaşamdadır. Ülkemizde bugün çoğunluğu az nitelikli yaklaşık 6 milyon tarım işçi vardır. Bunun 4 milyonu ücretsiz aile işçisi, 2 milyonu kadındır.¹⁰¹

⁹⁹ Sencer Ayata, **Kapitalizm ve Küçük Üreticilik Üzerine**, 51.

¹⁰⁰ Şule Daldal-Necef, “Bütünsel Bir sanayileşme Modeli: Makro Reform ve Mikro Reform İlişkisi”, 90.

¹⁰¹ Mehmet Hüseyin Nail Anlar, **Türkiye’de Kırsal Nüfusun Sosyo Ekonomik Önemi**, 2008.

Plekhanov'ın ön gördüğü çözüme yaşanmamıştır. Aslında kapitalist politikalar ve sübvansiyonların azalmasına bakıldığı zaman küçük üreticilerin tarımdan kopması beklenir. Ama Türkiye'de buna rağmen küçük üreticiliğin devamı bir paradoks olarak görülebilir. Oysa kentlerdeki küçük işletmelerin kapanması ve krizlerin yol açtığı düzensiz çalışma koşulları tarımdan kopuşu engellemiştir. Aynı zamanda boş kalan toprakların yarıcılar tarafından işlenmesi ek bir gelirin doğmasına yol açmış ve bu nedenler küçük üreticiliğin devamını olanaklı kılmıştır.¹⁰²

Üçüncü dünya ülkelerinin yapısı üzerine kabaca bir soyutlama yaptığımızda köylü nüfusun ve ona bağlı varyasyonların etrafında şekillenen bir işçileşme süreci yaşandığını daha önce belirtmiştik. Bundan dolayı ulusal pazarın kırsaldan koparak kentlere gelen vasıfsız ve daha önce tam zamanlı bir işçilik deneyimi yaşamayan kitleleri istihdam edecek olanaklardan yoksun oluşu, kentlerde fabrika işçiliğine geçişten ziyade “enformel” sektör içinden kendine yer bulan bir süreci ortaya çıkartmıştır. Kentte tutunma, hane halkının tüm emek potansiyelinin sınırına kadar kullanması ile gerçekleşmektedir. Hane halkı terimini Immanuel Wallerstein'dan ödünç alarak kullanmaktayım. Wallerstein'ın analiz birimi bireyler değil hane halkıdır.

Çevre ülkeler bağlamında “yarı-proleterleşme” olarak kuramsallaştırdığı bu durumda ücretten elde edilen gelir yanı sıra dışardan sağlanan girdiler sayesinde hane halkı yaşama tutunabilmektedir. Bu da tam istihdam koşullarında yaşayanlara göre yarı-proleterlerin daha fazla sömürsüne yol açmaktadır. Wallerstein analizini bir üst noktaya taşıyarak merkez ülkelerdeki tam-proleterleşmenin çevre ülkelerdeki yarı-proleterleşme ile mümkün olduğunu söylemiştir.¹⁰³

Üçüncü dünyadaki işçilik deneyimine ilişkin tartışmaların odaklandığı diğer bir nokta “formel-enformel” kavram setleri etrafında şekillenmektedir. Formel hukuk alanının içinde hareket edenleri tasvir ederken enformel ise kayıt dışılığın alanıdır.

¹⁰² Zülküf Aydın, “Yapısal Uyum politikaları ve Kırsal Alanda Beka Stratejilerinin Özelleşmesi: Söke'nin Tuzburgazı ve Sivrihisarın'ın Kınık Köyleri Örneği”, 17.

¹⁰³ Immanuel Wallerstein, **Historical Capitalism**.

Birbirinden farklılaşarak anlam kazanan bu iki alan arasında tarihsel olarak bir öncelik ve sonralık ilişkisi bulunmaktadır. Enformel alan, ana akım düşüncede geri kalmış ülkelerin eşitsiz toplumsal yapısının ortaya çıkardığı bir toplumsal sorundur. Bu sorunun ortadan kalkması formel alanın genişlemesi ile mümkün olacak ve enformel yapılar formel yapılara dönüşecektir.

Mübeccel Kıray'ın “tampon mekânizmalarında” olduğu gibi geleneksel toplumlardan modern topluma geçiş sürecinde yaşanan farklılaşmanın ve karmaşıklığın arttığı toplumlarda çözülmeyi önleyecek mekânizmalar nasıl ortaya çıkıp işlevi bittiği zaman tarih sahnesinden çekiliyorsa, benzer bir biçimde enformelin modernleşme ve kalkınma ile birlikte ortadan kalkacağı varsayılmaktadır. İki karşıt yapı şeklinde idealize edilen bu durum zorunlu olarak birbirlerini dışlayıcıdır. Biri varsa diğeri ya yoktur ya da etkisizdir. Enformel alanın içinde yer alan toplumsal kesimlerin kır kökeninden dolayı toplumu dönüştürücü herhangi bir potansiyeli taşıma kapasitesi oldukça düşüktür. Çünkü kırdan gelen bu kesimlerin örgütsüzlüğü ve eğitimsizliği bu sonucu ortaya çıkarmaktadır. Formel ise esas olandır ve toplumsal yaşamın ulaşılmak istenen özelliklerini uhdesinde barındırmaktadır.¹⁰⁴

Bu modernist düşünceye özellikle 1970 sonrası dünyanın yaşadığı toplumsal dönüşümler dikkate alındığında eleştirel yaklaşmak kaçınılmaz bir hal almaktadır. Eleştirilerimizi iki noktada toplayabiliriz: Birincisi, formel ve enformeli karşıt iki kutba koyarak zamansal ve coğrafi olarak ayrıştırmak yerine aralarındaki “geçişkenliğin” mekânizmalarını yakalayarak bütünsel bir çözümleme yapabiliriz. İkincisi, kültürel bir özcülüğe düşülerek enformel alan içinde yer alan toplumsal aktörleri sabit ve değişmez ve de toplumu dönüştürme kapasitesi yönünden kısıtlı olduğunu söylemek yerine Pierre Bourdieu'nun sosyolojisindeki “eyleyici” gibi toplumsal olarak etkin ve hareketli olduklarını hesaba katmak toplumsal anlamada daha geçerli bir yaklaşım tarzı olacaktır.

¹⁰⁴ Oğuz Işık - M. Melih Pınarcıoğlu, **Nöbetleşe Yoksulluk**, 51.

Oğuz Işık ve M. Melih Pınarcıoğlu, son otuz yıldır dünyanın siyasal, toplumsal ve ekonomik alanda geçirdiği dönüşümleri göz önüne alarak -ki bu dönüşümler devletin toplumsal yaşamdan geri çekilmesi, küresel yasal düzenlemelerin tam olarak oturmaması, toplumsal uzlaşma koşullarının ortadan kalkması ve girişimcilerin hareket alanının toplumun diğer kesimlerinin aleyhine genişlemesi- toplumsal yaşamda formel ve enformelin iç içe girdiğini söylemişlerdir. Onlara göre, bir zamanların keskin sınırlı formel-enformel geometrisi yerine formelin ve enformelin geçişken olduğu bir toplumsal geometriye ihtiyaç vardır.¹⁰⁵ Geçişken geometride Oğuz Işık ve M. Melih Pınarcıoğlu'nun “güç ilişkilerinin oturmamış, gücün nasıl paylaşılacağı belli olmadığını”¹⁰⁶ söylemeleri güç ilişkilerinin üstünün örtünmesine yol açabileceği gibi sınıfsalıkların maskelenmesinin de önünü açabilir.

Güç yoğunlaşmasının olmaması ve egemenliğin merkezsizliği sınıfsal bir muhalefetin varlığının örtük olarak reddi anlamına gelecektir. Bu da sınıfsal örgütlenme yerine değişik muhalefet ve siyasi örgütlenme biçimlerini ikame etmemize yol açacaktır. Oysa güç ilişkilerinde avantajlı olanlar, postmodernist örgüt çözümlerinde sıkça başvurulan “metin” metaforunda olduğu gibi metni yazanlar (yöneticiler) ve okuyucunun (çalışanlar) karşılıklı ilişki içinde örgütü oluşturan metni birlikte ürettikleri savı bir yere kadar akla yakın olsa da, ancak metnin kaynağını ve amaçlarını es geçen bu analiz kendi metaforuyla baştan çıkmış şekilde yönetsel faaliyetin kalkış noktası olan ve bu faaliyetin amaçlarını oluşturan güç ilişkilerinin üstünü örter¹⁰⁷, geçişken geometride güç savaşı veren aktörler arasında hem metnin yazarı olacaklar hem de hâkimi.

İşgücü piyasası açısından yaklaştığımızı özellikle Üçüncü dünya ülkelerinin 70'lerden sonra girdikleri ekonomik kriz, formelin sınırını daraltırken enformelin genişlemesine yol açmıştır. Büyüme dönemlerinde tam istihdama dayalı işçileşmenin avantajları olan sosyal ve siyasal haklar kriz dönemlerinde ya ortadan kalkacak ya da

¹⁰⁵ A.g.k., 63.

¹⁰⁶ A.g.k., 64.

¹⁰⁷ Arif Dirlik, “Üretimin ve Üretimin Örgütlenmesinin Postmodernleşmesi: Esnek Üretim, İş ve Kültür”, 313.

küçük bir grubun avantajları haline gelecektir. Bundan dolayı formel sektör içinde kendiye yer bulamayanlar enformel sektör içinde kendilerine yer bularak en azından hayatta kalma mücadelesi vereceklerdir. Bu iki sektör arasında yukarıda belirttiğimiz gibi keskin sınırlar yoktur. Formelin nerde başlayıp nerede bittiği günümüz esnek uzmanlaşmaya dayalı sermaye birikim rejiminde muğlaklaşmaktadır.

Enformel sektör güvenceden yoksun vasıfsız işçilerin kendilerine “yer-yurt” edinebildikleri ama kalıcı bir konum üretmeyen bir alandır. Bourdieu “alan”dan bahsederken her alanın kendine has bir işleyiş mantığı olduğunu söyler. Ona göre her alan savaş ve mücadele alanıdır ve o alan içindeki farklı pozisyona sahip bireylerin ve kurumların mücadelesine sahne olur. Bu mücadelenin amacı o alana özgün sermayenin ele geçirilmesidir. Bourdieu, iktisadi sermayenin yanında kültürel, sosyal ve sembolik sermayeden bahseder.

Kültürel sermaye bireylerin uzun çabalarının sonucunda oluşturdukları kültürel malların bütündür. Sosyal sermaye, bireylerin sahip olduğu bağlantılardan, ilişkileriden, tanıdıklardan, arkadaşlıklardan oluşur. Sembolik sermaye ise güç ilişkilerinin anlam ilişkilerine yansımalarıdır. Sembolik olarak edinilmiş, biriktirilmiş, tüm maddi ve maddi olmayan zenginliklerin yoğunlaşmış haline sahip olmaktır. İşte alan içindeki eşitsiz dağılan o alan özgü sermayenin ele geçirilmesi, mücadeleyi zorunlu kılmaktadır. Bu mücadelenin iki yönü bulunmaktadır. Alana egemen olanların var olan güç ilişkilerinin sürmesi yönünde bir mücadele yaparlarken egemen olunanlar ise var olan güç ilişkilerini dönüştürmeye çalışırlar. Bundan dolayı formel alan gibi enformel alanda da var olabilmek o alan içinde hareket eden bireyler ve kurumlara karşı sürekli bir mücadeleyi gerektirmektedir.

Mücadelenin amacı, bütün imkanların kullanılıp o alan içinde var olan sermayeden mümkün olduğu kadar pay sahibi olamaya çalışarak hayatta kalmadır. Mücadelenin kaybı, “enformel” sektör içindeki düşük ve istikrarsız bir gelirden bile yoksun kalmak ve çifte dışlanma ile sürekli bir yoksulluğa mahkum olmak anlamına gelecektir. Özellikle büyük kentlerin “çöküntü alanlarında” karşımıza “kaybedenler”

olarak çıkan bu kesimler, yoksulluk literatüründe yer alan “sınıf-altı” kavramı ile açıklanmaktadır.

“Sınıf-altı”nı, toplum içinde ekonomik ve sosyal olarak en çok marjinalleşmiş kesimlerin yoğunlaşması olarak tanımlayabiliriz. Bediz Yılmaz bu durumu Stephen Castel ve Alastair Davidson’un resmi/gerçek vatandaşlık kavramına gönderme yaparak açıklamaktadır. Buna göre bir ülkenin kimliğini taşımak olarak tanımlanabilecek olan resmi (formel) vatandaşlık ile bütün haklardan (sivil, siyasi, sosyal ve kültürel) tam anlamıyla yararlanmak anlamındaki gerçek vatandaşlık arasında birebir örtüşme olmadığı durumlarda bir dışlanmadan bahsedilebilir. Yılmaz’a göre yoksulluğun, ona verilen ismi ne olursa olsun ancak gerçek vatandaşlıktan mahrumiyet olarak kavramsallaştırıldığında çözüme yönelik somut adımlar atılabilir.¹⁰⁸ “Sınıf-altı”, gerçek vatandaşlığın hayalini bile kuramayacak kadar yoksullaşmanın ve kendilerini yeniden üretecek kaynaklardan yoksun olmanın adıdır. Bu noktada Erik Olin Wright’ın sınıf-altı üzerine şu söyledikleri, söze yer bırakmaz:

“Sınıf-altı, kapitalizmin ussallığı açısından büyük ölçüde gözden çıkarılabilir insanlardan oluşur... Kapitalizm, işsiz kent içi gençliğinin emek gücüne gereksinim duymamaktadır. Bu insanların yok olması, Amerikan toplumunun zengin ve ayrıcalıklı kısımların maddi çıkarlarına daha iyi hizmet eder. Böyleyken (göçmenlerin amerikan yerlilerini katlettikleri) 19. yüzyılın aksine, ahlaki ve siyasi güçler artık doğrudan soykırımın sürdürülebilir bir strateji olmasını engeller. Eldeki alternatif, hapisaneler inşa etmek ve kentte sınıf-altının yaşadığı bölgeleri sınırlayıp ayırmaktır. Böyle bir durumda, sınıf-altının, onu baskı altında tutanlara karşı elinde kalan tek potansiyel güç, tüketim alanında bozgun yaratmaktır, özellikle de suç işleyerek veya başka şiddet yollarıyla, zira artık emek üzerindeki denetimi kullanarak üretim alanı üzerinde bozgun yaratma imkanı kalmamıştır.”¹⁰⁹

Buradan hareketle şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki “yeni dünya düzeni” yani sanayi sonrası toplumu öyle eşitsizlikler üretmektedir ki bir zamanların kayıt dışılığın adı olan “enformel sektör”, “formel sektöre” uzanma şansı olmayan kesimlerin hem küçükte olsa sermaye birikimi yapabilmeleri hem de toplumsal açıdan prestij kaybının tolare edildiği korunaklı bir limana dönüşmüştür. Üçüncü

¹⁰⁸ Bediz Yılmaz, ‘‘Türkiye’de Sınıf-altı: Nöbetleşe Yoksulluktan Müebbet Yoksulluğu’’, 133.

¹⁰⁹ A.g.m., 142-143.

dünya açısından enformelde tutunmak bir dizi stratejiyi hayata geçirmek ile mümkün olmaktadır. Mülksüzleşmiş kitlelerin kentteki işgücü piyasası tarafından emilememesi işçileşmenin önündeki en büyük engeldir. Emeğin esnekleşmesi ile birlikte Arif Geniş'in belirttiği gibi enformel nüfus; “enformel ücretli-işsiz-enformel kendi hesabına çalışan” konumlara arasında gidip gelmektedir. Doyasıyla bu döngü içinde (hem mülksüzleşmiş hem de emek gücünü satmak anlamında olan) mutlak bir proleterleşme olmadığı gibi proleterlikten çıkma da ilke olarak olanaklı değildir.¹¹⁰

Bu döngü sadece kente göç edenler açısından değil daha önce formel sektörde istihdam edilen fakat üretimin parçalanması sonucu işsiz kalan ya da taşerona geçen “mavi yakalı işçiler” için de geçerlidir. Bu noktada Portes'in Latin Amerika üzerinden tanımladığı toplumsal sınıfları üçüncü dünyanın geri kalanı için de kullanabiliriz. Bu sınıflar: a) büyük sanayi ve hizmet girişimlerine sahip “seçkinler” (bunlar arasındaki ilişkiler güçlenmekte ve aile temelinden uzaklaşmaktadır; 1970'lere kadar devletin girişimci olarak ağırlığı yüzünden yüksek devlet görevlileri de bunların arasındadır; dış iktisadi bağlantıların artması bu grubun “ulusal” karakterini zayıflatmaktadır); b) bürokratik-teknik sınıf (kamu ve özel sektörde üst ve orta düzey idari konumlarda istihdam edilen yüksek eğitilmiş zümre); c) formel sektördeki işçiler ; d) enformel sektördeki işçiler (formel sektördeki işçilere göre eğitim düzeyleri daha düşüktür, daha az ücret almaktadırlar ve istihdam ve sosyal güvenceleri daha düşüktür); e) enformel küçük burjuvazi ve küçük girişimciler (bunlar istikrarsız piyasalarda düşük ve emek-yoğun teknolojilerle ve düşük kar marjlarıyla çalışırlar ve vergi ve sosyal güvenlik yükümlülüklerinden kaçınmak ayakta kalma stratejilerinin önemli bir parçasıdır).¹¹¹

Üçüncü dünyada işçi sınıfının yaşadığı bu parçalanma örüntüsü içinde yeni bir tanımlamaya ihtiyaç vardır. Metin Çulhaoğlu'nun işçileri “üretim araçlarının mülkiyetinden yoksun olduğu için, emek gücünü bir başkasına satmaya çalışmak zorunda olan insanlar”¹¹² tanımlanması kanaatimce günümüz işçi sınıfı gerçeklerine

¹¹⁰Bkz. (21), GENİŞ, 30.

¹¹¹ A.g.k., 26-27.

¹¹² Metin Çulhaoğlu, “Türkiye’de İşçi Sınıfının Oluşumu ve Sınıf Kültür”, 44-48.

denk düşen bir tanımlama girişimidir. Hem merkez hem de çevre ülkeler bağlamında “rekabetçi toplumun” yapısal olarak kurumlaşmaya başlaması işgücü piyasasını kuralısızlaştırmıştır. Bu durum emeklerini satmak zorunda kalanlar için ek bir mücadele yükü doğurmaktadır. Bu yük sınıf dayanışması yerine ayrışmaları körüklemekte ve sınıf mücadelesi zemininin altını oymaktadır. Emek içindeki çatışma, sözgelimi, düzenli bir işe sahip olanlar ile olmayanlar ve aynı zamanda etnik ya da ırksal azınlıklar arasında olabilir. Bu tür bir çatışma kapitalist düzen için bir tehdit oluşturmazken, emek-sermaye çatışması tehdit içerir. Kapitalizm, ikinci tür çatışmayı birinci tür çatışmaya dönüştürme çabası içinde olacaktır.¹¹³

Çalışmanın bu bölümünde, saha araştırması sırasında karşımıza çıkan toplumsal yapının analizine yardımcı olması sebebi ile kuramsal bir çerçeve çizilmiştir. Özellikle endüstriyel paternalizm okuması, Çan kasabasındaki fabrika aracılığı ile oluşan iktidarın yapısının anlaşılmasında işimizi kolaylaştırmıştır. Çalışmanın akışı içinde bundan sonraki bölümde Türkiye’nin dönüşümünü anlatarak, kuramsal kısımda tartışıklarımızı Türkiye bağlamında değerlendirmeyi düşünüyoruz.

¹¹³ David Harvey, “Sınıfsal Yapı ve Mekânsal Farklılaşma Kuramı”, Der. ve Çev. Bülent Duru, Ayten Akan, 158.

3. TÜRKİYE’DE DEVLET, İŞADAMLARI VE “İŞÇİLEŞMİŞ KÖYLÜLER”

Bu bölüme başlamadan önce bölümü oluştururken izleyeceğim yönteme kısaca değinmek istiyoruz. Birincisi, daha önceki bölümlerde yaptığımız gibi literatürden ve genel akademik eğilimleri hesaba katıp düşüncemizi Türkiye’nin yaşadığı dönüşümleri dikkate alarak bölümlere ayırarak geliştirmeye çalışacağız. İkincisi, imparatorluk bakiyesi olan Türkiye’nin imparatorluk geçmişine gerekli görüldüğü yerlerde değinilecektir. Genel olarak Türkiye tarihi ile sınırlı kalmacaktır. Fakat bu noktada tarihe bakışımızı netleştirmek açısından bize göre sınırlı bir yaklaşım sunan “imparatorluktan kopuş” ya da “süreklilik” tezleri yerine her ikisini de analize katma eğilimi içinde olacağız. Şerif Mardin’in dediği gibi Osmanlı aydını cumhuriyet kurulduktan sonra kültür kalıplarını aynı gün değiştirmemiştir. Arada bir süreklilik vardır. Bundan dolayı bu iki devirde yaşamış aydınlara bakışta doğal olmayan 28 Ekim 1923 saat 24’te davranışlarını değiştirdiklerini düşünmektir.¹¹⁴ Üçüncüsü, Türkiye akademisi içinde toplumu anlamaya yönelik kavramsallaştırmalardan en popüler olan “merkez-çevre” ikiliğini kullanmakla beraber eleştirisinin de yapılması bu ikiliğin yeniden üretim sürecinde hazır kalıpların tekrarından ziyade süreç içinde ortaya çıkan yeni durumların hesaba katılmasının önünü açacaktır.

Dördüncüsü, başlığımızda belirttiğimiz devlet, işadamları ve işçi sınıfını anlatırken tarihsel bir anlatıdan kopmamak maksadıyla yazının içindeki bölümlerin her birinde bu üç yapının nasıl bir dönüşüm sürecinden geçtiği incelenecektir. Son olarak sosyal bilimler dairesi içinde disiplinler arası geçişkenliği dikkate alan bir düşünce güzergahı yazımıza yön verecektir. Çizdiğimiz bu çerçeve içinde çalışmamızın bir sonraki kısmına geçebiliriz.

¹¹⁴ Şerif Mardin, **Din ve İdeoloji**, 144.

3.1. 1923 – 1950: Tek Parti Önderliğinde Ulus-Devletin İnşa Süreci

İmparatorluktan hem kopan hem de mirasını devralan yeni cumhuriyetin inşasının ilk evresini Batı modernleşmesinin büyük icadı “ulus-devlet” tarzı bir örgütlenmeye giderek mirasın reddi anlamına gelecek olan homojen bir siyasal cemaat yaratma azminin oluşturduğunu söyleyebiliriz. Osmanlılık fikrinin artan milliyetçi isyanlar sonucunda gerilemesi sonucunda İttihat ve Terakki partisinin çoğunluğu oluşturan egemen “Türk” etnisitesine dayalı milliyetçilik anlayışı cumhuriyet döneminde de modern ulusu kurucu bir işlev görecektir olan milliyetçiliğin harcı olacaktır.

Anthony Smith’in kavramsallaştırmasındaki güçlü bir devlet eliyle tepeden dayatılan anlayış ile sömürgecilik sonrası iktidarın dışında tutulmuş entelijansiyası ile bazı orta tabakaların, öteki tabakaları politize olmuş bir millet halinde harekete geçirebilmek için, etno-tarih, dil, etnik din, gelenekler gibi kaynaklardan yararlanarak dikey bir topluluktan yarattığı millet¹¹⁵ anlayışının alışı Türkiye Cumhuriyetinin kuruluş yıllarındaki milliyetçiliğin kaynağını oluşturmaktadır.

Bunu biraz daha açarsak Fransız tipi milliyetçiliğin farklı kökensel aidiyetlerin, dinsel ve kültürel aidiyetlerin üzerine bir üst kimlik olarak bürokratik devlet vasıtasıyla yukarıdan aşağıya işleyen ulus kurma süreci ile Alman modelinin kan, kültür ve ırk bağına işaret eden aşağıdan işleyen milliyetçiliğin¹¹⁶ kesiştiği noktalar, kuruluş aşamasındaki Türkiye’nin kendi tahayyül ettiği ulusu yaratırken başvurduğu kaynaklardır.

Bu melez anlayışın bize göre tamamlayıcı unsuru seküler bir ideoloji olan milliyetçiliğin ulusun inşa sürecinde dışarıda bırakmaya çalıştığı din olgusu olacaktır. Türkiye’yi kuran seçkinler, güçlü bir araçsallık ve meşruiyet kaynağı olan İslam düşüncesinden yararlanmakta herhangi bir sakınca görmemişlerdir. Hamit

¹¹⁵ Anthony D. Smith, **Milli Kimlik**, 102.

¹¹⁶ Ferhat Kentel - Meltem Ahıska - Fırat Genç, **Milletin Bölünmez Bütünlüğü-Demokratikleşme Sürecinde Parçalayan Milliyetçilik(ler)**, 20.

Bozarıslan, Ortadoğu'da (Fas, Ürdün, Suirye, Körfez krallıkları, Mısır) ve Türkiye'de dinin, bir taraftan devletlerin meşruiyet kaynağı diğer taraftan bir gerginlik stratejisi olarak kullanıldığını dile getirmiştir.

Bozarıslan düşüncesini temellendirirken, Türk ve Arap milliyetçiliğinin ulusların kuruluş aşamasında cılız bir mobilizasyon gücüne sahip olması yüzünden “yeni” uluslarının inşa sürecinde milliyetçiliklerini İslam ile meşrulaştırmaya, İslami milli kimliğin bir parçası olarak kabul etmeye, söylem ve pratiklere dâhil etmeye mecbur kaldıklarını belirtmiştir. Bu yolla ümmet, İslâm'ın “millî sınırlar içindeki parçası” haline indirgenirken, millet, mahallî sınırları aşan bir cemaat olarak temsil edilebiliyordu.¹¹⁷ İslam'ın sosyal hayatı da içine alan kapsayıcılığı Ortadoğu coğrafyasındaki modernleşme çabalarında olan devletlerin çıkmazı olmuştur.

Arap dünyasının ve bazı dönemlerde Türkiye'deki devlet iktidarı kişisel ya da kişiselleştirilmiş iktidarlar ile eş anlamı oluşu, onların zaman zaman meşruiyetlerinin sorgulanmasının önünü açmıştır. Bu noktada Samir Amin göre, içine düşülen meşruiyet krizinden çıkmanın yolu olarak geleneğin ve özellikle dini şeriata saygılı olduklarını söylemeleri ve toplum tarafından öyle olduğunu düşünülmesidir.¹¹⁸ Kısacası ulusun inşa süreci, yan yana gelmesi teorik olarak mümkün olmayan düşüncelerin bir potada eritilmesi ile gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.

Bu atmosfer içinde devam eden dönemi kendi içinde iki alt başlıkla tahlil edebiliriz: Birincisi, 1923-30 arası kısmen ekonomide liberal eğilimlerin ve buna bağlı olarak yerli bir sanayi ve yerli bir burjuva sınıfının yaratılması çalışmaları, diğeri ise 1930-1950 arası sosyal ve siyasal hayattaki inkılaplar sayesinde güçlenen devlet bürokrasisin dünya ekonomik buhranın etkisi ile devlet kapitalizmine yönelmesi ve ulusal bir pazarın oluşturulması için yapısal önlemlerin alınması;

¹¹⁷ Hamit Bozarıslan, “Ortadoğu ve Türkiye'de ‘Milli Din’ İslam ve İslamcılık”, 61-73.

¹¹⁸ Samir Amin, “Arap Dünyası: Mevcut Durumun ve Mücadelelerin Bir Bilançosu”, Çev. Kemal Ülker, 3.

dönemin sonuna doğru çok partili hayat geçiş ve görünürde tek parti iktidarının sonu ve “çevresel” güçlerin “zaferi”.

3.1.1. 1923-1930: “Bir Millet Uyanıyor”

“Baylar, Ulusumuz’un sosyal, tutumsal (ekonomik), kısacası, bütün uygar iş ve ilişkilerinde ulaşılmış olduğu verimli aşamaların güvencesi olan yeni yasalarımız da; kadın özgürlüğünü güvence altına alan ve aileyi sağlamlaştıran Yurttaşlar Yasası (Medeni Kanun) da bu zaman içinde yapılmıştır. Şunu söylemeliyim ki, biz, her araçtan , yalnız ve ancak bir ülkü için yararlanırız. O ülkü şudur: Türk Ulusu’nun, uygar toplumlar arasında yarıştığı kata yükseltmek ve Türk Cumhuriyeti’ni sarsılmaz temeller üzerinde, her gün daha çok güçlendirmek; bunun için de, zorbalık düşüncesini öldürmek.”¹¹⁹

Şeyh Sait isyanı sonucundan çıkarılan Takrir-i Sukun (Dirlik ve Düzenliği Sağlama-17 Mart 1925) yasasının yürürlükte kaldığı dönemde, Atatürk’ün de yukarıdaki alıntıda belirttiği gibi siyasal, sosyal ve ekonomik dönüşümleri sağlayacak yasal düzenlemeler çıkartılabildiği. Hem muhaliflerin bertaraf edilmesinde hem de yeni kurulan Cumhuriyetin kurumlaşmasını sağlayacak düzenlemelerin yapılmasında bu “istisna halinin” yarattığı ortamın etkisi büyük olmuştur.

“Kaynaşmış, sınıfsız bir zümre” olarak uygarlık yürüyüşündeki engellerin aşılması ve bu istisna halinin sürekli kılınması ve “mutluluğun” ortaklaştırılmasını sağlamak “devlet seçkinlerinin” yol göstericiliği ile mümkün olacağı düşüncesi, cumhuriyetin ilk yıllarına ve hatta onu aşarak bütün bir cumhuriyet tarihine eşlik etmiştir. Ümmet anlayışından “millete” geçişin ideolojik angajmanları bu yürüyüşte devlet bürokrasisinin yaslandığı temel dayanaklardan biri olmuştur.

Siyasal, sosyal ve ekonomik yapıda girişilen “ulusun inşası” sürecinin temel görüngülerinin açığa çıkarılması cumhuriyet ideolojisinin kapsamlı bir analizinin yapılmasında bizlere yardımcı olacaktır. Bu analiz girişiminin teorik bir düzeyde

¹¹⁹ Gazi M. Kemal Atatürk, **Söylev**, 458, basıma hazırlayan, Hıfzı Veldet Velidedeoğlu.

yürütülmesinin, karmaşık gibi görünen süreçlerin açıklanmasını kolaylaştıracağı inancındayız. Bundan dolayı Taha Parla'nın “Türk siyasal düşüncesi hatta daha yüksek bir soyutlama düzeyinde kamu felsefesi korporatisttir”¹²⁰ düşüncesinin merkezinde yer alan “korporatizm” kavramı bize gerekli çıkarımları yapmamızı sağlayacak bir okumayı olanaklı kılacaktır. Tezimizin sınırlarından dolayı “korporatizm”in ayrıntılarına girmeyi düşünmüyoruz. Sadece bu dönemin ruhunun yakalanması açısından “korporatizm”in etrafında yürütülen tartışmaların önemine dikkat çekmekle yetineceğiz.¹²¹

Bize göre imparatorluktan cumhuriyete geçişte sürekliliğin devamının en çok hissedildiği alan düşünce dünyasıdır. İttihatçı geleneğin ekonomik görüşlerinin izdüşümünü yansıtan devlet kurgularının günümüze varan yansımalarında bunu görmekteyiz. Tarık Zafer Tunaya, İttihatçıların ekonomiye bakışını üç etkin figür üzerinden anlatmıştır: Ziya Gökalp, Mehmet Cavit Bey ve Kara Kemal. Gökalp'in kurgusuna göre devlet, sosyal ve ekonomik hayatı düzenleyen en etkin aktördür. Cavit Bey daha liberal bir çizgiyi savunur ve parlamenter usuller içinde devletin rolünün küçültülmesinden yanadır. Kemal Bey'in devleti ise sadece milli tüccar yaratmak ile ödevlidir. Kemal Bey'in görüşlerinin temel noktası azınlıkların dışlanarak devlet eli ile “milli tüccar” yaratma projesidir. Onun kurgusunda, esnaf cemiyetleri kurularak özellikle küçük esnaf örgütlenecek bunlar parti arasında organik bağlar kurulacaktır. Bu örgütlere Hıristiyanlar alınmayarak sadece

¹²⁰ Taha Parla korporatizmi, “özel mülkiyet ve girişimin önceliği ilkesine dayanan kapitalist üretim tarzının egemen olduğu bir toplumu varsayan bir düşünce sistemi ve bir dizi kurama işaret eder. Tanımı gereği anti-sosyalist ve anti-Marksis'tir. Felsefesi, siyaset ve iktisat anlayışı bakımından anti-liberaldir fakat anti-kapitalist değildir”¹²⁰ şeklinde özetleyerek korporatizmin siyaset yelpazesi içindeki yerini ortaya koymuştur. Buradan hareketle Taha Parla'ya göre, “ideolojik ve kültürel yapılar gibi, tek parti döneminde yerleştirilen ve 1980'den sonra da başta 1982 anayasası olmak üzere o döneme önemli görüşleri temsil eden yeni düzenlemelere uğratılmış kurumsal yapılar da esas olarak korporatisttir. Genelde solidarist-dayanışmacı; zaman zaman, yer yer de faşizan ve faşist tonları ve dozlarıyla korporatisttir. Bu nedenle de Türkiye'de politik-ideolojik “merkez” ortada değil hep sağda olagelmıştır”. Taha Parla, **Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm**, 7-90.

¹²¹ Bkz: Aykut Kansu, “Türkiye'de Korporatist Düşünce ve Korporatizm Uygulamaları”, Ahmet Makal, “Türkiye'de Tek Parti Dönemi ve Korporatizm Tartışmaları”, Korkut Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, Taha Parla, **Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm**.

Türklerden oluşturulacak, bu menfaat grupları aracılığı ile ekonomik hayatın büyük bir kısmı kontrol altında tutulabilecektir.¹²² Tunaya'ya göre bu görüşler içinden sadece Cavit Bey'in görüşleri demokrasi içinde gelişebilirdi. Diğer ikisi tek parti sistemiyle ile bağdaşan iktisadi rejimlerdi.¹²³

Hatta yüksek bir soyutlama düzeyinde Türkiye'nin siyasal damarlarında bu üç figürün görüşlerini görmek mümkündür. Gökalp'in ve Kemal bey'in takipçileri merkezi oluşturarak devletçi uygulamaları savunmuşlardır. Cavit Bey'in görüşlerini politik söylemlerinin temeline alanlar ise Türk siyasal hayatında çevre olarak adlandıracağımız merkez-kaç kuvvetlerini oluşturmaktadır. Merkez Cumhuriyet Halk Parti'si (CHP) ve asker-sivil bürokrasi ile özdeşleşirken, çevre çok partili hayata geçiş ile birlikte Demokrat Partinin (DP) temsil ettiği ticari sermaye grupları, toprak sahipleri, köylüler ve mütedeyyin kesimleri kapsamaktadır.¹²⁴

¹²² Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal partiler Cilt 3: İttihat ve Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi**,410.

¹²³ A.g.k., 411.

¹²⁴ Bu noktada metin dışına çıkıp büyük bir parantez açarak ve bizim görüşlerimizi de yansıtması açısından Türk siyasal hayatının vazgeçilmez bu iki kavramı yani "merkez" ve "çevre" genelleştirmesini sorunsallaştıracağız. Türkiye'de sosyal bilimler geleneği içinde sıkça başvurulan kavram çiftlerinin başında "merkez" ve "çevre" gelmektedir. Aslına bu kavramsal çiftin oluşumunun tarihini Osmanlı İmparatorluğuna kadar uzatmak mümkündür. Topkapı sarayı mimarisinde yerleşim 'Enderun' (iç) ve "Birin" (taşra) olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Enderun kısmında Padişah ile birlikte yüksek dereceli memurlar bulunurlar. Ve onlara devlet yönetiminde etkili olan merkezi bürokrasiyi oluştururlar. Birin ise en genel manada "taşra"dır. Yani yönetici sınıfının dışında kalan bütün toplumsal kesimleri ifade eder. İşte bu noktadan hareketle diyebiliriz ki modern zamanların merkez-çevre ikiliği üzerinden toplumu anlama çabasının kökeni bu Osmanlı geçmişine kadar uzanmaktadır. Zaten Türkiye Cumhuriyeti tarihini Osmanlı'dan tam manası ile bir kopuş olarak okumak bizce kusurlu bir okumadır. Kopuş kadar zihinsel haritamızda da ve kurumlar arasında bir devamlılıkta söz konusudur. Şöyle ki Halil İnalcık, küçük toprak mülkiyeti sisteminin Osmanlı'dan başlayan yapısının tarih içinde geçirdiği dönüşümlerle birlikte günümüz tarımsal hayatının temel noktasını oluşturduğunu söylemektedir. Ya da yönetsel olarak sıklıkça zikredilen 'güçlü devlet geleneği' söyleminde bu devamlılığın izlerini görebiliriz. Bu noktadan hareketle Şerif Mardin' göre "merkez" devlet ve onun temsilcileridir. "Çevre" ise ayan, eşraf ve onlarla zamanla bütünleşen halktan oluşurlar. Bu çözümlemeye göre Cumhuriyet Halk Partisi bürokratik merkezi temsil ederken, Demokrat Parti "demokratik çevreyi" temsil eder. Kemal Karpat'ta, benzer bir okuma yaparak, ulusal devletin ortaya çıkmasında önemli rol oynayan yönetici sınıfın sert bir ideolojik program yürüttüğünü, hızlı ekonomik kalkınmayı hedeflediklerini ve doktriner olmaktan çok pragmatist olduklarını söyler. Diğer kısım da ise ulusal devletin yaratılması çabası içinde ortaya çıkan "yeni meslek grupları"dır. Ve bu iki grup arasında siyasal ve ekonomik yaklaşımlar bakımından farklar mevcuttur. Emre Kongar bu ikili modellemeye "devletçi-seçkin" ve "gelenekçi-liberal" çifti ile katkıda bulunmaktadır. (Bkz: Emre Kongar, **Toplumsal Değişme kuramları ve Türkiye Gerçeği**, 320-321). Fuat Ercan (Sınıftan Kaçış, 489-533), geç kapitalistleşen devletler için yapılan modellemelerde içsel dinamiklerinin

1923–1930 arası Türkiye ekonomik tarihi anlatısından görece liberal politikaların uygulandığı ve kapitalist gelişime uygun hukuksal bir yapının oluşumunu sağlayacak temel yasaların oluşturulduğu dönemdir. (Yahya Tezel, 1982; Çağlar Keyder, 2009; Korkut Boratav, 2006; Yakup Kepenek, 1993; Gülten Kazgan, 2009). Boratav, 1923–1929 dönemini “açık ekonomi koşullarında yeniden inşa” olarak tanımlamaktadır. Bu dönemi ulusal ekonominin inşası, yerli bir girişimci sınıf yaratma ve “tasada kıvançta ortak” bir işçi sınıfı oluşturma şeklinde özetleyebiliriz. Bunu yaparken devletin temel paradigması daha önceki bölümlerde değindiğimiz gibi homojen bir Türk kimliği etrafında tahayyül edilmiş ulus-devletin inşası sürecidir.

Cumhuriyetin ilk yılları korporatist bir görüntü verse de gerçek anlamı ile sınırlı kalmıştır. Asıl önemli olan milli iktisadın yaratılması için gerekli yasal düzenlemelerin yapılması ve milli bir burjuvazinin oluşturma koşullarının hazırlanmasıdır. Özel teşebbüs yaratılması amacı ile yapılan uygulamalar şunlardır: 1924 yılında İş bankası kurulmuş, 1925’te Sanayi ve Maadin bankası kurularak sanayicilere ve madencilere kredi açmak ayrıca Osmanlı’dan devralınan devlet

gelişmediği ve bunu onucunda devletin temel değişken olarak ele alınmasını sınıfsallığı örttüğünü ileri sürer. Mark’ın “Atüt’ü” (Asya Tipi Üretim Tarzı) ve Weber’in “patrimonyal” kavramları güçlü bir devlet geleneğine vurgu yaparak içeride sınıfların gelişmediği bir analiz çerçevesi sunarlar. Ercan’a göre bu söylemin popüler bir dille Türkiye’de “merkez-çevre” olarak tekrarlanması tüm toplumsal olguların açıklanmasını da temel bir işlev görmesine eleştirir. Ercan’a göre bu çerçeve egemenlerin sınıfsallıkları maskeleyen bakımından işine gelmektedir. Benzer bir yaklaşım Korkut Boratav’da da mevcuttur. Merkez-çevre eleştirisine sınıfsal düzeyde getirilen bu yaklaşımların dışında İdris Küçükömer’in, “Düzenin Yabancılaşması” adlı eserinde dile getirdiği sabit ve değişmez kültürel özler atfedilen merkez ve çevrenin taşıdıkları özelliklerin tersine döndüğüne iddia eder. Ona göre ilerici ve dönüştürücü gücü tekelinde bulunduran merkezin aslında otoriter ve tutucu olduğu bunun yanında muhafazakarlık olarak özetleyebileceğimiz değerlerin savunucu olan çevrenin daha ilerici ve dönüştürücü olduğunu söylemiştir. Bizce “merkez-çevre” modellemesi belli bir gerçeğin tasvirinde araçsal bir kolaylık sağlasa da “sınıf içi ve sınıflar arası güç ilişkilerinin” çözümlemesinde eksik kalmaktadırlar. Homejen bir “merkezden” ve “çevreden” bahsetmek güçtür. Bizim önerimiz ise “ulusal devletin aşınması” olarak da okuyacağımız küreselleşme bağlamı içinde “iktidarın” yerel ve uluslar arası güçler dengesi içinde karşılıklı olarak yeniden üretildiği şeklinde olacaktır. Bu durum merkez ile çevreyi ayıran sınırların müphemleştirdiği anlamına gelmektedir. Küçükömer’in analizini ise kısmen paylaşmakla beraber homojen bir algıya yaslandığı için eleştiriye açıktır. Günümüz siyaseti açısından baktığımızda “çevre” bütün toplumsal yapıları ile “merkezi” kuşatmış görünmektedir. Adalet ve Kalkınma Partisi’nin (AKP) 8 yıllıdır devam eden iktidarının “demokrasi” yönündeki adımları kimi siyaset bilimcilerinin Küçükömer’in düşüncelerinin haklılığına ikna etmiştir. Oysa çevreden gelip merkeze oturan AKP, yapısal dönüşümleri sağlayacak yasalara imza atsa da, devlet eliyle zenginler yaratılmasında ve çok eleştirdikleri otoriter söylemi farklı görüngüler altında tekrar üretilmesi konusunda “merkezi” bile geride bırakmıştır. Kanımızca sınıfı dışlayan ve analiz dışına iten her çözümleme denemesi eleştiriye açıktır.

teşebbüslerini anonim haline dönüştürmek ve yüzde 51’ni bankanın ve Türklerin elinde tutmak ile görevlendirilmiştir. Bunların dışında 1927 yılında Teşvik-i Sanayi kanunu çıkarılarak, özel girişimcilere geniş teşvikler verilmesinin önü açılmıştır. Bununla birlikte bu yasa ile kibrit, çakmak, sigorta vb. alanlarda tekелci imtiyazlar verilerek devlet eli ile tekелci imtiyazlar yaratılmıştır.¹²⁵ Bu noktada işadamlarının sınıfsal bir çözümlemesini yaptığımızda devlet ile sıkı bir organik bağlarının varlığı karşımıza çıkmaktadır.

Ayşe Buğra’ya göre cumhuriyet döneminde ve özellikle 1950’li yıllardan sonra ortaya çıkan işadamlarının kökeni küçük tüccar ve devlet memurları olarak tasvir edilebilir. Buğra, buradan hareketle “ne kişisel bir ekonomik güce, ne de büyük toprak sahipliğinden veya bir zanaat geleneğinden kaynaklanan toplumsal statüye sahip olmayan bir işadamların topluluğu” ile karşı karşıya olduğumuzu söylemiştir.¹²⁶ Göbek bağıni kendi kesemeyen ve zenginleşme stratejisi açısından devlet kaynaklarına ihtiyaç duyma geçerliliğini bugün bile korumaktadır. Liberal düşüncenin amentüsü olan “kendi kendine işleyen piyasa” koşullarında rekabetçi bir ortamda sermaye birikimi yapma Türkiye ve geç kapitalistleşen vakaların hiçbirisinde yaşanmamıştır. Bu süreçlerin kritik ögesi, devlet destekli bir sanayileşme ile devlet koruması altında özel bir girişimci sınıfının yaratılması şeklinde olmuştur.¹²⁷

İttihat ve Terakki döneminde beri “yerli bir işadamı yaratma” perspektifinin, yıllar içinde bazı değişikliklere uğrasa da neo-liberal politikaların rakipsiz kaldığı günümüz Türkiye’sinde bile devam ettiğini söyleyebiliriz. Şekil değişikliğine uğramış müdahale ve desteklerle devletin işadamı yaratma sürecinden geri çekilmediğini görmekteyiz. Ayşe Buğra ve Osman Savaşkan ile birlikte kalem

¹²⁵ Gülten Kazgan, **Tanzimat’tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, 56.

¹²⁶ Ayşe Buğra, “Cumhuriyet Dönemi Girişimcilik Tarihi ve Yeni demokrasi Hareketi”, 33-34. Benzer bir yaklaşım için bkz: Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi**; Yahya Tezel, **Cumhuriyet Dönemi İktisat tarihi**; Çağlar Keyder, **Türkiye’de Devlet ve Sınıflar**.

¹²⁷ Ziya Öniş - Fikret Şenses, “Küresel Dinamikler, Ülke İçi Koalisyonlar ve Reaktif Devlet: Türkiye’nin Savaş Sonrası Kalkınmasında Önemli Politika Dönüşümleri”, 708.

aldıkları makalede bu durumun günümüz Türkiye’indeki işleyiş sürecini şöyle anlatmışlardır:

“Anadolu’da veya merkezde yeni oraya çıkmaya başlayan ya da gelişmekte olan İslami referanslı işadamlarının bu başarısını yerel ekonomik başarıda değil merkez, devletle işadamları arasındaki ilişkileri biçimlendiren mekânizmalarda aramak gerekiyor. İthal ikameci dönemde, KİT’ler üzerinden özel sektöre ucuz girdinin sağlanması, devlet bankası kredileri, devlet altyapı ihaleleri, devletin işadamları yaratma konusunda elindeki en güçlü mekânizmalar arasında yer alıyordu. İçinde bulunduğumuz dönemde ise KİT’ler kanalıyla sağlanan ucuz ara girdiler hala önemini korumaya devam ediyor. AKP ile hızlanan özelleştirmeler, özel sektör için önemli bir kaynak aktarım kanalı. Kamu altyapı ihalelerinin yanına neo-liberal dönemde kamu tesislerinin özel sektör tarafından işletilmesi de eklenmiş durumda.”¹²⁸

Gelişmekte olan Anadolu sermayesinin -ya da popüler deyimiyile “Anadolu Kaplanları”- başarılarını kendi hanelerine yazarken devletin gücünü göz ardı etmemeliyiz. Başarılı bir girişimci kuşağının ortaya çıkmakta olduğu söylemi kanımızca bazı gerçeklerin üstünü örtmektedir. Devletin küçülmesi yönünde politikaların dolaşıma sokulmasına rağmen Türkiye’de devlet sermayeye kaynak aktarımında önemli bir yer tutmaktadır. Bu sadece Anadolu Kaplanları ile ortaya çıkmış bir gerçek değildir. Şu an Türkiye’de merkez sermaye olarak adlandıracağımız “İstanbul Sermayesi” de 1980’lere kadar korumacı ve müdahaleci politikalar sayesinde gelişme imkânı bulmuş ve yeni döneme adapte olmakta zorluk çekmemiştir. Bugün çok eleştirilen devletçi politikaların, neo-liberal sürece geçişte sermaye açısından ayak bağı olmaktan çok yol açıcı olduklarını söylemenin abartılı bir tespit olmadığı kanısındayız.

Devletin tepesinde cumhuriyetin ilk yıllarında bunlar yaşanırken toplumun diğer katmanlarında görüntünün nasıl olduğu, bütünlüklü bir analiz denemesi için önem taşımaktadır. Genç cumhuriyetin kuruluş aşmasında toplumun yapısına baktığımızda köylü nüfusunun ağırlıkta olduğu bir toplumsal yapı ile karşılaşmaktayız. Tarım dışı faaliyetlerde bulunan “işçi” kesimi ise özellikle İstanbul, İzmir, Adana ve Bursa gibi Osmanlı’ya başkentlik yapmış ya da piyasaya

¹²⁸ Ayşe Buğra - Osman Savaşkan, “Yerel Sanayi ve Bugünün Türkiye’sinde İş Dünyası”, 101.

dönük tarımsal etkinliklerin yoğun bir şekilde yapıldığı mekânları mesken tutmuşlardır.

Yıldırım Koç'a göre bunların dışında ulusal kurtuluş savaşı sırasında, “milli hudutlar içinde” 33 bin işyerinde toplam 76 bin işçi çalışmaktaydı. Bunların sektörleri göre dağılımı ise şöyledir: 35 bini tekstil, 17 bini deri işleme, 8 bini metalurji işkolunda ve 6 bini ağaç ve marangozluk kolunda çalışıyordu. Bir işyerinde ortalama çalışan sayısı 2,3'tü.¹²⁹ Rakamları analiz ettiğimizde sınırlı bir proleterleşmeden ve kapitalist büyük işletmelerden ziyade esnaf ve zanaatkârlık eksenli bir çalışma hayatından bahsedebiliriz. İşçiler ise erken kapitalistleşen ülke deneyimlerinde gözlemlediğimiz tam anlamıyla mülksüzleşmiş bir yapı arz etmezler. Belli oranda ya toprak sahibidirler ya da zilliyet hakkını elinde bulunduran “yarı-işçiler”dir.

Köylülüğün toplumsal formasyonun en etkili unsuru olmasından dolayı, devlet seçkinlerinin politik uygulamalarında ve söylemlerinde köylülük önemli bir yer işgal etmiştir. Söylemsel düzeyde “köylü milletin efendisidir” şeklinde kristalize edebileceğimiz ideolojik yaklaşım ve uygulamada Osmanlı yönetiminin vergi kalemlerinden en büyüğü olan Müslüman köylüden alınan aşar vergisi ve onun vergi toplam sistemi olan iltizamın kaldırılması (1925) yeni kurulmakta olan cumhuriyetin köylü tabanına ihtiyacının göstergelerinden bazılarıdır. Aşarın kaldırılması diğer yandan devletin tarımsal arazi ile ilgili bağının zayıflamasına neden olduğu dile getirilmiştir.

Bu zayıflık büyük toprak mülkiyetinin oluşmasına neden olabilecek bir yapının ortaya çıkmasının önünü açacağı var sayılmıştır. Fakat 1930'lardan itibaren devletin toprağa dayalı güçlerin hâkimiyetini azaltmaya dönük politikaları ve 1960'larda ise otlakların köylülere dağıtılması çalışmaları tarımda bir toprak temerküzünden ziyade küçük köylü mülkiyetinin korunmasına yönelik çabalardır.¹³⁰

¹²⁹ Yıldırım Koç, **Türkiye’de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık Hareketi**, 24.

¹³⁰ Tosun Arıcanlı, “19. Yüzyılda Anadolu’da Mülkiyet, Toprak ve Emek”, 138.

Bu çabaları bir bakıma Osmanlı kökenine geri dönüş olarak merkezi yönetimin güçlenmesi şeklinde okuyabileceğimiz gibi, çok partili hayata geçiş ile birlikte büyük oy potansiyeli nedeni ile küçük üreticiliğin koruyuculuğunun üstlenmenin siyasi partiler için iktidarı ele geçirmenin hayati koşullarından biri olması olarak da bakabiliriz.

Genç cumhuriyetin ekonomik yapısının tarımsal ürünler ve sınırlı sayıda fabrikanın gerçekleştirdiği üretimden elde edilen gelire dayandığını söyleyebiliriz. Gayri Safi Milli Hâsıla'nın (GSMH) 1913–1940 arasındaki sektörlere göre dağılımı bu görüşü doğrulamaktadır.

Tablo 3.1: Gayri Safi Milli Hasılanın (GSMH) Sektörlere Göre Dağılımı (1913–1940)

Sektörler	1913–14 (%)	1926–30 (%)	1926–40 (%)
Tarım	52,8	48,9	46,8
Sanayi	16,5	14,4	17,6
Ulaşım-Haberleşme	3,2	3,6	3,7
Diğer hizmetler	27,5	33,1	31,9

Kaynak: Türkiye'nin Milli Geliri, 1973 Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1974 (Aktaran, Erdal Yavuz, Sanayideki İşgücü Durumu, 1923-40, 177)

Şevket Pamuk, 1912–1922 arasında yaşanan 10 yıllık savaş nedeni ile cumhuriyetin bir enkaz devraldığını, bu durumun tersine çevrilişinin ise 1923 sonrasında ortaya çıktığını söylemektedir. 1923'te hızlı bir büyüme eğiliminde kent ekonomisindeki yatırım hamlesinin yanı sıra tarımsal üretimdeki artışlar da yardımcı olmuştur. Bunun sonucunda cumhuriyet ekonomisi 1913'teki kişi başına milli gelir düzeyini 1929 yılında yakalamıştır.¹³¹

Bu dönemde güç ilişkilerinde avantajlı olanlar devlet eli ile sermaye biriktirirken, toplumun diğer kesimleri de Anadolu'da boş kalan arazilerin mülkiyeti

¹³¹ Şevket Pamuk, “Karşılaştırmalı Açından Türkiye’de İktisadi Büyüme 1880-2000”, 314.

üzerine mücadeleye girişmişlerdir. 1923 ve sonrası Yıldırım Koç'a göre Türkiye için mülksüzleşme sürecine değil mülklüleşmeye yol açmıştır. Göçler sonrasında boşta kalan Ermeni ve Rumların arazileri, işyerleri ve binaları birçok insana yeni olanaklar sağlamıştır.¹³² Mübeccel Kıray, Çukurova bölgesinde 1964–65 yıllarında gerçekleştirdiği saha çalışmasında, nüfuzlu ailelerin devlet ile işbirliği içinde Ermeni göçü sonrası sahipsiz toprakları ele geçirerek güçlendiklerinin altını çizmiştir.¹³³

Köylüler dışında sayıları az da olsa özellikle büyük şehirlerde (İstanbul, Bursa, Adana ve İzmir) bir işçi sınıfının varlığı göze çarpmaktadır. 1927 yılında yapılan sanayi sayımında Türkiye'de 65 bin işletmede 257 bin kişi çalışmaktaydı. Bunların, yüzde 36'sı tek kişilikti. İşletmelerin yüzde 8'inde yalnız işyeri sahibi ve aile üyeleri bulunuyordu. İşletmelerin diğer yüzde 36'lık bölümünde, işyeri sahibi dahil, 2-3 kişi çalışıyordu. Tüm Türkiye'de, çalışan kişi sayısının 100'ün üstünde olduğu işyeri sayısı 155 idi.¹³⁴ Bu rakamlardan ortaya çıkan sonuç cumhuriyetin ilk yıllarında tarım dışı ekonominin yapısı küçük işletmelere ve çoğunlukla aile emeğine dayanan bir işçileşmeye işaret etmektedir.

Özgür bir emek piyasasının gelişmesi için sonraki yılları beklememiz gerekecektir. Emeğin bu görünümüne baktığımız zaman sınıfsal hasretleri olan bir işçi sınıfının tam olarak oluşmadığını söyleyebiliriz. Bunu söylerken 1920–30 arasında işçi örgütlerinin ya da grevlerin olmadığını kastetmiyoruz. Bu dönemde işçiler tarafından çalışma koşullarının iyileştirilmesi, iş güvenliğinin sağlanması ve sendikaların serbestçe örgütlenmesi için grevler düzenlenmiştir.¹³⁵ Devletin işçilere

¹³² Bkz. (129), KOÇ, 29.

¹³³ Mübeccel Kıray, “Sosyo-Ekonomik Hayatın Değişen Düzeni: Dört Köyün Monografik Karşılaştırılması”, 152.

¹³⁴ Bkz. (129), KOÇ, 29-30.

¹³⁵ 1923 yılı temmuz-ağustos aylarında Zonguldak ve Ereğli'den 12.000 kadar maden işçisi iş güvenliği için greve gitmişlerdir. 1923'te İstanbul Bomonti bira fabrikası işçileri Mart 1923'teki protesto eyleminde işten çıkarılan arkadaşlarının tekrar işe alınması için greve gitmişlerdir. 1925'te Zonguldak-ereğli maden işçileri ve diğer sektörlerden işçiler greve katılmışlardır. 1925 yılı boyunca 10 grev olayına rastlanmış ve bu greve katılanların sayısı 32.100 kişidir. 1926 yılı iki greve sahne olmuştur. Birincisi, Soma-Bandırma demiryolunun 2000 işçisi 12.000 imzalı bir dilekçe ile mesai saatlerinin uzamasını protesto ederler. İkincisi, İstanbul Liman Hamalları, yeni sendikaları olan Liman Şirketi'nin iş sağlama karşısında kendilerinden %15 komisyon istemelerini protesto ederler. 1927 yılında Liman Şirketi adına çalışmayı reddeden mavnacıların eylemi 320 kişinin tutuklanması

karşı tutumu genelde yasaklamak ve korporatist anlayışa dayanan resmi derneklere üye kaydederek işçi kesiminin bağımsız ve merkezin dışında örgütlenmesinin önünü kesmek şeklinde olmuştur.¹³⁶ Devlet elitleri işçi sınıfı ideolojisinin ve hareketlerinin meşru bir zeminde hareket etmesini önleyerek “sınıfsız” toplum projelerine gelebilecek saldırıları bertaraf etmeye çalışmışlardır.

1923–30 tarihleri genç cumhuriyetin kuruluş ideolojisinin şekillendiği yıllar olmuştur. Bu dönemin resmini çektiğimizde karşımıza şunlar çıkmaktadır: milli iktisat bağlamı içinde yerli bir teşebbüs sınıfı yaratma, “otoriter yönetim”^{*} anlayışı

ile sonuçlanır. 1928 ve sonrasında 1500 kişinin katıldığı şark demiryolları dahil birçok grev yaşanır. Erdal Yavuz, “Sanayideki İşgücü Durumu 1923-40”, 166-173.

¹³⁶ 1927 yılı Cumhuriyet Halk Partisinin yeni Nizamnamesi’nin 40. maddesine göre, her tür siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel derneklerin idari kurallarına, ancak fırka müfettişlerinin onayladığı kişiler resmen aday gösterilebilecektir. (Erdal Yavuz, Sanayideki İşgücü Durumu, 1923-40, 171 dipnot:42). Yasal düzenlemelere baktığımızda 15 Ocak 1924 gün ve 394 sayılı yasayla, 10 bin ve daha fazla nüfuslu yerlerdeki işyerlerinde haftada bir gün ücretsiz izin hakkı tanınmıştır. 1924 Anayasası cemiyet kurma hakkını tanımış ve Angaryayı yasaklamıştır. Görece işçi lehine olan bu uygulamalar. 1925 günü kabul edilen Takrir-i Sükun yasası sendikalar direkt bir düzenleme getirmese de yasanın getirdiği atmosfer grevleri ve işçi derneklerini yasal olmaktan çıkarmıştır. Bazı işçi örgütleri kapatılmıştır. (Bkz. (129), KOÇ, 31).

* Otoriter yönetim anlayışı en çok tek parti yönetimine ilişkin analizlerde ortaya çıkmaktadır. Baskıcı ve yer yer faşist tonlar taşıyan bu ‘otoriterlik’ sayesinde hem iktidarın meşruiyet kazandığı hem de toplumu dönüştürecek projelerin uygulanabildiği bu analizin yaslandığı temel düşüncedir. Bu bakış açısının vurgusu iktidarın uygulamaları üzerinde yoğunlaşarak toplumsal dinamiklerin göz ardı edilmesinin önüne açtığı için eksik kalmaktadır. Bu bakış açısında şu sorunun net bir yanıtı yoktur: Neden toplum kendi kültürel kodları ile oynanmasına bu kadar ‘kolay razı’ olmuştur? Bu sadece tek parti yönetiminin baskıcı politikalarına bakarak açıklayamayız. Bu noktada ünlü İtalyan düşünür Anthony Gramsci’nin ‘hegemonya’ kavramı bütünsel bir çözümlene yapmamızın anahtarı olacaktır. Hegemonya çift yönlü işleyen bir süreçtir. Devletin tahakkümü toplum azami rızası ile meşruiyet kazanmaktadır. Buradan hareketle cevaplanması gereken soru tek parti yönetimine gösterilen azami ‘rıza’nın kaynağı nereden kaynaklandığı olacaktır? Amin Maalouf’un Mustafa Kemal ve arkadaşlarının, toplumun gelenek ve inanışlarını alt üst edercesine uyguladığı politikalara, toplum neznin de ‘razı’ gösterilmesinin nedeni olarak, halkını tekrar gururlandırmış olmasına bağlamaktadır. Sosyo-psikolojik süreçlerin önemini altını çizen Maalouf, görüşlerini şu sözleriyle temellendirmektedir: ‘Halkına haysiyetini geri veren kişi ona pek çok şeyi kabul ettirebilir. Ondan fedakârlıklar, kısıtlamalar, isteyebilir ve hatta buyurganca davranabilir; halk yine de onu dinleyecek, savunacak, onu sözünü dinleyecektir; sonsuza dek değil ama uzun süreliğine. Dine çatsa bile, yurttaşları çok da sırtını dönmeyecektir. Siyasette, dinin kendisi bir amaç değildir, düşüncelerden biridir yalnızca; meşruiyet en inançlı olana değil, mücadelesi halkıyla aynı olana verilir.’ (Amin Maalouf, ölümcül Kimlikler, 81). Maalouf, düşüncesini güçlendirmek için diğer İslam devletlerinden örnekler başvurur. Özellikle Atatürk’e olan hayranlığını gizlemeyen Rıza Şah’ın İran’ı, Türkiye deneyiminin anlaşılması açısından önem kazanmaktadır. Rıza Şah Atatürk’ün izinden giderek kendi ülkesini modernleştirmek için büyük çabalar harcamıştır. Bu çabalar bağımsız bir cumhuriyet çizgisinden çıkarak güçler ilişkisinden yararlanan bir hanedanlığı dönüştürmüştür. Petrolün bulunması ve bunun sonucunda batılı güçlerin etki alanına gire İran hanedanlığı meşruiyetini halkından değil bu güçlerde aldığı için iyi niyetli çabalar bile toplumda kabul görmemiş ve 1979’da toplumun büyük kesiminin ittifakı ile yıkılmıştır. Maalouf’a göre Pehlevilerin İran’ı Atatürk’ün tersi bir örnektir. Halk gözünde meşruiyetini tam sağlayamamıştır. Kanımca Amin Maalouf’un çok iyi bildiği bir kültür

ile “medeniyet” için gerekli yasal düzenlemelerin yapılması, işçilerin ve köylülerin ve toplumun diğer kesimlerinin homojen bir “Türk” kimliği sayesinde “ortak çıkarlar” ülküsü etrafında birleştirilmesi ve son olarak güçlü bir merkezi yönetimin inşası.

3.1.2. 1930–1950: Devlet Kapitalizminin “Önlenemeyen Yükselişi”

1930’lu yıllar dünyanın ekonomi ve siyasi açıdan çok da iyi sınav veremediği bir dönemdir. Siyasal açıdan baskıcı yönetimlerin işbaşına gelmesi ve ekonomilerin 1929 bunalımı sonrası toparlanamaması bu dönemin sonlarına doğru bir dünya savaşının çıkmasına neden olmuştur. Bu konjektör içinde Türkiye ise bir önceki dönemin “liberal” politik anlayışını terk edip korumacı ve devletçi uygulamaları dolaşıma sokarak milli kalkınmasını gerçekleştirilmeye çalışmıştır.

Korkut Boratav’a göre bu yıllarda, dünya ekonomisi büyük buhranın içinde sürüklenirken, Türkiye ekonomisi dışa kapanarak ve devlet eliyle bir milli sanayileşme denemesi içine girmiştir.¹³⁷ Dönemin başında siyasi açıdan ikinci kez girilen çok partili hayat geçiş denemesi başarısızlıkla sonuçlandı için bu politikanın uygulanması tek parti iktidarının iradesi ve onun ittifak içinde olduğu toplumsal kesimler tarafından gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.

üzerine yaptığı bu değerlendirmeler tek parti iktidarının ve kurtuluş savaşının önderi Atatürk’ün meşruiyetinin kaynağını çok iyi ifade etmektedir. Günümüz tartışmalarının kısır kavramları içinde anlaşılmaya çalışılan tek parti dönemine ilişkin çözümleme girişimlerine bir romancı duyarlılığı ile yaklaşmak dönemi anlamada soğuk siyasal kavramlardan daha iyi sonuç vereceğine inanmaktayım. Maalouf’un görüşlerine katılmamın soyut olmaktan çok somut nedeni saha çalışması sırasında yaptığım yerde ve daha önce bulunduğum saha çalışmalarında tek parti dönemini hatırlayan yaşlı köylüler kimi uygulamaları yanlış görseler de özellikle Atatürk hakkında istisnasız bir hayranlığı dile getirmişlerdir. Atatürk’ten bahsederken gözleri yaşararak ülkeyi nasıl kurtardığı üzerine türlü anılar anlatarak zihinlerinde Atatürk’ün neye karşılık geldiğini çok rahat hissedebilirsiniz: Büyük önder ve ülkenin kurtarıcısı. Atatürk’ün toplum üzerindeki bu meşruiyeti onun ölümünden sonra bile ülkeyi yönetenlerin sıkışıkça başvurdukları en büyük meşruiyet merci olmuştur. Ülkeyi onun adına yönetiyor olmak ona karşı olanların bile yadsıyamayacakları bir durumdur. Bizim görüşümüze göre bu sosyo-psikolojik nedenleri hesaba katarak tek parti dönemi ve sonrası Türkiye’nin yapısı daha iyi anlaşılabilir.

¹³⁷ Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908 – 2005**, 59.

Döneme hâkim olan resmi söylemin izlerini, bu dönemde yayınlanmaya başlayan “Kadro” ve “Ülkü” dergilerindeki yazılara bakarak yakalayabiliriz.¹³⁸ Bu dergilerde yazan aydınlar, Antonio Gramsci’nin belirttiği gibi, temel sınıfların çıkarlarını ve ideolojisini açıklayan ve yayan aydın tipine uymaktadır. Meşruiyetini içinden çıktığı halktan değil “organik” olarak bağlandığı sınıftan alan bir aydın.¹³⁹ Ülkü dergisinin çıkış manifestosu “yeni” dönemin nasıl olması gerektiği konusunda oldukça aydınlatıcıdır:

“Ülkü, Karanlık devirleri arkada bırakarak şerefli aydınlık bir istikbale giden yeni neslin heyecanını beslemek, cemiyetin kanındaki inkılap unsurlarını ısıtmak, ileri adımları sıkıştırmak, için... ‘ÜLKÜ, bu büyük yola katılanlar arasında kafa birliği, gönül birliği ve hareket birliği yapmak için... ‘ÜLKÜ’ milli dile, milli tarihe, milli sanatlere ve kültüre hizmet için... ÜLKÜ, bütün bu gayelere hizmet yolunda çalışan halkevlerinin ruhundaki hareketi yazı vasıtalarıyla yaymak için... çıkıyor..”¹⁴⁰

“Yeni cemiyetin” oluşturulması iki temel üzerinden gidecektir. Birincisi, geri toplumsal formasyonların kapitalist modernleşme bağlamı içinde dönüştürülmesi, ikincisi ise, bu projenin hedef aldığı “modern insanın” yaratılmasıdır. Kurucu kadro ve aydınlar arasında fikri tartışmalara yol açmasına rağmen sanayileşme modern bir cumhuriyete geçişin motor gücü olarak görülmüştür. Bunu yapacak olan güç ise devlettir. “Bilhassa her şeyi yeniden kurulmak ihtiyacında olan ve fertlerin istihsal ve kazanç kabiliyetleri henüz inkişaf etmiyen memleketlerde milli iktisadı, milli refahı yaratmak da devletin en büyük bir işidir.”¹⁴¹

Kadro dergisinde yer alan isimsiz bir duvar yazısında da benzer görüşler dile getirilmiştir. “Devletçilik, milleti sınıflara bölmeden, bir zümrenin diğer bir zümre

¹³⁸ Kadro dergisi, 1932 -1934 yılları arası çıkan aylık fikir dergisidir. Derginin yazarları ilk başlarda; Yakup Kadri, Şevket Süreyya, Dr. Vedat Nedim, Bürhan Asaf ve İsmail Hüsrev’dir. Derginin idare merkezi Ankara’dır ve imtiyaz sahibi Yakup Kadri’dir. Dergi önce dar bir kadro hareketi olarak ortaya çıkmış daha sonra başka yazarları da içine alarak genişlemiştir. Ülkü dergisi ise 1933’te Halkevleri mecmuası şeklinde yayınlanmıştır. Dergide zaman zaman Devletin başında bulunan önderlerinin de yazıları yayınlanmıştır. Bu açıdan egemen ideolojinin kitlelerle buluşması noktasında organik bir özellik kazandığını söyleyebiliriz. Bu dergilerden yapacağım alıntılar olduğu gibi verilecek ve yazım hatalarına dokunulmayacaktır.

¹³⁹ Fikret Başkaya, “Başıyla Yürüyen, Ayağıyla Yürüyen Türk Aydını”,26-33.

¹⁴⁰ Recep, “Ülkü Niçin Çıkıyor?”, 1.

¹⁴¹ Kemal Turan, “1933 Devlet Bütçesi”, 346.

hesabına istismarına meydan vermeden, bütün milli kuvvetlerin bir plan dairesinde, iktisadi istiklale doğru, en kısa ve en kolay bir yoldan sevk ve idaresi demektir”¹⁴²

Sanayileşme bir taraftan muasır medeniyetler seviyesine ulaşmanın tek aracı olarak görülürken diğer taraftan Batı deneyiminde vuku bulan toplumsal ahengi bozan sonuçları ile aydınlar ve devletin idarecileri tarafından tedirginlik kaynağı olmuştur. Bundan dolayı bu dönemde geleneksel kültürün taşıyıcısı köyü merkez alan “köycü” söylem de aydınlar arasında yaygınlık kazanmıştır.

Toplumsal kesimlerinin bütününe kapsayan ortak refahın yaratılması konusunda devletin bu noktada çözmesi gereken iki büyük problemin olduğunu söyleyebiliriz. Birincisi, yöneticiler ve Türk aydınını en çok uğraştıranı sanayileşme sonrası “karmaşık bir toplumda” oluşması muhtemel sınıf çatışmalarının nasıl önleceği hayati sorundur. İkincisi ise şehir ve köy kutuplaşmasının azaltılmasına yönelik ne tür politikaların devreye sokulacağı ile ilgilidir. İkincisinden başlarsak 1930’larda Türkiye’de yaklaşık 40 000 bin köy ve on milyon köylü nüfusu vardır.

Mehmet Saffet nüfusun üçte ikisinin köylü olmasından dolayı köyün önemli olduğunu vurgular. Saffete göre, “memleketimiz gittikçe sınaileşmektedir. Sınaileşme zaruridir. Fakat sınaileşmek ziraatimizi ihmal etmek manasını asla tazammun etmez; bilakis sanayiinin inkişafı, ziraatin inkişafına büyük bir amil olur.”¹⁴³ Köy hem “Türk harsının” el değmemiş taşıyıcısı hem de iktidarın bir bakıma meşruiyet kaynağı olduğu için cumhuriyetin elitleri tarafından göz ardı edilememiştir. Köy hem korunmalı hem dönüştürülmeli ama nasıl? Nusret Kemal’in şu görüşleri dönemin aydını ve yöneticilerinin köye yaklaşımını ve dönemin ruhunu çok iyi özetlemektedir:

“Biz garbın merkantil medeniyetindeki manasında şehir ve köy ayrılığı da istemiyoruz. Şehirle köy ruh itibariyle, kültür itibariyle, medeniyet itibariyle birbirine kavuşturmak istiyoruz. Bizde çalışanlar ve istismar edenler diye iki

¹⁴² **Kadro Dergisi**, 29.

¹⁴³ Mehmet Saffet, “Köylü Kimdir?”, 427. Benzer bir yaklaşım için Bkz: Dr. Vedat Nedim, “Niçin ve Nasıl Sanayileşmemiz Lazım”, 13-18.

zümre yoktur. Türkiyede herkes çalışır ve herkes çok çalışır, istisna edilebilecekler binde bir bile bulmaz..... dünyadan aldığımız derse göre yürüdüğümüz inkılap yolunda bilhassa üç noktaya en çok ehemmiyet vermemiz lazım: milli iktisadımızı belkemiğini teşkil edecek olan köy iktisadımızı, teşkilatlandırmak; köylerin memleketin esas unsuru teşkil ettiğini göz önünde tutarak evvela köyler inkişaf ettirme, rolleri köylerin bağlantı noktası, idare, iktisat ve kültür merkezliği olan şehirleri köylerle olan münasebetleri bakımında işlemek; ve bütün bunların üstünde köylüyü bir demokrasi vatandaşı olarak yetiştirmek. S. 356-7) köylü yetiştirme işindeki hedefleri şöyle toplayabiliriz: 1) köylünün kazancını arttırmak ve her ferde milli iktisattaki rolünü tanıtmak ve vermek. 2) köylünün içtimai seviyesini (ahlak, toplu yaşama, ideal, elbirliği, eğlence, çalışma zevki, salim itiyatlar ve saire) yükseltmek 3) köylüyü rejimi kavramış, vazifelerini idrak eder ve yapar vatandaş olarak yetiştirmek. 4) köylüyü hurafelerden salim, bir ilim mantığına sahip, geniş görüşlü, müteakim bir insan olarak yetiştirmek. 5) köylüyü ırkının ruhi vasıflarına malik ve mümtaz ananelerine sadık bir Türk olarak yetiştirmek. 6) izdivaçta ıstıfa ve beden terbiyesi yoluyla köylünün bedeni ve ruhi vasıflarını tekamül ettirmek.”¹⁴⁴

Kültürel ve iktisadi açıdan köylünün dönüştürülmesi rejimin önemli sorunlarından biridir. Yoksa köylü kendisine verilmeyenleri almaya kalkarsa şehirlere hücum edecektir ki “vay o şehirlerin haline.”¹⁴⁵ Asım Karaömerlioğlu’nun bu dönem ilişkin çok isabetli tespiti ile bir yandan kırsal yapının dönüştürülmesi gerektiği yönünde heyecanlı nutuklar atılıyor, diğer yandan oralardaki geleneksel dokuyu yüceltip, korumaya çalışıyorlardı.¹⁴⁶ Tek amaç “hem müstakil hem tezatsız bir millet ve bütün fonksiyonları nizam altına alınmış”¹⁴⁷ bir ulus yaratmak olduğu için köye her şeyden çok ihtiyaç vardır. Karaömerlioğlu’na göre, erken cumhuriyetin sanayi ve köy arasındaki ikircikli yapısı, Türkiye’de köylülüğün 1980’lere kadar ağır basmasında önemli bir rol oynamıştır.¹⁴⁸

Sanayileşmenin neden olacağı sorunların ortaya çıkmadan önlenmesine ilişkin bulunan çözüm yolu “devlet eli” ile sanayileşmenin gerçekleştirilmesi şeklinde olmuştur. 1929 bunalımı sonrası müteşebbise dayalı liberal eğilimlerin değer yitimi devlet elitlerini planlı ekonomi ve devletin kontrol altına aldığı bir piyasanın oluşturulmasına ittiğini söyleyebiliriz. Planlı ekonomiye geçiş erken cumhuriyet dönemi kadrolarının modernleşme hülyalarının vazgeçilmez bir unsuru

¹⁴⁴ Nusret Kemal, “Köy Seferberliği”, 356-357.

¹⁴⁵ Aptullah Ziya, “Köy Mimarisi”, 38.

¹⁴⁶ Asım Karaömerlioğlu, **Orada Bir Köy Var Uzakta: Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem**, 85.

¹⁴⁷ Şevket Süreyya, “Plan Mefhumu Hakkında”, 15-17.

¹⁴⁸ Bkz. (146), KARAÖMERLİOĞLU, 85.

olmuştur. Kadro yazarı Dr. Vedat Nedim, “bütün dünya anarşik iktisattan planlı iktisada doğru yürüdüğü için, bizim böyle bir planlı faaliyete her milletten daha ziyade ihtiyacımız vardır. Şuursuz iktisat siyasetinden, şuurlu iktisat siyasetine geçiyoruz. Şuurun en canlı nişanesi ise program ve plandır”¹⁴⁹ derken ekonominin yönünün planlı olması gerektiğini belirtmiştir.

Türkiye, Sovyetler Birliği’nden sonra, dünyada planlama uygulayan ilk ülke olmuştur. 1933’te hazırlıklarına başlanan plan, 1934-38 arası “Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı” olarak uygulamaya girmiştir.¹⁵⁰ “Beş senelik sanayi programı, iktisat politikasından bir dönüm noktası ve yeni iktisadi kuruluşun ilk inkılapçı hamlesidir. Ferdietçi telakkiden külün refahına geçiş. Yeni ruh ferdin refahına külün refahı tarihiyle gidilecektir kaidesini koyuyor”¹⁵¹ diyen İsmail Hüsrev toplumsal refaha plandan geçilerek ulaşılabileceği konusunda şüphe duymamaktadır. Bu plan dahilinde Anadolu’nun birçok yerine fabrikalar açılmaya başlanmıştır. Taşra mekânının yeniden örgütlenmesi erken cumhuriyet döneminin siyasal, sosyal ve ekonomik çağdaşlaşmasının tamamlayıcı bir unsuru olmuştur.

Toplumun çağdaşlaşması mekânı da içeren bir süreçtir. Başkentin Anadolu’ya taşınması ve kentlerin resmi ideolojinin hedefleri doğrultusunda yeniden kurgulanması, Henri Lefebvre’ün “kendi mekânını üretmeyen devrim devrim sayılmaz” sözünde olduğu gibi “mekân” cumhuriyetin kurucu kadroları tarafından boş bırakılmamıştır. Bu noktada bakir Anadolu toprakları, toprak seramik sanatçısının elinde nasıl şekilleniyorsa, devletin kurucularının elinde şekillenecektir. Bu şeklin ilk tezahürlerinden biri hiç kuşkusuz fabrikalardır.

Türkiye modernleşmesinde önemli bir rol oynayan fabrikalar, “taşra”nın modernleşmesinde birer ajan işlevi görmüşlerdir. 1930’ların ideolojisi, fabrikalar kurma yoluyla çevreyi merkeze bağlamayı esas almıştır. Kanımca bu ideolojinin yaslandığı iki temel saik vardır. Birincisi, taşrayı da içine alan ülkenin tümünün

¹⁴⁹ Dr. Vedat Nedim, “Müstemelele iktisadiyatından Millet iktisadiyatına”, 8-11.

¹⁵⁰ Bkz. (125), KAZGAN, 60.

¹⁵¹ İsmail Hüsrev, “Beş Senelik Programın Manası”, 27.

modernleşmesini gerçekleştirmek, ikincisi ise, merkezin otokratik etki alanının Anadolu'nun içlerine kadar uzanmasını sağlamaktır. Tesisleri ve mekânları ile fabrika taşrada devlet imgesinin cismanileşmiş halini oluşturuyordu. Bundan dolayı fabrikaları salt bir sanayi kuruluşu olarak ele almak kesik olacaktır. Burak Asiliskender'in belirttiği gibi, devlet eliyle kurulan fabrikalar sadece endüstri yapıları değil, aynı zamanda modernleşme ideolojisinin uygulama mekânlarıdır.¹⁵²

Tablo 3.2: Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı Uyarınca Kurulan Fabrikaların Bölgesel Dağılımı ve Kuruluş Tarihleri

Fabrikanın İsmi	İşletmeye açılış tarihi
1. Sümerbank Bakırköy Pamuklu Fabrikası	Mayıs 1934
2. Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası	Mayıs 1934 temel atma / Eylül 1935'te açıldı
3. Sümerbank Ereğli Bez Fabrikası	Kasım 1934 temel atma / Nisan 1937'de açıldı
4. Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası	Ağustos 1935 temel atma / Ekim 1937'de açıldı
5. Sümerbank Malatya Bez Fabrikası	Mayıs 1937'de temel atma / Aralık 1939'da açıldı
6. Sümerbank Bursa Merinos fabrikası	Kasım 1935'te temel atma / Şubat 1938'de açıldı
7. İzmit Kağıt ve Karton Fabrikası (1.)	Ağustos 1934 temel atma / Eylül 1936'da açıldı
8. İzmit Kağıt ve Karton Fabrikası (2.)	Ekim 1936'da temel atma
9. İzmit Selüloz Fabrikası	Kasım 1936'da temel atma
10. Sümerbank Gemlik Suni İpek Fabrikası	Kasım 1935'te temel atma / Şubat 1938'te açıldı
11. Karabük Demir-Çelik Fabrikaları	Nisan 1937'de temel atma / Eylül 1939'da açıldı
12. Zonguldak Antrasit Fabrikası	1935
13. Keçiözümlü Kükürt fabrikası	Mayıs 1935
14. İstanbul Cam ve Şişe Fabrikası	1935
15. Isparta Gülyağı Fabrikası	Mayıs 1935

Kaynak: M. Turgut, Türk Sanayi ve Sümerbank (1983), Cumhuriyetin 50. Yılında Sümerbank (1973), Sümerbank üç Aylık Bülten, 9/10, Haziran 1937; aktaran: Senem Zeybekoğlu, 'Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Sanayi Komplekslerinin Mekânsal Analizi: Nazilli, Kayseri, Bursa, Eskişehir, 221.

Yukarıdaki tablodan görüleceği gibi coğrafi olarak ülkenin gelenine yayılan bir sanayileşme hamlesi yapılmaya çalışılmıştır. Anadolu'nun bir üretim mekânına dönüştürülmesi sadece bugünün problemi değildir. Erken cumhuriyet döneminde

¹⁵² Burak Asiliskender, "Anadolu'da 'Modern' Bir Yaşam Kurmak: Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası ve Lojmanları", 112.

Anadolu'ya kurulan fabrikalar ve onların oluşturmaya çalıştıkları kent kültürü belki de günümüzün “Anadolu Kaplanları” olarak adlandırılan “hür girişimcilerinin” oluşmasını sağlayacak koşulların hazırlayıcısı olmuştur. Oysa günümüz liberal söylemi “geçmiş unutarak” gücü kendinden menkul bir başarı öyküsüne sığınma arzusu içindedir.

Sanayileşme rotasına giren Türkiye'nin bu döneminin en belirleyici aktörü devlet olmuştur. Bir taraftan himayeci ve koruyucu idari tedbirlere rağmen kadro çevresinden Vedat Nedim uygulanan iktisat politikasının liberal olduğunu söyler. Ona göre bu tedbirlerin nedeni, annesi olan yetişkin bir sanayici zümresinin olmayışından kaynaklanmaktadır. Onun cümlelerinden aktarırsak, “sanayimiz gibi, sanayicimiz de yenidir, tecrübesizdir, görgüsüzdür. Modern sanayinin, modern tekniğin icabettirdiği evsafa malik değildir”.¹⁵³

İşadamları devlet ile kurdukları ilişkiler aracılığıyla sermayelerini geliştirmeye çalışmışlardır. Her dönemde olduğu gibi bu dönemde kazanan ve kaybedenleri vardır. İşadamları açısından ithalata dönük ticaret burjuvazisinin görece durumu bozulurken, devlet ihaleleri üzerinde gelişen müteahhitler en kazançlı grup olmuştur. Bu dönem genel bir sanayileşme durumu olduğu için, büyük özel sanayinin de devlet sanayine paralel bir hızla büyüdüğü ve en azından görece olarak gerileyen küçük sanayi ve el sanatlarını telafi edecek bir genişleme temposu sağladığı söylenebilir.¹⁵⁴ İşadamlarının etkinlik açısından bu dönem için silik görünse de gerekli sermaye birikimin sağlayacak olanaklardan yoksun kalmamışlardır. Devlet yatırımlarının girmediği alanlarda tamamlayıcı bir unsur olarak yollarına devam etmişlerdir.

Toplumsal düzen açısından kontrol altına alınması gereken önemli unsurlardan biride işçilerdir. Sanayi kesiminde istihdam edilmeye başlayan “işçiler” Şevket Süreyya'ya göre tarımda yaşanan mülksüzleşme sonucu ortaya çıkmamıştır.

¹⁵³ Dr. Vedat Nedim, “Niçin ve Nasıl Sanayileşmemiz Lazım”, 16.

¹⁵⁴ Bkz. (137), BORATAV, 74-75.

Ona göre bizdeki iş arayıcılarını yaratan sermayadarlığın bizdeki taazzuvu değil Avrupada vuku gelen büyük sanayi inkılâbı yaratmıştır. Şöyle ki “Avrupadan gelen ucuz ve mebzul fabrika emtiası memleketimizin iptidai, fakat kendine has istihsal usullerini parçaladı. Bu nedenle köylünün iptidai el tezgahı, şehir ve kasaba esnafının küçük el işletmeleri, garp fabrikalarının bu ucuz ve mebzul emtia selleri karşısında mukavemet edemedi. Bu suretle garpta bir ücretli işçiler sınıfının yaratılmasında fabrikaların, makinaların yaptığı işi, şarkta ve bu meyanda Türkiyede, o makinaların mahsulü olan ucuz ve mebzul emtia yaptı.... Mançışterde, Ren veya Ron havzasında, Bohemyada inkişaf eden kapitalizm ve makineli sanayi, Çindeki, Hindistandaki, Anadoludaki iptidai, fakat müstakil mülkiyet sahibi müstahsili işsizleştirmiş, proleterleştirmiştir.”¹⁵⁵

Özellikle kentsel alanlarda üretim faaliyetlerinden bulunan zanaatkârların mülksüzleşmesi onların proleterleşmesinin önünü açmıştır. Süreyya'nın, diğer bir makalesine baktığımızda, onun homojen bir işçi sınıfından bahsetmediğini görürüz. Ona göre Türkiye’de yapısal olarak birbirinden farklı üç adet işçi kesimi bulunmaktadır: a) Mevsim İşçiler, b) Yarı-köylü İşçiler, c) Topraktan ve kendine mahsus iş alet ve vasıtalarından ayrılmış amele.¹⁵⁶ “Yarıköylü İşçiler” mekânsal olarak yaşadıkları yerlere yakın madenlerde çalışan köylülerden oluşmaktadır. Süreyya’ya göre tarım faaliyetlerinin kısıtlı olduğu mıntikalarda görünün bu işçilik türü mevsim işçilerinden farklıdır.

Bu işçilik türü günümüz Türkiye’sinde de hala bir emek çeşidi olarak varlığını korumaktadır. İleride bahsedeceğimiz çalışmamızın saha kısmında karşımıza çıkan işçilik, bazı yönleri ile bu türe uygunluk göstermektedir. Üçüncü kategoride yer alan emek türü ise klasik anlamda “sanayi işçisine” karşılık gelmektedir. Fakat erken cumhuriyet döneminde, eğitim, iş deneyimi, çalışma alışkanlıkları ve toplumsal davranış kalıpları itibariyle “sanayi işçisi” terimini

¹⁵⁵ Şevket Süreyya, “İş Kanunu Yeni Cemiyetin Temel Kanunlarından Biridir”, 11.

¹⁵⁶ Şevket Süreyya, “Kıymetsiz ‘Sa’y’ den Kıymetli ‘Sa’y’ e”, 13-14.

kullanmak güçtür.¹⁵⁷ Süreyya'ya göre bu nevi amele, mevsim işçilerinden, bütün ömrü müddetince yevmiyeye bağlanmak, “yarı-köylü” işçiden de toprakla her türlü alakasını kesmekle tefrik olunur.¹⁵⁸

Cumhuriyetin kurucu kadrolarının, “sınıfsız ve tezdatsız millet olma yolunda giriştikleri Türk inkılabının”¹⁵⁹ “disipline” etmesi gereken bu grup işçilerdir. Zaten Şevket Süreyya'da, 1922 teşri yılından beri tetkik ve kısmen de müzakere ettiği “iş kanunu” layihasının bilhassa şumul sahasına aldığı işçi tipinin bu mülksüzleşmiş ameleler olduğunu söylemiştir. Bu layihalar sonucu ortaya çıkan 1936 tarihli iş kanunu ile sendikal bir düzenleme yapılmamış, grev ve lokavt yasaklanmış, toplu iş uyuşmazlıkların çözümünde ise devlet kontrolünü sağlayan zorunlu tahkim sistemi getirilmiştir. Devlet bu yasa ile emek evrenini iş mücadelelerine yol açmayacak biçimde; iktisadi alandaki devletçi sanayileşme düzeni ve siyasal alandaki tek parti yönetimi ile uyumlu bir biçimde düzenlemiştir.¹⁶⁰

Tek parti yönetiminin yukarıda değindiğimiz süreçler sonrasında ortak refah etrafında kümelenmiş ve devlet ile uyumlu toplumsal bir yapı oluşturduğu yanılısaması ikinci dünya savaşı sırasında çatırdamaya başlamıştır. Savaşın getirdiği sıkıntıyı ortadan kaldırmaya yönelik alına tedbirler, 1942 yılında uygulamaya konan “Varlık Vergisi”, 1944 yılında alınmaya başlanan “Toprak Mahsulleri Vergisi”, nakden ödemeyen köylüyü “angarya” yol çalışmasına mahkûm eden “Yol Vergisi”*,

¹⁵⁷ Ahmet Makal, “Türkiye'nin Sanayileşme Sürecinde İşgücü Sorunu, Sosyal Politika ve İktisadi Devlet Teşekkülleri: 1930'lu ve 1940'lı Yıllar”, 123.

¹⁵⁸ Bkz. (156), SÜREYYA, 14.

¹⁵⁹ Dr. Vedat Nedim, “Sınıflaşmamak ve İktisat Siyaseti”, 17-18.

¹⁶⁰ Bkz. (157) MAKAL, 116.

* Kanımca köylünün zihin dünyası içinde en çok yer edenini bu yol vergisi oluşturmaktaydı. Devlet partisi ‘Cumhuriyet Halk Partisin ’ bu uygulaması bize göre onların meşruiyetlerinin sorgulanmasına yol açmış ve çok partili hayta geçiş sonrası 14 Mayıs 1950’de “Demokrat Partinin” seçim zaferinin nedenlerinden biri olmuştur. Özellikle saha çalışması sırasında yaşlı köylülerin en net hatırladıkları ödeyemedikleri vergiler yüzünden angaryaya maruz kalmalarıydı. Saha çalışmamız sırasında dönemin canlı tanığı olmasa da ailesi vasıtası ile öğrendiklerini aktaran H.A'nın (erkek, 51 yaş) sözleri dönemi çok iyi yansıtmaktadır: “ O dönemin şartlarında yol vergisi var altı çocuğu olan yol vergisinden çıktığı için yol vergisi ödememek için altı çocuk yapıyorlar. O zamanki hükümetin verdiği bir karar. 1940'larda. Her haneye kesiliyor yok vergisi. Şimdi bu yol vergisinden kurtulmanın tek yolu altı tane çocuğun olacak. Hatta yol vergisini ödemediği için bizzat gidip yollarda çalışanların hikayeleri hala anlatılır. Yani vergiyi ödeyemediği için kazma küreğini alıp aylarca yani gidip yol yapmış bu insanlar. Şimdi bunun siyasi sonuçlarına girmeyelim. Hakikaten bugün hala işte başbakan falan çıkıp anlatıyor

büyük çiftlik sahiplerini tedirgin eden “Köy Enstitüleri” ve “Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu”, iktidara karşı olan huzursuzluğun artmasına sebebiyet vermiştir.

1945 yılının sonuna gelindiğinde tek partiye olan inanç iyice zayıflamıştır. Siyasi ve ekonomik açıdan oluşturduğu meşruiyet zemin kaybetmeye başlamıştır. Bundan dolayı Türkiye toplumun tüm sınıf ve katmanları Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) dışında yeni bir hükümet beklentisi içine girmişlerdir. İşte yaşanan bu tazdik ve savaş sonrası baskıcı yönetimlerin yıkılması ile dünyaya egemen olan demokrasi söylemi karşısında fazla dayanmayan CHP çok partili hayat geçmek zorunda kalmıştır. 1946 yılında ilk kez tek dereceli seçim yapılırken, 14 Mayıs 1950’de seçimle CHP iktidarını Demokrat Parti (DP)’ye bırakmak zorunda kalmış ve Türkiye siyasal hayatında bir devir “kansız” bir şekilde kapanmıştır.

3.2. 1950 – 1980: Kapitalist Dünya İçinde Türkiye

Uzun bir zaman diliminden bahsediyor olmamız ve çalışmanın kısıtlarından dolayı bu dönemi anlatırken genel bir değerlendirme yapma eğilimi içinde olacağız. Bu döneme hem dünya hem de Türkiye için “yeni” bir var oluşun yapısal dönüşümleri eşlik etmiştir. Savaş yorgunu dünya 70’lerin ortasına kadar “Altın Çağ” olarak adlandırılacak hızlı bir büyüme trendinin içine girmiştir. “Soğuk Savaş”ın yaratmış olduğu politik atmosferin etkisi ile coğrafi ve bilişsel iki farklı dünyadan bahsedebiliriz. Sovyet nüfusunun kapsayıcılığı ile şekillenen “Varşova Paktı” ve Amerika Birleşik Devletleri’nin önderliğinde kurulan “NATO” (Kuzey Atlantik Anlaşması Örgütü) veya daha kapsayıcı bir terminolojik yaklaşımla “Batı

işte Menderes dönemlerine atıfta falan bulunuyor ama tabi yani bunun gerçek şeyi de var payı falan da var. şöyle var zaten yoksulluk ve 2. dünya savaşının getirdiği yıkım ayrı bişey bir de ağır vergiler hakikaten çok şey yapmış fakirleştirmiş insanları. Mesela eskiden tahsildar gelirmiş köye köyün bütün keçi koyun ne varsa bütün hayvanları toplanmış köy meydanına işte tahsildar gelip oradan hayvanlardan vergileri toplar alır götürmüş. Şimdi bu insanlar 2. dünya savaşının ardından bir kıtlığın içinden gelmişler bu vergiler aşırı derecede bunları sıkışmış. Hatta mesela ben anneannem anlatırdı ayrık otunu bilir misiniz buğday bulamadıkları için arpa da bulamazlarsa o ayrık otlarını söker onların köklerinden öğütürük un yapıp ekme yaparlarmış. Arpa ekmeği dahi yok bak düşün. Yani o çok zor bir dönem olmuş.’’

Dünyası”dır. Bunların dışında ise bir dönem etkin olan “Bağlantısızlar” hareketini de sayabiliriz. Bu yapılar içinde yer alan ülkelerin arasında eşitlikten ziyade hiyerarşik bir yapılanma söz konusudur. NATO içinde etkin olanlar erken kapitalistleşen “merkez” ülkelerdir. Sanayinin, bilginin ve ideolojinin merkezi olan bu ülkeler, geç kapitalistleşen ve sömürgecilik sonrası bağımsızlıklarını kazanan “çevre” ülkelerin hamisi konumunda olmuşlardır. Varşova Paktı’nda ise sosyalist dünyanın nüfuz açısından en etkili ülkesi Sovyetlerdir. Bu çerçeveden baktığımızda 1950 sonrası Türkiye, kuruluş felsefesinden getirdiği ideolojik angajmanları dolayısıyla kendine kapitalist dünya içinde yer bulma eğilimi içinde olmuştur.

II. Dünya savaşının sonuçlarından biri de zihniyet kalıplarında yaptığı dönüşümdür. Artık eski sistemler ile yola devam etmenin imkânsızlığı ortaya çıkmıştır. Bu durumun Türk toplumsal hayatına yansımaları tek parti dönemin kapanması ve çok partili hayata (1946) geçmek şeklinde olmuştur. 1950 yılında Demokrat Parti’nin (DP) iktidara gelmesi ile “merkez” güçler yerini “çevresel” güçlere bırakmıştır. Demokrat Parti elitlerinin ve onları iktidara taşıyan kesimlerin etkisi ve dış konjektörün örtüşmesi ile kapalı bir toplumsal yapıdan görece daha liberal yapıya geçiş süreci bu dönemi karakterize etmektedir. Kapalı bir ekonomiden uluslar arası sistemle bütünleşme için yapısal değişiklikler edilmiştir.

1951’de Yabancı sermaye kanunu çıkarılmıştır. Tarımı ve ticareti yabancı sermayeye kapalı tutan bu kanun yetersiz bulunarak 1954’te yürürlüğe giren “Yabancı Sermayeyi Teşvik” kanunu ile bu sınırlamalar kaldırılmıştır. 1954 tarihli “Petrol Kanunu”yla daha önce devletin elinde bulunan petrol arama tekeli kaldırılarak, 1957’de yapılan bir değişiklikle yabancı sermayeye rafineri kurma hakkı verilmiştir. 1953’te “Serbest Bölgeler Kanunu” yürürlüğe girmiştir. Bu kapsamda 1956’da İskenderun’da serbest bölge kurulması kararı alınmıştır.¹⁶¹ Dış açılma politikasının temele ögesini dış kaynaklı sermaye oluşturmaktadır. Bu dış kaynağın enstrümanları ise; dolaysız yatırım, ticari kısa ve uzun vadeli kredi ve dış

¹⁶¹Bkz. (125), KAZGAN, 83-84.

yardımlardır.¹⁶² (Marshall yardımı) Fakat 1958 krizi ile birlikte 1954'lere kadar ekonomide oluşan olumlu hava yerini bir dizi siyasi ve ekonomik buhrana bırakmıştır.

Ekonomideki olumsuz gelişmeler ve kaynakların yanlış kullanımı dış ülkelerin baskısı ile “planlı bir ekonomiye” geçişin ilk tohumları 1958 yılında atılmıştır. Şöyle ki 1958 yılında Almanya'dan talep edilen ekonomik yardım, “yardımların bir plan olmadan boşa gideceği” gerekçesi ile Alman ekonomi bakanı Erhard tarafından reddedilmiştir.(Çilingiroğlun'dan aktaran Ümit Akçay). Bundan dolayı 5 Eylül 1958'de “Koordinasyon Bakanlığı” kurularak dış kaynaklara rahat ulaşmak ve yatırımların planlı bir şekilde kullanılması amaçlanmıştır.¹⁶³

Ekonomide yukarıda belirttiğimiz yapısal dönüşümler sayesinde yabancı sermayeye açık ulusal bir pazara doğru hızlı bir ilerleme sağlanmaya çalışılmıştır. Bir önceki dönemden farkı dönüşümü gerçekleştiren aktörlerin çeşitlenmesi ve devlet bürokrasisinin geri çekilmesidir. Dış yatırımın yanı sıra yerli girişimcilerin etkinliği 1950-60 arası dönemde artma eğilimi içine girmiştir. Çağlar Keyder'e göre 1950'lerde yaşanan toplumsal hareketlilik girişimciler arasında da yeni bir boyut kazanmıştır. Bugünkü Türkiye'nin en nüfuzlu sanayicilerinin iş hayatına atıldıkları ya da asıl birikimlerini 50'lerde sağlamışlardır.¹⁶⁴

1950'lerin ikinci yarısında büyük fabrikalar ortaya çıkmaya başlamış ve çalışanları sayısı 163.000'den 324.000'e yükselmiştir.¹⁶⁵ 1955 nüfus sayım sonuçlarına göre, gelir getirici bir işte çalışan 11,6 milyon kişinin yalnızca yüzde 14'ü (1,6 milyon kişi) ücretliydi. İşverenler, 39,5 bin kişiydi (yüzde 0,3). Kendi hesabına çalışanlar 3,3 milyon kişi (yüzde 28,3) ve ücretsiz aile çalışanları da 6,7

¹⁶² A.g.k., 84.

¹⁶³ Ümit Akçay, 'Türkiye'de Planlama Deneyimine DPT Üzerinden Bakmak', 235.

¹⁶⁴ Bkz. (126), KEYDER, 171.

¹⁶⁵ A.g.k., 169.

milyon kişiydi (yüzde 57,4).¹⁶⁶ Bu rakamların bize söylediği görece homojen bir toplum yapısından karmaşık bir topluma doğru hızlı bir ilerlemenin yaşandığıdır.

Karmaşık toplum yapısının en çok hissedildiği alanlar şehir mekânları olmuşlardır. Kırsal yapıda başta makineleşme ve şehirlerin iktisadi açıdan çekiciliği tarım dışına itilmiş kesimlerin yeni yurdu şehirler olmuştur. Çevreden merkeze doğru yaşanan göç hareketi şehirlerde hem nüfus artışına hem de gecekondu gibi yeni yaşam mekânlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Aynı zamanda bu hareketlilik emeğin çeşitlenmesinin önünü açmıştır. Daha önce kırsal alanda ekonomik faaliyetlerde bulunan “köylüler” şehirlere gelerek ya marjinal kendi hesabına çalışanlara ya da daha şanslı olanları sanayi kesiminde “işçiye” dönüşmüşlerdir.

Emek piyasasında kendine kalıcı bir konum edinmeye çalışan bu göçmenlerin işçilik halleri de birçok melezlik üretmiştir. Şöyle ki, şehirde olsalar bile köydeki ekonomik faaliyetlerden tamamen azade olmamışlardır. Topraklarını kiraya vererek ya da bizzat hasat zamanı köylerine dönerek eski geniş ailelerinde ücretsiz tarım işçisi olarak çalışmaya devam etmişlerdir. Gecekondu yaşamının köylü kültür kodunun devamlılığını sağlayan yapısı da bu mezeliğin ortaya çıkmasında önemli bir yer teşkil etmektedir.

Emek cephesinde bunlar yaşanırken özel teşebbüs de 50’ler boyunca kendine genişleme imkanı bulmuştur. Özellikle köyden kentte gelenlerin oluşturmuş olduğu ucuz işgücü piyasası ve dıştan gelen sermaye ile birlikte devlet dışında ekonomik alanı etkileme gücü bulunan sanayiciler sınıfı ortaya çıkmıştır. Sanayi yatırımlarının görünen imgesi fabrikaların erken cumhuriyet dönemindeki taşrayı dönüştürme işlevinin yanına bu dönemde işadamlarına servet kaynaklığı eklenmiştir. Demokrat Parti’nin (DP) iktidarı döneminde işadamları görece daha özgür bir ortamda yatırımlarını gerçekleştirerek kendine özgü bir sınıf olma yolunda ilerleme kaydettikleri bir gerçektir. Fakat aklımızın bir köşesinde tutmamız gereken

¹⁶⁶ Bkz. (129), KOÇ, 41.

gerçeklerden bir tanesi de tüm cumhuriyet tarihi boyunca siyasal iktidarın gölgesi işadamlarının üzerinden hiç eksik olmamıştır.

1950–60 yıllar, toplumsal sınıfların görünürlük kazandığı yıllardır. Devletin bu sınıflara yaklaşımının, tek parti döneminin çok da uzağında kalmadığını söyleyebiliriz. İttihat ve Terakki partisinden bu yana derin bir perspektifle uygulamaya konan yerli bir tüccar sınıfı yaratmanın son halkası Demokrat Parti döneminde 6-7 Eylül 1955 olayları ile karşımıza çıkmaktadır. Gayri Müslimlerin ev ve işyerlerinin tahribatı ile sonuçlanan olaylar sonucunda azınlıkların ekonomik alandaki gücü geri dönüşsüz bir biçimde kırılmıştır. Bunun yanında iktidara yakın sermaye sahipleri zenginliklerini artırma yolunda “görünmez bir el” tarafından sürekli kayrılmışlardır.

İşçi kesimi ise henüz rüştünü ispat etmekten yoksun bir yapı arz etmekteydi. Köy kökeninden gelen kısıtlar ve şehir ile entegrasyonda yaşanan olumsuzluklar, işçi kesimini de içine alan yeni şehir sakinlerinin sanılan aksine sol yerine sağ partileri tercih etmelerine yol açmıştır. (Çağlar Keyder, 2009; Yıldırım Koç, 1998). Demokrat Parti'nin oylarını ihtiyaç duyduğu işçi kesimi lehine yaptığı yasa değişiklikleri ve iş uyuşmazlıklarında işçilerin yanında yer alması, işçilerin Demokrat Parti'ye sempati ile bakmasını sağlamıştır. Bir de buna tek parti döneminin olumsuz anıları eklendiğinde, işçilerin neden Demokrat Parti'ye yaklaştıkları daha iyi açıklanmaktadır. Bunun yanı sıra hükümetin politikalarını eleştiren işçi sendikaları çeşitli baskılara uğramışlardır. Sonuçta tek parti dönemi sonrası toplumsal kesimlerin çoğunluğunun oyu ile iktidara gelen Demokrat Parti, liberal bir dil kullansa ve uygulamada devletçi pratiklerin dışına çıksa da, baskıyı bir araç olarak kullanmaktan kaçınmamıştır.

1950'lerin sonunda özellikle 1958 krizinin yarattığı olumsuz hava ve içte yaşanan huzursuzluklar sonucunda Demokrat Parti iktidarı 27 Mayıs 1960 sonrası askeri bir darbe ile son bulmuştur. Darbe sonrası Türkiye yeni bir anayasa ve sivil-asker bürokrasinin tekrar güçlenmesi ile planlı kalkınma yıllarına girmiştir.

3.2.1. 1960–1980: Darbe Sonrası Planlı Kalkınma ve İthal İkamesi

“Sınai olarak daha fazla gelişmiş olan ülke, az gelişmiş olanlara kendi geleceklerinin sadece hayalini gösterir”¹⁶⁷
Karl Marks

27 Mayıs 1960’a nasıl gelindiğine ilişkin bir sürü yaklaşım ve ideolojik görüş mevcuttur. Onların burada tartışılması bu çalışmanın sınırlarının aşılması anlamına geleceği için bu tartışmalara girmeyi şimdilik bırakıyoruz. Bu müdahale ile birlikte askerler toplumsal hayatta en büyük aktör haline gelmiştir.¹⁶⁸ Bu müdahaleye ilişkin bizim görüşümüzü yansıtmaya açısından Walter Benjamin’in “En büyük boyutlardaki kitle hareketlerini geleneksel mülkiyet ilişkilerini değiştirmeden koruyarak belli bir hedefe yöneltmeyi, yalnızca ve yalnızca savaş sağlayabilir”¹⁶⁹ ifadesini de dikkate alırsak, Türkiye’deki darbeler (1960, 1971, 1980 ve 28 Şubat 1997 “postmodern” darbesi) bir bakıma bu işlevi yerine getirmiştir. Verili toplumsal düzenin ürettiği çelişkiler göz ardı edilerek ortak bir iyinin yaratılması vaadi ile toplumun büyük çoğunluğu mobilize edilmeye çalışılmıştır.

Darbe sonrası yaşanan gelişmeler toplum üzerinde yapılmaya çalışılan “mühendislik” çalışmalarının beklenen sonuçlar doğurmadığının kanıtı olmuştur. Giderek karmaşıklaşan toplum yapısında merkezi yapılar darbe sonrası güç tazelese de merkezkaç kuvvetlerin etkinliği cumhuriyetin ilk yıllarına göre daha da artmıştır. Bundan dolayı güçlenen taşra eşrafı, köylüler ve şehirlerin çeperlerinde kurdukları gecekonduarda yaşamaya başlayan yeni kent sakinlerinin politik tercihleri darbe sonrası yapılan seçimlerde sağ popülist bir çizgiye oturmuş ve Demokrat Parti geleneğini savunan Adalet Partisini iktidara taşımıştır.

¹⁶⁷ Karl Marks’tan aktaran, Prabhat Patnaik, “Bir Kalkınma İktisatçısı Olarak Karl Marx”, Çev: Gülçin Manzak, 22.

¹⁶⁸ 1960 askeri müdahalesi toplumun farklı kesimlerinde farklı okumaların kaynağı olmuştur. Kabaca “çevre” olarak adlandıracağımız gruplar 27 Mayıs’ı darbe ve meşru bir yönetime müdahale olarak yorumlarken “merkez” ve ona yakın kesimler bu müdahaleyi “devrim” olarak nitelendirmelerinin yanı sıra 1961 anayasasını şimdiye kadar yapılmış en özgürlükçü yasa olarak tanımlamaktadırlar.

¹⁶⁹ Walter Benjamin, “Tekniğin Olanaklarıyla Yeniden Üretilbildiği Çağda Sanat Yapıtı”, Çev: Ahmet Cemal, 78.

Toplumsal, siyasal ve ekonomik alan darbe sonrasında bir dizi yapısal değişikliklerle yeniden düzenlenmeye çalışılmıştır. Bu değişikliklerin başında toplumsal sözleşmenin ve devletin kurucu felsefesinin yansıdığı yeni anayasa gelmektedir. 1961 Anayasa'sı getirdiği yasal çerçeve, yeni dönemin nasıl bir yol izleyeceğinin en etkili metni olmuştur. Bugün bile 1961 Anayasa'sı üzerinde canlı bir tartışma hala sürmektedir. Kimi çevreler “en özgürlükçü anayasa” olduğunu söyleyip kutsarken kimi çevreler ise bugün tartışılan vesayet kurumlarının kaynağı olarak 1961 Anayasa'sını göstermektedir.

Bizim 1961 Anayasa'sına bakışımız ise “aradan bir sesleniş” olacaktır. Yeni anayasa özellikle hak ve özgürlükler alanının genişletilmesi bakımından daha önceki anayasalara göre ileri bir metindir. Özellikle sanayinin gelişmesi ile toplumsal uyumu bozma riski taşıyan işçilerin grev haklarının tanınması, toplu iş sözleşmesi ve sosyal güvenlik sisteminin düzenlenmesi, işçiler lehine hak ve özgürlüklerin yasal güvence altına alınmasını sağlamıştır. Diğer taraftan 1961 Anayasa'sı sonrasında tanıştığımız “Milli Güvenlik Konseyi” gibi kurumlar seçilmiş hükümetlerin üstünde demoklesin kılıcı etkisi göstermişlerdir. Bundan dolayı 1961 Anayasa'sının altında şekillenen kültürel iklim bir taraftan özgürlüğe açılırken diğer taraftan baskıya açılmıştır.

1960'larda Anayasa'dan sonra en göze çarpan kurumsal düzenleme “Devlet Planlama Teşkilatı”nın (DPT-30 Eylül 1960) kurulmasıdır. Kıt kaynakların değerlendirilmesi ve planlı bir sanayi politikasının hayata geçirilmesi için kurulan DPT'nin ortaya çıkması iç ve dış dinamiklerin örtüşmesi ile olmuştur. İkinci dünya savaşı sonrası özellikle geç kapitalistleşen ülkelerde uygulanmaya başlayan ithal ikamesine dayanan yeni birikim rejimi beraberinde bu modele uygun yapıların oluşturulmasının önünü açmıştır. Bu birikim rejimi uluslar arası alanda üretken sermayenin uluslar arasılaşması süreciyle birlikte gelişmiştir. Ulusal ve uluslar arası arasındaki ilişkiler devlet dolayımı üzerinde hayata geçmiştir. Bu süreçte devlet bir yandan hukuksal ve kurumsal çerçeveyi çizerken diğer yandan özel sektörü teşvik edici politikaları uygulayarak bu yeni birikim rejiminde önemli bir aktör olmuştur.

Aynı zamanda bu yeni süreçte devletin kendisinde yapısal değişikliğe uğrayarak bu sürecin hem öznesi hem de nesnesi olmuştur.¹⁷⁰

Yeni tip bürokratik seçkinlerden oluşan DPT ekonomik alanın düzenlenmesinde 1960'lardan birikim rejiminin değiştiği 1980'lere kadar hem özel hem de kamu kesiminde çok etkili olmuştur. DPT'nin uygulamaya koyduğu beş yıllık kalkınma planlarının uygulanması kamu kesimi için bir zorunlulukken özel sektör için de teşviklerden yararlanılması bakımından önemli olmuştur. (Çağlar Keyder, 2009; Korkut Boratav, 2006; Gülten Kazgan, 2009).

1960'ların dünyasında, “planlı kalkınma” düşüncesi geç kapitalistleşen ülkeler için toplumsal ilerlemenin lokomotifi olarak görülmüştür. Dönemin ruhunu yansıtan “kalkınma-devlet” ilişkisinin muhtevası hakkında birkaç söz söylemenin, 1960'ların paradigmasını anlamamız açısından önemli olduğunu düşünmekteyiz.

Kalkınma kavramının tam olarak anlaşılması için yaslandığı “ulus-devletin” kurgusuna ilişkin bazı temel noktaların açıklanmasına ihtiyaç vardır. Ulus-devletlerin modern anlamda siyasi bir örgütlenme olarak görünürlük kazanmasını 19. yüzyılın sonundan başlatabiliriz. Aslında Avrupa’da Otuz yıl savaşları sonunda 1648 yılında imzalanan Vestfalya antlaşması ulus-devlete giden yolun kilometre taşlarından birisidir. Bu antlaşmanın, devletlerin egemenliği, devletlerarası eşitlik ve iç işlerinde serbesiyet gibi ilkleri, ulus-devletlerin de mottosu haline gelmiştir. Ulus-devletin dışarı ile olan ilişkilerinde bu ilkeler hesaba katılırken sınırları içinde nasıl bir yapı arz ettiği tartışmalı bir alan olagelmiştir. Bu tartışmaların kabaca iki hareket noktası vardır. Birincisi işlevselcilik ekolü altında gelişen devlet algısı, ikincisini ise Marksist söylem oluşturmaktadır.

İşlevselcilik kuramı (Malinowski, Parson) toplumu anlamaya yönelik çabalarında örgüt ya da sisteme başvururlar. Bundaki örtük varsayım, toplumun anlamlı bir bütün oluşturduğu ve toplumu oluşturan katmanların belli işlevleri yerine

¹⁷⁰ Bkz. (163), AKÇAY, 236.

getirdiğidir. Bundan dolayı uyum toplumsal devamlılığın vazgeçilmez unsurudur. Devlet bu noktada sınıflar üstü yapısı ile toplumsal uyumun teminatını oluşturan en güçlü “aktör” konumundadır. Oysa Marks’a göre toplumda hasım güçler alanı vardır ve bu alan sınıf çatışmaları sonucunda şekillenir. Devlet, o toplumun önleyemediği uzlaşmaz karşıtlıklara bölünerek kendi kendisiyle çözülmez bir çelişkiye saplandığının itirafıdır. Bu hasım taraflar arasında ki çelişkinin giderilmesi ve toplumsal düzenin sağlanması noktasında devlet devreye girer. Toplumun içinden çıkan, ama onun üzerine yerleşen ve ona giderek daha da yabancı haline gelen devlet. Devletin sınıf ilişkileri içinde yer alması, bu kurumun bağımsızlığının yanıltıcı niteliğidir.

Devlet, bir sınıf hegemonyası aracıdır; ancak, bu onun tüm toplumu yeniden üretimi için vazgeçilmez olan “ortak işlevlerin” taşıyıcısı olmasına engel değildir.¹⁷¹ Marksizm, bir grubun hegemonyasını kitlelerin gözünde ortak çıkar sorununa dönüştüren aldatmacasının eleştirisi olarak ortaya çıkar ve “devleti yeniden ayaklarının üzerine oturtmaktan” çok tamamen ortadan kaldırmayı hedefler.¹⁷²

Friedrich Engels de devletin, en güçlü sınıfın ezilen sınıfı baskı altında tutmak için ortaya çıktığını söyledikten sonra, eşit ve özgür üretimi yeniden örgütleyen toplumun devlet makinesini ait olacağı yere, eski eserler müzesine, çırık ve baltanın yanına koyacağını belirterek Marksist yaklaşımın temel düşüncesini dile getirmiştir.¹⁷³

Marc Abeles’in de, “devletin ne bir grubun elindeki tarafsız bir araç, bir nesne olarak düşünülmelidir, ne de bir özne olarak, çünkü kendi siyasetini, bürokrasinin ve seçkinlerin siyasetini sivil toplumun bütününe dayatacak, toplumsal sınıfların dışında bir devlet tezi onaylanamaz”,¹⁷⁴ tanımlaması Marksist perspektif ile örtüşmüştür. Bu

¹⁷¹ Marc Abeles, **Devletin Antropolojisi**, Çev. Nazlı Ökten s. 90.

¹⁷² A.g.e., 91.

¹⁷³ F. Engels, **Ailenin, Özel mülkiyetin ve Devletin Kökeni**, Çev. İsmail Yarkın, 201.

¹⁷⁴ A.g.e., s. 92.

yaklaşım kendinden menkul bir devlet anlayışını dışlayarak devleti toplumsal sınıfların içine yerleştirir.

Günümüz paradigması açısından bakıldığında devlet – piyasa çelişkisi üzerine yapılan bir okumada devletin sınıfsal özelliğinin göz ardı edilmesinin ötesinde, sınıflar arası çelişkinin aktörleri devlet ile burjuvazi olarak gösterilerek, özünde sınıfların çıkar çatışmalarının somutlaştığı mekân olan devlet aktör konumuna getirilir. Bu da kapitalist gelişmenin belli aşamalarında ortaya çıkan problemlerin kaynağı olarak devletin görülmesi sonucunu doğurur. Bu durum hem sınıfsallıkların gizlenmesine hizmet eder hem de burjuvaziye ideolojik bir manevra alanı kazandırır.¹⁷⁵ Böylece burjuvazi hegemonyasını¹⁷⁶ devlet üzerinden diğer toplumsal sınıflara yaymayı başarır.

Pierre Bourdieu, Marksist analizde devletin ideolojik aygıtları olarak ortaya çıkan eğitim sistemi, din, siyasal partiler gibi kurumları aygıttan çok alan olarak tanımlar. Özellikle Louis Althusser'in yapısalılık eleştirisi olarak okuyacağımız aygıt–alan karşıtlığında Bourdieu, toplumsal ilişkiler içinden belirlenen bireylerden çok ilişkilerin üreticisi olarak da öznenin önemine vurgu yapar. Bu sayede aygıt içinde pasif olan birey alanda aktif bir konuma yükselir ve kendi çıkarları doğrultusunda çatışmayı göze alır. Bourdieu'nun deyişiyle:

“Bir alanda eyleyiciler ve kurumlar, oyunda kazanılması söz konusu olan özgül faydaları ele geçirmek için, farklı derecelerde kuvvetleriyle, dolayısıyla farklı kazanma şanslarıyla bu oyun alanını oluşturan kurallara ve düzenliliklere uyarak mücadele ederler. Belli bir alana hâkim olanlar, onu kendileri için, elverişli olacak şekilde işletecek konumdadır, ama ezilenlerin direnişini, muhalefetini, hak iddialarını, “siyasal” olan ya da olmayan iddiaları her zaman hesaba katmak zorundadırlar.”

¹⁷⁵ Fuat Ercan, “Sınıftan Kaçış: Türkiye’de Kapitalizm Analizinde Sınıf Gerçekliğinden Kaçış Üzerine”, 502.

¹⁷⁶ Hegemonya kavramı Klasik Marksist düşüncenin devletin egemenliğin tahsisi için sadece zora başvuran bir aygıt olarak algılanmasına karşı Gramsci tarafından dile getirilmiştir. Gramsci, yönetici sınıfın egemenliğini sadece zora dayanarak kurmadığını bunun toplumun geniş kesimleri tarafından da rıza ile karşılandığını söyler. Rıza ve zor birbirlerini dışlamayan bir madalyonun iki yüzü gibidir. Ayrıca Gramsci, devletin kültürel ve ideolojik alanlar ile rızanın örgütlenmesine önemli bir rol oynadığını belirtmiştir. (Antonio Gramsci, **Selections from the Prison Notebooks.**)

Buradan hareketle Bourdieu, devleti yekpare bir yapı olmayan, içinde farklı alanları barındıran bir uzam olarak belirtir. Devlet, meşru simgesel şiddetin tekeline ele geçirmeyi amaçlayan mücadelelerin cereyan ettiği iktidar alanları bütünüdür. Devletin kendisi aktör olmaktan çok farklı güçler arasındaki bir mücadele yeridir. Bu yaklaşım hem bireyi eyleyici konuma yükseltir hem de devletin alanlardan oluşan ve güç ilişkileri sonucundan şekillenen bir mekân olarak kurgulanmasının önemini bizlere gösterir.

Kalkınma kavramı, ana hatları ile çizmeye çalıştığımız bu devlet tasavvurları içinde “ortak refah”ın oluşturulması noktasında “aktör” devletin ideolojik yakıtı olmuştur. Kalkınma sözlük terimi olarak, geri kalmış ülkelerin sosyo-kültürel ve ekonomik bakımdan düzenlemeler yaparak gelişmiş ülkelere yetişme çabalarının tümüdür.¹⁷⁷ Diğer bir deyişle “ekonominin büyümesi, yapısının değişmesi ve gelir dağılımının düzeltilmesi, sosyal güvenlik kapsamının genişletilmesi, siyasal ve kültürel alanda iyileştirilmeler yapılması” olarak tanımlanmaktadır.¹⁷⁸

Kalkınma, bulunulan durumdan ya da bir önceki konumdan hareket ederek, değişime girmeyi öneren dinamik bir kavram olmasının yanı sıra bir ülkenin yapısal niteliklerinin olumlu yönde değişimidir.¹⁷⁹ En geniş ifadesi ile, “kendi kendine sürdürülebilir büyüme, üretim biçiminde yapısal değişme, teknolojik yenilik, sosyal, siyasal ve kurumsal yenileşme ve insanların yaşam koşullarında yaygın iyileşme” gibi temel unsurlardan oluşmaktadır¹⁸⁰ (Adelman’dan aktaran Fikret Şenses). Kalkınma literatüründe, “büyüme”, “kalkınma” ve “ekonomik ilerleme” terimleri kimi zaman birbirlerinin yerine kullanılmalarına rağmen bazı düşünürler bu kavramlar arasındaki farka işaret etmişlerdir.

¹⁷⁷ <http://muhasibeturk.org/ecopedia/394-k/3025-kalkinma-nedir-ne-demek-anlami-tanimi.html>, erişim: 11.02.2010.

¹⁷⁸ Bülent Gülçubuk, “Kırsal Kalkınma Stratejileri , Kırsal Kalkınmaya Yönelik Çalışmalar ve Havza Yönetimi”, 5.

¹⁷⁹ Ahmet Tolunay - Ayhan Akyol, “Kalkınma ve Kırsal Kalkınma: Temel Kavramlar ve Tanımlar”, 118.

¹⁸⁰ Fikret Şenses, “Neoliberal Küreselleşme Kalkınma İçin Bir Fırsat mı, Engel mi?”, 235.

Büyüme, en basit anlamda üretimdeki artışı ifade ederken; kalkınma, temelde yapısal değişimi vurgular. Ekonomik ilerleme ise bu iki kavrama sosyal ve kültürel dönüşüm ya da değişim düşüncesini ilave eder (Perroux-1961). Bununla birlikte günümüz analizlerinde “kalkınma” ya da “ekonomik kalkınma” terimleri bu üç tanımı içermesinin yanı sıra az gelişmişlik olgusunu da kapsar.¹⁸¹ Bu tanımlamalar örtük olarak “az gelişmiş” ülkelerin neden geri oldukları ve nasıl bu durumdan çıkacaklarını ifade etmektedir. Aslında formül çok basittir: “Kalkınmak, modernleşmek ve muasırlaşmak”.

Kalkınmanın sosyal bilimler literatüründe etkin bir şekilde kullanılmaya başlaması II. Dünya savaşı sonrasına rastlamaktadır. Bu tarihten önce kalkınma kavramı yerine ilerleme kavramı daha sıklıkla kullanılmıştır.¹⁸²

Yıllar içinde ülkelerin iç ve dış dinamiklerinin etkisi ile kalkınma uygulamaları değişikliğe uğrayarak farklı politik hedeflere yönelmiştir. 1950’li yıllarda milli gelirin büyümesi kalkınmanın hem hedefi hem de kıstası olmuştur. Bu dönemde ekonominin ana unsuru olarak sanayileşme kabul edilmiş, tarım ise diğer sektörler lehine ayrımcılık yapılması gereken pasif bir sektör olarak görülmüştür. 1960’ların ikinci yarısından itibaren tarımın pasif bir sektör olarak düşünmek yerine sanayiye kaynak tedarikçi olabileceği gerçeği vurgulanmaya başlanmıştır.

1970’ler büyüme paradigmasının tek başına kalkınma için gerekli ve yeterli koşul olmadığını anlaşılmaya başlandığı yıllardır. Bu dönemin temel paradigması çoklu kalkınma stratejilerine geçiş ile özetlenebilir. İstihdamın artırılması, tüm toplumsal grupların ama öncelikle yoksulların yaşam koşullarının iyileştirilmesi bu dönemin ana hedefleri arasındadır. 1980’ler en genel tabiri ile kalkınmanın “kayıp on yılı” olarak tasvir edilmektedir. 1982 Meksika finansal krizinin hızlı yayılması

¹⁸¹ Paul Bairoch, **Cities and Economic Development: Form the Dawn of Histroy to the Present**, Introduction kısmına bakılabilir.

¹⁸² Kalkınma kavramının kökensel olara tarihsel süreç içerisinde geçirdiği dönüşümü anlamak için ayrıntılı olarak şu makaleye bakılabilir: Cengiz Yavilioğlu, “Kalkınmanın anlam Bilimsel Tarihi ve Kavramsal Kökenleri”, Cumhuriyet üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler dergisi, Cilt: 3, Sayı 1, 2002. (59-77 erişim: 12-02-2010)

diğer gelişmiş ülkelerle birlikte üçüncü dünyanın önceliklerinin tekrar gözden geçirilmesi olgusu ile yüz yüze bırakmıştır. Üçüncü dünya ülkeleri kalkınma politikalarını askıya almak ve dünya piyasalarına eklenmek uğruna zor ve sıkıntılı yapısal uyum politikaları uygulamak zorunda kalmıştır. Dışa dönüklük, devletin küçültülmesi ve piyasaların başat bir aktör haline gelmesi bu dönemin politik öncelikleridir.

1990’lar boyunca en temel mesele devlet ve piyasanın kalkınmada üstleneceği rol üzerine olmuştur.¹⁸³ 2008 dünya finansal krizinin etkisi 1990’ların devlet-piyasa tartışmalarının daha da şiddetlenmesine yol açmıştır. Krizin yıkıcı etkisini hafifletmek için dünyaya yön veren devletlerin piyasaya müdahalesi ve düzenleme çalışması, Karl Polanyi’nin antropolojik verilerle desteklenmiş “Büyük Dönüşüm” adlı yapıtında gösterdiği gibi, aslında liberalizmin amentüsü olarak kabul edilen “kendine kendine işleyen piyasa” söyleminin kırılmasını bizlere göstermiştir. 90’lar ile birlikte kalkınma siyaseti ölçeğini yerele çevirmiştir. Sosyal refah devleti uygulamalarının aşınması olarak okuyabileceğimiz “yenidünya düzeninin” ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasal mekânı artık ulus-devletten “yerel”e kaymıştır.

Kalkınma-devlet arasındaki ilişki yukarıda özetlemeye çalıştığımız gibi tarihsel seyir içinde farklı düzenlemeler ile karşımıza çıkmıştır. Özel sermayeye dayalı sanayileşmenin etkinlik kazanmaya başladığı 1960’ların Türkiye’inde, ulus ölçeğini gözeterek hareket eden “planlamacı devlet” perspektifinden bahsedebiliriz. Bu perspektifin yaslandığı ana düşünce, devletin kontrolü altında, yerel sanayinin gelişmesini sağlayacak gerekli kurumsal ve yapısal değişikliklerin hayata geçirilmesi olmuştur.

1960’lı 70’li yılların Türkiye’inde ithal kotaları, döviz ve kredi tahsisleri, vergi teşvikleri ile ayrıcalıklı bir konuma yükselen sanayi sermayesinin içinde yer alan işadamlarına avantajların tarafsızca dağıtılması işlevini “bürokrasi”

¹⁸³ Eric Thorbecke, “Kalkınma Doktrinin Evrimi, 1950-2005”, 123, 129, 132, 140, 143, 152.

üstlenmişti.¹⁸⁴ Bu tarihsel rolünden ötürü, 1950–60 arası dönemde gücü gerileyen sivil-asker bürokrasi bu yeni dönemde kurumlar üzerinden toplumsal sınıflar üzerinde etkinliğini arttırmaya çalışmıştır.

İthal ikamesine dayalı içe yönelik birikim rejiminin sorunsuz işlemesi, toplumsal kesimlerin birbirinden farklı çıkarlarının ortaklaştırılması ile mümkün görünmektedir. Bunu, sınıflar üstü konumu ile tarafları kayırmadan bir hakem “tarafsızlığında” gerçekleştirecek tek güç devlet olmuştur. Sanayi politikasının belirlenmesinden emek piyasasının düzenlenmesine kadar her alan devletin egemenlik sınırlarının içine dâhil olmuştur.

İthal ikamesi, daha önce ithal edilen malları üreten yerli sanayinin gümrük duvarları arkasında korunmasına dayanır. Bu modele dayanan sanayileşme küresel pazarda bir oyuncu olarak yerli sanayinin gelişmesini değil içerideki sanayi sektörünün geliştirilmesini ön görmekteydi. İçerdeki pazarın geliştirilmesi ve derinleştirilmesi ithal ikamesine dayalı birikim rejiminin ana perspektifini oluşturmaktadır. Bu açıdan bakıldığı zaman bu birikim modelinin avantaj hiyerarşisinde sanayici kesiminin en üste yer aldığını söylemek tarihsel olgular ile çelişmez.

Değişen tüketim tercihlerinin etkisi ile “dayanıklı tüketim mallarının” üretiminin ülke içinde yapılamaması ile önceleri salt montaj biçiminde örgütlenen bu sanayi, zamanla daha fazla yerli katkı ve çevresinde beslediği yan sanayi kollarıyla modern sanayi görüntüsü kazanmıştır.¹⁸⁵ Bu gelişmeye rağmen, temel sanayi girdilerinin dışardan ithal edilmesi ve kalite açısından dış emsalleri ile rekabet gücünden yoksun olması dışarıya açılmasını engellemiştir. Zaten gümrük duvarları ile korunan ve yerli pazarın oluşturulduğu bir ortamda sanayicinin dışa açılmak gibi bir istediğinin olmadığını söyleyebiliriz. Sanayinin ekonominin sürükleyici sektörü

¹⁸⁴ Korkut Boratav, **1980’li Yıllarda Türkiye’de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm**, 92-93.

¹⁸⁵ Bkz. (137), BORATAV, 119.

olarak algılandığı bu dönemde devlet, Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT) aracılığı ile ekonomik alanı tamamen özel sektöre bırakmamıştır.

KİT’ler istihdamın yaratılmasından nitelikli işgücünün oluşturulmasına kadar bir dizi hayati işlevi yerine getiriyordu. Ama bunların içinde en önemlisi 60’lı ve 70’i yıllarda yerli sanayinin kullanacağı girdilerin sağlamasıdır. Demir-çelikten elektrikli malzemeye kadar birçok girdi ve ara mallar, KİT’ler sayesinde özel sanayiye ucuz girdi olarak sağlanmıştır.¹⁸⁶ Devlet, sanayileşme politikası gereği yerel sermayeyi dış rekabete karşı korumada bir şemsiye vazifesi görmenin yanı sıra, sanayide yapılacak yatırımlara çeşitli biçimlerde teşvik ve özendirme vermiş ve gelirler politikasıyla pompalanan iç pazar yerel sermaye ve uluslar arası ortaklarının egemenliğine bırakmıştır.¹⁸⁷

Planlı kalkınma döneminde özellikle 1960’larda “sanayi çarklarının” başına geçen özel kesim, yerini sağlamlaştırmaya başlayarak ilerisi için güçlü bir aktör olma sinyallerini bu dönemde vermeye başlamıştır. Sanayi sermayesi lehine gelişen uygulamalar bu kesimin kendi çatı örgütünü kurmaya kadar götürecektir şartların olgunlaşmasını sağlamıştır. 12 Mart 1971 askeri müdahalesi sonrası aynı yıl içinde oniki büyük sanayicinin imzaladığı kurucular protokolü ile kurulan “Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği” (TÜSİAD) büyük sermayenin sesi olmuştur.¹⁸⁸

TÜSİAD’ın yönetim kurulu ilk başkanı Feyyaz Berker, “Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği” (TOBB) ve “Sanayi Odası” gibi meşru ticaret birlikleri olmasına rağmen, neden özerk bir derneğin şemsiyesi altında büyük sanayicilerin toplandıkları konusunda şunları söylemiştir:

¹⁸⁶ Yakup Kepenek, **Türkiye’de Kamu İktisadi Teşebbüsleri**, 62.

¹⁸⁷ Alkan Soyak, “Planlı Dönemde Sanayileşme”, 180.

¹⁸⁸ Kurucular Protokolüne imzalayan oniki işadamı: Vehbi KOÇ (Koç Holding A.Ş.), Selçuk YAŞAR (Yaşar Holding A.Ş.), Feyyaz BERKER (Tefken A.Ş.), Hikmet ERENYOL (Elektrometal San. A.Ş.), Dr. Nejat F. ECZACIBAŞI (Eczacıbaşı Holding A.Ş.), Raşit ÖZSARUHAN (Metaş A.Ş.), Melih OZAKAT (Otomobilcilik A.Ş.), Osman BOYNER (Altınyıldız Mensucat A.Ş.), Sakıp SABANCI (Sabancı Holding A.Ş.), Ahmet SAPMAZ (Güney Sanayi A.Ş.), İbrahim BODUR (Çanakkale Seramik A.Ş.), Muzaffer GAZİOĞLU (Elyafçı Çimento San. A.Ş.).

“Hür teşebbüsün ülke yararlarına uygun şekilde teşkilatlanması ve gelişmesi için gerekli her türlü çalışmalar derneğin amaçları arasındadır... Türkiye’de 5590 sayılı kanuna göre mesleki teşekkül mahiyetinde kamu kurumları vardır. TOBB ve Sanayi Odası gibi. Bu teşekküllerde üyelik mecburidir. Derneğimiz ise arzu eden sanayicilerin ve İş adamlarının iştirakiyle Cemiyetler Kanununa göre kurulmuştur. Kalkınmada önemli ilerlemeler kaydeden –Japonya, İngiltere, Almanya, Belçika, Yunanistan ve İsveç- memleketleri tetkik ettiğimiz zaman, görmekteyiz ki, bu kanuni kuruluşların yanında, Derneğimize benzer teşekküllerde mevcuttur... Derneğimize, demin saydığım bütün bu kuruluşların faydalı çalışmalarını kıymetlendiren ve karma ekonomi dengesi içinde hür teşebbüsün Anayasa stratejisini çizen yardımcı bir teşkilattır diyebiliriz...”¹⁸⁹

TÜSİAD’ın kurulması bir nevi kendi rüştünü ispat etmek isteyen büyük sermaye sahiplerinin bağımsızlıklarının kurumsal düzeyde ilanı olmuştur. TOBB’un üye yapısı içinde sanayicilerin temsilde tali kalması ve ağırlığın küçük işletmelerin ve ticari kesimin elinde bulunmasının, TÜSİAD’ın kurulmasına giden yolda etkili olduğunu söyleyebiliriz.¹⁹⁰ Osmanlı imparatorluğu’ndan 1970’li yılların başına kadar bütün önemli sermaye örgütleri ya devlet eliyle ya da devlet desteği ile kurulmuştur. Bunun nedenleri arasında, özel teşebbüsün güçsüzlüğünü ve devletin ekonomi politikasının yürütülmesinde özel teşebbüs temsilcilerinin işbirliğine gerek duyulmasını söyleyebiliriz.¹⁹¹

Odalar birliğinin hukuksal olarak “kamu kurumu niteliğinde meslek kuruluşları” olması ve amaçları arasında hem üyelerinin özel menfaatleri hem de kamu yararını gözetmesi birliği yarı-resmi bir kuruluşa dönüştürmüştür.¹⁹² Odalar birliğinin ithal kotalarının hazırlanmasında ve dağıtılmasında oynadığı rolün önemi, farklı çıkarların temsilcisi olan ticaret ve sanayi kesimleri arasında çeşitli anlaşmazlıklara neden olmuştur. Küçük yerel bazlı Anadolu firmalarının çıkarları, temsildeki ağırlıklarından dolayı büyük sanayicilerinin önüne geçmesi ve sanayicilerin savunduğu yeni ekonomik politikalara karşı olmaları, büyük sanayicileri bu örgütün dışında yeni bir örgütlenmeye ittiğini söyleyebiliriz.¹⁹³ 1970’lerin başında TÜSİAD’ın gönüllük esasına dayalı büyük sanayicilerin çatı

¹⁸⁹ Abdi İpekçi’nin Feyyaz Berker ile yaptığı röportaj, **Milliyet Gazetesi**, 23 Ağustos 1971.

¹⁹⁰ Şebnem Gülfidan, **Big Business and The State In Turkey: The Case Of Tüsiad**, 31.

¹⁹¹ Kemal Saybaşı, “Türkiye’de Özel Teşebbüs ve Ekonomi Politikası”, 83.

¹⁹² Bkz: Ayşe Öncü, “Cumhuriyet Döneminde Odalar”; Haluk Alkan, “Türkiye’de İşadamları Örgütleri ve Devlet; Aydın Uğur-Haluk Alkan, “Türkiye’de İşadamları-Devlet ilişkileri Perspektifinden MÜSİAD”.

¹⁹³ Bkz (190), GÜLFİDAN, 33.

örgütü olarak ortaya çıkışı, büyük sermayenin sınıfsal çıkarlarının belirginleşmesine ve gerektiğinde devlet politikalarına karşı bu kesimlerin sesi olmuştur.

İkinci dünya savaşı sonrası dünya ölçeğinde yaşanan ekonomik canlanmanın da etkisi ve ithal ikamesine dayalı birikim rejiminin 70'lerin ortalarına kadar iyi işlemesi sanayiciler dışında da toplumun diğer kesimlerinde refahının görece artışına neden olmuştur. Reel ücretlerin artması bütünlük arz eden işgücü piyasasını olumlu yönde etkilemiştir. İşçi sınıfı içinde her türlü yasal güvenceden yoksun olan merkezi sanayi sisteminin dışında ve ona bağlı olarak çalışan küçük işletmelerin çalışanları bu olumlu havadan en az yararlanan toplumsal kesim olmuştur. Bu kesimlere büyük şehirlerin çeperlerinde yaşayan kesimleri de ekleyebiliriz. Kamu ve özel sektörün istihdam yaratmadaki sınırlılıkları işgücünün başka alanlara kaymasına neden olmuştur. Gecekonuda yaşayan bu kesimlerin çoğunluğu ekonominin enformel alanlarında buldukları marjinal işlerle şehre tutunmaya çalışmışlardır. Bu tutunma çabası toplumsal çatışmayı doğuracak emek-sermaye kutuplaşmasının önünü aldığını söyleyebiliriz.

Toplumun diğer büyük kesimini oluşturan köylüler ise çok partili sisteme geçişle birlikte genel oydan gelen güçleri dolayısı ile siyasal iktidarların ilgisinden gereken payı almışlardır. Nüfus oranı bakımından çoğunlukta olmaları köylüleri etkili bir baskı grubuna dönüştürmüştür. Bundan dolayı tarımsal sübvansiyonlar aracılığı ile köylü, bu bahsettiğimiz toplumsal uzlaşmanın içine dahil edilmiştir. Böylece egemen blokun uzun dönemli çıkarları ile geniş halk kitlelerinin kısa dönemli çıkarları arasında belli bir uzlaşma sağlanmış olmuştur. Bu dengenin, egemen blok aleyhine bozulma ihtimalinin güçlendiği durumlarda, rejim-dışı müdahalelerle durum düzeltilmiştir.¹⁹⁴

1970'lerin ortalarına kadar devlet, işadamları ve işçiler arasında yaşanan sorunsuz balayı ekonominin bozulması ile tepe taklak olmuştur. Artan enflasyon ve ona bağlı olarak 1977'lerden sonra reel ücretlerin düşmesi sol hareketlerin

¹⁹⁴ Bkz. (137), BORATAV, 123.

eylemliklerini artırmalarına neden olmuştur. İşçi grevleri ve yaşanan politik atmosferin etkisi ile toplum, hızla toplumsal uzlaşmadan çıkarak kendini politik bir kutuplaşmanın içinde bulmuştur. Emekçi ve egemen sınıflar arasındaki bölüşüm çekişmesinin derinleştiği bir döneme girilmiştir.

Burjuvazinin en etkili sermaye örgütü olan TÜSİAD'ın hükümet ile olan ilişkilerinin gerginleşmesi, üç saç ayağı üzerine kurulu ithal ikameci birikim rejiminin sonunun geldiğine işaret etmektedir. Dünyada yaşanan ekonomik kriz ve ondan çıkış yolu olarak esnek uzmanlaşmaya dayalı ve dış piyasalarla uyumlu ve ihracata yönelik bir birikim modelinin etkinlik kazanmaya başlaması, eski birikim modelinin ve on bağlı uzlaşmaların terk edilmesi gerekliliğini doğurmuştur. Muhalif kesimlerin baskı altına alınması ve sermayenin ihtiyaçları doğrultusunda düzenin değiştirilmesi hayati bir önem kazanmış ve rayından çıkan toplumsal hayatın tekrar rayını oturtulması askeri bir darbe ile mümkün olmuştur. 12 Eylül 1980 askeri müdahalesi sonrası Türkiye geri dönüşsüz bir biçimde neo-liberal dönem girmiştir.

3.3. 1980–2010: Yeni Dünya Düzeni İçinde Türkiye

Türkiye'nin yakın tarihi üzerine akademi içi ve dışı girişilen analiz denemelerinin birçoğunda temel kırılma noktası olarak 12 Eylül 1980 darbesi gösterilir. Bu seçimin haklı gerekçeleri vardır. Siyasal, ekonomik ve toplumsal alanda birçok kırılma bu dönemde ya ortaya çıkmış ya da var olan çelişkiler daha da derinleşmiştir. Kısaca her üç alanda yaşanan dönüşümlere değinerek 1980 sonrası nasıl bir Türkiye'ye doğru ilerlediğimizi tespit edebiliriz.

Darbe sonrası parlamenter rejimin askıya alınması ve tüm siyasi partilerin kapatılması ile siyasal alan askerlerin kontrolüne geçmiştir. Bu ortamda sadece siyasi partiler değil emek kesiminin solda yer alan örgütü “Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu” (DİSK) da kapatılarak üyeleri kovuşturmaya uğramıştır. Üniversitelerdeki muhalif hocalar da görevlerinde alınarak akademi dışına itilmiştir.

Kısacası egemen bloğu oluşturan askerler ve onların gönüllü ya da “gönülsüz” ortaklarının eliyle topluma yeni bir şekil verilmeye çalışılmıştır. Bu mühendislik girişimi de diğerleri gibi çelişkiler ve sonrası için çözülmesi güç sorun alanları bırakmıştır. Siyasal alanın ve yeni bir birikim rejimine geçişin sorunsuz halli için “yeni bir toplumsal sözleşme” ihtiyacı ile yeni bir anayasa hazırlanmıştır. 12 Eylül Anayasa’sı içeriği ve çizdiği çerçeve içinde oluşturulan kurumsal düzenlemeleri ile toplumu baskılayarak devleti kutsayan bir metindir. Yüksek Öğretim Kurumu (YÖK) ve Milli Güvenlik Kurumu (MGK) gibi yapılar eli ile yeni düzenin ideolojik kodlarının toplumun bütününe nüfuz etmesi sağlanmıştır.

83’ün sonlarına doğru seçimlerin yapılması ile yasaklanan sivil siyasete geri dönülmesinin yolu açılmış oldu. Kural değişmemiş, darbe sonrası gelen hükümet, askerlerin desteğini fazla görmeyen ve kendisine fazla şans verilmeyen Turgut Özal’ın Anavatan Partisi (ANAP) olmuştur. Fakat darbenin kudretli generali Kenan Evren’in cumhurbaşkanı “seçilmesi” ve anayasanın cumhurbaşkanına yürütme, yasam ve yargı üzerinde bazı noktalarda tasarruf hakkı tanınması askerlerin iktidardan öyle kolay uzaklaşmayacaklarının habercisi olmuştur. Bundan dolayı 1980’lerin kültürel iklimi, iki farklı iktidar biçiminin iç içe geçtiği yıllardır. Birincisi baskının, yasağın, devlet şiddetinin çizdiği bir dönem; diğeri ise toplumun daha az tanıdık olduğu bir başka iktidar biçimi, kendini kurumsuzluk olarak sunan, yasaklayıcı değil oluşturucu, kışkırtıcı, içerici bir iktidar.¹⁹⁵ Bir taraftan sol muhalefet ezilirken diğeri taraftan dönemin ruhuna uygun muhalefet biçimleri görece özgür bir ortamda yeşermeye başlamıştır.

Kadın hareketi başta olmak üzere 1980 öncesinin politik ortamında sınıf kimliğinin içinde erimiş gibi gözüken etnik, dinsel vb. “kimlik” hareketleri üzerinden siyasete katılma 80 sonrasında yeni politik söylemi olmaya başlamıştır. Sınıftan kaçış olarak da okuyabileceğimiz bu süreç emek-sermaye çelişkisinin yerine, “farka” odaklanılarak bu çelişkinin üstünün örtülmesi ve marjinalize edilmesi sonucunu doğurmuştur. 1980’lerin sonunda reel sosyalizmin tarih sahnesinden çekilmesi ile

¹⁹⁵ Nurdan Gürbilek, **Vitrinde yaşamak 1980’lerin Kültürel İklimi**, 13.

birlikte bu süreç iyice hız kazanarak, akademiden sanata toplumsal var oluşun her alanında sınıfsal kimlik ve gelecek ütopyaları değer yitimine uğramıştır.

1980'ler sadece Türkiye'de değil dünyada da büyük dönüşümlerin tetikleyicisi olmuştur. Keynesyen paradigmanın terk edilmesi ve refah devleti uygulamalarından geri çekilme, 1970'lerin kriz ortamından çıkış reçetesi olarak karşımıza çıkmaktadır. 1980'lerde Amerika ve İngiltere'de iktidara gelen Reagan/Thatcher tipi iktisadi reformlar merkez ve çevre ülkelerin eskiden farklı bir ekonomik rasyonele göre hareket etmesi zorunluluğunu doğurmuştur. Neo-liberalizm olarak adlandıracağımız bu iktisadi reformların ana gövdesini esnek uzmanlaşmaya dayalı küresel piyasa oluşturmaktadır. Üretimin parçalanması, uluslar arası şirketlerin etkinlik alanlarının genişlemesi, mal ve hizmetlerin küreselleşmesi, ulus-devletin aşınması, paranın küresel hareketi “yeni zamanların” ayırt edici yanlarından bazılarıdır. Emek cephesinden baktığımızda yeni zamanlar bir dizi olumsuzluğun taşıyıcısıdır. Çalışma hayatı yeni teknolojiler tarafından yeniden örgütlenmeye başlamıştır.

Fordizm dönemine ait tam zamanlı istihdam yerini esnek istihdama bırakıyordu. Fordist döneme ait beyaz ve mavi yakalı, vasıflı ve vasıfsız ayırımları muğlaklaşmış ve işgücü içinde daha derin bölünmeler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu noktada Türkiye'de 70 petrol krizinin ardından derinleşen yüksek enflasyon, ödemeler dengesi krizi gibi yapısal problemleri çözmek için ithal ikamesine dayalı iç pazara yönelik büyüme rejiminden çıkarak, dünya ile paralel olarak neo-liberal politikaları yürürlüğe koymaya karar vermiştir.

Neo-libreal iktisadi programın uygulanabilmesi için 1979'da Adalet Partisi tarafından hazırlanan “Yeni İstikrar Programı” darbe sonrası 24 Ocak 1980 yılında yürürlüğe sokularak Türkiye'nin nasıl bir çerçeve içinde büyüyeceği ilan edilmiş oldu. Bu programın temel taşları; devletin üretimdeki yerinin azaltılması, içe dönük sanayileşme modelinden dışa açık büyüme stratejisine geçiş ve yabancı yatırımların

özendirilmesi idi.¹⁹⁶ Bütünleşmiş bir dünya pazarında bir “aktör” olabilmenin ön koşullarından biri olan yapısal düzenlemeler bu program ve askeri müdahale ile mümkün olmuştur.

Ekonominin içindeki egemen bloğun en etkili kanadı sermaye sahiplerinin -ki bu sermayede homojen bir bütünlük içermez- ve hükümetin görüşlerinin örtüşmesi güçlü bir egemen bloğu toplumsal kesimlerin karşısına çıkarmıştır. Zaten 12 Eylül rejiminin ivedilikle gündeme aldığı maddelerden birinin emek piyasasını düzenlemelerle “disiplin altına sokmak” olması, sermaye grupları ile rejim arasında karşılıklı çıkarların korunduğu bir mutabakatın varlığına işaret eder.

İktidardaki Anavatan Partisi bazı yasalar ile yerel ve uluslar arası sermayenin lehine düzenlemelere gitmiştir. “Vergi sisteminin köklü bir biçimde sermaye lehine değiştirilmesi, Türk Parasını Koruma Kanunu’na bağlı yasaların büyük ölçüde kaldırılması, siyasi ve ideolojik suçların amansızca takip edildiği bir dönemde, “ekonomik suça ekonomik ceza” ilkesi arkasına sığınarak ve bir dizi af yasası ile tamamlanarak “kara ekonomi”nin aklanması¹⁹⁷ gibi yasal düzenlemeler, sermayeye daha rahat hareket imkânı doğurmuştur. İşadamları ile hükümet arasında ilişkilerin iş gezileri sayesinde daha da güçlenmiş olması ve işadamlarının ekonomiye yön verenlere doğrudan ulaşma imkânlarını elde etmeleri, 80 öncesinin ekonomik kompozisyon içindeki etkin bir bileşen olan bürokrasinin gücünü yitirmesi sonucunu doğurmuştur.

Devlet-sermaye arasında kurulan bu ortaklık bir bakıma geniş toplumsal kesimlerin hak arama mücadelelerinin önüne güçlü bir set çekmiştir. Daha önceki bölümlerde dile getirdiğimiz bir noktanın tekrar altının çizilmesinde fayda vardır. Devlet-toplum, devlet-sermaye ilişkilerini dışsal bir bakış açısı ile ele almıyoruz. Dışsal bir kavrayış, 1980’lerdeki dönüşümün toplumsal üretim ilişkilerinin çelişkili niteliği ve çelişkilerin sürekliliği noktasında doyurucu bir açıklama

¹⁹⁶ Seçil Paçacı, “Türkiye Ekonomisinin Kaldoryan Birikimli Büyüme Modeli Çerçevesinde İncelenmesi”, 243.

¹⁹⁷ Bkz. (184) BORATAV, 90.

getirememektedir. Aynı zamanda devlet merkezli bu ilişkilerin dışsal olarak kavranması, içsel olarak çelişkili sermaye birikimine ve sınıf mücadelesine gereken önemin üzerine örttüğüdür.¹⁹⁸

Bu noktada “gücü kendinden menkul” bir devlet düşünmek yerine, “gerek sermaye ile emek ve gerekse ve artan ölçüde sermayeler arası çelişkilerin doğrudan yoğunlaştığı”¹⁹⁹ bir alan olarak görmek, devletin sınıf karakteri temelinde ve ilişkisel bir şekilde açıklanması için daha geniş bir perspektif sağlayacaktır. Diğer bir nokta sermayeyi kendi içinde kaynaşmış bir bütün olarak algılamak, sınıf içi farklılaşmaların analize dahil edilmemesi sonucunu doğuracaktır. Korkut Boratav’a göre Türkiye sermayesinin yapısal çözümlemesinde beşli bir gruplaşmadan bahsedilebilir: a) sınai sermaye, b) mali sermaye, c) ticari sermaye, d) dikey holdingler, e) rantiyeler. Bunların alt grupları olarak da büyük/küçük ve orta sermaye ayrımı belli amaçlar için eklenebilir.²⁰⁰ İleride göreceğimiz gibi bu ayrımların yanına bir de ideolojik ve köken olarak merkezi sermayenin dışında kalan, “Anadolu Kaplanları” adı verilen “çevre sermayesi” eklenecektir.

Emek evreni açısından 1980’ler sonun başlangıcının ilk provasıdır. Ufukta görünen ise kitlesel işsizlikle birlikte kalıcı bir konum üretmeyen işgücü piyasasına geçiştir. Reel ücretlerin düşmesi, sürekli artan işgücü fazlası, dönemin sonuna doğru esnek uzmanlaşmaya dayalı üretim tarzının dayattığı “esnek emek” ve taşeronlaşma, işçi sınıfının nesnel koşullarında tamiri imkânsız gerilemeler yaratmıştır. Sendikal hareketlerin de giderek güçsüzleşmesi, işçi sınıfını neo-liberal politikaların saldırganlığı karşısından korunaksız bırakmıştır.

1990’larla birlikte darbenin izlerinin yavaş yavaş silinmesi toplumda kısmi bir rahatlama yaratmıştır. 1989 yerel seçimlerinde Anavatan Partisinin ağır yenilgisi, iktidara karşı oluşan muhalefetin ilk dışa vurumlarından biridir. Arkasında işçi

¹⁹⁸ Ali Rıza Güngen, “1980’ler Türkiye’inde Devletin Yeniden Yapılandırılmasına Dair Yaklaşımlar Üzerine Eleştirel Notlar”, 344

¹⁹⁹ Fuat Ercan, “Türkiye’de Kapitalimin Süreklilik İçinde Değişimi (1980-2004)”, 381.

²⁰⁰ Bkz. (184), BORATAV, 70.

sınıfının 89 Bahar Eylemleri, 1990 ve 1991 yıllarındaki grevler 12 Eylül rejimine karşı baskılanan işi sınıfının toparlanma işaretleri olmuştur. Bu toparlanmaya karşı cevap gecikmemiş, egemen bloğun kamu tarafı özelleştirmeleri hızlandırarak, zorunlu emeklilik uygulamalarına gitmiştir; özel sektör ise yaygın işten çıkarmalar, sendikasılaştırma, üretimin bölünmesi ve taşeronlaşma²⁰¹ ile karşı atağa geçmiştir. Sovyet bloğunun da çözülmesinin eşlik ettiği bu süreç, işçi sınıfının ideolojik alanda da yenilmişlik duygusuna kapılmasına yol açmıştır. Artık işçi sınıfının boşalttığı siyasal alanı 90'ların ruhuna uygun hareketler doldurulmaya başlayacaktır.

1990'lara geçiş ile birlikte toplumun bir "normalleşme" sürecine girdiğini söyleyebiliriz. Darbenin ağırlığının hissedildiği yıllarda "susanlar" kendilerine uygun kanallar bularak konuşmaya başlamışlardır. Artık madun dile gelmiştir ve kendisi adına konuşmak istemektedir. Mahalle aralarında dost sohbetlerinde fısıltıyla dile getirilenler kamusal alana taşınmaya başlamıştır. Bu taşınma işlemine artık sınıf yerine "kimlik" eşlik etmektedir. Bu kimlik tartışmaları toplumun büyük bir kesiminde karşılık bulduğu gibi emek ve sermaye içi farklılaşmaların da bir vechesini oluşturmaya başlamıştır.

Neo-liberalizmin genişleyen atmosferinden ezilen "işçi sınıfı" için başa çıkmak zorunda olduğu yeni bir sorun alanı ortaya çıkmıştır. Sınıfsal kimliğin aşınması ile birlikte yerine yeni bir bilinç olarak işçilerin kökenine vurgu yapan kimlikleri ön plana çıkmaya başlamıştır. Özellikle 90'lar sonrası Kürt siyasal hareketinin güçlenmesi ile birlikte Kürt meselesi mahalli alandan çıkarak ulusa yayılmıştır. Artan şiddet ortamında egemen güçlerin bulunduğu "nihai çözümlerden" biri şiddetin yaşandığı doğu coğrafyasından batı başta olmak üzere şehir merkezlerine "zorunlu göç" olmuştur. Daha önceki göç hareketlerinden farklı olan bu göç, şehir merkezlerinde vasıfsız emek yoğunlaşması yapmış ve emek piyasasındaki rekabeti arttırmıştır. Bu da diğer sosyal ve siyasal süreçlerin etkisi ile işçi sınıfı içinde ayrışmaları körüklemiştir.

²⁰¹ Yıldırım Koç, **Türk Sendikal Hareketi ve Çağdaş Misyonerler**, 40.

Sermaye açısından da benzer bir sürecin varlığına işaret edebiliriz. Merkezi sermaye olarak da adlandırabileceğimiz “İstanbul sermayesi” ideolojik olarak modernleşmenin taşıyıcısı ve üreticisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sermaye yapısı, iç yapılanması açısından farklı “fraksiyonlara” ayrılrsa da kültürel anlamda türdeşlik arz eder.

Sermayenin en etkili örgütü olan TÜSİAD darbe sonrası 90’lar ile kabuk değiştirmeye başladığını söyleyebiliriz. İhracata yönelik bkrim rejimine uygun ve dış aktörlerin ve özellikle Avrupa Birliği’nin etkisi ile toplumda “demokrasinin” geliştirilmesi bağlamında çeşitli raporlar hazırlayarak bir çıkar örgütü ekseninden sivil toplum örgütü gibi harekete ederek politik alanda da bir aktör olma çabası içine girmişlerdir. Fakat 90’lar ile birlikte kendilerine bu sermaye örgütü içinde yeterince yer bulamayan “taşra” sermayesi, Müslüman kimliğini öne çıkaran yeni bir örgütlenmeye giderek “Müstakil İşadamları Derneği”ni (MÜSİAD-farklı bir okumaya göre ‘Müslüman İşadamları Derneği’) kurdular.

Kapitalizmin yeni mekân arayışında ulus altı bölgelerin piyasaya açılması ile terminolojide “Anadolu Kaplanları” olarak yer bulan bu taşra sermayesinin Brecht’in oyununa refere ederek “önlemez bir yükselişe” geçtiğini söyleyebiliriz. Kültürel ve siyasi anlamda cumhuriyetin kurucu felsefesi ile yeterince barışık olmadığı dile getirilen ve egemen blok tarafından ötelendiklerini düşünen bu taşra sermayesi giderek TÜSİAD’ın temsil ettiği merkez sermayeye rakip olmuştur. Bu durumu böyle formüle ederek taşra sermayesinin başarı öyküsünü dar bir girişimcilik başarısına bağlamanın eksik bir değerlendirme olduğunu düşünüyoruz. Şöyle ki, 90’lar siyasi yelpazede de siyasal İslam’ın yükselişe geçtiği bir döneme işaret eder.

94’te yerel belediyelerin birçoğunun tüm ülke genelinde “Refah Partisi” tarafından kazanılması çok bildik bir kuralın, siyasi terminolojide “clientalizm” (aracılık) olarak karşımıza çıkan devlet olanaklarının yandaşlara aktarılması süreci ile birlikte, belediyelerden aldıkları ihalelerin ve daha sonra Refah Partisinin iktidar ortağı olması ile bu alanın daha da genişlemesinin, taşra sermayesinin büyümesinde

öz kaynakları kadar etkili olduğunu düşünmekteyiz. Bu iki sermaye grubunun ideolojide farklılaşmalar da emeğe yaklaşımları konusunda benzer reflekslere sahip olduklarını söyleyebiliriz.

1990’larda “yerel” sermayenin görünür olmaya başlaması bir bakıma 1960’ların ulus ölçeğini hedef alan kalkınma anlayışı düşüncesinin erozyona uğraması ile yakından ilgilidir. Ulus ölçeğinden yerele kayış olarak okuyacağımız bu dönemin kalkınma perspektifinin neo-liberal politikanın fırça darbeleri ile şekillendiğini söyleyebiliriz.

Ulus-devlet paradigmasının aşındığı tezlerinin güçlü bir ideolojik “tutarlılıkla” karşıtlarını akademik dünyanın çeperlerine doğru ittiği günümüz dünyasının dillere pelesenk olmuş sloganı, “küresel düşün, yerel hareket et”tir. Bu slogan bir zamanların negatif anlamlar yüklü “yerel”ni entelektüel düşünüşün ve politikanın yeni arzu nesnesine dönüştürmüştür. Modernizmin tasavvurunda yerelin neye karşılık geldiğini Arif Dirlik çok ustalıkla bir biçimde betimlemiştir. Dirliğe göre, “yerel, ilerlemenin dışında bırakılmış geri kalmış iç yerleşim bölgelerini, kentin devingenliğine, kapitalizmin endüstriyel medeniyetine karşı, kırsal durgunluğu, evrensel bilimsel ussallığa karşı tikel kültürü ve belki daha önemlisi modernliğin bu siyasi şeklini, ulus-devleti, tam olarak anlamada bir engeli temsil eder.”²⁰²

Yerelin, modernist görüş tarafından bu dışlanmışlığı son yirmi yıldır yerel üzerine ortaya çıkan ilginin artması nedeni ile tersine çevrilmiştir. Kapitalizmin yarattığı hayal kırıklığı ve reel sosyalizmin 1989’daki yıkılışı ile sosyalizmin tarih sahnesinden çekilişi, kalkınma sorunları karşısında birçok kişinin dikkatlerini yerele yoğunlaştırmasını sağlamıştır. Modernist ideolojiye getirilen kapsamlı eleştiriler, “yerel”i yeni özgürlük alanları olarak kurgulama eğilimi içine girmişlerdir. Yerelde ortaya çıkan sermaye hareketleri bu bağlamda değerlendirilmiştir. Oysa Dirlik “yerel”e karşı geliştirilen bu yaklaşımlara eleştirel bakmaktadır. Ona göre, yerel yüzde 70 oranında küresel ve yüzde 30 oranında yereldir.

²⁰² Arif Dirlik, “Yerel İçinde Küresel”, 135.

Dünya ekonomisinde eş zamanlı olarak sürmekte olan homojenleşme ve parçalanma beraber var olmaktadır. Üretim ve ekonomik faaliyet (böylece ekonomik kalkınma) ulusun altındaki bölgeleri mesken tutmaya başlarken, bunların yönetimi uluslar-üstü gözetim ve koordinasyon getirmektedir. Diğer bir deyişle, sermayenin gelişimindeki yeni rota, ulusal sınır tanımamakta ve ulusal iktisadi egemenliğin içine zorla girmektedir. Böylece ulusal pazar ve ulusal iktisadi birim kavramları konu dışı bırakılmakta ve ulusal ekonominin içeriden parçalanmasıyla ulusal egemenlik alaşağı edilmektedir.²⁰³

Ulus atlı bölgelerin kapitalizmin yeni mekân arayışlarında önemli bir yere dönüşmesi, yerelin tekrar baştan kurgulanması sorununu doğurmaktadır. Bu noktada egemen ideoloji ulusu es geçerek yerelle yönelmekte ve yerelin vasıfsız ve ucuz emek üzerinden örgütlenen yapısı olumlanmakta ve ideolojik olarak yeni girişimcilik ve akılcılığın yeni simgesine dönüşmektedir. Hatta öyle bir çelişkiye yol açmaktadır ki kapitalizm karşıtı hareketler için “yerel” kurtuluş alanı olarak işaret edilmektedirler.

Arif Dirlik tam bu noktada yerelin nasıl kavranması gerektiğini şu sözleriyle bizlere göstermektedir: “Şu anki görüntüsüyle yerelin, sermayenin dünyayı biçimlendiren güçlerine başvurmaksızın kavranması mümkün değildir; hatta yerelin gerçek anlamda imal edilmesinde değilse bile ona bir ilginin uyanmasında başrolü sermayenin üretim ve pazarlama stratejilerinin oynamış olduğu öne sürülebilir. Artık direniş, mücadele ve alternatif kalkınma anlayışlarının oluşma mekânı olarak herhangi bir üçüncü dünya ülkesinin değil de yerelin ön plana çıkmasının nedeni de budur belki”.²⁰⁴

Kalkınma, gelişmişlik skalasında geride kalanların bir dizi ekonomik ve sosyal tedbirler olarak toplumun geneli için “ortak bir iyi sağlama” hedefi ile birlikte “güç ilişkileri hiyerarşisinde” eşitsizliklerle dolu bir deneyimin de adıdır. Koray R. Yılmaz’ın ulusal kalkınma ve 1980 sonrası küreselleşme bağlamında yaşanan

²⁰³ A.g.m., 144.

²⁰⁴ Arif Dirlik, “Üç Dünya mı, Tek Dünya mı, Yoksa Çok Dünya mı? Çağdaş Kapitalizm Altında Küresel İlişkilerin Yeniden Biçimlenişi”, 240.

yerel/bölgesel kalkınma anlayışına ilişkin şu görüşleri durumu net bir şekilde karakterize etmektedir:

“Nasıl ulusal kalkınma süreci uluslar arası kapitalist sistem ile sermaye donanımı bağlamında bir biçimde eklemleme anlamına geldiyse, yerel/bölgesel kalkınma da küresel kapitalizm ile yerel/bölgesel ölçekte yaşanacak bir eklemleme projesinin değer yüklü karşılığıdır. Nasıl ulusal kalkınma projesi eşitsizlikleri artırıcı ve sermayenin bir bölümünü güçlendiren bir yapıya sahip olmuş ise yerel/bölgesel kalkınma projesi çerçevesinde de bu süreç yerel/bölgesel ölçekte ve sonuçları itibarıyla daha yıkıcı bir biçimde yaşanacaktır... Dolayısıyla kalkınma herkes için ortak iyiyi sağlayacak bir devlet projesi olmanın ötesinde kazananı ve kaybedeni olan sınıfsal bir projedir.”²⁰⁵

Yerelin, kalkınmanın yeni öznesi olarak “keşfedilmesi” fordizm sonrası esnek uzmanlaşmaya dayalı birikim rejimi ile yakından ilgilidir. Ulus-devletin “kamburlarından” kurtulmasının formülü üretimi yerele kaydırarak, yerelin dünya kapitalizmi ile bir şekilde eklemleme ile mümkün görünmektedir. Yerel artık ulus-devletin hantallaşmış merkezi yapısının ve baskıcı politikalarının içine sızmadığı “yeni demokrasi” adacıklarının adresi olmuştur. Bu bağlamda ortaya çıkan rekabetçi bölgesel ekonomiler yaratma hedefindeki ulus-devletin merkezîyetçi paradigmasının dışına çıkan yeni bölgeselleşme, yeniden ölçeklendirme yoluna giderek üretim ve yönetim ölçeği ulus-devletin yerine bölgeleri koymaktadır.²⁰⁶

Neo-liberal politikaların şemsiyesi altında şekillen “yerel”in kalkınma stratejisi “Bölgesel/Yerel Kalkınma Ajansları”nın oluşturulması ile somutlaşmıştır. Bu kalkınma ajanslarının kurulma mantığı yerel ve bölgesel kaynakların, kamu kesimi, sivil toplum ve özel teşebbüslerin işbirliği ile daha “demokratik” bir yapı içinde kullanılmasını içermektedir. Bölgeler arası eşitsizliğin ortadan kaldırılması ve yerel unsurların yönetime katılması ile ademi-i merkezîyetçi bir yönetim anlayışının gerçekleşmesi esaslı kalkınma ajanslarının temel hedefleridir. Bu ilke doğrultusunda kurulmuş olan bu kalkınma ajansları için temel sorun merkezin politikalarından ne kadar bağımsız olduğuna ilişkindir. Başka bir deyişle bu ajanslar yerelleşme vaat

²⁰⁵ Koray R. Yılmaz, “Eleştirel Bir Kalkınma Anlayışına Doğru: Ölçek Sorunu Bağlamında Kalkınmayı Yeniden Düşünmek”, 151. 153.

²⁰⁶ Koray Karasu, “Yeni Bir Tür Merkezileşmenin Aracı Olarak Bölgesel Kalkınma Ajansları”, 27.

ederken merkezi yapının yereldeki gücünü arttırmanın ve muhalif düşüncenin baskılanması aracına dönüşme riski var mıdır?

Koray Karasu, İngiltere’deki bölgesel kalkınma ajanslarını incelediği makalesinde, bu ajansları yeni bir merkezileşmenin aracı olduklarını belirtmiştir. Karasu’ya göre yeni tür merkezileşme biçiminin yapısı şu şekildedir: “Yönetim ve karar süreçlerinde merkezin etkisinin ya da belirleyiciliğinin olduğu, kamu gücü ve ayrıcalıklarına sahip, kamu kaynaklarını kullanan, tüzel kişiliği olan, bütçe ve yönetim usulleri açısından tipik kamu örgütlerine göre çok daha esnek kurallara tabi bağımsız idari otoriteler, bölge kalkınma ajansları, kamu yararı şirketleri ya da kamu-özel ortaklıkları ile birlikte düşünülmelidir.

Saydığımız diğer örgütler gibi yeni tür merkezileşmenin araçlarından biri olarak bölge kalkınma ajansları da, planlama, kaynak dağıtımını ve harcamalar konusunda merkezi yönetime önemli bir esneklik sağlamaktadırlar.”²⁰⁷ Bu yeni merkezileşme yapısı içinde kalkınma ajanslarını, demokratik bir öz yönetim birimleri olarak değil esnekleşen merkezin ulusal ve küresel sermayenin taleplerine cevap vermek için yerelde oluşturduğu kurumsal bir yapı olarak adlandırmanın doğru olacağı kansındayız.

Türkiye’de kalkınma ajansları Avrupa Birliği’nin önerileri doğrultusunda 2006 yılında 5449 sayılı kanun ile kurulmuştur. Bu kanuna göre kalkınma ajanslarının amacı, kamu kesimi, özel kesim ve sivil toplum kuruluşları arasındaki işbirliğini geliştirmek, kaynakların yerinde ve etkin kullanımı sağlamak ve yerel potansiyeli harekete geçirmek suretiyle, bölgesel gelişmeyi hızlandırmak, sürdürülebilirliği sağlamak, bölgeler arası ve bölge içi gelişmişlik farklarını azaltmak şeklinde belirtilmiştir. Bu amaç doğrultusunda yerelin kalkınması “yeni merkezi” devletin siyasallarından biri haline gelmiştir. Özellikle akademiden medyaya popüler bir söylem haline gelen yerel kalkınmanın görünür aktörleri arasında yer alan

²⁰⁷ A.g.m., 30.

kalkınma ajanslarının yerel üzerindeki nüfuzunun bir hegemonik bir yapıya dönüşme riski vardır.

Kuruluş felsefesini ekonomik ve siyasal liberalizmin yaratmış olduğu iklimden alan kalkınma ajanslarının yereldeki herkes için ortak bir refah yaratacağı düşüncesinin ciddi bir şekilde eleştiriye ihtiyacı olduğu kanısındayız. Bu eleştiriye yereldeki aktörler olan devlet, sermaye ve emek üzerinden gerçekleştirebiliriz. Eleştirideki ilk varsayımımız yerel kalkınma siyasetinin emek dışı aktörlerin lehine olacağı şeklindedir. İkinci varsayımımız ise yerelleşmenin merkez siyasetin yeniden üretiminin aracına dönüşebileceği ve yerelde bir tür “dışlayıcı bir demokrasi” yaratacağı yönündedir.

İkinci varsayımdan başlarsak, fordizm sonrası esnek uzmanlaşmaya dayalı birikim rejiminin yereldeki sermaye aktörü küçük ve orta boy işletmelerdir (KOBİ). “Yerel esnafıktan küresel rekabete” varan hareketlilikleri ile popüler dilde “Anadolu Kaplanları” ismi ile adlandırılan bu KOBİ’lerin yerelin sosyal, siyasal ve ekonomik hayatını düzenleyen yapılar olmaya başladıkları birçok çalışma tarafından dile getirilmektedir. Kültürel ve siyasal anlamda ağırlıklı olarak muhafazakâr bir görüntü veren KOBİ’ler, 1990’lar ile birlikte büyük işadamlarının temsil ettiği “merkezi” sermayeye karşı kendi temsil kurumlarını oluşturmaya başlamışlardır.

İlk önce MÜSİAD çatısı altında örgütlenmeye başlayan Anadolu sermayesi daha sonraları her ilde kendi derneklerini kurmaya başlarlar. Bu dönem içinde (1990-2000) İstanbul’da kurulan İŞHAD (İş Hayatı Dayanışma Derneği) kısa sürede 500 üyeye ulaşır ve Anadolu sermayesini de süreçlere katan bir tutum benimser. AKP (Adalet ve Kalkınma Partisi) hükümeti zamanında yapılan kanuni değişiklikle 5 dernekle federasyon, 3 federasyonla da konfederasyon olabilme imkânın ortaya çıkmasıyla, önce Marmara İş Adamları ve Sanayiciler Federasyonu (MARİFED) kurulur, onu ülkenin 7 ayrı bölgesindeki federasyonlar izler. Daha sonra 150

dernekten oluşan 7 federasyon 2005'te bir araya gelerek bir taban hareketi olan Türkiye İş Adamları ve Sanayiciler Konfederasyonu'nu (TUSKON) kurarlar.²⁰⁸

TUSKON hali hazırda Tunceli hariç bütün illerde örgütlenmiş durumdadır. Konfederasyon çatısı altında 150 girişimci derneği, 7 federasyon, 15 bin iş adamı ve iş kadını ile 50 bin şirket bulunmaktadır. TUSKON başkanı Rızanur Meral, Anadolu'da temsil kabiliyeti bakımından en önde gelen bir "sivil toplum" kuruluşu olduklarını vurgulamaktadır.²⁰⁹

Buraya kadar oldukça homojen bir yerel sermaye tablosu çizdiğimizizin farkındayız. Bu saydığımız yapıların dışında yerelin önemi kavrayan büyük sermaye sahipleri kendi sınıf çıkarları doğrultusunda yerel girişimcilerle ilişkiye girmesi 2004 yılında Türk Girişim ve İş Dünyası Konfederasyonu (TÜRKONFED) çatı örgütünü ortaya çıkarmıştır. Günümüzde TÜRKONFED'in 105 dernek ve 10 binden fazla üyesi bulunmaktadır. Bundan dolayı TÜRKONFED'in varlığı, kendi girişimcilerine ilişki ağları yaratma ve dış pazarlara açılma yolunda sağladığı hizmetler yeterli olmasa da yerelde oluşturulan muhafazakâr sermaye homojenleştirmesinin eksikliğine işaret etmektedir.²¹⁰

Yerelde etkin olan MÜSAİD ve TUSKON'un, mevcut AKP hükümeti ile geliştirdikleri ilişkiyel ağlar sayesinde mevcut olan güçlerini Anadolu'nun içlerine kadar yaydıkların söyleyebiliriz. AKP'nin muhafazakâr liberal söylemi ile bu örgütlerin İslami tonu ağır basan yapılarının örtüşmesinin karşılıklı bir siyasi etkileşimin önünü açmıştır. AKP'nin oy tabanına ilişkin yapılan siyasi analizlerde yükselen muhafazakâr Anadolu sermayesinin etkisinin altına çizilmesi bu etkileşimi destekler niteliktedir. Ayrıca bu kurumların ve özellikle TUSKON'un toplantılarına bakanlar düzeyinden katılımların olması siyasi iktidarın ilgisini göstermesi bakımından önemlidir.

²⁰⁸ Zafer Özcan, "Esnafıktan Küresel Rekabete", 41.

²⁰⁹ A.g.m., 41.

²¹⁰ Bkz. (128), BUĞRA – SAVAŞKAN, 107.

TUSKON'un üyelerine dış pazarlarda aktif bir oyuncu olma yolunda yurt dışında kurulan "Türk Okulları" vasıtası ile lojistik destek sağlaması ve içerde iktidar ile kurduğu yakınlık, Anadolu sermayesinin bu örgüt çatısı altında birleşmesinin önünü açan bir etkiye sahiptir. Gülen hareketi tarafından yurt dışında açılan okulların sağladığı hizmeti, 10'dan fazla Afrika ve Orta Doğu ülkesi ile ticaret yapmaya başlayan bir ayakkabı imalatçısı şöyle anlatmaktadır:

"TUSKON'un İstanbul'da Afrika programında tanıştığımız müşteriler oldu. Bir de orda Türk okulları var, okulun başındaki arkadaş birebir tanıdığımız bir arkadaştı. Böyle düşünürseniz Tuskon'un neticesinde gerçekleşti. Araştırmacı: O zaman biraz güven esasına mı dayalı? Zor olmuyor mu o tarz az gelişmiş ülkelerden ödemeleri almak?
-Esas bizim güvendiğimiz hadise okullar. Türk okulları orda bir eğitim müessesesi açmışlar insanı eğitiyorlar, dolayısıyla eğittikleri insanın ailesini de tanıyorlar, iyi kötü ekonomik durumlarını da tanımış oluyorlar, iyi kötü insanların fitratını da tanımış oluyorlar. Yani bu bize biraz şey veriyor ışık veriyor yön veriyor. Aynı zamanda işimize de yarıyor yani"²¹¹

Kısacası "yerelden dünyaya açılmanın yolu bu örgütlerin ülke içi ve dışı ilişki ağlarına dâhil olmaktan geçer" algısının kuvvetli bir temeli vardır. Bu ağın dışında kalmak yereldeki "dışlayıcı demokrasi" anlayışı içinde yer bulamamak anlamına geleceği için, yerelde tutunmanın ön koşulu adlarını zikrettiğimiz "sivil toplum" kuruluşları içinde olmaktan geçer. İşte bu noktada kalkınma ajansları kanununa geri döndüğümüzde devletin yerelde işbirliğine geçeceği özel kesim ve sivil toplumun çerçevesini bu kurumların belirleyeceğini düşünebiliriz.

Diğer bir nokta kalkınma ajanslarının, tabandan başlayan ve merkezin belirleyici olmadığı adem-i merkeziyetçi bir anlayışın gelişmesine katkı sağlayacakları konusunda güçlü bir anlayış vardır. Merkezin nüfuz alanının dışında yerelin demokrasi "vahaları"na dönüşecek bir "kalkınma ajansları" algısı birçok çevre tarafından sıklıkla dile getirilmektedir. Oysa "İstanbul Kalkınma Ajansı" yönetim kurulu seçimlerinin, "Kalkınma Ajansının Ruhu Bu Değil"²¹² başlıklı gazete haberi, uygulamada nasıl bir demokrasi olacağı konusunda ciddi şüphelerin altını

²¹¹ Selçuk Uygur, *The Infulence of Religion Work Etchic Values: The Case of Islam and Turksih SME Ower-Mangers*, 165.

²¹² Serpil Yılmaz, "Kalkınma Ajansının Ruhu Bu Değil", *Deniz Ticaret Gazetesi*, 25 Aralık 2008.

çizmektedir. Habere göre, ajansın 5 doğal üyesi (ki tek ilden oluşan bölgelerde Vali, Belediye Başkanı, Sanayi Odası Başkanı, Ticaret Odası Başkanı ve İl Genel Meclisi Başkanı ajansın doğal üyelerini oluşturur ve 3 üye en fazla 100 üyeden oluşan ‘kalkınma kurulu’ arasından seçilir. Yönetim kurulu kalkınma ajansının karar organını oluşturmaktadır)²¹³ dışında yapılan seçimlere, TÜRKONFED’in kalkınma kuruluna davet edilmemesi ve davet edilen sivil toplum kuruluşlarının çoğunlukla da TUSKON üyesi olması nedeni ile seçimlerin sonunda MÜSİAD başkanı, TUSKON başkanı ve “Türkiye İhracatçılar Birliği” (TİM) başkanının seçilmesine itirazlar gelmiştir. Seçilen isimlerin AKP hükümetine yakın isimler oluşu kalkınma ajansının içine “merkezi sızma” olarak değerlendirilebilir.

Yerelde ise, yukarıda belirttiğimiz örgüsel yapıdan ötürü seçim sonuçlarında hükümete yakın “sivil toplum” üyelerinin kalkınma ajansları yönetimine girme “şansları” bir hayli fazladır. Bundan dolayı ikinci varsayımımızın yerelde gerçekleşme oranı yüksek görünmektedir. Aslında bu durum, yerelde bir önceki kuşağın dışlanmışlarının merkez ile yakınlaşması sonucunda farklı bir dışlama ilişkisi doğuracak türdendir. Türk siyasal ve sosyal hayatının en popüler kavramsallaştırması olan “merkez-çevre” ikiliğinin negatif değerlerle yüklü “çevresi” yerelin “merkezi” konumuna yükselerek muhaliflerini çeperlere iterek yeni tür bir iktidar ilişkisinin yerelde doğmasına yol açacağını söyleyebiliriz. Anadolu sermayesinin ekonomik anlamda ülke geleni için oluşturduğu katma değer oranından çok yaratmış olduğu başarı “halesi”nin etkisi bir noktada kalkınma ajansları sayesinde yeniden üretilmektedir.

Kalkınma ajansları, yereldeki yapının şekillenmesinde özellikle Avrupa Birliği (AB) fonlarından elde edilen kaynakları hibeler yoluyla kullanmaya çalışırken, diğer taraftan alt yapı çalışmalarına hız vererek uluslar arası sermaye için yerelin bir çekim merkezine dönüştürme amacını güderler. Zamanın ruhunun rekabetçi havası kalkınma ajanslarının da anlam dünyasını belirlemiştir. Yerelin, sermaye için çekici kılınması sadece bir alt yapı sorunu değildir.

²¹³ “Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu, Koordinasyonu ve Görevleri Hakkında Kanun”, 26074 Sayılı Resmi Gazete, 08 Şubat 2006.

Sermayenin arzulanacağı emek evreninin kendi çıkarları doğrultusunda yeniden düzenlenmesidir. Vasıfsız ve her türlü sendikal haklarından arındırılmış ucuz bir iş gücü piyasasının varlığı sermaye için belki de alt yapı sorunundan daha öncelikli bir konudur. Bu bizi birinci varsayımımıza götürür. Emeğin baskılanması sorununu sadece kalkınma ajanslarının sırtına yüklemek eksik bir değerlendirme olacaktır. Bunu ancak büyük resme bakarak anlayabiliriz. Zaten bu doktora tezinin sınırları içinde bu anlama çabasının izlerini görebilirsiniz.

Kısacası Koray Karsu'nun kalkınma ajanslarını yeni bir merkezileşme aracı olarak görmesi, Yılmaz'ın ulusal kalkınmayı ve bölgesel/yerel kalkınmayı kazananı ve kaybedeni olan bir sınıfsal proje olarak tanımlaması bizce de yerinde ve akademik ilgiye muhtaç değerlendirmelerdir. Bizim bu yaklaşımlara katkımız kalkınma ajanslarının yerelde “dışlayıcı bir demokrasi” yaratma potansiyeli olduğu yönündedir.

Bu bağlam içinde Arif Dirlik'in düşüncesine geri dönersek, günümüz dünyasının ulusu es geçerek yerelde geliştirmeye çalıştığı ya da kapitalizmin yeniden üreten mekânlar olarak kurguladığı “yerel”, bir noktada yeni siyasetin ve alternatif direniş mücadelelerinin mekânı olurken diğer taraftan bir manipülasyon ve demokrasi yerine tahakküm ilişkilerinin başka boyutlarda karşımıza çıktığı mekânlara dönüşmektedir. Güçlü taşra eşrafının yeni dönemde “Anadolu Kaplanları”na dönen yapısının yerelde oluşturmaya çalıştığı “ortak mutluluk hedefleyen demokrasi anlayışlarının” ne tür bir mecraya kayacağı konusunda, yerelde kurulmasına rağmen “Anadolu Kaplanları”ndan farklı olarak büyük sermayenin bir üyesi olan, Çan Seramik Fabrikası örneğine bakmak kanımca yeterli olacaktır.

Yeni zamanların kalkınma anlayışının yerele kayması ile birlikte mücadele alanının ölçeğinin değiştiğini söyleyebiliriz. Özellikle büyük sermayenin ilgisinden yoksun kalan yerel mekânın, dönemin atmosferine uygun olarak ekonomik ve siyasal olarak “çevresel” güçlerin önderliğinde yeniden şekillendiğini söyleyebiliriz. 2002

seçimlerinde, kapanan Fazilet Partisi'nden ayrılan yenilikçi kanat AKP'nin tek başına iktidara gelmesi ile ideolojik bağlantıları açısından örtüşen yukarıda bahsettiğimiz yeni sermaye örgütleri yerelde güçlü olmaya başlamışlardır. Ekonomi büyürken ve sermaye içinde iktidarın “Palto”sundan yeni zenginler çıkarken kaybeden yine emek kesimi ve köylüler olmuştur.

Kamu çalışanlarının ayrıcalıklı konumu 2000'lerle birlikte özelleştirmelerin hız kazanması ile gerilemiştir. Taşeronlaşma artık istisnadan çıkmış ve çalışma ilişkilerinin bir bileşeni haline gelmiştir. Taşerona çalışmak sıradanlaşarak tam istihdama dayalı emek biçimi tarih sahnesinden çekilme sinyalleri vermektedir. Tarım sektörünün ağırlığının azalması ile birlikte hizmetler sektörünün büyümesi istihdam açısından vasıfsız kadın emeğinin işgücü kompozisyonu içindeki şansını arttırmaktadır. Geleceğe dönük projeksiyon tutuğumuzda yakın geleceğin “evine ekmeğe götüren erkek modelinde” ciddi bir erozyona sahne olacağını söyleyebiliriz. Belki de ileriki bir zaman diliminde neolitik devrim öncesinin “anayanlı” iktidarı “erkeğin aşınması” olarak okuyacağımız bu sürecin sonunda ortaya çıkacaktır.

Buraya kadar olan kısımda genel hatları ile Türkiye'nin tarihsel bir yelpaze içinde geçirdiği dönüşümün izlerini kronolojik bir anlatıyla yakalamaya çalıştık. Bu kronoloji içinde belli tarih ve dönemlere gönderme yaparak dönüşümün görünen kısmının arkasındakileri gösterme yoluna gittiğimizi söyleyebiliriz. Tek parti dönemi ile başlayan devletin etkin olduğu sanayileşme eksenli kalkınma projesi, 1950'de daha liberal bir rota takip ederken, 1960-80 arası planlı kalkınma ve ithal ikamesine dayalı büyüme stratejisi ile tekrar devletçi bir karaktere bürünmüştür. 1980 sonrası ise ihracata dönük büyüme anlayışı, devletin etkinliğinin azaltılması ve sanayi üzerinden kalkınmanın önem kaybetmesi ile birlikte yerel mekânı içine alan bölgesel kalkınma anlayışı ile küresel piyasalara dahil olma ile özetlenebilir. Türkiye'nin yaşadığı dönüşümü belki de bu doktora tezinin sınırlarını aşan derede ayrıntılı anlatmamızın nedeni saha çalışmamızın konusu olan fabrika üzerinden kırsal yapının değişimine tarihsel sosyolojik bir alt yapı oluşturma itkisiydi. Bundan sonraki

bölümlerde sözlü tarih tekniği ile topladığımız saha verilerini değerlendirmeyi planlıyoruz.

4. ÇAN İLÇESİNİN KURULUŞU, SERAMİK FABRİKASININ AÇILIŞI VE KASABAYA GÖÇ

Türkiye'nin batısında yer alan Çanakkale iline bağlı Çan ilçesinin sanayileşme süreci, özel sektörün taşranın dönüşümünde aktör olarak yer aldığı bir deneyime işaret etmektedir. Anadolu'nun diğer kasabaları ile karşılaştırıldığında belki de benzer bir büyüme rotası izleyecek olan Çan, Seramik Fabrikasının kurulması ile birlikte bu rotadan sapmıştır. İlçe olduktan sonra 1500'lerde olan nüfusu sürekli artarak 30 binlere kadar ulaşmıştır. Seramik Fabrikasının etkisi ile oluşan emek piyasası Çan'ı göçün merkezi yaparak, hareketli bir kasabaya dönüştürmüştür. Bundan dolayı Çan, Anadolu'nun sanayinin gelmesi ile büyüyen kasabalarından biri haline gelmiştir. Biz de bu bölümde 1960'lara kadar olan bu dönüşümü anlatmaya amaçlamaktayız.

4.1. Kuruluşundan 1945'e Kadar Çan

Çan'ın kuruluşu hakkında elimizde kesin veriler yok. İlçe sınırları içinde antik kalıntıların bulunması bu bölgenin tarihini eski zamanlara kadar götürmektedir. Etili köyü yakınlarındaki Antik Kallikolone Kentinin üç tanrıça arasında güzellik yarışması yapılan yer olduğu söylenmektedir. Homeros da Ares'in Troyalıları bu tepeden saldırtığını yazar. Roma döneminde Sergis adıyla bilinen yöre, 14. Yüzyılda Osmanlı topraklarına katılmıştır.

1071 Malazgirt savaşı ile birlikte Anadolu'ya Türk akınları hızlanmaya başlamıştır. 1081 yılında Süleyman Şah'ın komutasındaki Selçuklular Çanakkale boğazına kadar gelmiş ve bölge Çaka Bey'in hâkimiyeti altına girmiştir. Bundan sonra bu bölge sırasıyla Karesi Beyliği (1303-1348) ve 14. Yüzyılda Osmanlı egemenliği altına girmiştir. Bölge Biga adıyla Anadolu Beylerbeyliğine bağlı bir sancak olarak geçer (1520). Tapu Kadastro genel müdürlüğündeki 1574 tarihli tahrir defterine göre Çan Biga sancağına bağlı bir kazadır. Faruk Sümer de XVI. Yüzyılda

Çan'ın Biga sancağına bağlı kaza olduğunu belirtmiştir.²¹⁴ Ayrıca Mahkeme_i Şeriye sicillerinden alınan bilgiler göre 1569 yılında yazılan bir fermada avcı başı tayinlerinde Çan kadılığından bahsetmektedir. Buradan hareketle Çan isminin 16. yüzyıldan beri bölgeyi adlandırmak için kullanıldığını söyleyebiliriz. 19. yüzyıl ait bir tapu senedinde²¹⁵ Çan ismin aynen geçmesi isim değişikliğine uğramadan isminin günümüze kadar geldiğine işaret eder. Çan ilçesinde gerçekleştirdiğimiz sözlü tarih çalışmalarında bu yöreye neden Çan denildiğine dair iki farklı anlatı bulunmaktadır. Görüştüğümüz kişilerin biri hariç hepsinin hafızasında Çan'ın ismine ilişkin şunlar vardır:

“Çan'ın duyduğumuza göre sisli yöre burası. Siste hayvanlarını kaybetmemek için boyunlarına çan takıyormuşlar. Yani görmüyor ya 50 metre öbür tarafını göremezsin. Çok sis vardı şimdi biraz azaldı. Bu sisten dolayı hayvanlarını bulamıyorlarmış hayvan sahipleri. Çan ordan dolayı boyunlarına takılan çan sesiyle duyuyorlarmış. Sonrada Pazar oluşmuş burada merkezde daha ilçe olmadan önce. Pazar köy diye duyuyoruz ismini eskilerden. Çan Pazar köy ondan sonra Çan adını almış.²¹⁶şimdi diye verecem. İtalya'da bir araba bir gemi çan sarmış adam. Çan koyunlar hayvanlar develer oradan Ezine'ye durdurmuş oradan develerle buralar da hayvanlarla geçiniyorlar. En fazla bu köyde satılmış Çan. ormanın içinde bu hayvanın neyle gezdiğini bu Çan'la bilirisin. nereye gidiyon Çan pazarına gidiyorum, nereye gidiyon Çan pazarına gidiyorum çan alaca çoban. Öyle öyle burasına çan pazarı demişler. Burada çünkü çok fazla satılmış çan. Adam gelmiş 5-10 deve yükü çan yığmış develeyen eskiden nakliye mi var canım.”²¹⁷

²¹⁴ Faruk Sümer'in **Oğuzlar** , 405, 423, 424, 425). Bu kitapta, 16. yüzyılda Anadolu'da Oğuz boylarına ait yer adları ve vergi nüfuslarını içeren tahriri defterlerinde Çan adı Biga sancağına ait bir kaza ismi olarak geçmektedir. Bu tahriri defterlerine göre Çan'ın vergi nüfusu boy adlarına göre şöyledir. Boyun Adı Kayı vasfı köy sancağı Biga Kazası Çan vergi nüfusu, 6.(s. 405). Boyun adı İğdir vasfı köy Sancağı Biga Kazası Çan vergi nüfusu, 26. (s. 423). Boyun adı Büğdüz vasfı köy sancağı Biga Kazası Çan vergi nüfusu 26. (s. 424). Boyun adı Kınık vasfı köy Sancağı Biga Kazası Çan vergi nüfusu, 9. (s. 425).

²¹⁵ “Sebebi Tasdir Tevfii Humayun Oldurki: Defteri Haneyi Hakaniye vurut eden zirde numruları ilmuhaber cedvelinden müsteban olduğu veçhile Biga sancağının ÇAN kazasının Durali Karyesi Havutlar Bostan Yerinde tarafları dere ve tepe ve tariki ev ve mezarlık ile mahdut tahminen bir buçuk kile tohum istiap eder tarlayı Berber Halil'in Hasan on seneden beri ve senedi olmayarak bilniza zabt ve tasarruf etmiş olduğu Tebeyyün ederek hakkı kararı sabit olmağla beher sene aşarı şeriyesini memuruna eda eylemek üzere kemakan intikaline izin verilmiş olduğunu müşhir işbu sened İta Kılındı. 9- Rebiülahir-1290.(miladi 1874)” Arap harflerinde Türkçeleştiren Emekli Belediye Muhasibi Ali Tümer. Evrakı yayınlayan Ali Aydın emekli halk eğitim müdürü.

²¹⁶ M.G. ile 02.04.2010 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır.

²¹⁷ E.A. ile 29.03.2010 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 80).

Çan'ın eski yerli ailelerinden birine mensup olan Hamdiye Mutlu ise eski kuşakları referans göstererek Çan isminin kökenine ilişkin farklı bir hikayeden bahseder:

“Valla benim babaannemlerin, anneannemlerin anlattığına göre koca konak tepesinde bir konak varmış. Bir de karşıda karşı yakada kabile gibi küçük bir şey oturuyormuş. Bu iki kabile birbiriyle Çanlarla haberleşiyorlarmış. Büyük çanlarla. Bu babaannemler falan çocukken o koca konağa çıkıp hatta konak benim çocukluğumda bile vardı. Böyle hamam taşları kurnaları falan vardı. Biz bile gitmiştik. O zaman büyük bir çan toprağın yarısı meydandaymış babaannemlerin zamanında. Bir gecede çalınmış o çan. Çanla haberleşirlermiş. Karşıdaki buradakine vezir denirmiş. Koca konaktakine. Karşıdakine bilmiyorum. Annemler buradan geldiğini söylerlerdi isminin.”²¹⁸

Çan Belediyesinden elde ettiğimiz bir rapor kısmen Hamdiye Mutlu'nun bahsettiği vezire ilişkin bilgiler içerse de Çan ismine yönelik bir üçüncü anlatıdan bahseder:

“Çan'ın en eski derebeyi Hacı Emin Ağa'dır. O zamanlarda Bayramiç'in derebeyi Hadım oğludur. Bayramiç derebeyi avlanmak için Çan'a gelirmiş. Çünkü çevrede avlanacak başka yer yokmuş. Bayramiç ile Çan arasında ananevi varmış. Bir gün Hadım oğlu buraya avlanmaya gelir. Küçük bir yavru geyik bulur. Yavru geyiği her ava gelişinde boynuna çan takarak salıverirmiş. Çanlılarda 'çanlı geyik geliyor' diye bağırıyorlarmış. Çan'ın ismi buradan kalmış.”

Bu bölgenin iskanı uzun yıllar devam etmiştir. XIX. yüzyılda Çan'ın içinde bulunduğu Karesi ve Hüdevendigâr vilayetlerinin iskân işleri ile Anadolu sağ kol müfettişi Ahmet Vefik Paşa ilgilenmiştir (1862-1864). Türklerin zamanla batıdaki uç noktalara kadar ilerleyip yerleşmesiyle bölgeye gelen konar-göçerler Bursa, Kütahya ile Ezine, Bayramiç üzerinden gelerek yerleşmişlerdir.

Ezine, Bayramiç, Edremit yörelerinde kışlağa göçerler yazları Çan kazasının batı ve güney bölgelerinde yine Bursa, İnegöl civarlarında kışlayan Yörükler de yazları kaza topraklarında yaylamakta idiler. Konar-göçerler zamanla yöreye yerleşmişlerdi. Bu iskân olayı 19. Yüzyılın sonuna kadar devam etmiştir. Çan ve

²¹⁸ Hamdiye Mutlu ile 05.04.2010 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Kadın, 62)

civarında ki iskânı etkileyen ikinci faktör 1877–78 Osmanlı-Rus Savaşı (halk dilinde 93 harbi olarak geçer) sonrası yaşanan Balkan Göçleridir.

Konumuzun kapsamı açısından Osmanlı dönemi nüfus ve iskân hareketinin ayrıntılarına girmesek de durumun anlaşılması için birkaç noktanın altına çizmenin faydalı olacağı inancındayız. Osmanlı imparatorluğu tarihine baktığımızda iki farklı nüfus hareketi ile karşılaşırız. Birincisi, konar-göçer grupların fethedilen toprakların kolonizasyonu için dışa dönük bir nüfus hareketi, ikincisi ise, 1683 Viyana yenilgisi ile özellikle Rusya'nın rakip olarak ortaya çıkması sonrası yaşanan içe dönük nüfus hareketi.²¹⁹

19.yy'da Osmanlı ve Rusya arasında yaşanan mücadele nüfus hareketlerini içeriye dönük olarak hızlandırmıştır. Özellikle Balkanlar ve Kafkasya'dan kitleler halinde göçler yaşanmıştır. Osmanlı merkez bürokrasisi sanılanın aksine bu göçleri teşvik etmiştir. Çünkü dönemin dış politik ideolojisini ümmetçilik fikri etrafında şekillenmekteydi. Gelen göçerlerin Müslüman olması Anadolu'nun Müslüman sayısının artırılmasında kritik bir rol oynamıştır. Göçerlerin sayınsa baktığımızda Fuat Dündar bu sayıların bazı çalışmalarda abartıldığını belirtmek birlikte, “Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi” (AMMU) Müdür Hamdi Bey'in Meclis-i Mebusan'da 24 Mart 1918 tarihli konuşmasından aktardığı rakamlar şu şekildedir:

“93 Harbi'nden (1878'den) beri göç edenlerin sayısını 854.870, 1908'den beri göç edenleri 450.00 ve şark mültecilerini de 1,5 milyondur. 1908'den beri göç edenler nitelemesiyle aslında Balkanlar'dan gelen muhacirler kastedilmiş olup 1912 Balkan savaşı sonrası göç eden nüfus ise, 270-300 bin arası hesaplanabilir”.²²⁰

Bu göçlerin açtığı en önemli sonuçlardan biri de, Anadolu'nun bazı bölgelerinin karışık bir halklar topluluğu şekline dönüştüğüdür. 1912 'de Biga (Çan'ın da bağlı bulunduğu sancak) nüfusu bu durumu çok iyi bir şekilde özetlemektedir: 16.122 yerli (Müslüman, Rum, Ermeni ve Yahudi), 34.542 Balkan

²¹⁹ Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*, 41.

²²⁰ A.g.k., 49.

muhammedî, 5.782 Kafkasyalı, 572 Komuk, 737 Boşnak, 5.952 Pomak, 297 Tatar ve 153 Gürcü, mukimle toplam 64.157'dir. Oysa aynı Biga için, 1914 resmi verileri 65.242 Müslüman, 2.243 Rum, 409 Ermeni ve 103 Yahudi rakamlarını tespit etmektedir.²²¹ Aslında bu veriler üzerinden yorum yaparsak, 2 yıllık bir zaman dilimi içerisinde Müslüman ahalinin sınıflandırılması kökensele aidiyetten dine geçmiş ve yerli olarak adlandırılan gayri müslimler “yerli” sıfatından çıkarılmıştır.

İlhan Tekeli 1877–78 Osmanlı Rus savaşından sonra anayurda doğru yaklaşık 1,5 milyon kişinin göç ettiğini söyler. Balkan savaşları sonrasında da göç hareketi devam etmiştir.²²² Bu göç hareketleri yeni örgütlenmelerin kurulması sonucunu doğurmuştur. 1914 yılında “Aşair ve Muhacirin Müdiriyet-i Umumisi” kurulmuştur.

Bu komisyon gelenlerin nasıl ve nerde iskân edileceğine ilişkin kararların alınmasında etkili olmuştur. Kimi zaman gelenlerin alıştıkları iklim koşullarına uygun yerlere yerleşmesine izin verilirken, kimi zaman da asgari kaygılar yüzünden sınır bölgelerine tampon bölge oluşturacak biçimde iskân edilmişlerdir. Bu göçlerin önemli toplumsal sonuçları olmuştur. Anadolu’da Müslüman nüfusu artmıştır. Ayrıca Rumeli’den gelen bu göçmenlerin tarımsal teknoloji bakımından Anadolu’dan daha gelişmiş olduğu ve yeni teknolojiler getirdiği bilinmektedir.²²³ Bu göç serüvenini Çan’da yaşayan muhacir bir aileye mensup H.A.’dan dinleyebiliriz:

“Bulgaristan’dan ilk göç ettiklerinden Trakya’ya yerleşmişler. Fakat o dönem Trakya bataklık olduğu için sıtma hastalığında biliyorsunuz o gün için büyük dert sıkıntı sıtmadan çok büyük rahatsızlık duymuşlar kırılmaya başlamışlar ve ondan sonra tekrar o dönemin yönetiminden kendilerine yeni bir yer göstermesini istemişler onlarda bu Çanakkale bölgesini gösterdikleri için Gelibolu’dan bu tarafa geçerek kendilerine yerleşecek yer aramışlar ilk defa şuanda Hacılar, bozguç, bostandere köyü arasında olan kıraç denilen bir mevki vardır o bir tepedir biraz yüksekçe bu tepeye yerleşmişler. Fakat yeterli su olmadığı için susuzluktan mecburen şimdi ana yolun kenarındaki yere gelip köylerini kurmuşlar. Hacılar köyü bir göçmen köyüdür. İsmi nerden geliyor, daha köy kurulmadan önce köyün altında şuan anayolun geçtiği yerde piknik alanı olarak kullanılan çınarlıklar vardır. Çok eski anıt çınarlardır bunlar o zaman hacı kabileleri işte atlarla eşeklerle veya develerle hacca gidip dönüyorlar gidip dönerken bu çınarlıkta konakladıkları için köyün ismi hacılar olarak kalıyor ve

²²¹ A.g.k., 50.

²²² İlhan Tekeli, “Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskan Sorunu”, 56.

²²³ A.g.m., 57.

hacılar günümüze kadar geliyor... Razgard. O bölgeden gelme. Mesela bozguç köyü de öyledir. hayır hayır çok değişik yerlerden gelenler var. deliormandan gelenler var mesela daha değişik yerlerden... onlar daha çok bizim Pomak köyleri dediğimiz şeyler veya Pomak olmayıp asmalı köyü gibi dikmen köyü gibi Pomakça bilmeyen Türkçe konuşan köyler. Bunlar yüksek kesimlerde yaşayan hayvancılıkla uğraşan hani bizim Anadolu'da toroslarda yaşayan Türkmen, Yörükler dediğimiz insanların hayat tarzına yakın hayat yaşayan köyler. Ama bunlar bir defada gelmiyorlar. Yani çeşitli zamanlarda peyder pey yani o savaşın sürecine veya o yaşadıkların bölgenin Bulgar çetelerinin baskılarına veya mezalimlerine veya Rus ordularının etkilerine göre işte toplayıp tasını tarağını buraya göç ediyorlar ve yerleşiyorlar.”²²⁴

Bu göçler ve yukarda belirttiğimiz iskân politikası sonucunda Çan bugünkü demografik durumuna kavuşmuştur²²⁵. Cumhuriyet döneminde, Kurtuluş Savaşı sıralarında 1921'de Yunan işgaline ve ağır bir yıkıma uğrayan Çan, işgalden 23 Eylül 1922 de kurtulmuştur.²²⁶ 1 Ağustos 1945'de çıkarılan bir yasa ile Biga ilçesinden ayrılmış, önceleri Bayramiç ilçesine bağlı olan Etili bucağı ile bugünkü Çan ilçesi oluşturulmuş ve daha sonra Çanakkale iline bağlanmıştır.

4.2. 1945 Sonrası Çan

İlçe olduktan sonra Çan'ı kaderi hızlı bir şekilde değişmeye başlamıştır. Bu değişimi sağlayan ne Çanakkale-Balıkesir yolunun Çan'dan geçiyor olması ne de çevre köylerden gelen köylülerin Pazar ihtiyaçlarını karşılayan bir yer olmasından kaynaklanıyor. Bu değişimin asıl unsuru kömür ocaklarının ve buna bağlı olarak

²²⁴ H.A. ile 04.04.2010 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 51).

²²⁵ Çan ve köylerinde 2005 yılında Yard. Doç. Şebnem Gülfidan başkanlığında gerçekleştirdiğimiz sözlü tarih çalışması sırasında demografik durumu yakından görme fırsatımız oldu. Köylerde yaptığımız çalışma esnasında köylülerin kendilerini tanımlarken Müslümanlıktan ziyade kökenlerine vurgu yapmaları dikkatimizi çekmişti. kendilerini tanımlarken Manav, Yörük, Muhacir, Pomak, Çıtak gibi isimler kullanıyorlardı. Önceleri bu isimlerin kökensel olarak neye karşılık geldiğini konusunda kafa karışıklığı yaşadık. Ama daha sonra yaşlı bir amcanın'hepimiz Yörük idik önce toprağa yerleşenlere Manav (yerli) diyoruz. Pomak, Çıtak ve Muhacirler de 93 harbi sonrası buralara yerleşen “Türkler” dir demesi kafa karışıklığının giderilmesinde büyük etkisi olmuştur. Fakat amcanın bu nüfusu homojen bir yapıya (Türk ve Müslüman) indirgemesine rağmen köylüler kendi aralarında konuşurken bu ayrımlara vurgu yapıyordu. Ötekinin üzerinin üzerinden kimlik oluşturmada bu ayrımlar ön plana çıkıyordu. Şöyle ki Pomaklar kendilerini “çalışkan”, manavlar kendilerini daha medeni, Muhacirler ise sabanı bile bu bölgeye kendilerinin getirdiklerini söylüyorlardı. Yörükler ise merkezden uzak “dağlı”lardı.

²²⁶ GenelKurmaya Başkanlığı tarafından Çan Belediye Başkanlığına gönderilen 22 Mayıs 1989 tarihli ATASE Başkanlığı arşivinde yapılan araştırma sonucunda Çan'ın kurtuluş tarihi 23 Eylül 1922 olarak tespit edilmiştir.

1957 yılında seramik fabrikasının temelini atılması olmuştur. Aslında Çan 45 öncesi dönemde civar köylerin ihtiyaçlarını karşılamak için ziyaret ettikleri ve bu sayede çok az miktarda da olsa nakit para akışının olduğu bir kasaba görünümündedir. Çan'da yaptığımız saha çalışması sırasında Cumhuriyet Mahallesi Muhtarlığı'nın duvarında asılı bulunan 7 Mart 1938 tarihli o zamanın Pazar köy muhtarı İlyas Sayar'a ait el ilanı bu durumu çok iyi bir şekilde özetlemektedir:

“ÇAN PAZARINDA PAZAR KURULACAK

7 Mart 938 tarihinden itibaren haftanın her pazartesi günlerinde her nevi, hayvan ve emtiai ticariye için Pazar kurulacaktır. Teşrif edeceklerin herhalde memnun dönecekleri şüphesizdir.”

Belki de bu tarihsel geçmişten gelen deneyim, kasabanın dönüşümünde ihtiyaç duyulan zihinsel birikimin ortaya çıkmasını sağlamıştır. 1945’li yıllar Türkiye ve dünya için bir devrin sonuna işaret eder. 2. cihan harbi son bulmuştur. Eskiye ait ne varsa temize çekilmekte ve dönüşüm sancıları yaşanmaktadır. Türkiye özelinden baktığımız zaman savaşın ağır koşullarının yaratmış olduğu olumsuz havanın etkisi kırılacak gibidir. Bu ağır koşulları Çan’da yaşayan bir kasabalının gözünden şöyle aktarabiliriz:

“Şimdi muhacir köylerinin bir özelliği vardır her evin en az 6 çocuğu vardır. Çok yüksek bir doğum oranı vardır muhacir köylerinde. Bu işte Bulgaristan’da yaşadıkları sıkıntının kaynağı bir, hani gittiğimiz yerde en büyük güç insan gücü ezilmeyelim çevre köyler tarafından bir korunma psikolojisi bu. İki, o zaman en fazla ihtiyaç tarlada çalışacak hayvana bakacak insana ihtiyaç var. bunun için çocuk sayısı fazla. Üç, o dönemin şartlarında yol vergisi var altı çocuğu olan yol vergisinden çıktığı için yol vergisi ödememek için altı çocuk yapıyorlar. O zamanki hükümetin verdiği bir karar. 1940’larda. Her haneye kesiliyor yok vergisi. Şimdi bu yol vergisinden kurtulmanın tek yolu altı tane çocuğun olacak. Hatta yol vergisini ödemediği için bizzat gidip yollarda çalışanların hikâyeleri hala anlatılır. Yani vergiyi ödeyemediği için kazma küreğini alıp aylarca yani gidip yol yapmış bu insanlar. Şimdi bunun siyasi sonuçlarına girmeyelim. Hakikaten bugün hala işte başbakan falan çıkıp anlatıyor işte Menderes dönemlerine atıfta falan bulunuyor ama tabi yani bunun gerçek şeyi de var payı falan da var. şöyle var zaten yoksulluk ve 2. dünya savaşının getirdiği yıkım ayrı bişey bir de ağır vergiler hakikaten çok şey yapmış fakirleştirmiş insanları. Mesela eskiden tahsildar gelirmiş köye köyün bütün keçi koyun ne varsa bütün hayvanları toplanmış köy meydanına işte tahsildar gelip oradan hayvanlardan vergileri toplar alır götürmüş. Şimdi bu insanlar 2ç dünya savaşının ardından bir kıtlığın içinden gelmişler bu vergiler aşırı derecede bunları sıkışmış. Hatta mesela ben anneannem anlatırdı ayırık otunu bilir misiniz buğday bulamadıkları

için arpa da bulamazlarsa o ayrıık otlarını söker onların köklerinden öğüterek un yapıp ekmek yaparlarmış. Arpa ekmeği dahi yok bak düşün. Yani o çok zor bir dönem olmuş.²²⁷

Çok partili hayata geçiş ve 1950de Demokrat Partinin iktidara gelmesi sosyal, siyasal ve ekonomik alanda Türkiye için “yeni” bir iktidar anlayışının başlangıcı olmuştur. Çan’ın gelişmesi ve çevresindeki ilçelere göre nüfus açısından büyümesi bu döneme rastlamaktadır. Bu büyümeyi sağlayan ve kısmen de olsa köylerden merkeze doğru göç hareketini başlatan kömür ocaklarının açılması olmuştur. Bir tesadüf sonucu bulunan kömür o zamana kadar tarım, hayvancılık ve mevsimlik olarak başka yörelere giden köylülerin hayatından yeni bir ekonomik faaliyet türünün doğmasına yol açmıştır. Kömürde çalışmak. Kömürün nasıl bulunduğunu ve o dönemin şartlarını A.P.’den dinleyelim:

“Su kuyusu kazarken. Harman mevkisidir kömür ocağının olduğu yer. Çanlıların bir kısmı orada harman dövüyor. Buğdayı hasat ediyorlar getiriyorlar bir yere topluyorlar oraya harman deniyor. Buğdayı, arpayı, yulafları onları çıkaracaklar yere seriyorlar üzerine düven diye bişey var böyle altında çakmak taşları olan şu şekilde şöyle hafifi burnu kalkık altında çakmak taşları olan getiriyorlar bunu yere serdikleri budayın üzerine koyuyorlar öküzlerle dolaştırıyorlar bunu. Hem öküzlerin nalları hem bu buğday başaklarını eziyor. Harman makinesi filan hak getire yok böyle bişey. Orası harmanlık işte bunların yapıldığı yer. Birisi diyor ki Pomak Hasan diyor bana bir kuyu kazı ver şurda çolak Mehmet Ali’de vardı burada Allah rahmet eylesin babamın kuyucu arkadaşı o da. Sene 1947-48. 47’de bulundu. 49-40 de açıldı çalışmaya başladı. O da ona diyor bir kuyu işi çıktı gel birlikte kazalım diyo. Başlıyorlar bunlar kuyuyu kazamaya bir metre iki metre su ya nasıl kazıcağız bu arada simsiyah çıkıyor kırıp kırıp yığıyorlar. Ulan diyorlar bu ne. Bilen yok. Bir de Hüseyin Meriç vardı Bigalı. Sırtında bir torba elinde elinde bir çekiç dağ bayır gezerdi o adam. Tesadüfen o gün oraya geliyor. Bir bakıyor orada toprağın üzerinde kara kara şeyler ulan bunları nerde buldunuz siz diyor. Aha dolu aşağısı. Kalk bakalım bir parça çıkar oradan hasan. Çıkartıyor babam ona bir tomak al diyor adam alınca vın. Doğru İstanbul’a Adnan Demirci’ye. Diyor ben kömürü buldum işte al. Orası da ana ocaktı ilk açılan yer hakikaten kral bir kömür vardı orada. Ben de çalıştım. Çok güzel bir kömürdü. Bunlar bir bakıyor orda toplanıyorlar hemen üçü nerde bu diyor Çanakkale Çan’da. Biniyorlar vapura geliyorlar kara bigaya. Kara bigadan bigaya beygir arabası ile geliyorsun. Çan’a da beygir arabası ile geliyorsun o zamanlar araba nerde. Günde 1 defa geçerdi Biga’dan Çanakkale’ye. Onun altı üstü insan dolar anlıyor musun. 150 kişi ile gide 300 kişi ile ger gelirdi öyle bir araba. Bi de İzmir’den kalkan bir araba Balıkesir’de bir akşam kalır gündüzleri Balıkesir’den de Çanakkale’ye geçer aynı gün birisi böyle gider birisi böyle gider. Başka yok vasıta yok. Çan Biga arasında beygir arabaları çalışıyor. 2 tane beygir önde aralarında şöyle bir ok onun etrafında koşulu onlar arkalarında araba. Öküz arabasının biraz daha moderncesi. Adnan beylerde öyle gelmişler Çan’a. Sonra geliyor Hüseyin Meriç Pomak hasan şurayı burayı kazam. Ne oldu Hüseyin abi?

²²⁷ H.A. ile 04.04.2010 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 51).

Ya diyo buraya bir kuyu daha kazak gel diyo. Gene solak mehmeti alıyor babam gidiyor.”²²⁸

Kömür ocağının faaliyete geçmesi iktisadi açıdan köylülerin stratejilerine yeni bir boyut katmıştır. Hem köydeki tarımsal faaliyetlerine devam edebilecek hem de “işçi” olarak kömür ocağında çalışacak. Bu durum köylülerin hayatta kalmasını sağlayacak bir gelir seviyesi edinme konusunda elini güçlendirecek bir sonuç doğurmuştur. Zülküf Aydın’ın “beka mekânizmaları” olarak adlandırdığı yani çiftçilerin, olumsuz koşullar altında uyguladıkları birikmiş kaynakları harcama, borçlanma, tüketimi sınırlama ve maliyeti düşürme stratejileri Çan’ın köylerinde kömür ocağında çalışmak şeklinde olmuştur. Çalışma koşulları ve kasabada ortaya çıkmaya başlayan ilkel sermaye birikimini ve değişen yaşam koşullarına ilişkin durumu o dönemi yaşamış bir kasabalının ağzından şöyle aktarabiliriz:

“Yürüyerek gelirsın yürüyerek gidersin. Yakın köylerden. Mallı köy iniyor aşağıya işte çavuş köy iniyor aşağıya çan iniyor aşağıya. Zaten iş yok ki orda ki insanlar yevmiyeye göbek atıyor. O zaman genelde götürü çalışırdı insanlar. Şimdi şöle bir kazmacı kazar 2 tane kürekçi doldurur küfelere 4 kişide çeker. 400 küfe gitti mi iş biter. Bunlar bunu genellikle beş beş buçuk saatte bitirirler ve giderler. Köyüne gidiyor. Gider ne iş yaparsa yapar artık. Kimisi gider yatar kimi tarlasına gider kimi koyununa gider kimisi sığına bakar o şekilde şeydir çalışma böyleydi. Sonra Ahmet bey durali köyde bir ocak açtı. Orda başladı çalışmaya onun kömür kalitesi biraz daha düşüktü. Onun tonu 7-8 lira civarındaydı. Ama satılıyordu. Millet alıştı kömür yakmaya. Bu çevredeki insanlara da kömür yaktırmakta mesele. Hadi canım kokuyor diyorlar. 1954’te ben durali köyünde kahveciydim kömür yakıyorum diye insanlar kahveye gelmiyor. Odun yak diyorlar. Yakmayı öğrenen kadar atla karayı seçtik ama şimdide vaz geçemiyoruz. Şimdi kömür ocağı başladı Çan yavaş yavaş hareketlenmeye başladı. Az da olsa para girince iş değişiyor. İnsanlar hareketleniyor. Çan’ın ekonomisinde böyle yavaş bir hareketlenme oldu taksi getirdiler çan’a. Halim başaran diye bir ağabeyimiz var halen daha sağ 101 yaşında bu bir tane taksi aldı geldi. 56 model şavrole. 1956’da. Ondan önce berber tahir’de bir tane kamyon vardı. Şitayer bir kamyon bir de o halim başaran taymıs trayder getirdi bu fordların babasıdır. Kamyon. İngiliz malı. O zamanlar kamyon almak isteyen insanlara çok yardım ediyorlardı. Para yavaş yavaş gelince insanlarda değişme başlıyor. Mesela bizim durali köyünde aşağı yukarı 45 kişi çalışıyordu kömür ocağında. Durali kömür ocağında. Çavuş köyden bir miktar çalışıyordu kulfa köyden bir miktar çalışıyordu yaya köy var oradan bir miktar geliyordu.”²²⁹

²²⁸ A.P. ile 02.04.2010 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 73).

²²⁹ A.P. ile 02.04.2010 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 73).

Çan ilçesine yakın köylerin kömür ocağında çalışmasına karşın uzak köylerden ve görece zengin köylerden kömür ocağında insanlar gelmiyorlardı:

“Uzak köylerden zor gelmek. Mesela karşıda hurma köyü var oradan gelmez çünkü orası zengin köydü. Oranın toprağı bir de merası geniş hayvancılıkları da şey oranın.”

Merkeze yakın köylerin tarım dışı faaliyetlerde çalışmaya başlaması ve merkezle ilişkilerinin artması Behice Sadık Boran’ın dağ ve ova köyleri üzerine söylediklerini doğrular niteliktedir.²³⁰

Kömür ocağında çalışma ücretli işçiliğe geçişin ilk durağıdır. Fakat bu işçilik köylülükten bir kopma değil bir bakıma köylülüğün devamını sağlayan bir ek gelir elde etme durumudur. 1950’li yıllar kır nüfusunun ek gelire daha çok başvurduğu yıllardır. Bu yıllarda kırdan kentte göç ne kadar yaygınsa kente göçmeyip, küçük tarım işçiliğini mevsimlik işçilik, “Almancılık”, tarım dışı alanlarda küçük çapta girişimcilikle birleştirme de o kadar yaygındır.²³¹ Aslında Çan özelinde baktığımızda tarım dışı faaliyetlerin tarihini kömür ocağından daha önceki zamanlara götürebiliriz. Bu faaliyetlerin başında mevsimlik işçilik ve bir zamanlar yörede hemen hemen her evde dokunan halıcılık. Zeytin ve pirinç toplamak için Çan’ın köylerinden geçici süreyle civar illere gidilirmiş. Bu süreç şöyle gerçekleşmekteydi:

“Başka bölgelere tabi zeytine gideriz. Zeytin toplamağa 3 ay aile kadınlarla giderdik. Mesela bir evde kaç kişinin 5 kişinin. 3 tanesi veya 4 tanesi gider 1 kişi kalır. 3 ay sonra oradan yağ getirir para getirir zeytin zamanı. Kışın. işveren ev temin ediyor. Bir han böyle işçiler öyle yatıyor toplu halde. onlar şeydi tayfa. 40’ar kişilik 50 şer kişilik tayfa derler. Bir adam onları toplar buradan. Çavuşları

²³⁰ Behice Boran 1945 yılında Manisa’nın dağ köyü Siyetli ve Adiloba köyünde yaptığı araştırmasının (Toplumsal Yapı Araştırmaları: İki köy Çeşidinin Mukayeseli Tetkiki) “Genel Neticelerin Hulasası” kısmında yazdıkları köy çalışmalarında geçerliliğini hala koruyan saptamalarıdır: ‘Şehre yakınlığı ve taşı ve haberleşme vasıtalarının ilerlemesi dolayısıyla, ova köyleri memleketin, daha geniş cemiyet çerçevesinin değişme sürecine daha yakından iştirak ediyor, dağ köyleri ise daha infirat etmiş bir durumda kalıyorlar... İdari ve hukuki bakımdan ova köyleri daha ziyade şehre bağlı, dağ köyleri ise daha kendi içine kapalı ve kendine yeter bir vaziyettedirler... Ova köylerinde, hiç değilse bizim gördüklerimizde, bütün köye tamamıyla hakim olan tek ağa ailesi kalmamıştır. Eski ağa ailelerinin mevkileri sarsılmıştır, karşılarında yeni rakipler belirmiştir; bununla beraber eski ağa aileleri yeni şartlara uyarak nüfuzlarını devam ettirmeye çalışmakta ve bu hususta eskisi kadar değilse de yine muvaffak olmakta devam etmektedir.’

²³¹ Bkz. (99), AYATA, 43.

vardır. Köyden bir kişi sözü geçen dürüst bir adam. Mesela patron 40-50 kişinin parasını buna verir. Eğer buna itimadın yoksa bu iş bitmiştir. Senin de paranı keser vermez mesela. Onun için belirli insanlar bir de pirinççilik vardı. Pirinç ekerler kanal açarlar yol açarlar. Tarlayı yaparlar bir de biçmeye giderler. Eskiden İpsala'ya giderlerdi. Yine pirinçte aynı zeytin gibi tayfa götürürdü gene ediyor ama biz gitmiyoruz. Tabi fakir köylerden giden gidiyor. Çal köyden mesela her sene gider. Yaykın'dan her zaman gidebilir.”²³²

“Şöyle kış zeytin toplama zamanı geldiği zaman mesela 12. 11. ayda geyikli, Bergaz diye yerler vardı oraya giderlerdi eee bayanlarda giderdi erkekler de giderdi. Erkekler kök kazmaya giderlerdi bayanlar zengin toplamaya giderlerdi. Erkeklerin bir kısmı zeytin yağı fabrikalarında çalışırdı. O zaman şu Çan'da ben çok iyi hatırlıyorum bizim köyden durali köyden tek araba çalışırdı..... Balıkesir-Çanakkale arasında günde 1 sefer geçerd. Sabahlan öğlen böyle geçerd akşamda Balıkesir'e dönerdi. Tek araba. Biz ilyasağa çiftliği köyünden kalkıp zeytinden gelecek olan akrabalarımıza bize 1 simit getirecekler diye yalınayak o çamurda kışta kıyamette durali köye giderdik. Bir simit için.... Şimdi bir simit hiç dimi. Ya hiç unutmam dayımın karısı falan giderlerdi rahmetli oldu onlar dayımlar onları karşılamak için 1 simit için yalınayak gece karanlıkta çırayla yürürdük. Yakıyorduk çırayı gür gür gür gelenleri karşılardık.”²³³

Bir bakıma kömür ocağı bu mevsimlik işçiliği günlük işçiliğe ve ailenin tüm fertlerinin emeğinden erkeğin işçiliğine dönüştürmüştür. Halıcılık ise Çan ve civar köylerinde yaygın bir şekilde yapılan ve daha sonra terk edilen el zanaatlarının başında gelmektedir. “Çan Halısı” motifleri ve dokuma biçimi ile Anadolu'da bilinen bir halı çeşididir. Fakat bu halıcılık Denizli örneğinde yaşanan dokumaya bağlı bir sanayileşme hamlesinin Çan'da yaşanmasına yol açmamıştır. Bunun başlıca nedeni halıcılığın emek-yoğun bir iş olması ve aile fertlerinin ve özellikle genç kızların tamamının üretim sürecine katılmasını zorunlu kılmasında yatıyor. Bunun devamı için işgücünün dışarıya çıkmaması gerekmektedir. Denizli'nin ilçeleri Buldan ve Babadağ'da çok eski zamanlarda başlayan dokumacılık zanaat işçiliğinden fabrika işçiliğine evrilirken²³⁴ Çan'da 1950'lerin sonunda fabrikanın açılması ile halıcılığın kaderi çok farklı bir seyir izlemiştir. Bu seyri dönemin tanıklarından dinleyelim:

“Şimdi bu bölgede güzel bir hayvancılık vardı. Mesela 1945-46 da benim annem, teyzem, anneannem, dayım Çan'ın sığirtmacıydı. Sığirtmacı biliyor musunuz? Hani bir bölgenin sığırlarını, ineklerini, danalarını, öküzlerini toplayıp onu bayırlarda yayıp akşam getirip sahiplerine teslim eden insanlara sığirtmacı denir. Bizim aile anneannemin başkanlığında dayım 2 tane teyzem, annem, anneannem.

²³² R.B. ile 29.03.2010 tarihinde yapılan görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 74)

²³³ R.T. ile 31.03.2010 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 67).

²³⁴ Bu süreç için ayrıntılı, Bkz. (16), ÖZUGURLU.

O zamandan biliyorum ki çok sığır vardı o zamanlar Çan'da. Ben hatırlıyorum yani çok geliyordu çok. 400 falan civarındaydı ki o zaman 1200 nüfuzu olan köyümsü bir yer. Yeni bir ilçe olmuş 1945'te. 15 ağustos 1945'te ilçe olmuş 46-47-48 o civarda biz bu işi yaptık Çan'da. Yani benim anne tarafım. O zaman çok sığır vardı o derce de koyun vardı. Bizim kendi köyümde hatırlıyorum o zamanın sayısına göre 70-80 haneli bir köyde 1000-1500 arasında koyun vardı. Bunların yünleri para etmez. Kime satcan. O dönemde koyunun yününü kime satcan kuzunun yününü kime satcan. Yoğurdu kime satcan sütü kime satcan peyniri kime satcan. Satacak yer yok. halı evet şimdi satılamayan bu koyun ürünleri bu defa işlenmeye dönüyordu. Her evde halı tezgah vardı bir kere. Her evde de halı yapıldı kilim yapıldı torba yapıldı heybe yapıldı. Heybeyi biliyorsun 2 taraflı. Şöyle ortası onun omzundan değil de kafandan geçirirsin. Ortasında onun bir yarık vardır kafandan geçirirsin. İşine geleni öndeki göze atarsın işine gelmeyen arka göze atı verirsin anlamın mı? Ama çok işe yarar heybe. bütün köyleri istisnasız halı dokurdu. Hepsi halı dokurdu Çan'ın içi halı dokurdu. 3 haziranda panayır açıldığı zaman yüzlerce halı gelirdi. Yüzlerce kilim binlerce heybe torba gelirdi ve inanır mısın o devirde kamyonlarla götürürlerdi.. kamyonlarla buradan halı, kilim, heybe torba giderdi. Ne zaman bu şey yaptı 1963''lerde 64 bitti. 57'de seramik fabrikasının temelleri atıldı 27 temmuz 1960'ta çalışmaya başladı Çan'ın köylerindeki içindeki genç kızlar fabrikaya gidip para kazanıp babalarının cebini doldurmaya başladığı an Çan'da ziraat bitti hayvancılık bitti el sanatları bitti.”²³⁵

Bir zamanlar kırsal yaşamın az da olsa nakit girdisini sağlayan halıcılık hem makine halısının hem de yeni bir iş kolu olarak fabrikanın ortaya çıkmasıyla zamanla ortadan kalmıştır. Özellikle fabrikanın yöre halkı için çekim merkezini oluşturması ve garanti bir nakit parayı vaat etmesi bu durumun ortaya çıkmasındaki en önemli nedendir. 1945'li yıllarda ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanan 1500 nüfuslu küçük bir kasaba olan Çan kabuğunu yırtmaktadır. Bu kabuk değişikliğini somut bir şekilde aşağıdaki tablodan görmekteyiz.

²³⁵ A.P. ile 02.04.2010 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır (Erkek, 73).

Tablo 4.1: Çanakkale İli ve İlçeleri Nüfus Sayımı Sonuçları ve Şehir/Köy Nüfus Dağılımı (1945–1960) Dönemi

İlçe	1945			1950			1955			1960		
	Toplam	Şehir	Köy	Toplam	Şehir	Köy	Toplam	Şehir	Köy	Toplam	Şehir	Köy
Merkez	37.568	22.869	14.699	29.131	11.824	17.307	34.841	16.041	18.800	39.877	19.391	20.486
Ayvacık	20.458	2.406	18.052	21.610	1.444	20.166	23.435	1.829	21.606	24.462	1.908	22.554
Bayramiç	25.920	4.291	21.629	26.453	2.969	23.484	27.111	3.620	23.491	29.457	4.145	25.312
Biga	60.351	8.182	52.169	65.595	7.967	57.628	67.512	8.659	58.853	73.140	10.845	62.295
Bozcaada	1.765	1.765		1.781	1.781		1.686	1.686		1.805	1.805	
Çan	24.274	1.385	22.889	27.947	1.522	26.425	29.548	2.192	27.356	33.185	3.468	29.717
Eceabat	15.377	5.090	10.287	10.048	3.677	6.371	10.112	2.557	7.555	8.911	2.714	6.197
Ezine	20.202	6.702	13.500	18.776	3.812	14.964	21.959	4.691	17.268	25.928	7.536	18.392
Gelibolu	54.097	16.496	37.601	31.197	9.893	21.304	35.613	12.341	23.272	36.453	12.945	23.508
İmroz/Gökçeada*	6.359	2.004	4.355	6.326	2.000	4.326	6.234	1.936	4.298	5.776	1.846	3.930
Lapseki	24.199	3.384	20.815	20.746	2.387	18.359	21.628	2.563	19.065	23.248	3.129	20.119
Yenice	26.684	1.291	25.393	29.819	1.493	28.326	31.777	1.699	30.078	35.368	2.025	33.343
Toplam	317.254	75.865	241.389	289.429	50.769	238.660	311.456	59.814	251.642	337.610	71.757	265.853

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) nüfus sayım sonuçlarından alınmıştır.

* 1990 sayımlarına kadar İmroz olarak geçen ilçe adı, 1990 sayımlarından itibaren Gökçeada olarak geçmektedir.

1945–60 arası dönemde Çan’ın nüfusu sistemli bir şekilde artmaktadır. Çan köyleri için göçün adresi özellikle 1960’lardan sonra seramik fabrikasının kurulması sonucunda Çan merkeze doğru olmuştur. Önceleri merkeze yakın köylerden yaya olarak başlayan seramik işçiliği daha sonra köylerden bir takım toprakların satılması sonucunda Çan merkezde yeni mahallelerin kurulması ile merkeze taşınmıştır.

4.3. 1957 Seramik Fabrikasının Kuruluşu

Bazı olaylar vardır hiçbir şeyin artık eskisi gibi olamayacağını habercisidirler. Çan için ise bu olay seramik fabrikasının kurulması ile başlamıştır. Fabrikanın kuruluş yıllarını göz önünü aldığımız zaman Türkiye için siyasal, toplumsal ve ekonomik anlamda dönüşümlerin yaşandığı bir zaman dilimine denk gelmektedir. Bu dönüşüm tezin 3. bölümünde ayrıntılı olarak işlenmiştir. Demokrat Parti’nin iktidarı altında şekillenen bu dönemin göze çarpan değişikliği, “devlet dışı” yeni bir sanayici kuşağının teşekkül etmeye başlamasıdır. Bu çerçeveden

baktığımızda Çan ilçesinde kurulan “Seramik Fabrikası” düşüncesinin yeşermesi ve hayata geçmesinin öyküsü tam da bu yıllarda başlar.

Geleneksel üretim alanlarının dışındaki Anadolu coğrafyasının üretime açılması, modernleşme düşüncesine yaslanan erken cumhuriyet dönemi kadroları için hayati bir mesele olmuştur. Sanayileşme ülküsü etrafında kristalize olan bu düşünüşün uygulayıcısının, özel kesimin kısıtlarından ya da “yokluğundan” dolayı merkezi devletin olması şaşırtıcı değildir. Bugün liberal diskur tarafından sıklıkça eleştirilen devletçilik uygulamalarının bu erken dönemki tezahürlerinin aslında özel teşebbüsün bir aktör olarak ortaya çıkışının koşullarını hazırladığını söyleyebiliriz.

Taha Parla’nın tek parti döneminin niteliğine ilişkin şu görüşleri, “otoriter bir devlet partisinin devlet kapitalizm politikalarıyla ulusal burjuvaziye disiplinli ve düşük maliyetli bir işgücü sağlayarak sermaye birikim olanaklarını yaratması dönemi”²³⁶ ilk izlerini İttihat ve Terakki döneminde bulduğumuz devlet eli ile ulusal sermayenin yaratılması sürecinin görünür olması 1950’ler ile başlamıştır. Yerel eşraftan gelerek “yakındaki uzak” olan Çan kasabasında kurduğu seramik fabrikası ile Türkiye’nin sayılı sanayicileri arasına giren İbrahim Bodur’un yükselişi bu döneme rastlar.

Seramik fabrikasının kurucu İbrahim Bodur, Yenice tütün ticareti ile uğraşan bir aileye mensup olarak dünyaya gelmiştir. Bodur ailesi Yenice bölgesinde bakkaliye ve manifatura dükkânlarıyla yörenin ticaretinde önemli etkileri bulunan taşranın nüfuz sahibi ailelerinden biridir:

“Dedesini tanırım. Hacı İbrahim’di dedesi. Bakkaldı. Yollar yapılırken yiyecek içecek veriyordu çalışanlara. Babası Hasan Bodur, tütün tüccarıydı. Burada

²³⁶ Bkz. (120), PARLA, 217. Taha Parla bu çalışmasında Ziya Gökalp üzerinden korporatizmin Türkiye üzerindeki düşünsel etkisini ayrıntılı bir şekilde irdelemiştir. Parla’ya göre 20. yüzyılda egemen olan Türk siyasal düşüncesi korporatisttir. Korporatizm, liberal kapitalizmin bencil bireyciliğinin ve parlamentarizminin anarşik demokrasiye yol açtığını ileri sürmüştü; ya doğrudan doğruya korporasyonlarla ve korporatif meclislerle, ya da daha gevşek karma ekonomik konseylere ve idari devletçiliklere başvurmuştur. Özünde korporatizm sağ bir ideolojidir.

Akbank'ın olduğu yerde aşağıda bina vardı iki katlı, kullanırdı. Tütün alırdı, sevk ederdi. O zaman tütün ekerdi köyde...”²³⁷

Ayşe Güneş-Ayata'ya göre 1920'lerin kasaba eşrafı toprağı işlerken, uzak, belki de soğuk, halkın dışında ve sadece saygınlığı arttıracadı ölçüde köylüye yardım eden bir seçkinler topluluğu imajı çizmektedirler. “Eşrafın sorumluluğu, kötü giden hasattan, çocuklarını evlendirmeye, vergi ödemekten askerliğe, mahkemedен hastalığa her türlü sorunun çözümünde köylüye yardım etmesi beklenen” bir toplumsal sınıfı oluşturmaktaydı. Bunun yanında Ayata'ya göre eşraf birbirine yabancılaşan “merkez” ve “çevre” arasında aracı bir konumda bulunuyorlardı.²³⁸ Bodur ailesi de bu konumu sayesinde yöre halkı üzerindeki meşruiyetini pekiştirmiştir. Gücünü hem köylü hem de siyasal iktidarların gölgesinden alan her eşraf gibi Bodur ailesi de yöre üzerinde oldukça etkili olmuştur. Bu etkinin artması ve ulusal çapta tanınmış bir aileye dönüşmesi ise iyi bir eğitim almış İbrahim Bodur'un girişimi ve yöre insanın ortak iştiraki ile kurulan Çanakkale Seramik Fabrikası ile olmuştur.

Seramik Fabrikasına gelmeden önce babası Hasan Bodur ve kayınpederi şeref Eğinlioğlu'nun iştirakleri ile kurulan Türkiye'nin ilk penye pamuk iplik fabrikası olan Edirnekapı Pamuk İplik Fabrikası'nın kuruluşunda görev alması ve 1952 yılında İstanbul Sanayi Odası'nın kuruluş çalışmalarına katılması sayesinde tecrübesini arttıran İbrahim Bodur'un sanayiciliğe geçişi Seramik Fabrikası ile oldu. Seramik Fabrikası kurulurken gerekli olan sermayenin %67'si sayısı 303 kişiye bulan yöre ortaklarından ve %33'ü Etibank tarafından sağlanmıştır.²³⁹ Bir bakıma hür teşebbüs, halk ve devletin ortaklığında kurulan fabrika, erken cumhuriyet döneminin ideolojisini yansıyan toplumun tüm fertlerini içeren ortak bir iyinin yaratılmasındaki sanayi ve kalkınma perspektifine uymaktadır. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde bu toplumsal uzlaşının nasıl sonuçlandığını göreceğiz.

²³⁷ A.T. ile 30.08.2005 tarihinde yapılan görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 94)

²³⁸ Ayşe Güneş-Ayata, “Kasabada Politika ve Politikacı”, 100-101.

²³⁹ **Kaleseramik Çanakkale Kalebodur Seramik San. A.ř. Tanıtım El Kitabı**, 7.

Seramik Fabrikasının Çan'a kurulmasında İbrahim Bodur'un Çanakkaleli olması kadar, seramiğin hammaddesinin bu bölgede temini ve en önemlisi seramiğin pişmesini sağlayacak olan fırınların ısıtılmasını sağlayacak enerji kaynağı linyit kömürünün Çan'da çıkarılması ve köylerin merkeze yakınlığı sayesinde işgücü potansiyelinin mevcut oluşu gibi etmenler Çan'ı cazip kılmıştır.

Taşrada başlayan bu hareketliliğin etkisi 1955 yılında Milliyet gazetesine "Seramik Fabrikası Hazırlıkları İlerliyor: Çanakkale'nin Çan kazasında kurulacak fabrika günde 2000 izolatör 20 bin fayans imal edecek"²⁴⁰ haberi ile yansımıştır. Haberin içeriğinde, memleketin fayans ihtiyacını karşılamak maksadıyla kurulması kararlaştırılan seramik fabrikasına ait çalışmaların hızlandırıldığı ve seramiğin oluşumunu sağlayan maden olan kaolinin en iyi cinsinin Çan'da çıktığı belirtilmiştir. Fabrikanın neden Çan'da kurulduğu sorusuna aileden biri olan sosyal işler müdürü Faruk Şahin'inden dinleyebiliriz:

"Bildiğim kadarıyla fabrika önce ailenin Yeniceli olması nedeniyle İbrahim bey de yenicelidir fabrikanın kurucusu. Aynı köydeniz nevrüz köyünden. Oraya kurulması istendi. Fakat o yıllarda henüz daha halkımızın kafasında pek fabrika mefhumu yokmuş fabrika nedir kimse bilmiyor. Uzun tartışmalardan sonra bazı yer temin etme sıkıntıları çıktı yeniceden. Artı en büyük nedenlerden bir tanesi bu bölgenin yine Çan bölgesinin hammadde konusunda bazı kaynakları olması, yine başlıca büyük nedenlerden bir tanesi o zaman ki enerji linyit kömürü. Fırınlarımız o zaman linyit kömüründen jeneratör dairesinden elde edilen jeneratör gazları ile çalışıyordu. Kömürün Çan'da oluşu bütün bunların üstüne o zamanki Çan belediye başkanlığında fabrika ile ilgili düşünceleri daha gelişmiş olduğu..."²⁴¹

Mübeccel Kıray, Ereğli'de 1959 yılında kurulan Demir ve Çelik fabrikalarını Ereğlililer'in Demokrat Parti kanalı ile yüz yüze ilişkiler aracılığı ile öğrendiklerini belirtmiştir.²⁴² Benzer bir durum Çan içinde geçerlidir. İktidar partine mensup kişiler fabrikanın bu bölgede kurulması için gerekli temasların kurulmasında ön ayak olmuşlardır:

²⁴⁰ "Seramik Fabrikası Hazırlıkları İlerliyor", Milliyet Gazetesi, 05 Ekim 1955.

²⁴¹ Faruk Şahin ile 30.03.2010 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır (Erkek, 64).

²⁴² Bkz. (17), KIRAY, 225.

“Şimdi efendim benim bildiğim kadarıylan fabrikayı buraya kurmaya karar verdiği zaman İbrahim Bodur Bey Yenice'nin nevruz köyünden kendisi. Fabrikayı kurmaya karar verdiği zaman benim kulaktan duyduğum kadarıylan yenicede kabul etmemişler. Biga reddetmiş. Şimdi Biga'nın arazisi tarıma çok elverişli. Tabi o zaman bunu düşünememişler. O gün için düşünememişler fabrikanın böyle olacağını. Ondan sonra rahmetli Mehmet Özer vardı demokrat parti Çan ilçe başkanı çok girgin faal insandı. Bir de mesut bey vardı o da rahmetli oldu. Bunlar demokrat parti ilçe teşkilatı olarak karar alıyorlar, Hamit güvenir bana anlattı, Hamit Güvenir karar defterini alıyor İbrahim bey'e gidiyor. Diyoki Biz bu kararı aldık size her türlü kolaylık sağlayacağız yerde merde neyse ikna edeceğiz fabrikayı çan'a kuracağız. Karardan dolayı İbrahim Bey çok duygulanıyor ve fabrikayı Çan'a kurmaya karar veriyor. Biz ortaokulda okurkene fabrikanın inşaatı başladı. Kumlar konuldu rahmetli Kasım Gülekler Adnan Menderesler geldi temel atmaya. Onları biz çocuktuk orada gördük.”²⁴³

Kuruluş aşamasında “devletin görünmez eli” fabrikanın sırtından hiç eksik olmamıştır. Hatta bir anlatıya göre fabrika ruhsatının alınması için o dönemin siyasetçileri tarafından nüfus probleminin aşılması için şu çözüm yoluna başvurulmuştur:

“Kurulduktan sonra çok hızlı bir nüfus artışı oldu Çan'ın içine. İlk kurulduğunda İbrahim beyin ağzından dinledim ruhsat almaya gittiğinde ilçenin nüfusu 1000 değilmiş 1000'in altındaymış. 1000'in altında olduğu için ruhsatı alamadık bir pazartesi günü Pazar oluyor burada pazartesi günü köylerden gelen kalabalıkla nüfus sayımı yapıldı. O güne nüfus sayımı ertelendi yapıldı bu fabrika kurulsun diye o günün siyasetçileri tarafından. Bu şekilde anlattı İbrahim bey. 1000 üzerine nüfusu çıkarttık gittik nüfusumuz 1000'in üzerinde dedik ruhsatımızı aldık fabrikamızı kurduk. Ben çan'a geldiğimde köyümden 65 yılında geldim. 65'te 3800 nüfuzu vardı. Şuan 30 bin nüfusu var. Köyleriyle beraber 60 bine yakındır”²⁴⁴

Dönemin Başbakanı Adnan Menderes'in 1957 yılı Temmuz'un da Çan'a gelerek fabrikanın temeli atması ile birlikte bir düş gerçeğe dönüşüyordu. Tarihin bu anını o yıllarda bir ilkokul öğrencisi olan A.B.'nin gözünden görelim:

“Çanakkale Seramik Fabrikaları 1957 senesinde zamanın başbakanı rahmetli Adnan Menderes geldi. Asmaköprü denen yerden Adnan Menderes, Fatin Rüştü Zorlu, Emin Polatkan gibi namlı bakanlar, bunlar da Çanakkale milletvekiliydi. Fatin Rüştü Zorlu dışişleri bakanıydı. Ve Maliye bakanı Emin Polatkan, Bigalı, o da Çanakkale milletvekiliydi. Bunlarla beraber geldiğinde buraya, Çanakkale Seramik Fabrikasının temelini attılar. Hatta çok cazip bir hatırayı anlatayım. Ben o zaman burada tek ilkokul vardı, ben trampet takımındaydım. Adnan Menderes'in ayaklarının altına halı attılar köylüler. Bastı. Büyük yetişmiş siyaset adamı değil de bana göre Adnan Menderes, bilim adamı ve büyük yatırımcıydı,

²⁴³ R.T. 31.03.2010 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 67).

²⁴⁴ M.G. 02-04-210 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 58).

halının üzerine basmadı. “Ben sizin omuzlarınıza basıyorum, o halının üzerine sizler basmalısınız” dedi. Halının üzerine basmadı, rica etti ve halıları kaldırttı. Benim çocukluğumda yani o zaman, dokuz-on yaşlarında olan bir insan olarak bunu çok iyi hatırlıyorum.”²⁴⁵

Bir bakıma fabrikanın kasabaya kurulması ile cumhuriyetin kuruluşundan beri kat ederek günümüze kadar taşınan “ağır sanayi hamlesinin” söyleminin önemli duraklarından biri Çan’da hayata geçiyordu. Taşranın “iyiye” doğru olan bu dönüşümünün temel noktası olan temel atma töreni ileride “27 Temmuz seramik Bayramı Kutlamaları” adı altında bir geleneğe dönüşecektir. Bu bayram fabrikanın kendi zaman algısını yaratması açısından bizce oldukça önemlidir. Tarihin bir noktasına gönderme yapan bu bayram Çanlılar için “yeniden doğuş”un zihinlerdeki karşılığı olacaktır.

Çan seramik fabrikası yukarıda göstermeye çalıştığımız gibi dönemin iktidar partisinin yüksek düzeyde desteğini alarak temelini atmıştır. Oysa bu noktada es geçmemiz gereken bir husus daha vardır. Fabrika sadece ülke içi değil ülke dışı destek de almıştır. O yılların seramik teknolojisinde ileri bir nokta olan, o zamanki adıyla Çekoslovakya devletinin, fabrikanın oluşum ve sonraki dönemde seramik ustalarının yetiştirilmesinde çok büyük rolü olmuştur. Temel atma töreninden tam olarak beş ay önce gazetelere yansıyan haberler²⁴⁶, fabrikanın oluşum aşmasındaki resmini tamamlamaktadır. Özellikle Çekoslovak mühendisler vasıfsız emeğe dayalı yöre insanın yetiştirilmesinde önemli bir rol oynamışlardır:

“İbrahim Bey Çekoslovakya’ya gidiyor onlarla anlaşılıyor geldiler onlar yaptılar fabrikayı. Yani ilk işletmesini bütün makine montajlarını falan hep Çekoslovaklar yaptı. Hatta onların içinde bir tane Herbs vardı, Tofar vardı, Noadni vardı tabi onlarla çalıştım. Noadni, bizim kısmın ilk girdiğim kısmın sorumlusuydu. dil problemi aşağı yukarı onlar biraz çat pat Türkçeyi biliyordu

²⁴⁵ A.B. ile 30.08.2005 tarihinde Şebnem Gülfidan tarafından yapılan görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 63).

²⁴⁶ “Çekoslovakya ile ticari münasebatımız geliyor. Çekler Çanakkale’de bir seramik fabrikası kuracaklar. Beykoz deri fabrikası genişletiliyor”, Milliyet Gazetesi, 27.02.1957. Haberin içeriğinde şunlar yazılıdır: “Çek Ticaret Ataşesi, dün basına verdiği beyanatta Çanakkale’de kuracakları seramik fabrikasına ait hazırlıkların nihayete erdiğini açıklamıştır. Beykoz deri fabrikasının genişletilmesi işini de Çekler deruhte etmiştir (üzerine almak). Ataşe, Türkiye ile Çekoslovakya arasındaki ticari münasebetlerin duraklama safhasındaki iddialarını şiddetle redederek demiştir ki: ‘Aramızdaki 8 milyon liralık anlaşmanın yüzde doksani hemen hemen yerine getirilmiştir...’”

biz de Pomak olduğumuz için özellikle Pomak ile Çek şivesi birbirine yakındı yani. Yani Bulgaristan Çekoslovak şiveleri birbirine yakın yani...²⁴⁷

Fabrika bir taraftan köy kökenli ucuz emeğin eğitilmesinde Çek ustalardan yararlanırken, diğer taraftan gazetelere ilanlar vererek ülke genelinde görece vasıflı emeği Çan'a çekmeye çalışmaktadır.²⁴⁸

Kuruluş aşamasında bunlar yaşanırken Çan'ın harman yeri mevkisinin "yeni ürünü" olan fabrikanın iskeletinin ortay çıkamaya başlaması ile birlikte kasabanın fısıltı gazetesi de çalışmaya başlamıştır. Kasabalıların en rağbet ettiği söylenti İbrahim Bey'in deve damı yaptığına ilişkindir. Deve güreşlerinin yöre için önemli bir etkinlik oluşu bu söylentinin çıkmasındaki en büyük etkidir. Kasabalıların fabrikaya ihtiyatlı bir yaklaşımı vardır. Faruk Bey bu durumu şöyle anlatmıştır:

"Fabrikayı kimse bilmiyor. Diyorlar ki ee Çan'a deve damı yapıyorlar. Esas şeyler oydu. O tür düşünceler vardı. Tabi zamanla inşaat başladı burası ayrıca fabrikanın bulunduğu saha Çan'ın bi hayli dışındaydı. Yani bize öyle geliyordu. Çan küçük bir yerdi. 1700 nüfuslu bir yerdi. Elektrik o zaman yine kömürle çalışan bir jeneratör dairesi vardı çan'ın oradan Çan'a elektrik veriliyordu ve gece saat 24'te kesiliyordu. Tabi o yıllar malzeme temi etmek çok zorluktu. İşte kereste lazım civardaki bütün keresteler kesiliyor, işçiler civar köylerden yakın köylerden ve yaya olarak geliyorlar. Mesela o zaman ilyasağa köyü mesafesi bize 7 kilometreymiş. Şuanda tabi yol kapandı. TKİ'nin sahası içinde kaldı şimdi tahmin ediyorum aynı köyümüz bize 15 kilometreden fazla. Dolaşarak gidildiği için. Ondan sonra 7 kilometre mesafeyi yürüyerek geliyorlardı. Daha sonra şirket 1 tane 5 tonluk şevrole kamyon aldı. Bu şevrole kamyonla 7i 10, 12 kilometre mesafesindeki köylerden kamyonun kasasında götürüp getiriyorduk. Bir de burası etli çamur bayağı yapışkan bir çamur. Ben sahaya geldiğim zaman inşaat zamanında ayakkabımı çamurdan kurtaramıyordum. Önce hemen şu genel müdürlüğün yanında ki ana fabrika dediğimiz fabrika yapıldı. Ki o fabrikanın sonra ucuna bazı ekler yapıldı. 1 numaralı fabrikamız orası ve aynı binada hem duvar karosu üretimi artı yer karosu çalışmaları artı izalatör artı refrekte malzeme şabot ve sanat seramikleri hatta bazı teknik bölümler makine bakımı

²⁴⁷ R.T ile 31.03.2010 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 67).

²⁴⁸ "Çanakkale Seramik A.Ş'den: Montaj İlanı, Çanakkalenin Çan kazasında tesis etmekte olduğumuz fabrikalarımızın; makine ve tesisatlarını, fırın ve bacalarını (şamot ve ateş tuğlası ustası), gaz generatörü ve tesisatlarını, dizel elektrojen gruplarını, Elektrik tesisatlarını, Kurutma ve havalandırma tesisatlarını Çekoslovak mühendisler nezaretinde monte edecek birinci sınıf kalifiye tecrübeli ve bonservisi havi yeteri kadar montörlere ihtiyacımız vardır. İlgililerin acele Galata, tersane caddesi Kipman Han kat 5 – Telefon 44 76 83 e müracaatları rica olunur, **Milliyet Gazetesi**, 26 Haziran 1959.

gibi bölümlerle aynı binanın içindeydi. Yıllar sonra fabrikalara fabrikalar eklendi fabrikalar büyüdü her şey çok gelişti. Çan'ın bugün nüfusu 25 binin üstünde.”²⁴⁹

Kasabanın kenarında yükselen bacalardan ilk dumanın tütmeye başlaması ile birlikte “deve damı” artık fabrikaya dönüşmüştü. 1960 yılının ağustos ayında gazeteye yansıyan, “Çanakkale Seramik Fabrikaları A.Ş. faaliyete geçmiş olup aşağıdaki istihsal çeşitlerinin imaline başlamıştır. Karofayans, muhtelif yer plakları ve antiasit plaklar, alçak ve yüksek tevettür izolatörleri”,²⁵⁰ bu ilan üretime başlandığının ulusal düzeyde duyurusunu içermektedir. Fabrikanın “hayata geçmesi” Çan için yeni bir dönüşümün başlangıç momentini oluşturacaktır. Özellikle hayat kelimesini kullandım çünkü bundan sonra fabrika, Çan halkı ile nefes alan, şefkat gösteren kimi zaman da otoriter baba imgesine karşılık gelen buyurgan bir kimliğe sahip olacaktır. Bu dönüşümün nasıl bir güzergâhta ilerleyeceğini çalışmanın sınırları içinde göstermeye çalışacağız.

4.4. Çan'ın Göç Mekânına Dönüşmesi ve Devletin kasabasından İbrahim Bodur'un Kasabasına Geçiş: 1960'lar

1960 yılında fabrikanın faaliyete geçmesi ile birlikte Çan tarihindeki en hareketli günlerini yaşamaya başlamıştır. Hem mekân hem de sosyal hayat hızlı bir değişim sürecine girmiştir. Fabrikanın etrafında görece merkeze uzak olan araziler belediye tarafından parsellenerek köylerden ilçeye çalışmak için gelenlerin ev sahibi olabilmeleri için satışa çıkarılmaya başlamıştır.²⁵¹ Kasaba mekânının imar faaliyetleri ekseninden yeniden örgütlenmesinde birebir fabrikanın tetiklediği göçlerin etkisi vardır. İlçe artık kamu binaları çevresinden dışa doğru bir büyüme eğilimi içine girmiştir. Bu dışa açılma fabrika etrafında “yeni” bir merkezin teşekkül etmesini doğuracaktır.

²⁴⁹ Faruk Şahin ile 30.03.2010 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır (Erkek, 64).

²⁵⁰ “Çanakkale Seramik Fabrikaları A.Ş. faaliyete geçmiş olup aşağıdaki istihsal çeşitlerinin imaline başlamıştır”, Milliyet Gazetesi, 06 Ağustos 1960.

²⁵¹ “Yeni imar planına uygun olarak belediyenin bazı arsalarını parselleyerek, evsiz vatandaşların ev sahibi olabilmeleri için satışa çıkarmak üzere olduğunu biliyor musunuz?”, Özlem Gazetesi, 1 Nisan 1964.

Yaya olarak başlayan fabrikaya geliş, konutların yapılması ve yeni iskân yerlerinin oluşturulması ile köyden ilçeye olan göçleri kalıcı bir ikametgâha dönüştürmüştür. Fabrika çevresinde işçilerin yoğunlukta yaşadığı yeni mahalleler ortaya çıkmaya başlamıştır. Cumhuriyet Mahallesi, Atatürk Mahallesi ve İstiklal Mahallesi olarak kurulan Çan, fabrika ile birlikte gelişerek yeni yerleşim yerlerine kavuşmuştur. Çan'a bağlı köylerden yaşanan göçlerin genel özellikleri göçün yapısı hakkında bizlere çok ince ayrıntılar vermektedir. İlki köyün coğrafi yönü ve tanıdıkların varlığı nereye yerleşileceği hususunda etkili olmuştur. İkincisi ise, göçmenler köylerindeki benzer evler inşa ederek toprak ile sınırlı da olsa bağlarını canlı tutmaya çalışmışlardır. Son olarak köyün şefkatli eli göçmenlerin üzerinden eksik olmamıştır:

“Mesela şuanda Fatih Mahallesi eski Taşlıtarla. Bu bölgeye fabrikanın hemen arka tarafıdır kömür ocağına yakındır zaten ikisi de yan yana bu bölgeye işte arsa aldılar yerleştiler. Daha çok buraya Kocayayla, Karadağ, Danapınar, Doğaca, gibi kuzey bölgesinin köyleri Fatih mahallesine yerleşti Taşlıtarlaya. Arkasında kendi köyleri var. Önünde de kömür ocakları yani şeyi koparmıyor köyü ile bağını koparmıyor. Hatta çok ilginçtir o dönemlerde köyünden ayrılıp da Çan'a yerleşen ailelerin köyde bıraktıkları aileleri pazartesi günleri çantalarla ekmek, kuru bakliyat, efendim yoğurt, efendim peynir, yani onları var olması Çan'da yaşayabilmesi için desteklerlerdi. Ve bu yerleşim yerlerine de köyde yaşadığı hayatı olduğu gibi yansıtıyorlar. Önce genişçe bir arsa alıyorlar yani öyle 100 metre kare arsa falan değil. En az 300-400 metre kare arsa. Neden bahçesi olacak. Neden orada toprakla yine uğraşabilecek. O toprağın küçük bir şeyini orada yaşatmaya çalışıyor. Tek katlı iki katlı evler etrafı bahçeli. Tabi zamanla dediğim gibi İstiklal mahallesi daha çok Asmalı, Dikmen Bigaya bağlı, tarafından gelenler ve Yuvalar tarafı istiklal mahallesi civarına yerleşirler onlarda o taraftan gelenler hani tanıdıklarım varya tanıdıklarımın yanında daha güvenli olurum rahat olurum anlamında yapmışlar bunları. İlk yerleşim böyle.”²⁵²

Yeni mekânlardan Taşlıtarla Mahallesi fabrikaya yakınlığı nedeni ile köyden gelerek fabrikada çalışmaya başlayanların yoğun bir şekilde yaşadığı bir yerleşim alanına dönüşmüştür. Taşlıtarla'nın kurulma öyküsünün tarihini göçün tarihi olarak okumak mümkündür:

²⁵² H.A. ile 04.04.2010 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 51)

“Mahalle ilk başta Atatürk mahallesini bağlıydı. Köylerden göçler başlayınca nüfus çoğalmaya başlayınca, Atatürk Mahallesinin belli bir nüfusu vardı.... Yukarıda göletler vardı. Yeşil alan boldu. Şimdi her taraf ev oldu. Fabrika büyüdükçe istihdam yaratıyordu. Köylerden genellikle kuzey tarafı deriz biz. Danapınar, Doğaca, Bostandere, Bozguç, Kocayayla, buralardan insanlar göç etti. Tarla sahipleri buraları belediyeler vasıtası ile taplep oldukça arsa olarak satmışlar millete. Kendimizde o şeklide aldık zaten. Köyden fabrikaya yerleşen zaman geçtikçe köylerde o zaman ulaşım yok araba yok zaten herkes buralarda alabildiğince arsa almış. Ev kondurmuşlar üstüne. Genellikle müstakil evlerdir bunlar. Tek katlı. Baştan tek katlıydı. Ahşap üstüydü betonu yok. Kerpiç ev gibi bişeydi zaten. Priketten yapılıyordu. Daha sonra tuğla betonarme derken, bazıları yenileniyor şimdi. Herkes kendi yapıyor. Borçla, harçla köydeki yerini satıyor.”²⁵³

Fabrikanın oluşturduğu emek piyasası kasabayı dönemin şartları düşünüldüğünde bir cazibe noktası haline getirmiştir. İstihdamın kısıtlı olduğu bir emek evreninden konuştuğumuz için Çan, yöre insanı için “ekmek kapısı” anlamına gelmektedir. Metropolitan alanlara yönelmesi muhtemel olan göçü tersine çevirerek taşraya tutunmanın adı olmuştur. Bunu sadece yarattığı istihdam ile değil fabrika üzerinden gelişen esnafılık faaliyetlerinin yoğunlaşmasını ve tarım dışı arazileri parselli arsalarla dönüştürerek bir emlak piyasasının oluşumu ile sağlamıştır. Emlak piyasasının oluşumuna fabrika kadar kömür ocaklarının yaptığı istimlaklar da etkili olmuştur:

“Köyleri istimlak edildi yerleri değerlendirildi. kömür için. Bir tartan seramik alıyor bir taraftan kömür alıyor bir de bilinçlendiler bedel arttırma davası açmayı öğrendiler. Önceden devletten korkuyorlardı, devlete karşı gelinmez bize kaç para veriyorsa onu almak zorundayız hatta bazısı korkudan bankadan blokedden parasını almazdı. Ben akıl verirdim gidin alın o sizin hakkınız alsanız dâhil gidip dava açabilirsiniz...”²⁵⁴

Arsa satışlarıyla elde edilen ücret dışı gelirler bazı toplumsal grupların gelir piramidinde yukarıya doğru tırmanmasının önünü açarken, fabrika öncesi taşra eşrafı içinde zengin olan bazı ailelerin ise arazilerini satarak fakirleşmesine neden olmuştur:

“Her köyde bir iki tane zengin vardır. Fabrika geldikten sonra o zengin eşraf fakirleşti hepsi kalktı gitti Çanakkale’ye. Onlar bitti. Şimdi Çan’ı etrafında onların tarlaları vardı Çan büyürken parsellenmek gerekti parsellediler sattılar

²⁵³ M.U. ile 07.04.2010 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 40)

²⁵⁴ N.K ile tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Kadın, 50)

parsellediler sattılar bi baktılar orta kala kaldılar. Birçoğunun emekli maaşı bile yok be yahu.”²⁵⁵

Çan belirli bir süre sonra bölgesinde “gurbetin” mekânı olmuştur. İdari açıdan ilçeye bağlı köylerin dışında yakın ilçeler ve iller başta olmak üzere Anadolu’nun farklı coğrafyalarından göç alan bir yere dönüşmüştür. Özellikle fabrikanın kuruluş aşamasında inşaat faaliyetlerinde çalışmak için gelenler geri dön(e)meyerek Çan’a yerleşmişlerdir:

“Efendim tabi tabii Çan’a gelişimiz 1959’da falan. Trabzon Akçaabat ilçesinden geldik. Çanakkale seramik fabrikaları kuruluyordu o zaman burada. Rahmetli Menderes 1975’de bunun temelini attı tabii 1957-58 yıllarında fabrikanın işte alt yapısı yapıldı, duvarları çıktı falan, çatıya gelince 1959 senesinde abim mütaahitliğini aldı 1959 buraya geldi ben de onun yanına geldim. Tabi biz o zaman küçüktüz 9-10 yaşlarındaydım... Çan’ın bu duruma gelmesine en büyük neden seramik fabrikasıdır. Yani düşünebiliyor musunuz biz Trabzon’dan kalkıp te buraya geldik. Burada yerleştik kaldık. Yani Sivas’tan gelmiş insanlar, Erzurum’dan gelmiş, Karadeniz bölgesinin çeşitli yöresinden buralara insanlar gelmiş Bizim burada şimdi bu günü konuşacak olursak biz bu sene Karadenizliler pikniği diye böyle bir şenlik yaptık 10 bini geçtik bu gölgede Karadenizli toplandı. Yani aile olarak bu bölgede yani Çanakkale vilayeti civarında. Çan’da da aşağı yukarı nerden baksan 1500-2000 kişiye yakın var yani...”²⁵⁶

Nüfusun yer değiştirme hadisesi olan göç, klasik kuramlarda genelde itici ve çekici öğeler üzerinden açıklanmaktadır. Bu dualist yaklaşım göçün nedenlerine ilişkin kullanışlı bir kavramsal çerçeve sunar. 20. yüzyılın sosyal bilimcileri ise bu yaklaşımın ötesine geçerek farklı kavramlar, farklı varsayımlar ve farklı başvuru kalıpları kullanmak suretiyle çeşitli kuramsal modeller oluşturmuşlardır. Bu kuramsal modeller birey, hane halkı, ulusal ve uluslar arası gibi farklı nedensellik süreçlerine gönderme yaparak göçü açıklamaya çalışmışlardır.²⁵⁷ Neo-klasik model, yeni ekonomi kuramı, ikiye bölünmüş piyasa modeli, kümülatif nedensellik kuramı, ilişkiler ağı (network) kuramı vb. bu kuramsal modellerden bazılarıdır.

Çalışmamızın sınırlılığı açısından bu kuramsal modeller üzerinden bir tartışma yürütmek yerine saha çalışmamız açısından açıklayıcı olduğunu

²⁵⁵ A.P ile 02.04.2010 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 73).

²⁵⁶ M.B ile 14.08.2009 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 60).

²⁵⁷ Nermin Abadan Unat, **Bitmeyen Göç: Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa**, 21.

düşündüğümüz ilişkiler ağı (network) kuramı üzerinden Çan'daki göç sürecini açıklamanın daha doğru olacağı kanısındayız. Göç hareketlerine baktığımızda karşımıza çıkan en belirleyici özellik, maddi sıkıntıların giderilmesine yönelik gelir artırıcı stratejilerin devreye sokulmasına ilişkindir. Süre açısından günlük, mevsimlik ya da kalıcı olan göç mesafe açısından ulus içi ya da uluslar arası bir boyut kazanabilir. Türkiye'nin göç haritasına baktığımızda büyük şehirlerin etrafında oluşan sanayi bölgelerine doğru bir nüfus akışından bahsedebiliriz. Bu genel eğilim dışında ise bölgesel merkezler belirli bir miktarda nüfusu kendilerine çekmektedirler. Çan özelinden baktığımızda karşımıza sanayi odağı haline gelen bir yere genelde kısa mesafeli bir göç hareketinin varlığı çıkmaktadır. Mesafenin kısa oluşu ve mekânsal yakınlık beraberinde akrabalık ve tanıdıklar üzerinden gelişen bir göç hareketinin varlığını doğurmuştur.

İlişkiler ağı, eski göçmenler, yeni göçmenler ve göçmen olmayan kişiler arasında ortak kökleri gen, soydaşlık ve dostluk bağlarından oluşan kişiler arası bağlantılardır. Bu tür bağlar insanların gereğinde yardım almak, iş bulmak konusunda başvurabilecekleri bir toplumsal sermayeyi oluşturmaktadır.²⁵⁸ İlişkilerin varlığı göç esnası ve sonrasında oluşabilecek muhtemel olumsuzlukların giderilmesi konusunda güvenli bir kanal sunduğu için göç etme isteğinin yaygınlaşmasına da sebep olmaktadır. Çan'ın göç yapısına baktığımızda ilişkiler ağının oldukça etkili olduğunu görmekteyiz. Fabrikada iş bulunmasından kalacak yer bulmaya kadar bir dizi sorun bu ağlar içinde çözülmektedir:

“Fabrika’da işte bizden daha önce gidenler vardı işte mesela bizim şimdi teyzenin abisi var 80 yaşını geçkin ilk onlar gitti fabrikaya. Yani fabrikanın kurulduğu zamanlardan oraya yerleşmişlerdi... sene 1967. İşte babam razı gelmedi hatta. Orda Çan’da bizim şey vardı arkadaşlarımızda vardı köyden giden. Yerleşmişlerdi. Gidip gelemezler. Orda bi iş yapan insan orda kalacak yani... Ondan sonra bizim orda bir enişte vardı. Halamın damadı oluyordu. Babamın ablasının damadı yani. Fabrikada şeydi puantör. İşçinin yevmiyesini yazardı. Ondan sonra ben oraya gittim babam bişey demedi yani. Gençtik yani. Fabrikaya girdim. Orda ev tuttuk kirada öyle oturduk...”²⁵⁹

²⁵⁸ A.g.e., 34.

²⁵⁹ K.A. ile 26.03.2010 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 65)

Nüfusun yoğunlaşması sonucu ilçe daha önce tarım faaliyetlerinin yapıldığı kasabanın çeperlerine doğru genişlemeye başlamıştır. Seramik fabrikası yeni işletmeleri bünyesine kattıkça Çan'da büyümeye devam etmek zorunda kalmıştır. Sonradan gelen işçilerin barınma problemlerinin çözümü noktasında farklı çözüm yollarına gidilmiştir. Tasarruf yapan ilk kuşak göçmenlerin bazıları tek katlı evlerinin üstüne bir kata atarak yeni gelenlerin kiracı olarak bu evlere yerleşmelerini sağlamışlardır. Bu bir bakıma konut üzerinden elde edilen kira yolu ile gelir yelpazesinin çeşitlenmesine yol açan bir süreçtir. Bu gelirin sürekliliği ise göç kanalının açık olması ile yakından ilgilidir.

Toplumsal olarak kiracılıktan ev sahipliğine geçiş hem gelir hem de statü açısından yeni gelen işçilerden gözle görünür bir farklılaşmanın altını çizer. Melih Pınarcıoğlu ile Oğuz Işık bu durumu “nöbetleşe yoksuluk” kavramı ile açıklamaktadırlar. Yoksulluğun sonradan gelenlere devredilmesinin ön koşulu sürekli bir göç ve işgücü piyasasındaki çeşitlilikten geçer. Bunlardan birinin olmadığı yerde yoksulluğun kalıcı hale dönüşmesi muhtemeldir. Çan için konut üzerinden yürüyen bu yoksulluğun devri işi ilçenin doğal sınırlara ulaşması ve fabrika eksenli işgücü piyasasının gerilmesi sonucunda yoksulluğun yapılaşmasının önünü açabilir. Çan'ın bu duruma direnme mekânizması ise emeklilik oranının yüksekliğinden dolayı kalıcı bir gelirin varlığı ve köy ile olan bağlantının bir şekilde devam etmesidir.

Barınma konusunda yukarıda bahsettiğimiz bireysel çözüm yollarının dışında fabrika daha önce panayır yeri olarak kullanılan araziye satın alarak “işçi evleri” yaptırmaya karar vermiştir.²⁶⁰ Fabrika dışardan gelenlerin konut sorunlarını çözmek amacı ile iki farklı konut türünün oluşmasını sağlamıştır. Bunlardan birincisi yabancı ülkelerden ve ülke içinden gelen mühendislerin barınmasını sağlayacak sosyal tesisler adı altında üretilen lojmanlar diğeri ise işçilerin aidatlarını ödediği işçi konut kooperatifi kanalı ile oluşturulan işçi evleridir.

²⁶⁰ “Panayır tepesinin işçi evi yaptırılmak üzere seramik fabrikası tarafından satın alındığını biliyor musunuz?”, **Özlem Gazetesi**, 1 Aralık 1964.

Erken cumhuriyet dönemi fabrika geleneğine baktığımızda, fabrika yerleşkesinin içinde ya da yakınında işçilerin barınma ihtiyaçlarını karşılamak üzere konutlar üretilmiştir. Bu konutların üretilme mantığının üç madde toparlayabiliriz: Birincisi, işçi belirli bir fabrikaya lojman türü ucuz ya da konut ile bağımlı kılınmakta, emeğini de bağımlı kılmaktadır. İkincisi, işgücü kaybı en aza indirgenmiş olmaktadır ve son olarak işçi aynı zamanda coğrafi açıdan da aynı fabrikaya bağımlı kılınmıştır.²⁶¹

Bu konutlar bir barınma yeri olmanın ötesinde fabrikanın kontrol alanının genişlemesinin de aracı olmaktadır. “Yarı işçi-köylü” profiline sahip olan fabrikalar ürettikleri konutların mimarisinde işçilerin bu özelliklerine dikkat etmeye çalışmışlardır. Kayseri’de kurulan Sümerbank bez fabrikası lojmanlarında konutların arasında kalan arazide, konutların kullanıcıların, kişisel ihtiyaçlarını gidermek için bahçeler kurmuşlar, sebze-meyve yetiştirmişlerdir. Burak Asiliskendere göre bu durum, o dönemde köyden gelen birçok işçi ailesinin kent ve modern yaşama alışmasında bir geçiş eylemi olarak düşünülebilir.²⁶²

Benzer bir yaklaşım Fevzi Engin tarafından dile getirilmiştir. Yetkililer “yarı işçi-köylüyü” Zonguldak maden işletmesine bağlamak ve sürekliliklerini arttırmak için çeşitli öneriler üretmişlerdir. Bu önerilerden birisi 1938 yılında Profesör Grannig tarafından hazırlanan raporda, işçi sorunu çözmeye yönelik getirilen öneri, işçi sitesi oluşturularak her işçiye 1 dönüm toprak vermek şartıyla onların hem toprak ile uğraşması sağlanacak hem de gerekli işgücü sağlanmış olacaktır. Engin’e göre bu yaklaşım mevcut olan “işçi-köylü” tipinin korunmasına yöneliktir. Ayrıca “işçi-köylü” tipi işçilerin mülksüzleşmemesi, işçilerin sınıfsal açıdan bilinçlenmesini geciktirecek ve sendikal hareketin önünü kesecektir.²⁶³ Çan içinde İbrahim Bodur’un işçi konutlarının mimarisine ilişkin görüşleri belirttiğimiz örnekler ile paralellik taşımaktadır:

²⁶¹ Ali Cengizkan, “İstanbul Silahtarağa Elektrik Santrali: Yerleşme ve Konut Yaşam Çevreleri”, 16-17.

²⁶² Bkz. (152), ASİLİSKENDER, 125.

²⁶³ Bkz. (18), ENGİN, 76.

“...Hatta şöyle bir tartışma çıktı Balıkesir’den gelen bir arkadaşımız, o Balıkesirli olduğu için daha büyük evlere alışık, o toplantılarımıza İbrahim Bey de katılırdı. Dedi ki efendim dedi, bu tek katlı evleri çok katlı yapsak daha iyi olmaz mı daha çok arkadaşımız faydalanır. O zaman İbrahim Beyin sözlerini ben hiç unutmuyorum. Toplantıda ben de vardım. Evladım doğru sen haklısın ama şuanda biz hepimiz köyden geldik etrafımızda biraz yeşillik çimenlik görmek isteriz dedi. Şimdi bizi getirip bir apartman katına sokarsan dedi sefer tasında oturmuş gibi gelir bize...”²⁶⁴

İbrahim Beyin bu yaklaşımını çift taraflı okumak mümkündür. İyimser bir değerlendirme yaptığımızda köy ile bağıni tam olarak koparamayan işçilerin toprakla temasını sağlayarak kasabaya alışmaları yolunda bir amaç taşıdığını söyleyebiliriz. Diğer taraftan ise tek katlı bahçeli ev mimarisi en azından temel ihtiyaçların karşılanmasını sağlayacak kadar bir ürünü garanti edebilir. Bu da işçilerin sınıfsal hareketliliğinin gecikmesine ve işçi ücretlerin belirli bir seviyede tutulmasına yol açabilir. Oysa bu saydığımız olumsuzlukların dışında belki de daha önemli olan, fabrikanın bu işçi evleri üzerinden işçilere gizil bir baskı uygulamasıdır. Bu baskı şöyle işlemektedir:

“Seramik evlerine girdiğimiz zamanlarda ben sekiz seneliktim annem dokuz senelikti. Ondan sonra işte kadınları temizliyorlar (işten çıkarma) yani onlara çıkış verdiler. Bi gün bir geldim annem bir köşede ağlıyor ondan sonra annem böyle böyle çıkış vermişler dedi bana dedi o esnada abim askerdeydi yani zor günlerdi. Evlerde yeni girdik ama seviniyoruz aradan on beş gün geçmedi bu sefer işten çıktı diye evlerden çıkardılar. Kooperatif daha olmamış. Yeni olan. Ondan sonra işten çıktı diye üyelikten atıyorlar...”²⁶⁵

İşten çıkarılma görece ucuz yollardan elde edilebilecek barınma hakkının yitimi anlamına gelmektedir. Alternatifin fazla olmadığı bir işgücü piyasasında her ne olursa olsun “işe tutunmak” kasabada hayatta kalmanın tek geçer yolu gibi gözükmektedir. Bundan dolayı işçi evlerini masum bir proje olarak algılamak pek de mümkün görünmemektedir.

İşçi evleri dışında- ki bu evlerin kurulduğu yer daha sonra bağlı bulunduğu Cumhuriyet Mahallesinden ayrılarak 1996 yılında Seramik Mahallesi

²⁶⁴ Faruk Şahin ile 30.03.2010 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 64)

²⁶⁵ V.G ile 05.04.2010 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Kadın, 50).

dönüşmüştür- teknik kadronun konut sorununu çözmek amacıyla fabrika arazisine lojmanlar yapılmıştır. Lojmanlar zamanla yurt dışından gelen mühendisler ile Türk mühendislerin yaşam alanına dönüşmüştür. Bu yaşam alanı içinde yaşayanların her türlü ihtiyaçlarını karşılamak için çeşitli birimler oluşturulmuştur. Yerel basın ise bu imar faaliyetlerini yakından takip etmektedir.²⁶⁶

Özellikle lojman bünyesinde yapılan havuz, kasaba içinde lojmanları adlandıracak simgesel bir koda dönüşmüştür. Kasabalılar lojmanları ve aynı mekânda yer alan misafirhaneyi ‘havuz başı’ olarak adlandırmışlardır. Bu adlandırma farklılığa gönderme yapar. Bir bakıma ‘dışardan’ gelenlerin barınma ihtiyacına pratik bir çözüm olarak ortaya çıkan lojmanlar kasaba içinde ayrışma mekânına dönüşmüştür. “Pantolonlular ve şalvarlılar. Pantolonlular onlar (mühendisler ve ailesi) şalvarlılar köyden gelenler. Yani diyorum ya bir elit tabaka vardı fabrikada zaten. Onların her şeyleri başka. Havuz başlarında otururlar onlar, şimdilerde pek yoklar herhalde. Çan’la muhatap olmaz, Çan’dan alış veriş yapmazlardı. Bir çorabı bile ben gidip de Bandırmadan alıyorum diyen insanlardı”. Zamanla ilçe bürokrasisinin de uğrak yeri olan bu yapı uzun yıllar halka “kapalı” kalmıştır:

“İlçede nasıl söyleyeyim fabrikacı lafı vardı. Onlar fabrikacı grubu vardır. Şef, müdür, mühendis pozisyonundaki insanlara öyle denir. Şeyler böyle genellikle Çan halkından tecrit etmişlerdir kendilerini işte kendi sosyal tesisleri var, işleri ayrı, eğlenceleri ayrı, hatta o zamanlar mesela Cuma akşamları canlı müzik yapılıyordu havuz başında. Yemek çok ucuzdu o tarihlerde. İnsanlar genellikle akşam yemeklerini fabrikacılar dediğimiz grup şeyde havuz başında özellikle yazları işte ikindiden sonra oturu. Gariptir yüzme havuzu vardı yüzen insan görmedim mesela. Havuza giren çocuklardan başka kimseyi görmedim. 95 yılına kadar istifa edene kadar. Bir iki defa Pazar günleri yabancı montörleri İtalyanları orada gördüm... vardı da gitmiyorlardı. Şey değil yani kendilerini soyutlamışlardı. Halktan belli bir kesim. İşte o kesim nasıl tarif edeyim. Şehir kulübü kesimi vardır kasabalarda. Mesela şurası şehir kulübüydü buraya sadece doktor, hakim, savcı, kaymakam, emniyet amiri gibi kişiler girer. Bunların haricindeki kişi perdeler çekili içerde böyle bakarsın geçersin. Kazara bir işin olur içeri girdiğin zaman şöyle bir bakarlar ya burada bunun işine gibi zenci gibi

²⁶⁶ “Kale Seramik Fabrikasının sahalarında bir tenis kortunun kurulduğunu, yine aynı müessesede açık ve nizami bir yüzme havuzunun da yapılmak üzere olduğunu biliyor musunuz?, **Özlem Gazetesi**, 15 Haziran 1963.

hissedersin kendini. Böyle bizim kasabalarda şehir kulübü adeti vardır. Hala vardır birçok kasabada. İşte havuz başının yabancı misafirleri onlardır.”²⁶⁷

Göç ve kasaba mekânı üzerinde bir hayli değişikliğin yaşanmasına neden olan fabrikanın belki de en büyük etkilerinden biri sosyal hayat üzerine olanlardır. Köylerinde görece izole yaşayan köylülerin fabrikada çalışmaya başlaması ile birlikte yakın akrabalar ve kendi köylüleri dışındakiler ile tanışmaya başlamaları fabrika ile olmuştur. Özellikle bekâr kız ve erkeklerin muhafazakâr bir ortamda meşru bir tanışma yeri olan fabrika kız kaçırma, evlenme gibi sosyal olayların önemli bir alanına dönüşmüştür:

“Çan’daki ailelerin hiç abartmıyorum şuandaki ailelerin biz yaşındaki ailelerin yüzde atmışı yetmişinin evliliğinin nedeni ve kaynağı fabrikadır ve fabrika kapısıdır. Çünkü şöyle siz düşünüyorsunuz saat beş fabrika çıkışı var bütün fabrikadaki işçi kızlar hepsi çıkıyorlar genç delikanlılar çıkıyor sizde delikanlısını ne yapıyorsunuz saat dört buçukta gidip fabrika kapısında bir yerlerde konaçlıyorsunuz kızlar çıksın bende göreyim diye kızları. Yani bir panayır bir seyir yeri gibi fabrika kapısı o zaman. Sanayileşme işte bu kömür ocakları fabrikanın olması Çan’daki bu Muhacir, Pomak, Manav, Yörük hepsini bi şekilde ve birbirine akraba etmiştir. Birleştirmiştir bütünleştirmiştir. Ya şuanda Çan şeydir yani artık Muhacirlik, Pomaklık fıkralarda ve espiriler* de kalmıştır”²⁶⁸

Bundan dolayı fabrikayı sadece sanayinin bir parçası ve üretim yapan bir yer olarak düşünmek eksik bir değerlendirme olacaktır. Fabrika bu saydıklarımızın dışında sosyal hayattan mekânın örgütlenmesine kadar geleneğin tahribine yol açan bir sürece işaret eder.

²⁶⁷ Z.B. ile 13.04.2010 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 54).

* Bu espirileri bir bakıma toplumsal hayat ilişkin bilgiler içerir. Aynı zamanda kökensek aidietler üzerinden oluşan farklılaşmanın yeniden üretimine yardımcı olurlar. Kendisi de Muhacir olan H.A.’nin anlattıkları bu duruma iyi bir örnek teşkil etmektedir: “Mesela iğneyi kendime batırıyım ben, Muhacir bayırda koyun güdüyor tabi yoruluyor sıcak mıcak şey vara hadi şu ağacın altına yatıyım da diyor şurada biraz kestiriveriyim koyunlar dönene kadar. Tam o sıra bir rüzgar esiyor ahlatlar (yaban armudu) başlıyor dökülmeye pat vuruyor kafaya bir uyanıyor kalkıyor dökülen ahlatlar yokuştan dereye akıyor koşun koşun komşular diyo turşu akıyor turşu. Şimdi bu nedir biliyor musun? Ahlat turşusu muhacirlerin en önemli kış içeceği. Bu ahlatlar da turşu kururlar. O turşunun suyunu yani nasıl diyiyim hoşaf gibi şeker katarak şey yaparlar. Geleneksel şeydir. Ahlat turşusu muhacirler için vazgeçilmezdir. Mesela o ahlatın dereye düşmesinden bir espri yaratmış. Mesel derler Muhaciri derler biberin sapına bağlamışlar 40 yıl sapı beklemiş derler.”

²⁶⁸ H.A. ile 04.04.2010 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 51).

5. ENDÜSTRİYEL PATERNALİZMİN ŞAFAĞINDA ÇAN'DAKİ EMEK PİYASASININ OLUŞUMU: 1960–1980

Köylülükten işçiliğe geçişin mekânı olan Seramik Fabrikası yerel emek piyasasının oluşumunda birincil önemdedir. İthal ikamesine dayalı birikim rejiminin şemsiyesi altında gelişen sanayinin taşradaki fotoğrafını çektiğimizde karşımıza çıkan emek biçiminin, kırsal alan ile hala güçlü bağları bulunan “işçileşmiş köylü”ler olduğunu söyleyebiliriz. Geç kapitalistleşen çevre ülkelerde karşımıza çıkan bu emek yapısı 1960’ların başındaki Türkiye’sinin periferisinde yer alan sanayi için de geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Çan’daki emeğin yapısı da bu genel tablo ile çelişmemektedir. Çan’daki emek yapısının geçmişi ile bugünkü görüntüsü arasındaki benzerliklerin ve farkın anlaşılması bakımından seramik fabrikasının ilk dönem işçileri üzerine yapılan aşağıda değineceğimiz alan çalışması verilerinin ayrıntılarının oldukça açıklayıcı olduğunu düşünmekteyiz.

Seramik Fabrikasında çalışan ilk işçilerin profilini Hacer Güçlü’nün-Çanakkale Seramik Fabrikası’nda 1970 yılında İstanbul Üniversitesi Sosyal Antropoloji Bölümü lisans bitirme tezine -200 işçi ile yaptığı mülakatlara- dayanarak açıklayabiliriz. Güçlü, fabrikaya çalışmak için gelenlerin doğum yerleri üzerinden yaptığı değerlendirmede sadece 13’ünün Çan merkez doğumlu olduğunu belirtmiştir. İşçilerin %45 gibi büyük bir oranla Çan köylerinden gelmektedir. Geri kalan kısmı ise Biga, Yenice ve Gönen ilçelerinin köyleri ve Ege ve Karadeniz bölgesindeki illerden gelenler oluşturmuştur. Doğum yerinde ne iş yaptıkları sorusuna 130 işçi çiftçilikle uğraştığı cevabını vermiştir. Bu veriler üzerinden iki sonuç çıkarabiliriz. Birincisi fabrikanın açılışı ile Çan tarım dışı emek piyasasının önemli bir durağı haline gelmiştir, ikincisi ise 1950’ler sonrası büyük şehirlere yönelen göçü kendisine çekmeyi başarmıştır. Seramik fabrikasının ilk zamanlarında Çan’daki emeğin yapısı daha önce bahsettiğimiz “işçileşmiş köylülere” uymaktadır.

Güçlü’nün çalışmasından hareket edersek mülakata katılan 59 kadın işçi ve 141 erkek işçiden oluşan ve fabrikanın %20’lik bir dilimini kapsayan (o dönem için

Nüfusun yoğunlaşması sonucu ilçe daha önce tarım faaliyetlerinin yapıldığı kasabanın çeperlerine doğru genişlemeye başlamıştır. Seramik fabrikası yeni işletmeleri bünyesine kattıkça Çan'da büyümeye devam etmek zorunda kalmıştır. Sonradan gelen işçilerin barınma problemlerinin çözümü noktasında farklı çözüm yollarına gidilmiştir. Tasarruf yapan ilk kuşak göçmenlerin bazıları tek katlı evlerinin üstüne bir kata atarak yeni gelenlerin kiracı olarak bu evlere yerleşmelerini sağlamışlardır. Bu bir bakıma konut üzerinden elde edilen kira yolu ile gelir yelpazesinin çeşitlenmesine yol açan bir süreçtir. Bu gelirin sürekliliği ise göç kanalının açık olması ile yakından ilgilidir.

Toplumsal olarak kiracılıktan ev sahipliğine geçiş hem gelir hem de statü açısından yeni gelen işçilerden gözle görünür bir farklılaşmanın altını çizer. Melih Pınarcıoğlu ile Oğuz Işık bu durumu “nöbetleşe yoksuluk” kavramı ile açıklamaktadırlar. Yoksulluğun sonradan gelenlere devredilmesinin ön koşulu sürekli bir göç ve işgücü piyasasındaki çeşitlilikten geçer. Bunlardan birinin olmadığı yerde yoksulluğun kalıcı hale dönüşmesi muhtemeldir. Çan için konut üzerinden yürüyen bu yoksullun devri işi ilçenin doğal sınırlara ulaşması ve fabrika eksenli işgücü piyasasının gerilmesi sonucunda yoksulluğun yapılaşmasının önünü açabilir. Çan'ın bu duruma direnme mekânizması ise emeklilik oranının yüksekliğinden dolayı kalıcı bir gelirin varlığı ve köy ile olan bağlantının bir şekilde devam etmesidir.

Barınma konusunda yukarıda bahsettiğimiz bireysel çözüm yollarının dışında fabrika daha önce panayır yeri olarak kullanılan araziye satın alarak “işçi evleri” yaptırmaya karar vermiştir.²⁶⁰ Fabrika dışardan gelenlerin konut sorunlarını çözmek amacı ile iki farklı konut türünün oluşmasını sağlamıştır. Bunlardan birincisi yabancı ülkelerden ve ülke içinden gelen mühendislerin barınmasını sağlayacak sosyal tesisler adı altında üretilen lojmanlar diğeri ise işçilerin aidatlarını ödediği işçi konut kooperatifi kanalı ile oluşturulan işçi evleridir.

²⁶⁰ “Panayır tepesinin işçi evi yaptırılmak üzere seramik fabrikası tarafından satın alındığını biliyor musunuz?”, **Özlem Gazetesi**, 1 Aralık 1964.

noktasında işçilere imkân sağlasa da diğer taraftan emeğin baskılanmasında patronun elini güçlendirecek bir yapının doğmasına yol açmıştır. “1965 Çan grevini” anlattığımız kısımda fabrikanın bu durum üzerinden kasaba üstünde nasıl bir hâkimiyet kurduğunu göstermeye çalışacağız.

Çan’ın çalışma hayatının aktörü konumuna gelen “işçileşmiş köylüler”in ilk kuşağını oluşturanların fabrika ile kurduğu ilişkiyi, Güçlü’nün çalışmasından çıkarttığımız sonuca göre gerilimden ziyade yeni olana uyma şeklinde özetleyebiliriz. Konuşulan işçilerin “tarla mı iyi fabrika mı?” sorusuna verdikleri yanıt bu durumu çok iyi yansıtmaktadır. Yanıtta göre, %34,5 tarlada hiç çalışmamış, %12,3’ü ikisinin de bir olduğu, %55,7’si fabrikanın, %32’si ise tarlanın daha iyi olduğunu söylemişlerdir. Fabrika işçiliği onların deyişine göre “saati belli, güneş ve yağmur yok, parası garanti” olması sebebi ile tercih edilmektedir. Tarlayı tercih edenler ise tarlanın mülkiyetinin kendilerinin olmasını ve temiz havada çalışmayı önemsemektedirler.²⁷²

Güçlü’nün anket tekniği ile topladığı yukarıda bahsettiğimiz veriler taşradaki köylülükten işçiliğe geçiş sürecinin ilk kuşağının sosyo-ekonomik profilinin genel bir tasvirini sunmaktadır. Çan’daki seramik fabrikası üzerinden gelişen tam istihdama dayalı ve kırsal kökenli bu işçileşme, ithal ikamesi döneminin şartları ile uygunluk göstermektedir. Bizim saha çalışmasında bu deneyimi yaşayanlar ile yaptığımız “sözlü tarih” görüşmelerinin Güçlü’nün alan çalışması ile örtüştüğünü düşünmekteyiz. 1967 yılında babasının razı gelmemesine rağmen Biga’dan fabrikaya çalışmaya gelen K.A.’nın anlattıkları fabrikadaki çalışma hayatından, işçilerin ekonomik faaliyet alanının sadece fabrika ile sınırlı kalmadığı konusuna kadar ayrıntılarla doludur. Bundan dolayı uzun bir alıntılama ihtiyacı hissettik:

“Ben girdiğim zaman okur-yazar olmayan insanlar çalışıyordu. Şimdi mesela en aşağı sanat okulu mezunundan aşağısını almıyorlar. Bizim zamanımızda mesela imza atabildin mi tamam... valla Çan’ın nüfusu 5 bindi ben öyle hatırlıyorum. Fabrikada da işte 300-500 kişi vardı işte. Öyle tahmin ediyorum. Fabrikanın koca binalar hiç yoktu yani. 2 tane bina vardı benim bildiğim fabrikada... Hep elle

²⁷² A.g.e., 25.

yapıyorduk. Makineleşme derken o malzemeleri yine makine ile yapıyorlardı ama elle çalıştırıyorlar ayakla çalıştırıyorlar o vaziyette. Bazı gösteriyor şimdi çömlek mömlek yapıyorlar topraktan aynı öyle bişeydi. Elektrikte çok kısıtlıydı makine hiç yok gibiydi... Valla yerine göre işte bir yer değil yani üç yerde çalışılıyordu. Bazı yerde 3 vardiya bazı yerde tek vardiya çalışılıyordu. Sabah 8'den akşam 5'e. Ondan sonra be o fırınlarda 5 yıl 3 vardiya çalıştım. Saat 4-12, 12-8, sabah 8-4... her yerden vardı ama orda ikamet Çan'da. Köylere giden vardı. Köylere kimim yayan kimin bisikletle bazı tek tük böle büyük otobüsler vardı onlar taşıyordu uzak köylere. Terzialan'dan aşağı yukarı %90'ı fabrikada çalışmıştır yani. Yav orası pek fakir bir köymüş yani herkes oraya işe geliyordu yani. ... tabi mesela adam ailesi köyde çocuğu köyde mesela veyahutt biri girmiş diğer kardeşi köyde yine az buçuk bişey oluyordu yani. Mesel Terzialan'a varırken Süleköy var ikisi bir oldular belediyelik yaptılar. Şimdi Karakoca köyü var ilk Çan'da giderken Terzialana Karakoca köyünün içinden geçersin. Ondan sonra Süleköye varırsın. Ondan sonra Terzialana varırsın zaten bitişikti bunlar yakın çok. Ondan sonra oradan Süleköyden bizim ustamız vardı. Vardiya ustası vardı adamlar böle sulama yerleri varmış böle çay yolunda oralara fasulye masulye ekerdi. Adam bütün tarlada çalışıyor gece işe geliyor bütün gün uyuyordu. Dinlenemiyor adam. Biz dinleniyoruz başka işimiz olmadığı için. O adam köye gidiyor orda işler yapıyor yaptığı için gece akşamleyin işe geldiği zaman uyuklamaya başlardı. Hiç unutmam yani... ya bize yetiyordu o zaman yetiyordu artıyordu bile. Böyle nüfusu az olan insana. Asgari ücret yoktu o zamanlar. Öyle bişey biz bilmiyorduk. O günkü günde ben yani ilk girişim 300 lira fabrikaya. işte ikici sene 400 lira oldu ondan sonra 75 lira ev kirası veriyordum. Bize yetiyordu yani. Köydekilerden biz daha rahattık yani. Mesela ekiyorlardı biçiyorlardı hayvan yapıyorlardı para yok. Biz giderdik köye annem rahmetli öyle derdi olum siz gene iyisiniz bunar temelli yoksul derdi. Ben çok çabaladım teyzende çok çabaladı. Çocuk bakmaya gitti kendi çocuklarına bakar birde başkalarının çocuklarına bakmaya gitti yani. Şöyle bişey oldu 78 senesinde ben ayrıldım fabrikadan. Dediler o zamanlar isteyen tazminatın alır vereceğiz dediler... Güya vardı sarı sendika diyi verirlerdi. İşveren kendi sendikası. Mesela bizim zamanımızda sendika başkanı seçildi sen kazandın sen aday değilmişin beni yaptılar geldiler oturtular. Yani olur işmi bu. İnsanlar seni kazandırdı ama yok o aday değilmiş benmişim aday ben kazanamadığım halde beni oturtular. Böyle bişeyler. Zaten sendika getirmeyi getirenleri hep şutladılar. Kaç sefer oldu öyle şeyler... Kadrolu. Aşağı yukarı herkes kadroluydu. Böyle mütaahit falan yoktu. Şimdi onlar çıktı sigorta falan yapmıyorlar deniyor bilmem bişeyler oluyor. O zaman oraya giren sigortaya kayıt oluyordu hemen. Benim bildiğim kadarı ile öyle yani. çünkü hiçbir eksik günüm çıkmadı yani. Daha benimle beraber çalışan arkadaşlar hep emekli oldular. Zaten o eniştem dedim onlar yapıyordu sigorta işlerini. Onlar fabrikanın yazıcılarıydı yani.²⁷³

1960'ların Çan kasabası kentleşme yolunda adımlar atarken ürettiği melezliklerin en belirginini çalışma hayatı üzerine olmuştur. Fabrikanın çekiciliği artkça köylerden daha çok insan kasabaya gelip emek piyasasına katılarak hem köylü hem de işçi oluyorlardı.

²⁷³ K.A. ile 26.03.2010 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 65).

Geç kapitalistleşen ülkeler için işçi sınıfı içindeki bu melez yapının varlığı dünyanın diğer çevre ülkelerinde de gözlemlenebilir. T.H. Hull'a göre, Endonezya'da kırsal alanların çeperlerinde küçük imalat yerleri bulunmaktadır ve burada çalışan işçilerin bazıları köylerde yaşayarak iş yerine otobüs ve bisiklet ile gidip gelirler. Bu sayede topraktan kopmazlar fakat toprak ile ilişkileri küçük bir bahçe ile sınırlı kalmıştır.²⁷⁴ Benzer bir yapı Çin içinde geçerlidir. Fakat kırsal ile bağları tam olarak kopmayan birinci kuşak "işçileşmiş köylüler" için tarım ve hayvancılık faaliyetleri hane geliri yelpazesini içinde önemini korumaktadır.

Fabrika ile birlikte kasaba mekânı değişirken aynı zamanda geleneksel yapının kodları da değişmeye başlamıştır. Bu kod değişimini, özellikle artan işgücü talebini karşılamak üzere kadın emeğinin erken yaşta fabrikada çalışmasında görebiliriz:

"Sonra derken fabrikanın temeli atıldı. Derken yavaş yavaş çalışmaya başladı. Temel atılınca 80-100 kişi çalışmaya başladı. Derken 100-150 kişi oldu. Köyden çan'dan dışarıdan yeneden 27 Temmuz 1960 dan birkaç ay evvelde kızlarda çalışmaya başladı. Fayans çıkmaya başladı. Fayanslarda kızlar kadınlar çalışıyor çatlaklarını alıyorlar yamul oluyor yeni üretim başladığı için henüz tam kaliteyi tutturmak uzun iş... Merak etti genç kızlar orada çalışmayı. Çok istekli oldu. Canım şimdi senin 2 tane kızın var 90 dan 180 lira para getiriyor her ay eline tık tık geliyor para. 3 lira 4 lira yevmiye ee 1120 lirayı alınca sen anlıyor musun kızlarını sevmeye başlıyorsun. Para geliyor o zaman para büyük bir ilah... 14-15. ilkokulu bitirmiş geliyor çalışmaya. Onların eli daha yatkın... aşağı yukarı 2-3 bini kadındı. Mesela saat beş dedi mi boru bir bağırды mı fabrikadan oluk oluk insan çıkıyor binlerce insan çıkıyor. O günleri zirve günlerini filme alsaydınız şaşırırdınız."²⁷⁵

Fabrikanın açılması ile birlikte ücretsiz aile emeğinin en önemli unsuru olan kadın emeği de kendisine aile dışı bir mecrada çalışma imkânı bulmuştur. Kadın emeğinin işgücü piyasasına girmesi ile kadının geleneksel konumunda birçok değişiklik olmuştur. İlk başlarda aileler kızlarının fabrikada çalışmasına karşı çıksa da zamanla kazanılan paraların aile bütçesinin önemli bir kalemi olması ile birlikte aileler kızlarını fabrika işçiliği konusunda zaman zaman teşvik bile etmişlerdir:

²⁷⁴ Bkz. (21), GENİŞ, dipnot: 11, 71-72.

²⁷⁵ A.P. ile 02.04.2010 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek,74).

“Fabrika üretime geçtikten sonra demin dediğim gibi müthiş bir iş gücü talebi var. nerden karşılayacak bu talebi yöre halkından. Kimse gelip de ta İstanbul’dan işçi olarak çalışacak hali yok. Onun için dediği gibi 15-16 yaşında genç kızlar, 15-16 yaşında delikanlılar işgücüne ihtiyaç var. köylerden atkılı bizim muhacir köylerinde şimdi bişey vardır onu söyleyim ben evlenen kadınlar ferace giyerler siyah gerektiğinde yüzüne kapatabilecek siya uzun bir dış elbise gerektiğinde başı örten gerektiğinde burada kapağı vardır yüzü örtebilen evlenince ferace giyer. Genç kızlar atkı takar. Yün bir atkı uzun başının şurasına bir atar arkaya doğru veya gerektiğinde şöyle kaptır... Şimdi tabi iş talebi çok ve köylerden genç kızlar fabrikaya çalışmaya gidiyor. Bakın bu sosyal ve kültürel şeyde ihtilaldir bu. Düşünebiliyor musunuz daha 10 yıl öncesine kadar okula kız çocuğunu göndermeyen bir toplum. Benim dediğim 60’tan 55’lerden bahsediyorum o tarihlerde. 60’larda bile okula göndermekte imtina ediyor zorluyor kaçamak yapıyor. Yani devlet yaptırım uygulamazsa göndermeyecek. Öyle bir ortamdan 15-16 yaşındaki kızlar fabrikaya işçi olarak gelmeye başlıyor. Neden? Ekonomik yetersizlikten. Yani açlık sofuluğu bozuyor. Benim söylemek istediğim bu.”²⁷⁶

Kadın için çalışma evreni sadece fabrikadan oluşmamaktadır. Fabrika çalışma saatlerinin dışında tarımsal faaliyetlerde paralel bir şekilde devam etmiştir. Bu süreci A.H şöyle anlatmaktadır:

“Beşe gidiyordum ben fabrika açılmış fabrika insan alıyor dediler çanta bir taraf kendimiz bir taraf haydi fabrikaya. İlkokul beşten sonra 11-12 yaşlarında... o zaman böyle insan arıyorlardı işe girmek için. O zaman çok iyiydi şimdi gayri kimse kimseye önem vermiyor. Saat beşte altıda yedide işi bırakıyorduk mesai yapıyorduk rahmetli Süleyman bey cipiyle caminin orya kadar getirir biz evlere dağılırdık. Şimdi kim kimi görece hadi eve götürüyüm mesela... ondan sonra bayağı işçi almaya başlayınca tabi biz fabrika kızya kötü gözle bakmaya başladılar... her şeyi söylüyorlardı fabrika kızından kadın mı olur ev kızı mı olur... sabahleyin affedersin öküz arabaları vardı öküz arabalarının arkasına binerdik haydi tarlaya. Demet biçilen ekinleri toplardık saat yedi buçuk borusu bağırınca biz haydi işe giderdik. sekizde iş başı yapardık... sonra dört sene beş sene çalıştım. beyimi tanıdım orada. Sonra babam ben ona kaçırırım diye fabrikadan çıkardı... Üç buçuk sene çalıştım. Fabrikada sandık çiviliyordum.”²⁷⁷

Emek-yoğun bir teknolojinin fabrikada hâkim olması işgücüne dönüşebilecek her yaş ve cinsiyette köylünün mobilize edilmesinin önünü açmıştır. Fabrika işçiliği ile birlikte tarımsal üretim, mevsimlik işçilik ve maden işçiliği dışında başka bir geliri olmayan Çanlıların, aileden en az bir kişinin fabrikada çalışması ile birlikte refah seviyeleri artmaya başlamıştır. Sigortalı ve aylıklı çalışma kalıcı bir gelir seviyenin oluşmasını sağlamıştır. İşçi gelirleri hakkında Güçlü’nün çalışmasına

²⁷⁶ H.A. ile 04.04.2010 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 51).

²⁷⁷ A.H ile 14.04.2010 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Kadın, 65).

baktığımızda yevmiye 9.52 kuruş ve ortalama net aylık 401,7 tl'dir. Yevmiye kadın işçi gruplarında daha düşük erkek işçilerde ise daha yüksektir. Güçlü, kadın ve erkek işçilerin aylığındaki farklılığın nedeni olarak kadın işçilerin istihdamının süresinin kısa olmasına bağlamaktadır. Alan araştırmamız sırasında genç kızların fabrikaya evlilik öncesi çeyiz ihtiyaçlarını karşılama isteği ile çalıştıklarını yaptığımız sohbetlerde ortaya çıkmıştır. Bundan dolayı fabrikada kalma süreleri kısaldığı için kadınların aylıkları da erkeklere oranla daha az olmaktadır. Ayrıca fabrika yönetiminin de evli kadın çalıştırmama isteği kadın emeğinin kısa ömürlü olmasının önünü açmıştır:

“şöyle evli verim düşücek diye evli kadın çalıştırmıyorlardı. İzin alır, çocuğu şöyle böyle süt izni bilmem ne gerçekten çok büyük bir problemdi. Hatta böyle nişanlanıp ta evlenme tarihlerini ileriye atan insanla bile biliyom ben.”²⁷⁸

Dönemin şartları dikkate alındığında ithal ikamesine dayalı sermaye birikim rejiminin geçerli olduğu bir ortamda işçi gelirlerinin görece yüksek olması fabrikanın kasabalılar gözündeki önemini iyice arttırmıştır. Artık fabrikada iş bulma toplumsal statüde bir üst noktaya gelmenin aracı olmuştur. Bütün bu olumlu tabloya rağmen fabrikada çalışma acı dolu birçok deneyimin de adıdır. 1970'lerin ortasında bir kadın işçinin ağzından aktarırsak:

“Bölüm olarak şimdi aramızda çalışan araba çeken, ağır işler yapan bazı şeylerde makine şeyinde erkekler çalışıyordu. Bizim mesela benim ilk 12 sene çalıştığım yerde bant üzerinde kasetlerin içine fayans dizerdik. Bant devamlı dönerdi. Fayansları ana beslemeden verdikleri zaman biz şey banta gelinceye kadar bir sürü aşamadan geçiyor. İlk ham olaraktan girdiğinde etrafları rötuşlanıyor oradan sırlanıyor sırlandıktan sonra bantın üzerinden kasetlere diziliyor ki yüksek şeyde derecede fırınlarda pişsin diye. Şimdi rölyefe dönüldü. Daha önceden bizim yaptığımız şeyler daha sağlıklıydı. Hemen hemen 7-8 tane bayan bi tarafa 4 aşamalı oluyordu karşılıklı bir arabanın etrafında dolduruyorduk. Dolduruyorsun hemen üstüne geçiyorsun. Ama ilk zaman hele hele kışın ellerimiz buz tutardı böyle fırının etrafına gidip ısındığımız zamanlar yani ben çok iyi hatırlıyorum ağladığımı. Ellerimi ıstıdan ısıtamazdım. Yani soğuk olduğu için sığağa yapıştırıyoruz ellerimizi ağlardım tırnak uçlarım şey yapardım.”²⁷⁹

²⁷⁸ V.G ile 05.04.2010 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Kadın, 50).

²⁷⁹ V.G ile 05.04.2010 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Kadın, 50).

Fabrika işgücü piyasasının oluşumunu en önemli aktörü olurken diğer taraftan fabrika içinde başlayan ve kasabaya doğru yayılan bir dizi tahakküm ilişkilerinin de kaynağı olmuştur. Fabrikanın kasaba üzerinde etkili bir güç konuma gelmesinin bize göre iki yönü vardır. Birincisi, dönemin ruhuna uygun olarak herkesin çıkarlarına gözetilen ve ortak bir iyinin yaratılması konusunda çalışan “paternalist-baba” imgesinin içselleştirilmesini “itaatkâr bir özne” inşası üzerinden sağlaması, ikincisi ise kasaba ekonomisini oluşturan fabrika dışı faaliyetlerin fabrikaya bağlı olarak gelişmesi.

Sosyal bilimler geleneğimiz içinde cumhuriyetin kurucu felsefesine kaynaklık eden modernleşme projesinin taşıyıcı olan kadrolarının giriştiği sanayileşmenin hedefleri arasında “modern bir özne” inşası bulunduğu sıklıkla tekrarlanmaktadır. Devlet eli ile Anadolu’ya kurulan fabrikalar bir üretim birimi olmalarının ötesinde, modern yaşamın da örgütleyicisi olmuşlardır. Geleneksel yapının çözülmesine neden olacağı düşünülen bu perspektif günümüz liberal düşüncesi tarafından eleştirilmektedir.

Eleştiriler bu özne inşasının baskıcı ve bireysel özgürlük karşısında devleti kutsayan bir duruma yol açtığı noktasında toplanmaktadır. Bu eleştirilerin şablona kaçmayan bazılarının haklılık payını teslim etmekle birlikte, genel eksiklik eleştirilerin devletin sanayileşme tasavvuru ile sınırlandırmalarıdır. Oysa görmezden gelinen nokta özel sektörün örgütlediği sanayileşme deneyiminin de bir “özne” tasavvuru olduğu gerçeğidir. Hatta bu “özne” devlet elitlerinin devrimci ruhlarının tasavvuru olan “modern-özgür-birey” paradigmasının dışında daha “itaatkâr” bir özne tasavvuru olduğunu söyleyebiliriz. 1970’lerde Çan’da seramik işçiliği yapan V.G.’nin aşağıda yer vereceğimiz anlatımı, “itaatkâr öznenin” nasıl oluştuğu ve bu deneyimin kuşaklar arası aktarımı konusunda oldukça çarpıcıdır:

“Fabrika içi valla gruplaşma muhakkak oluyordu. Dediğim gibi çabuk bastırılıyor sindiriliyordu. Ve bu mesela babadan oğla geçen bir geçmiş olduğu için fabrikanın böyle bir analiz yapsanız Çan’da çok böyle şey yapıya sahip değildir. Ne diyim hep böyle tutuktur. sırf fabrikaya bağlı çalışıp ta hiç hiçbir sanat bir şey yok ki burada ne bir dericilik ne bir peynircilik babadan oğla kalma

kuşak meslekleri hiç yok. Fabrikaya gitsin alsın maaşını otursun. Yani şikayet mercileri bile çalışmaz burada... Ama zamanla tabi şimdi gençler değişiyor. Bir içe basıklık var. O da çıkıp ta bir başka yerde iş bulamam korkusu var. O korku çok.”²⁸⁰

Fabrikadan çıkış korkusunun eşlik ettiği bu işçilik deneyiminin “itaatkâr özne”nin teşekkülünde birincil rol oynadığını söyleyebiliriz. “Patron/baba”nın iktidarının devamı, bu “itaatkârlığın” zaman ve mekânın değişim koşulları içinde yeniden üretilmesine bağlıdır. İthal ikamesi döneminin sosyal, siyasal ve ekonomik atmosferi özel sektöre bu noktada avantajlar sağlamıştır.

Çan örneğinde ortaya çıktığını düşündüğümüz “İtaatkâr özne” üzerinden işçi sınıfına bakış ülkemiz işadamlarının yabancı olmaması bir tutumdur. TÜSİAD’a bağlı işadamları üzerine yapılan bir araştırma bu düşüncenin ipuçlarını vermektedir. Çalışmaya göre işadamlarının çoğunluğu, devletin etkinliğinin azaltılması konusunda liberal çoğulcu yaklaşımı savunurken bireysel haklar ve özgürlükler söz konusu olduğunda aynı liberal çoğulcu eğilimi göstermezlerken, özellikle kriz zamanlarında devletin genel çıkarlarının önemini altını çizmektedirler.²⁸¹ Devletin ya da özel sektörün çıkarlarının korunması hem “itaatkâr özne”nin inşası hem de bu durumun meşru bir zemine dayanması ile mümkün görünmektedir. Çan’da bu süreç fabrika üzerinden yürümektedir.

Seramik fabrikası Çan’da fabrikaya “bağlı” birçok iş kolunun gelişmesi ve ortaya çıkmasına da kaynaklık ederek paternalist ilişkileri sağlamlaştırmıştır. Özellikle nakliye sektörünün gelişmesi fabrika ile birlikte olmuştur. Kömür ve seramiğin yurda yayılmasının aracı olarak ortaya çıkan nakliyecilik “fabrika dışı” bir çalışma alanını Çanlıların gündemine getirmiştir. Parası olan kamyon alarak bu sektörde çalışmaya başlamıştır. Bu sürecin gelişimini Şoförler Odası başkanı Cemali Ergin şöyle anlatmaktadır:

²⁸⁰ V.G ile 05.04.2010 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Kadın, 50).

²⁸¹ Bkz. (190), GÜLFİDAN, 54-55. Yazar, 1982 Anayasa’sının TÜSİAD üyelerinin tamamı tarafından desteklenmesini, bu eğilimin kanıtı olarak göstermektedir.

“Bu işte nakliyecilik devam etmesi. Kömür ocağının nakliyesi. Çanakkale Seramik Fabrikasının kalebodurun burada olması. O işi yapanların ekonomiye katkısı vardı. Kendine katkısı Çan’a katkısı herkes kamyon alıyordu ya. Gidiyodu 3-5 tane inek satıyordu bir sürü keçi satıyordun kamyon alıyordu. O biçim gelir vardı tabi canım. Öyle bu kırsal bölge bizim buramız burada 1 tane fabrika var başka bişey yok. Öyleyken çan’ımızın durumu iyi bir hale gelmiştir. Mesela o zamanlar burada 700-800 kamyon kömür çıkıyordu. 640 mıydı 660 mıydı bir gün ikindiden sonra sardım arabamı çıktım yani o kadar kömür satılıyordu oradan. İstanbul, Ankara, Kayseri, Nevşehir, İzmir işte falan falan falan. Ondan sonra 79 yılında mazot yüklü oldu sadece bizim burası toz kömürü şeker fabrikaları bize mazot verdi biz buradan neresi susurluk, Eskişehir, Uşak, Burdur, Tekirdağ’da Alpulu fabrikalarına toz kömür çekiyorduk şeker fabrikaları yatmasın diye. Şeker fabrikalarının yetkilileri de bize mazot gönderiyordu mazot kıtlığında. Bizde onlara fabrikaları çalışsın şeker çıksın diye taşıyıcılar kooperatifi bu katkılarda bulunuyordu. Böyle Türkiye fabrikalarının ekonomisi düşmemesi için böyle çalışmalar yaptı Çan’ın taşıyıcılar kooperatifi. Tabi onun yanında biz de para kazanıyorduk. Nasıl para kazanıyorduk o mazotu bize verdikleri zaman kömürü götürsün diye bize veriyorlardı. Ama oradan mazotsuz gelemiyorduk dimi gelmek için de yeterince mazot veriyorlardı biz de oradan dönüş yükü buluyorduk. Bi de geliş nakliyesi alıyorduk bizim nakliemiz yükseliyordu. Bu yüzden nakliyelerimiz de güzel oluyordu güzel para kazanıyorduk. Ben o arada bir otobüs aldım Çanakkale yoluna 1,5 yıl kamyonculuğu bıraktım otobüsçülüğü sevmeyi sonra tekrar kamyon aldım. Burada her şey oluyor Çan’da hareketli bir yer. Çan’da her şey oluyor yeter ki hesabımı bil. Otobüsçülük oluyor, kamyonculuk oluyor, zahire topla, kömür al sat oluyor burada yeter ki sermayen olsun kafanı çalıştır.”²⁸²

Fabrika bir taraftan ekonomik çeşitliliğin artmasına neden olurken, diğer taraftan kendi etkinlik alanı dışındaki sanayilerin gelişmesine izin vermemiştir. Ya da kendi bünyesinde hizmet üreterek daha baştan hür girişimcilerin önünü kesmiştir:

“... Biz 1975’lerde bir sunta fabrikası kurmak istedik buraya bizim müteşebbis arkadaşları bir gün çağırılmış İbrahim bodur. Ne yapıyorsunuz demiş ya bana rağmen Çan’a fabrika kurulur mu ya. Beş on tane komünist toplanişsınız bir yere fabrika kuracaksınız ertesi gün Disk’i getiricenez benim başıma bela olcaksınız burada. Çan’a demiş kaldırım taşı yaparım sizi üzerinize basa basa geçirim. Hade atın bunları sokağa demiş bekçiye...”²⁸³

Bir kasabalının deyişiyle: “Fabrika artık Çan’ı serbest bırakacakmış. Artık Çan kendi ayakları üzerinde durmasını öğrenmiş. Ama şöyle bir gerçek var: fabrika, kale-nakliyatı kurdu nakliyecilik etkilendi, fabrikanın içine kale-teknik kurdular küçük sanayiciyi öldürdüler, kale-tüketimi kurdular işçilere erzak dağıtımı için sonra bisküvi falan sattılar esnaf etkilendi, fabrikanın içinde marangozhane

²⁸² Cemali Ergin ile 13.08.2009 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarında alınmıştır. (Erkek, 60).

²⁸³ A.P. ile 02.04.2010 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 73).

kurdular palet yapımı için dışarıdaki çevredeki marangozlar etkilendi, misafirhane kurdular özel girişimcilerin otel kurmasını önlediler, sonrada Bandırma'da Ro-RO gemisi aldılar nakliye araçlarını taşımak için, sonra ayakları üzerinde dur diyorlar". Canlılığı yaratanın fabrika olması fabrikanın kasaba üzerindeki gücünün arttırmasına neden olmuştur.

Alan çalışması sırasında yöre insanın fabrikanın kurucusu İbrahim Bodur'a atfettikleri "ben burayı Çan Pazar köyden Çan haline getirdim. İstersem yine Çan Pazar köyüne dönüştürürüm" sözleri kasabanın sahibi noktasında şüpheye yer bırakmamaktadır. Her şeyin "iyiye" gittiği bu dönemde fabrikanın dışında farklı bir sesin çıkması zor görünmektedir. Buna rağmen fabrikanın "altın çağı" olarak tanımlayabileceğimiz 1960'larda büyük bir grev girişimi yaşanmıştır. Grev, Marksist literatürde, kapitalist üretim ilişkileri içinde, işçilerin işverenlere karşı olağan boyun eğişlerinde açıkça bir kopma ve başka kaldırma anıdır. Anadolu'nun taşrasında güçlü bir paternalist ilişkinin içerisinde yaşanan bu grev girişimi, sınıfsal başkaldırı ruhunun bir daha geri gelmemek üzere yitimi ile sonuçlanmıştır. Ayrıca grev sonrası yaşanan gelişmeler endüstriyel paternalist ilişkilerin kırılması zor bir zincire dönüştürmüştür:

5.1. Patronla İşçilerin İlk Karpışması ve İşçi Sınıfının Başlamadan Biten Umutları: 1965 Büyük Grevi

'Okumuşsunuzdur, dedi, Ankara'da bir şirketin işten çıkardığı 550 kişilik bir işçi yığını 3 Kasımda Çalışma Bakanlığı önünde gösteri yaptı. Sonra gülümsedi: -'Bu kadar mı? Demeyin sakın, dedi. Türkiye işçi sınıfının geçmişinde böyle nice olaylar var. Hem kocamanları. Bütün bu birikimlerin toplamı er geç ortay konur bir gün. Finans kapitalin baş oyunudur bu. Geçmişimizden koparır bizi. İşçi sınıfının her yaptığı 'ilk' diye yutturulur.'²⁸⁴

²⁸⁴ Vedat Türkali'den aktaran Hakan Koçak, "Türkiye İşçi Sınıfının Oluşumunun Sessi Yılları: 1950'ler", 90.

Türkiye gibi geç sanayileşen ülkelerin güçlü bir sınıf hareketi doğurmadığı kabul edilen bir geçektir. Bu gerçeğe yaslanılarak yapılan analizler nihai noktada güçlü devlet geleneği ve sınıfın yokluğuna kadar işi götürmektedir. Tarihi egemenin dilinden yazdığımızda bu değerlendirmeler karşımıza çıkacak muhtemel sonuçlardır. Ana akım anlayış, sendikal bir örgütlenme sonucunda ortaya çıkan sınıf hareketliliğini temel kaynak aldığı için grev dışı direniş mekânizmaları genelde göz ardı edilmiştir. Oysa alan araştırmamız ve daha birçok emek tarihi üzerine çalışanlar göstermiştir ki Türkiye gibi sınıf hareketin görece zayıf olduğu coğrafyaların kendine özgü direniş hareketleri mevcuttur. İlk örnekleri “makine kırıcılık” olarak çıkan işçilerin direniş hareketleri, farklı coğrafyalarda farklı şekillerde tezahür etmektedir. Çan’daki kömür ocağında yaşanan “doğal grevler” bu geleneğin izlerini taşımaktadır:

“Tabi. Ama bu bizim anladığım anlamda yani biz grev yapalım gibi değil bu. Mesela bu kendi iç dayanışmalarından kaynaklanan direniş bunlar. Şimdi mesela patronun uygulamalarına tepki gösteriyorlar bunların çoğunluğu da aynı köylerden tanıdık değil mi diyolar ki biz çalışmıyoruz kardeşim. Doğal grev. Bırakıyorlar yani 1 hafta 10 gün. Ne yapsın adam o kömürü çıkarttıracak çağırıyor konuşuyor falan.”²⁸⁵

Semih Ergun’un Adapazarı Şeker Fabrikası üzerine yaptığı çalışmasında, kampanya işçilerinin (mevsimlik işçi) fazla mesai ve bayram yevmiyelerini almak için fabrikanın su borularına odun parçaları atarak tıkamaya çalışmaları kendiliğinden ortaya çıkan “örgütsüz” işçi sınıfı hareketine iyi bir örnek teşkil etmektedir.²⁸⁶ Ergun’un çalışması başka bir açıdan günümüz tartışmalarında merkezi bir önem sahip olan “taşeron işçiliğin” emek içinde kalıcı bir konum üretmeyen yapısının izlerini geçmişte aramız gerektiği konusunda bize ışık tutmaktadır. Ergun, çalışmasında üç işçi kategorisinden bahseder. Kampanya işçisi, daimi çalışan muvakkat (geçici) işçi ve kadrolu işçiler. Emek içindeki bu farklı işçilik konumları örgütlü bir sınıf hareketinin azlığı konusunu açıklayacağını düşünmekteyim. Aynı mekân için emekteki bu farklılaşma hem bir yarılmaya hem de sahip olan konumun korunması için işçilerin hareketsiz kalmalarına neden olmaktadır. Fabrikadan

²⁸⁵ H.A. ile 04.04.2010 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 51)

²⁸⁶ Semih Ergun, **Adapazarı Şeker Fabrikası İşçilerinin Sosyal Ekonomik ve Kültürel Durumları**, 40.

çıkılmamak için yapılan uygulamalara “razı” olmaları bu parçalanmışlıkla yakından ilgilidir. İşgücü fazlalığı fabrikaya işçiler üzerinde güçlü bir tahakküm kurmasının önünü açmıştır. Eski bir fabrika müdürünün “Gümrür önünde (Adapazarı şehrinin amelelerin toplanıp iş bekledikleri yerin adı) ne zaman işçi bulamazsa işçileri cezalandırmak için para cezasına” başvurması ve işçilerin buna “razı” olması, işçilerin üzerindeki işsiz kalma korkusunun yarattığı baskıyı göstermesi bakımından açıklayıcıdır.

Çan’a döndüğümüzde örgütlü bir işçi sınıfının varlığından bahsetmek zor görünmektedir. Çanlıların emek deneyimleri arasında tarımsal faaliyetler, mevsimlik işçilik ve 1950’lerden sonra açılan kömür madeninde “günlük işçilik” düzeyindedir. Her türlü sosyal haklardan yoksun bu işçilik deneyimleri fabrika açıldıktan sonra fabrikanın sunduğu olanakların “iyiliği” nedeni ile ilk dönemlerde bir işçi sınıfı bilincine dönüşmemiştir. Küçük meta üreticiliğin devamı ve bir ayağın sürekli köyde oluşu Çan’ın köylü-işçilerinin sendikal ve hak arama mücadelesi konusundaki isteksizliğinin nedenleri arasında gösterilebilir. H.A bu durumu şöyle anlatmaktadır:

“Köylerinden gidiyorlar geliyorlar. Ve yayan gidip geliyorlar bu çok önemli. Mesela benim köyüm hacılardan işte bozguçtan bostandereden yayan gidip geliyorlar. Ama o dönemin şartlarına göre o yevmiye cazip onlar için... tabi. Hem köyünde kalıyor işine gidiyor geliyor ondan sonra köydeki işine de devam ediyor. Mesela babam anlatır şimdi gidip geliyorlar şeye kömür ocağına çalışıyorlar. Akşam geldikten sonra gece orak biçmeye gidiyorlar. Yani normal işlerine devam ediyorlar. Yani eziyeti düşünün. Maden ocağından çıkıyorsunuz ondan sonra gidip orak, demet bağlama, demetleri taşıma veya tarla sürme veya harman yapma işine devam ediyorsunuz. Çok zor bir hayat yani ayakta durma var olma mücadelesi. 60’tan sonra işte bu sendika yasası çıkınca bakanlık müfettişleri denetime geliyorlar. Denetimlere gelince ocaklar boşalıyor ocaklarda işçi kalmıyor... patronlar diyor ki müfettişler gelecek siz ocağı terk edin. Şimdi bir de bişey var sendika kavramı kimsenin kafasında yok sosyal güvence kavramı o işçinin kafasında yok. Sadece şunu biliyor o işçi sendika olursa benden para kesecekler benim yevmiyemin bir kısmına el koyacaklar. Velhasıl zor bir süreç başlıyor sendikalaşma süreci başlıyor. Patron karşı işçi istemiyor. İsteyen yok ortada ama mecburen bakanlık bastırıyor yani. Neyse ondan sonra yavaş yavaş sendika başlıyor 70’e kadar sendikalaşma süreci tamamlanıyor.”²⁸⁷

²⁸⁷ H.A. ile 04.04.2010 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 51)

Yukarıda bahsettiğimiz bu kısıtlara ve örgütlü bir işçi sınıfı geleneğine yaslanan mücadele deneyimleri olmamasına rağmen Çanlı fabrika işçileri 1965 yılı Mayıs ayında başlayan ve 23 gün süren büyük bir grevi örgütleyebilmişlerdir. Köy ile bağlantısını koparmayan bu işçileşme deneyiminin neden olduğu grev, kaynağını modernleşme kuramından alan yerleşik bazı düşüncelerin ciddi eleştirilerden geçirilmesini gerekli kılmaktadır.

Köy kökeni izlerinin belirgin olduğu proleterleşmenin sınıfsal bir harekete dönüşme kapasitesinin az olduğu düşünüle gelmektedir. Bu olguyu da açıklamak için başvurulan en bilindik yol köyün sabit ve değişmez olduğu varsayımının yeniden üretimi noktasında billurlaşmaktadır. Kültürel özcülüğe gönderme yapan bu yaklaşım tarzının güç ilişkilerinin üstünün örtülmesinde ideolojik bir işlev gördüğünü söyleyebiliriz. Donmuş olduğu varsayılan bir toplumsal formasyondan ‘işçiliğe’ geçişte ‘köylü öznenin’ geçmişin düşünce ve değer yargılarının taşıyıcısı olarak işaretlenmesinin, yeni durumda da “muhafazakâr ve itaatkâr” bir öznenin teşekkül etmesine yol açacağı inancı, işçilerin edilgenliği noktasında açıklayıcı olmaktadır. Köylüler, fabrikada çalışmadıklarından dolayı üretim güçlerini geliştiremeyecek ve bilinçlenme noktasında eksik kalacakları için baş kaldıramayacakları bir konuma sürükleneceklerdir.

Bu yaklaşım tarzı köy kökenli işçileşme deneyiminin sınıfsal bir karaktere dönüşmesindeki engelleri göstermesi bakımından temelsiz değildir ancak sürecin sadece bir parçasını açıklar ve bu kökenden gelen işçi mücadeleleri tarihinin görmezden gelinmesine yol açabilir. Ayrıca tek bir değişken üzerinden yürüyen okuma biçiminin “neden sınıf oluşumu süreci yaşan(a)madı?” sorusunun içinde barındırdığı çeşitliliği tekleştirme ihtimali vardır. Bize göre toplumsal aktörlerin tümünü sorunsallaştıran bir bakış açısı sürecin analizinde hesaba katılmayı içererek bütünlüklü bir yaklaşımın oluşmasını sağlayabilir.

Çan kasabası üzerinden örgütlü ve güçlü bir işçi sınıfı geleneğinin neden oluşmadığı sorusunun yanıtını ararken aslında özelde Türkiye genelde ise çevre

ülkeler bağlamında tartışılan “sınıfın yokluğu” tezlerine doyurucu bir yanıt verebileceğimi düşünmekteyim. Bu yanıtı 1965’te Çan’da yaşanan “Seramik Fabrikası Grevi” deneyimine bakarak verebiliriz. Çan’ın toplumsal hafızasında önemli bir travmaya işaret eden “65 grevi” kasabalıların konuşmaktan ziyade “suskun” kaldıkları ve unutmaya çalıştıkları kötü bir mazinin anıları ile dolu gibidir. Saha çalışması sırasında dönemin canlı tanığı olan sadece bir kişinin grevi anlatması bu suskunluğun somut bir kanıtıdır. Grevdeki suskunluk üzerine oluşturulan bu “toplumsal mutabakat” fabrika gölgesinin ulaştığı her mekâna nüfuz eden iktidarı ile bire bir ilintilidir. Bu iktidarın kodları çözülmeyen Çan’daki işçileşme sürecinin seyrinin tam anlamı ile anlaşılamayacağını söyleyebiliriz.

1960’da Çanakkale Seramik Fabrika’sında üretimin başlaması ile birlikte yöre halkı daha önceki emek deneyimleri dışında farklı bir emek biçimini tanımaya başlamıştır. “Fabrika işçiliği” olarak adlandırabileceğimiz bu emek türü, sabit bir mekân üzerinde hiyerarşik örgütlenmeye dayalı muhtevası ile kasabalının bagajındaki emek türlerinden farklılaşmaktadır. Köy mekânı dışına taşan bu işçileşme süreci Çanlılar açısından hem köylülüğü hem de işçiliği ortak bir paydada birleştiren yeni bir emek formunun ortaya çıkmasını sağlamıştır. Fabrika, kasabanın küçük toprak mülkiyeti ve düşük arazi kullanımına dayalı tarımsal yapısı içinden “köylü-işçi”lerin oluşmasını sağlamıştır.

Kasaba fabrikanın etkisi ile ihtiyaçların karşılandığı ve devlet ile karşılaşma mekânı olmaktan çıkarak artık çalışma mekânına dönüşmeye başlamıştır. Çoğunluğu Çan ve yakın çevresinden sağlanan “işçiler” fabrikada yeni bir ilişkiler ağı içinde yaşamaya başlamışlardır. Fabrika içi sosyal hareketliliğin artmasının, beraberinde ortak sorunlar karşısında kolektif bir bilinç oluşturma sürecine yol açtığını 65 grevi en iyi şekilde somutlaştırmaktadır. Köy kökenli bir işçileşmenin neden olduğu kısıtlara rağmen Çanlı işçiler belki de işçi sınıfı tarihinin en klasik sorun alanı olan ücretler konusunda fabrika ile mücadeleye girmekten çekinmeyeceklerdir. 1960 darbesi sonrası kabul edilen yeni anayasanın çalışanlar lehine getirmiş olduğu düzenlemeler ve fordist birikim rejiminin “uzlaşma” dayalı mantığının ülke

atmosferine yaydığı özgürlük yanılsaması, işçi eylemlerinin yaygınlığını ve kitleselliğini arttırmıştır. Çan'da meydana gelen 1965 grevinin de bu atmosferden etkilenmiş olduğunu söylemenin, yapılan mücadelenin yürütülmüş olduğu toplumsal zeminin anlaşılması bakımından önemli olduğu kanısındayız. Fakat bu zeminin bütün aktörler için eşitlik üretmediğini yazının akışı içinde Çan grevi özelinde göstermeye çalışacağım.

Kaynak kişiden edindiğimiz bilgiler ve dönemin gazete arşivlerine göre grev sürecinin çıkış noktası başlangıçta Türk-İş sendikası ile organik bir bağlantısı bulunmayan “Çan Sanayi İşçileri Sendikası”nın Çanakkale Seramik Fabrikaları A.Ş. ile arasındaki toplu iş sözleşmesi müzakeresine dayanmaktadır. İşçi Postası gazetesinde yer alan 13 Ekim 1964 tarihli haberin başlığı “Çanakkale Seramik İşçileri Sözleşme Yapıyor” şeklindedir. Haberin içeriğinde, tarafların Seramik-İş sendika merkezinde müzakerelere başladığı, iki bin işçinin hayatını ve geçim durumunu çok yakından ilgilendiren bu toplu iş sözleşmesi müzakerelerinin murrahasa İbrahim Bodur’un Avrupa’da olması neden ile 24 Kasım’a bırakıldığı belirtilmektedir.²⁸⁸

Bu haberi iki yönlü okuyabiliriz. İlki fabrikadaki işçilerin örgütlenerek bir güç odağı haline geldikleri ikincisi ise fabrika yönetiminin sendikal bir harekete dönüşen bu örgütlenmeyi görmezden gelemediğidir. “İşçileşmiş köylülerin” sendika aracılığı ile fabrikaya karşı giriştiği bu hak arama mücadelesi, Leninst tarzda öncül işçinin diğer işçilere bilinç taşıdığı bir düzlemden ziyade Pierre Philippe Rey’in, “baş kaldıranlar baş kaldırdıkları sırada bilinçlenmekteydiler, kimsenin onlara bilinç vermesi gerekmiyordu”²⁸⁹ deyişinde olduğu gibi başkaldırı esnasında bilinçleniyorlardı. Geçmişten şimdiye taşıdıkları bir mücadele deneyiminin yokluğu Çan’daki “İşçileşen köylülerin” bilinçlenme sürecini Rey’in görüşlerine yaklaştırmaktadır.

²⁸⁸ “Çanakkale Seramik İşçileri Sözleşme Yapıyor”, **İşçi Postası**, 13 Ekim 1964. İşçi Postası gazetesi İstanbul merkezli 4 sayfadan oluşan Pazar hariç her gün çıkan günlük müstakil bir gazetedir. Ağırlıklı olarak Türkiye genelindeki işçi olaylarına ilişkin haberlerin yansıdığı bu gazetenin sahibi Nureddin Veral’dır.

²⁸⁹ Aktaran Ali Akay, **Tekil Düşünce**, 26.

1964 yılının son aylarında başlayan toplu sözleşme müzakerelerinin dikensiz bir gül bahçesinde ilerlemeyeceği gerçeğini seramik işçileri, 1965 Mart başında sendikalı işçilerin ağırlıklı olduğu 400 işçinin işten çıkarılması ile anlamış oldular. 4 Mart 1965 Perşembe gününe ait gazete haberinin “Çan Seramik Fabrikası 400 işçisini çıkardı. Özellikle sendikalı olan işçilerin işveren tarafından çıkarılması üzüntü yarattı”²⁹⁰ başlığı, yaşanan gelişmeyi net bir şekilde özetlemektedir. İşten çıkarma eylemi merkezden uzak “taşrada” vuku bulan bu işçi hareketinin görünürlüğünün artmasına neden olmuş ve ulusal düzeye taşınmıştır.

Çan seramik işçilerinin karşılaştığı bu güçlüğü yerinde izlemek ve buna bir çare bulmak amacı ile Türk-İş’e bağlı Çimse-İş (Çimento Cam ve Seramik İşçileri sendikası) genel başkanı Hasan Türkay’ın Çan’a gitmesi yerelde meydana gelen bu olayın yerelle sınırlı kal(a)mayacağına işaretidir. Ayrıca Hasan Türkay yaptığı açıklamada henüz kendilerine bağlı olmayan “Çan seramik İş Sendikası’nı yalnız bırakmama kararı aldıklarını ve Çimse-İş olarak bundan sonra toplu sözleşmeye bizzat el koyduklarını” dile getirmiştir. Aslında Çimse-İş bu kararı kendiliğinden ortaya çıkan bu direnişi bir açıdan merkezileştirerek “ehlileştirmek” istemesinden kaynaklanmaktadır. Toplu sözleşmenin imzalanmasından sonra geçen yıllar içinde sendikanın fabrikanın “sadık” bir aygıtına dönüşmesi ve seramik işçilerinin sendikaya ilgisiz kalmaları bu durumu açık bir şekilde resmetmektedir.

Fabrika yönetiminin, işçilerin başkaldırısını akamete uğratmak için işçi çıkartmadan sonra yürürlüğe soktuğu ikinci strateji ise kendinse bağlı bir sendika kurmak şeklinde olmuştur. İşçilere baskı yaparak fabrikaya bir noter getirip istifa ve kayıtları kendi huzurunda yaptırarak kadar kanunlara aykırı davranışlarda bulunmuştur.²⁹¹ Saha çalışması sırasında kasaba halkının çoğunun hafızasında fabrikanın bu yandaş sendika girişiminin “sarı sendika” adlandırması ile yer ettiğini

²⁹⁰ “Çan Seramik Fabrikası 400 İşçisini Çıkardı”, **İşçi Postası**, 1-4, 4 Mart 1965.

²⁹¹ “Çan Seramik Fabrikasında İşveren İşçiye Baskı Yapıyor”, **İşçi Postası**, 1, 16 Mart 1965.

söyleyebiliriz. Bu sarı sendika girişimi başarılı olmamış ve fabrikanın bu sendika ile yaptığı toplu sözleşme iptal edilmiştir.²⁹²

5.2. Grev Süresince Endüstriyel Paternalist Anlayışın Güçlenmesi ve “İtaatkâr” Öznenin Oluşumu

Kasaba üzerindeki hâkimiyetini kaybetmek istemeyen fabrika “aile içi” anlaşmazlığın çözümünde uzlaşından çok otorite kullanarak “bastırma” eğilimi içine girmiştir. Bu otoriter paternalist zihniyet günümüzün “muhafazakâr liberal” girişimcilerinde de güçlü bir damar olarak varlığını korumaktadır. Bu zihniyete göre işçilerin verimli olarak çalışmasının koşulu çalıştıkları mekânları sahiplenmelerine ve patronlarını bir “baba” gibi sevmelerine dayanır. Bu karşılıklı saygı ve sevgiyi bozan her girişim patronların gözünde “ailesine” saldırı olarak algılanmaktadır. İşte bu noktada sendikal işçi hareketleri, otoriter-paternalist zihniyete sahip patronların en büyük düşmanı ve aile içi huzursuzluğun tek müsebbidleri.

Hakan Koçak 1950’lerdeki işçi sınıfı oluşumunu anlatırken tarihsel olarak üç aktör ve bunların dolaşıma soktuğu üç stratejiden bahseder: Cumhuriyet Halk Partisinin (CHP) “korporatist stratejisi”, Demokrat Parti’nin (DP) (ve bir ölçüde genel olarak merkez sağı) “popülist stratejisi” ve sosyalist solun “bağımsız-kurucu” stratejisi²⁹³. Diğer ikisinden ziyade otoriter-paternalist zihniyete sahip işverenlerin çıkarları ile örtüşen merkez sağ çizginin takip ettiği “popülist strateji”dir. Bu strateji, sınıfları ve onların örgütlerini değil, vatandaş gruplarını esas alır ve onların formel ve enformel yollarla bölüşüm ilişkilerine dahil eder.²⁹⁴

Ali Bayramoğlu’nun Ak Parti (AKP) üzerine yaptığı, “vermeyi sevmesi” ama “istenmesinden aşırı ve tepkisel bir tedirginlik duyması” çıkarımı, toplum ve bireyi “makul ve edilgin olduğu”, “açık ve örgütlü talep ve girişimde bulunmadığı”,

²⁹² “Olup Bittiye Getirilen Sözleşme İptal Edildi”, *İşçi Postası*, 1-4, 8 Nisan 1965.

²⁹³ Bkz. (284), KOÇAK, 98.

²⁹⁴ A.g.m., 102.

“kendisi için atılan doğruları gördüğü” oranda “birey ve toplum olarak kabul eden”,²⁹⁵ bu analiz hem merkez sağın stratejisinin devamlılığını hem de liberal bir dünyadan beslenen patronların zihin dünyasının anlaşılması bakımından çok yerinde bir tespittir. Dağıtıcı bir işlev gören bu yaklaşım işçi özneleri birey olarak kodlar ve bu öznelerin her türlü örgütlü mücadele girişimlerini yok sayma eğilimindedir.

Ahmet İnsel’in Türkiye’nin en önemli süt işletmesi Yörsan’daki işçilerin sendikalı oldukları için işten çıkartılmaları üzerine yazdığı yazı bu zihniyeti yapısını kavramamız bakımından çok iyi bir örnektir. Yörsan yönetiminin 11 Aralık 2007’de gazetelere verdiği, “bazı kişilerin çalışanların iş huzurunu bozduğunu ve yönetimle işçileri karşı karşıya getirdiklerini... oysa yönetim olarak bizler bugüne kadar çalışanlarımızın hak ve hukukunu korumayı onları enflasyona karşı ezdirmemeyi; hak ettikleri ücret ve sosyal yardımları zamanında eksiksiz olarak ödemeyi görev bildik”,²⁹⁶ bu yarım sayfalık ilanda paternalist anlayışın günümüzdeki yaklaşımının eski fabrika rejimi deneyimlerinden farksız olduğunu söylemek abartı sayılmaz. Sendikaya gitmek bu anlayışın defterinde “nankörlük” ve “ihamet” ile ilişkilendirilmektedir. İnsel bu nokta genelleme yaparak, Yörsan’ın her türlü Türk işveren sınıfının tavrını özetlediğini söylemiştir.

Çan seramik fabrikası patronu ve yöneticilerinin toplu iş müzakerelerinde örgütlü işçilere karşı takınmış olduğu tutum yukarıda belirtmeye çalıştığımız “paternalist ağalık” anlayışının erken döneminin tipik bir örneğidir. “Vermeyi seven” bu zihniyetin “aile içinde” eşitsiz bir yapı üreterek işçileri dışlayarak içermesine gösterilen azami “rıza” 1965’te işçiler tarafından bozulmuştur. Bu bozulmanın nedeni işçilerin nesnel koşulları ile yakından ilgilidir. İşçi Postası gazetesinde “Çanakkale Seramik işçileri Acıklı Durumda” başlığı ile verilen, Çimse-İş genel merkezince yayınlanan bildiri dönemin ruhunu ve işçilerin somut durumlarını anlamamız bakımından tarihi bir vesika niteliğindedir. Bu bildiride şunlar kaleme alınmıştır:

²⁹⁵ Ali Bayramoğlu, “Seçim Sonuçlarının Dip Akıntısı”, 37.

²⁹⁶ Ahmet İnsel, “Sendika Düşmanı Çağdaş İşveren”, **Radikal 2**, 16 Aralık 2007.

“Marmara bölgemizin ücra bir köşesinde, Çan ilçesinde kurulu Çanakkale Seramik fabrikalarında Milliyetin ve Cemiyetin gözlerinden uzak bir halde işçi kardeşlerimiz feci şartlar haklinde birer köle gibi istismar olunmaktadırlar. Hürriyetin, adaletin ve eşitlik prensiplerinin birer bayrak gibi ellerde sallandığı dillerde dolaştığı bu günlerde Hükümeti Türk Basını bütünü sosyal kurumları bu dava üzerine eğilmeye, inanılmaz işçi sefaletini görmeye Çan ilçesine gitmeye davet ediyoruz...(bu satırlar sanki günümüzü anlatıyor ne garip! y.n.) Toplu sözleşme gününe kadar mühim bir kısmı asgari ücret halterinin çalıştırılan fabrika işçileri kursaklarına bir avuç sıcak yemek girmeden yarı aç yarı tok İbrahim Bodur’un ve ortaklarının keselerini doldurmak için canlarını dişlerine takmışlardır. Yemek verilmesi şöyle dursun işçinin yemeğini ısıtacak bir mutfak ve yemeğini yiyebilecek doğru dürüst bir yemekhane bile yoktur. Ama öte yanda birer saray gibi tefriş olunmuş mükemmel misafirhaneler, Müdür lojmanları, teniskotları, yüzme havuzları göze çarpar. Bu kadar şahane bir hayatın yanı sıra bu kadar geniş işçi sefaletini başka hiçbir yerde göremezsiniz, patron ile emekçiler arasında adete feci ve doldurulmaz bir uçurum vardır... Bugün Çan’da olup bitenler onyedinci yüzyıl bir kara gün hikayesi esaret devrinin korkunç masalları değildir. Feci ve utanç verici gerçeklerin ta kendisidir...”²⁹⁷

Bu bildiri sendikanın bakış açısını yansıttığı için tek taraflı bir görüş olarak değerlendirilebilir. Bu görüşü bir noktaya kadar kabul etmekle birlikte, fabrikanın gelişi ile birlikte kasabanın artık kaynaşmış bir zümreden eşitsizlik üreten sınıflı bir toplumsal yapıya dönüşmüş olduğunu bu bildiriden çıkartabiliriz. Çatışma da, farklılaşan bu sınıf konumlarından ileri gelmektedir. İşçilerin ücret üzerinde somutlaştırdıkları toplu iş sözleşmesi seramik fabrikasının katı tutumundan dolayı yapılamamıştır. Artık geriye tek bir çare kalmıştır greve gitmek. Çimse-İş genel merkezi Çan seramik fabrikasında 13 Mayıs 1965 günü saat 8’den itibaren 700 işçinin iştirak edeceği greve gidilmesini kararlaştırarak gerekli tebligatları ilgililere yapmıştır.²⁹⁸ Bu grev kararından sonra Kasaba farklı bir sabaha uyanacak ve bir dizi zorlukla mücadele etmek zorunda kalacaktır. Grev sürecine nasıl gelindiğini eski işçi ve dönemin tanıdığı A.P şöyle anlatmıştır:

“Türk-iş. 64 sonuna doğru geldi büyük bir ilgi gördü bütün işçi üye oldu. Nisanda başvurular fabrikaya. 65 nisanında ve 1 ay içinde iş greve dayandı anlaşma sağlanamadı. İşçi kapıya çıktı. Grev kararı asıldı ve grev başladı... mecburi olanlar kaldı. Grev ve lokavt yasasında fabrikanın işletilmesi gereken bölümleri var orası çalışmak zorunda. Mesela gaz jeneratörünü durduramazsın. Elektrik jeneratörlerini durduramazsın fırınlar soğursa yıkılır. Tünel fırın soğudu mu yıkılır. Yeniden yapılması gerekir. 120 m tünel fırını nasıl yıkarsın canım grev şesine. Onun belli bir ısıda tutulması gerekir onları çalıştıran insanlar.

²⁹⁷ “Çanakkale Seramik İşçileri Acıklı Durumda”, **İşçi Postası**, 1-4, 6 Mayıs 1965.

²⁹⁸ “Çanakkale Seramik İşçileri grev yapıyor”, **İşçi Postası**, 1-4, 7 Mayıs 1965. Aynı haber 1 gün sonra **Cumhuriyet Gazetesi’nin** sendika haberleri köşesinde de yer almıştır, 8 Mayıs 1965.

Ondan sonra değirmenler var içerde. Değirmenleri durdurursan ürettiğin mal donar bu defa beton olur değirmenleri kökten değiştirmen gerekir ki bunlarda milyonlarca dolar. Onların çalışması gerekiyor. Onun için içerde üç vardiya belli bir işçi kalır bir de greve katılmak istemeyenler vardı. Ben katılmayacam diyor. Çok az miktardı onlar. Bayağda dayak yedi onlar. Kapıdan girip çıkarken veriyorlardı odunu. Birçoğu da gelemedi. Bi dayak yedi iki dayak yedi üçüncü de gelemedi artık. Mecburen o da katıldı.”²⁹⁹

Grevi sadece hak arama mücadelesinin bir parçası olarak görmek eksik bir değerlendirme olacaktır. Grev süreci aynı zamanda farklılıkların törpülediği, ortaklaşan istekler için kalplerin aynı ritimde vurduğu ve Pierre Philippe Rey’in, “hâkim sınıflar ve ezilen sınıflar her toplumsal tarihi oluşumda vardır; ama ezilen sınıfların ezilmekte oldukları durumu terk ettikleri esna, baş kaldırmakta oldukları zamandır; çünkü bu sırada başlarına dikilen ve emir veren bir hâkim sınıf sözün gerçek anlamı ile yoktur”. Bu sözü edilen hâkim sınıflar, “baş kaldıranlara karşı yeni stratejiler hazırlamaktadır yahut iş ciddiye bindiyse, hangi yöne doğru kaçabileceklerini düşünmektedirler”³⁰⁰ sözlerinde olduğu gibi “iktidarın gözünün” etkisizleştiği bir “karnaval” ortamıdır. Bu “cümbüş” halini ve otoritenin yitiminin Çan’daki yansımasını A.P’den dinleyelim:

“Fabrikanın kapısına. Çadır büyüktü mesela gündü bütün gün orada davul zurna oyun gırla çümbüş yıkılıyor oraları. Şimdi bugün diyor ki karakoca köyü burada şesi var pilavı var. karakoca köyü geliyor orada kazanları kaynatıyor işçiyi doyuruyor. Ertesi gün hurma köy geliyor. Ertesi gün kulf köy geliyor ertesi gün bilmem ne köyü geliyor her gün bir köyden geliyorlar kazanlar kaynıyor orada. 20-30-40 kazan. Kimisi keşkek yapıyor kimisi pilavlar yapıyor oooo herkes orada kaynıyor orası. Kapıda da Çanakkale’den bahriyeli geldi. 150 tane de er var zavallı askerler bizim onlarda orda nöbet tutuyor onları da doyuruyoruz biz. Gidiyoruz onların komutanına ya onlara yemek gelecek ya kardeşim arkadaş komutan biz burada yiyoruz bunlar insan değil mi bunların canı çekmez mi ne yapsın adam mecburen şey dyor askerleride biz doyuruyoruz. Ooo böyle güleç gümbeç grev devam ediyor. ..”³⁰¹

İşçilerin fabrikanın önüne çıkarak çadır kurması, merkezden uzak bir taşra kasabasında her türlü baskıya açık olan işçilerin kararlılığını göstermesi bakımından çok çarpıcıdır. İşçilerin köy kökenli olması greve olan duyarlılığın köylere doğru genişleterek kasaba merkezinin dışına çıkmasını sağlayarak “grevin kaderini” bütün

²⁹⁹ A.P. ile 02.04.2010 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 73).

³⁰⁰ Bkz. (289), AKAY, 26.

³⁰¹ A.P. ile 02.04.2010 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 73).

bir ilçenin kaderi haline getirmiştir. Genişleyen toplumsal uzlaş fabrikayı greve karşı “yeni stratejiler” üretme noktasında zorlamıştır. Fabrika bu noktada merkezi hükümetin taşradaki kamu görevlileri aracılığı devletın meşruiyetinden yararlanarak işçileri dize getirmeye çalışmıştır. Ayrıca kendisine yakın işçiler aracılığı ile üretime devam etme girişimlerinde bulunmuştur. Bunun için yaptığı ilk girişim grev mevzuatı gereğince fabrikada güvenlik için bırakılan işçi ve müstahdemleri istihsal işlerine sevk etmesi olmuştur. Bu durum sendika tarafından savcılığa intikal ettirilmiştir.³⁰²

Burada gözden kaçırılmaması gereken noktalardan biri fabrikanın baskılama stratejilerine karşın işçiler de “yasal” sınırlar içinde kalarak mücadelelerinin kriminalize edilmesini önlemeye çalışmaktadırlar. Grevin ikinci gününde fabrika yönetiminin römorkla fabrika içindeki malları dışarı çıkartmak istemesi yüzünden işçilerle işveren arasında arbede çıkmıştır. İşçiler aracın önüne yatarak malın çıkışına engel olmaya çalışmışlardır. Kolluk kuvvetleri ve kaymakam duruma müdahale etmesine rağmen işçiler geri adım atmayarak İstiklal Marşı söylemeye başlamışlardır.³⁰³ Kaymakam ve savcı tarafından yapılan yatıştırıcı konuşmalar sonrasında işçiler dağılmış fakat ellerinde taşıdıkları; “Milyonları değil, hakkımızı istiyoruz”, “Altı liraya çalışırken iyi idik iki kuruş zam istedik kötü mü olduk”, “Türk İşçisi esir değildir” yazılı dövizleri fabrika kapısına bırakmışlardır.³⁰⁴ Bu çatışma haberi ile birlikte Çan grevi ulusal basında yer bulmaya başlayacak ve ülke gündemini daha çok meşgul edecektir.

Çanlı işçilerin direnişinin, halkın desteği ile daha da güçlendiğine tanık olmaktadır. Köylüler grevcilere yiyecek göndererek, şoförler cemiyeti fabrikaya hiçbir vasıta çalıştırmayıp işçilere iki otomobil tahsis ederek grevi sahiplenmişlerdir. Grevin etki alanı büyüdükçe devlet yetkilileri bu sorunun “halli” için nüfuzlarını

³⁰² “Çanakkale’de Çan Seramik İşçileri Dün Greve Başladı. İşverenin Grevin İlk Günü Başvurduğu Kanunsuz Tutum Tesbit Edilerek Savcılığa Bildirildi”, **İşçi Postası**, 1, 14 Mayıs 1965.

³⁰³ “Çan seramik Grevi”, **İşçi Postası**, 1, 15 Mayıs 1965; “Çan Seramik Fabrikasında İşverenle-İşçiler Çatıştı”, **Akşam Gazetesi**, 15 Mayıs 1965; “Seramik İşçileri Grevi Hadiseli Devam Ediyor”, **Milliyet Gazetesi**, 3, 15 Mayıs 1965.

³⁰⁴ “Çan Grevinde Hadise Çıktı”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 15 Mayıs 1965.

kullanmaya başlamışlardır. Bir taraftan Çalışma Bakanı valiye talimat vererek bu sorunun çözümü için devreye girmiş diğer taraftan Çan savcısı İşçileri makamına çağırarak gözdağı vermekten çekinmemektedir. İşçi Postası gazetesinin haberine göre 500 işçinin katıldığı grevin huzurunu bozmak için bazı resmi şahsiyetler kanuna aykırı hareket etmektedirler. Savcı karakol kararı ile makamına çağırdığı dört işçiyi yumruklamış ve akşamüzeri 30 işçiyi makamına çağırarak uyarmıştır.³⁰⁵ Bu baskılara rağmen işçiler, sınıf dayanışmasının bir göstergesi olarak Türk-İş, Çimse-İş, Devlet Demir Yolları sendikası, Harb-İş ve Belediye-İş sendikalarının katılımı ile Çan'da miting yaparak kararlılıklarını göstermişlerdir.³⁰⁶

Çan grevi uzadıkça grevin etkisi kasaba sınırlarını aşarak devlet yetkililerinin görmezden gelemeyecekleri bir boyuta uzanmıştır. Bunda fabrika sahibi İbrahim Bodur'un etkili bir sanayici olmasının ve her geçen gün grev yüzünden fabrikanın zararının büyümesinin etkisi olduğu kanısındayız. Bundan dolayı dönemin Çalışma Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil Çan'a gelerek işveren ve işçi temsilcileri ile çeşitli temaslarda bulunarak durumu yerinde görmüştür.³⁰⁷ Net olmamak kaydı ile gazete haberine göre fabrikanın günlük ziyanı 70 bin lira civarındadır.³⁰⁸

Fabrika yönetiminin işçilere taviz vermek istememesi nedeni ile grev için girişilen uzlaşma çabaları ilk etapta sonuçsuz kalmıştır. İşveren mağduriyetini Cumhurbaşkanı'na bir telgrafla bildirerek yardım istemekte bir beis görmemiştir.³⁰⁹ İşveren grevi kırmak için her türlü stratejiyi denemektedir. Bu deneme girişimlerine rağmen işçiler gerek ilçe halkı gerekse ülke genelinde faaliyet gösteren sendikaların

³⁰⁵ "Hangi Devirdeyiz, Çan Savcısı İşçileri Dövüyor. Durum İlgililere Bildirildi", **İşçi Postası**, 1, 17 Mayıs 1965.

³⁰⁶ "Çanakkale'de İşçiler Grev Yüzünden İşçiler Dün Miting Yaptı", **Milliyet Gazetesi**, 3, 17 Mayıs 1965.

³⁰⁷ "Çan Seramik Grevi Şimdiden İşçilerin Lehinde", **İşçi Postası**, 19 Mayıs 1965

³⁰⁸ "Çan Seramik'deki Grev: İşçiler Tesanüt İçinde-İşverenlerin Malzemesi Tükendi. Günlük Zıyan 70 bin lira Civarında Hesap Ediliyor", **İşçi Postası**, 21 Mayıs 1965.

³⁰⁹ "Çan Seramik Grevi, İşveren Temsilcisi Kan Dökülmesi Bahasına Anlaşma Yapmam diyor Cumhurbaşkanı'ndan Yardım İstiyor", **İşçi Postası**, 20 Mayıs 1965. Habere göre telgrafların içeriğinde şunlar yazılıdır: "Sayın Cemal Gürsel, Fabrikamızda 400 işçi çalışmaktadır. 260 kişi greve iştirak etmiştir. Biz 400 işçi ile fabrika çalıştırmaktayız. İşçiler fabrikayı kordon altına almışlardır. Mazotumuz tükenmiştir. Duruma müdahale etmenizi ve bizi kurtarmanızı rica ederiz".

yardımları ile greve tutunmaya çalışmaktadırlar.³¹⁰ Grev süresince kasabada oluşan ittifaklara baktığımızda, fabrikanın resmi merciler tarafından kayırıldığını açıkça söyleyebiliriz. Savcının, emniyet müdür ve kaymakamın tutumları sınıfsal açıdan “devletin” sermaye sınıfından yana tavır almasının, bu dönem için “devletin sınıf körü” olduğu analizlerinin somut olaylar çerçevesinde tekrar tartışılmasını gerektirdiğine inanmaktayız. Dönemin gazete haberleri bu savımızı doğrulamaktadır.³¹¹

Ankara’da dönemin sanayi bakanı Ali Nail Erdem’in aracılığında iş ve işveren temsilcileri arasında grevin sonuçlanması için bir toplantı düzenlemiş ve bu toplantının üzerinden yaklaşık 1 hafta geçtikten sonra toplu sözleşme imzalanarak Çan Seramik fabrikasındaki grev sona ermiştir (4 Haziran 1965).³¹² Bu esnada mahkemenin aldığı işveren tarafından kurulan sarı sendikayı kapatma kararı, işçiler açısından büyük bir kazanım olmuştur.³¹³ Yaklaşık olarak 700 işçinin katıldığı grevin

³¹⁰ “Grev Yapan Çan seramik İşçileri İçin Yardımlar. Çimse-İş Eskişehir Şubesi de 1500 lira yardımda bulundu. Çan seramik fabrikasında bir süreden beri Çimse-İş sendikasının yönetiminde devam eden işçi grevi bütün Türkiye sendikalarınca desteklenmektedir.”, **İşçi Postası**, 22 Mayıs 1965; Çimse-İş İstanbul merkez şubesi işçilere destek olmak için aşağıdaki telgrafi çekmişlerdir: “ Bizde aynı işi yapıyoruz. Yövmiyelerimiz ortamla 25 liradır. Davanız devamızdır... zafer her zaman için savaşta asker barışta işçi olan biz aziz Türk evlatlarıdır. Gazanız mübarek olsun”, **İşçi Postası**, 29 Mayıs 1965.

³¹¹ “Resmi Merciler Grev Yapan Çan İşçilerine Baskı yapıyor. Çanakalede kurulu Çan Seramik Fabrikasındaki grev bütün şiddetiyle devam ederken işveren 24 kamyon kömür ve mazotu fabrikaya sokmak istemiş buna mani olan işçilerden 85’i işverenin müracaatı üzerine suçüstü mahkemesine verilmiştir. 85 işçinin suçüstü mahkemesine verilmesi ve iki günden beri emniyet ve savcılıkta ifade vermeleri hadisesi işçiler ve halk tarafından üzüntü ile izlenmekte resmi mercilerin işverenden yana oldukları söylentileri dolaşmaktadır.”, **İşçi Postası**, 31 Mayıs 1965; “Çan’da 56 Grevci İşçi Mahkemeye Verildi, Çan Seramik Fabrikasındaki grevde. Kömür yüklü kamyonları fabrikaya sokmayan 56 işçi dün grev kanuna aykırı hareketten suçüstü mahkemesine verilmişlerdir”, **Milliyet Gazetesi**, 29 Mayıs 1965; “Çan’da Grevcilerle Emniyet Kuvvetleri Tartıştı. İşveren ve fabrika temsilcilerinin Ankara’da anlaşma zemini aradıkları sırada 17 inci gününü dolduran Çan grevi, hareketlenmiş ve yeni olaylar cereyan etmiştir... Dün saat 10 da fabrika kapısında 12 kömür kamyonunu durduran işçilerin bu hareketini önlemek isteyen emniyet ve jandarma kuvvetleriyle işçiler arasında sert tartışmalar meydana gelmiştir. Kamyonların önüne yatan işçiler, vasıtaları içeriye sokmamışlardır. 56 grevci suçüstü mahkemesine sevk edilmiştir”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 29 Mayıs 1965.

³¹² “Çan İşçileri Kesin Zafer Sağladı. İşçi haklarını sağlayan sözleşme dün imzalandı”, **İşçi Postası**, 5 Haziran 1965; “Çan seramik fabrikasındaki grev dün sona erdi... üç haftadan beri devam eden grev, fabrikadaki bütün işçileri kapsayan toplu iş sözleşmesinin dün imzalanmasıyla sona ermiştir. İşçiler yarın işbaşı yapacaklardır. Öte yandan fabrika ileri gelenlerinin kurdukları söylenen sendika Asliye Ceza Mahkemesinin kararı ile kapatılmıştır”, **Akşam Gazetesi**, 4 Haziran 1965.

³¹³ “Çan’daki Sarı Sendika Mahkeme Kararı ile Kapatıldı. 1964 yılı kazancı 15,5 milyon lirayı bulduğu halde 6 lira gündelikle işçi çalıştıran İbrahim Bodur’un, işçiler tarafından girişilen grev hareketini akamete uğratmak amacı ile kurduğu sarı sendika dün ilçe Asliye Ceza Mahkemesinin

“başarı” metninin fabrikadaki imza merasiminde, işveren adına umum müdürü İbrahim Bodur, fabrika müdürü Recep Dervişoğlu, Süleyman Şahin, sendika adına Türk-İş ikinci başkanı ve Çimse-İş genel başkanı Hasan Türkay, Çimse-İş ikinci başkanı Seyfettin Erkol ve diğer sendikalar hazır bulunmuşlardır.³¹⁴

5.3. Grev Sonrası Çan: 1970–1980

Sendika ve basın grevin “zafer” ile sonuçlandığı noktada hemfikirdir. Ücretlerin 6 TL’den 10 TL’ye çıkarılması ve bazı sosyal hakların elde edilmesi dönemin şartları dikkate alındığında grevin “zafer” ile sonlandığı algısını yaratması bakımından anlamlı buluyoruz. Oysa grev sonrası kasabanın ve işçilerin durumuna ilişkin ne tür değişiklikler olacağı ve bu grevin sonrası için kalıcı bir işçi örgütlenmesine dönüşüp dönüşmeyeceği daha hayati bir sorudur. Bu soruya fabrika tarihi açısından baktığımızda 1965 grevi deneyiminin sonraki kuşaklara aktarılması hususunda zincir bir noktada kırılmıştır. Zincirin neden ve nasıl kırıldığını kasabanın toplumsal hafızasını temsil eden dönemin tanığı A.P şöyle anlatmıştır:

“Halkın desteği muazzam Çan halkının Çan esnafının köylerdeki insanların her gün geliyorlar besliyorlar insanları köy köy ve sendika genel başkanı geldi. Girdiler içeriye oturdular 3 saat 5 saat 10 saat konuştular çıktılar anlaşma sağlanmıştır grev bitmiştir. Bi duyduk yevmiyeleri yüzde on arttırmışlar. Herkes tabi ağlayarak gitti evine. Ondan sonra geldiler çalıştılar 1 ay içinde greve giden bütün işçileri attılar fabrikadan.”³¹⁵

verdiği bir ara karar ile kapatılmıştır. Bu sarı sendikalar hakkında Türkiye’de alınan ilk mahkeme kararıdır... işçilerden 350 kişinin çeşitli baskılarla sarı sendikaya sokuldukları belirtilmektedir”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 4 Haziran 1965.

³¹⁴ İbrahim Bodur toplu iş sözleşmesinin imza töreninde şunları dile getirmiştir: ‘Fabrikada işçilerimiz arasında çıkan ve uzun süreden beri devam eden bu anlaşmazlık inanılmaz beni çok üzmüştür... şimdi şuan inanıyorum ki yapılan toplu sözleşme ile aramızdaki bağ daha da kuvvetlenmiştir... artık savaş bitmiş barış başlamıştır. Bundan sonra eskiden olduğu gibi birbirimizle kucak kucağa ve kardeşçe yaşamalıyız.’ İşçilerin kazandığı haklar ise şunlardır: ‘1- İşçileri 6 TL sınırdan asgari 10 TL sına, 2- Bütün işçilere seyyanen 4 TL zam, 3- Evlenme yardımı 1000 TL, 4- Yakınlarının ölümünde 1000 TL kendisinin ölümünde 3000 TL yardım, 5- Senede 2 çift ayakkabı 2 takım elbise, 6- Yemek ücreti olarak her gün 125 kuruş, 7- Toplu sözleşmenin ikinci sensin %5 üçüncü sensinde %10 zam, 8- Çıkarılan işçilerin peyderpey işe alınmaları ve çalışan işçilerin iş emniyetleri’, **İşçi Postası**, 5 Haziran 1965; “Çan’da Neler Oldu, Mutlu Son”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 8 Haziran 1965.

³¹⁵ A.P. ile 02.04.2010 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 73).

Grevin ezber bozan tarafı örgütlenme aşamasında –ki bu aşama işçilerin kendi aralarında kurdukları ve ilk etapta hiçbir üst teşekküle bağlı olmayan sendikaları aracılığı ile toplu sözleşme yapma girişimidir- köy kökenli olmasından dolayı “itaatkâr” olması beklenen seramik işçilerinden ön görülmeyen bir “sınıf hareketi” teşebbüsüdür. Asıl önemli olan bu teşebbüsün “donup” kalması ve deneyimin yitiminin nedenlerinin arkeolojisini yapmaktır. Teorik olarak yerel sermayenin güçlü olduğu ve üretimi tek başına örgütlediği mekânlarda ortaya çıkan “izole yerel işgücü piyasasının” (isolated local labour market)³¹⁶ öznesi olan işçilerin sermayeye karşı uzun erimli sendikal mücadeleyi sürdürmesi oldukça güçtür. Pratikte bu sürecin nasıl işlediğini 14 yaşında fabrikaya girip yaklaşık 20 yıl çalışan “fabrika kızı” V.G. şöyle anlatmaktadır:

“Ben yirmi yılilmek boğazımda her yılbaşı çıkış var diye çalıştım. Bak işte böyle böyle hata yaparsanız yılbaşında çıkışlarda ilk sırada olursunuz. Yani biz böyle çalıştık. Ha ben işçi temsilciliği yaptım bunun yanı sıra mesela mekânîk atölyelerde şurada burda dul kabin kurulsun şöyle olsun böyle olsun diye ama bizim sendikamız zaten sarı sendikaydı. Yani bu şeyde çok istediklerimiz bile olmuyordu hatta bizim kısa bir dönemde işçi temsilciliğimize son verdiler.”³¹⁷

1974 yılında fabrikaya giren V.G’nin anlattıklarından yola çıktığımızda 65 grevinin üzerinden geçen 9 yıl gibi kısa bir dönemde grevci kuşağın izlerinin canlılığını koruduğu bir ortamda işçilerin üzerlerinde sürekli çıkış korkusuyla çalışmaları, fabrikanın kasaba üzerindeki tahakkümü bir daha kaybetmemek üzere ele geçirdiğine işaret eder. Grevci kuşağın izi dediğim şey olumlu bir geçmişe gönderme yapmaz. Bu geçmiş, “fabrikaya” baş kaldırmanın işsiz kalmak ve fabrikanın himayesinden yoksun olmanın geçmişidir. Yıllar içinde işsizlerin

³¹⁶ G.M. Morris, “Industrial Paternalist Capitalism and Local Labour Markets”, Sage Journals Sociology, erişim: 11.01.2011.

³¹⁷ V.G. ile 05.04.2010 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Kadın, 50). Toplumsal cinsiyet açısından baktığımızda kadın emeği -ki bu kadın emeği genç kız emeğine karşılık gelmektedir çünkü fabrika evli bayanları verim düşüklüğü nedeni ile çalıştırmayı tercih etmemektedir- hem ücret hem de toplumsal statüde erkeğin gölgesinde kalmaktadır. Yörede fabrikada çalışan kızlar için kullanılan ‘fabrika kızı’ tabiri küçültücü bir anlama işaret etmektedir. V.G bunu şöyle anlatır: ‘ilk zamanlar bak 70’li zamanlarda fabrikada çalışmak bir bayan olarak çalışmak çok zordu. Ee etrafta ni çokta böyde başka çevrelerde böyle işte ‘fabrika kızı’ diye nitelendirilirdi. Yani çokta böyle hoş karşılanmazdı. Yani ne bileyim ben daha çok Çan’ın içerisindeki olan insanlardı. Yani fabrikada çalışıyor diye belki daha seneler önce her yerde olduğu gibi Türkiye’nin bir gerçeği olan şeyi biz 74’lerde yaşadık. Ha ben çocuktum mesela hiç o kadar şey değildim ama böyle hımm bak fabrikada çalışıyor diye öyle gösterirlerdi. Bana çok garip gelirdi o.’

suskunlaşmasının diğer bir nedeni kayıt dışı sohbetlerden edindiğimiz bilgiye göre, fabrika greve katılan işçileri işten çıkarmakla kalmamış aynı soyadını taşıyanların da fabrikada çalışmasına müsaade etmemiştir. Böylece devreye işçileri baskılamak amacı ile geleneksel emek kontrol mekânizmaları da girmiştir.

Olgun ekonomileri sahip batılı ülkeler düzleminde yapılan incelemeler, işçi sınıfı besleyen kaynağın gene işçi çocukları olduğu ve deneyimlerin bir sonraki kuşağa aktarılmasının sınıf bilincinin oluşumunda etkili olduğuna işaret etmektedir.³¹⁸ Metropol alanlarda yaşanan proleterleşmenin kaynağının büyük bir kısmının göçlere dayanmasının, emeğin göçlerle katmanlaşması sonucunu doğurması muhtemeldir. Bu katmanlaşmanın, kuşaklar arası geleneğin kırılması ve sınıf bilincinin sonraki kuşaklara transferinde büyük zorluklar doğuracağı bir gerçektir. Çan ise aynı fabrikada kuşaklar arası devamlılık konusunda Batı Avrupa deneyimine yakındır. Dört kuşaklık bir devamlılık olmasına rağmen sınıf bilinci ve örgütlenmenin zayıflığının bize göre nedeni, aktarılan deneyimin içeriğinin fabrika tarafından doldurulmasıdır.

Ekonomik faaliyetlerin kısıtlı olduğu ve kasaba ölçeği gibi küçük bir mekânda sosyal ilişkiler ağı içinde herkesin tanınıyor olması, işçilerin hayalinden bile grev sözcüğünün uzaklaşmasına neden olmuştur. Sendikanın fabrikanın yörüngesine girmesi ile birlikte işçilerin “yalnızlaşması” bu grev deneyiminin kalıcı bir örgütlenmeye dönememesi noktasında çok önemli bir ayrıntıdır.

Çimse-İş sendikasına karşı işçilerin hayal kırıklığı toplu iş sözleşmesi sonrası ortaya çıkmıştır. İşçiler sendikanın kendilerini “sattığını” düşünmektedirler. Bu iddia yıllar sonra 1971 yılında Türk-İş yönetim kurulunda da dile getirilmiştir. İddianın sahibi genel sekreter Halil Tunç, Çimse-iş genel başkanı Hasan Türkay hakkında, Şahap Kocatopçu’dan 50 bin, Çanakkale Seramik Fabrikalarından 100 bin lira rüşvet olarak işçiyi sattığını söylemesi,³¹⁹ işçilerin sendikaya karşı olan tutumlarında pek de

³¹⁸ Bkz. (157), MAKAL, 128.

³¹⁹ “Halil Tunç’un İstifası İstendi”, **Milliyet Gazetesi**, 16 Ocak 1971.

haksız olmadığına kanıtı niteliğindedir. Sarı sendika kurma girişimi ile başlayan süreç bir müddet sonra “meşru” olan sendikanın “ehlileştirilmesi” sonucunda tamamlanmıştır:

“Sendika hiç olmadı. Sendika sarı sendikaydı. Hatta ablamın çalıştığı dönemlerde ablam kızkardeşim hatta çok fena yaradır; sendikaya şey yapıldı oylama sendikaya evet mi hayır mı? Buradan kızları, erkekleri doldurdular arabalara Biga’ya notere götürdüler. Noterde imza attırdılar. Benimde o dönemde dükkanım vardı eski polis karakolunun arkasında sabahleyin İstanbul’dan gelmişim mal almışım faturalara masanın üstünde ablamla dükkanda duruyordu o gün işe gidemedi izin almıştı ben yokum diye. Ablamla biz fiyatları koyuyoruz şeyin başında içeriye bir adam girdi girmesi ile masaya şöyle bir baktı çıktı gitti buyurun dedik yok dedi ben yanlış geldim sen benim faturalarımla ne işin var senin. Neyse sonra oylama yapıldı sendikaya evet mi hayır mı oylaması yapıldı işte önden giriyorsunuz fabrikanın adamısın evetleri sayıyorsun hayırları sayıyorsun içerde. Arkada 10 tane insan giriyor oy kullanıyor 10 kişi onun arkasından fabrikanın bir adamı giriyor yine oyları sayıyor. Evetleri hayırları. Kaç tane evet gitmiş kaç tane hayır gitmiş. Bunlar yaşandı. Kimler evet dedi kimler hayır dedi sendikaya. Sendikaya evet diyenleri çıkarı çıkarı verdiler... 78-79 sanırım 78 dir. ondan sonra sendika falan kalmadı. Fabrika bayramlarında formalite icabı İbrahim Bodur’un seçtiği bir adam işçi temsilcisi olarak sadece konuşma yapıyordu. Başka hiçbir şey yok”³²⁰

Fabrikanın bu kapsayıcı iktidarı kasabalıların direniş direncini yok etmiştir. Bundan sonra kasabalıların tabiri ile “günde 4 sefer fabrikanın borusu ötmeye başlamıştır. İşçilerin işe giriş ve çıkışlarını haber vermek için ama o boru her türlü ötmeye başlamıştır”. Fabrikanın ağır gölgesi ilçenin üzerinden hiç eksik olmamıştır. Bundan dolayı Çan’ı İbrahim Bodur’un kasabası olarak adlandırmak hiç de abartılı olmayacaktır.

Fabrikanın, kasaba üzerindeki nüfuzu sadece işveren olmasından kaynaklanmamakta, kuruluşundan itibaren siyasal iktidarlara geliştirdiği ilişkiler ağının yanı sıra kasabanın sosyal ve kültürel hayatını şekillendirmesindeki maharetine dayanmaktadır.³²¹ Hatta bazılarının göre fabrikadan destek bulan kişinin milletvekili olma şansı artmaktadır:

³²⁰ S.Ö. ile 08.04.2010 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Kadın, 52).

³²¹ Fabrikanın temelini zamanın Başbakanı Adnan Menderes tarafından atılması ve bir gazete haberine göre devrin iktidarını temsil eden kimseleri kendisi ile ortak olmaya ikna etmesi çok önemlidir. Habere göre , “Fatin Rüştü Zorlu, Emin Kalafat, Sıdkı Yırcalı gibi bakanlara, Nuri Togay,

“Fabrikanın siyasi yönden bu bölgede çok etkinliği vardır yani. Mesela bir Çanakkale milletvekilliği seçilecek fabrikadan destek buluyorsa hemen seçilir yani hani fabrikadan destek bulması sadece fabrikanın içinde değil de mesela fabrikanın tanınmış kişileri adamı götürür köye gezerler yani oy toplamak için ondan sonra onun sayesinde mesela mühendis adam o köyden belki 50 tane adam çalışıyor onun sayesinde orada fabrikada yani bu yönlerden faydalanırdı yani.”³²²

Çan’ın bu resminden yola çıkarak fabrikanın kasaba üzerindeki hâkimiyetini “paternalist-ağalık” olarak kavramsallaştırmanın yanlış olmayacağı kanısındayız. Nadir Suğur’un çalışmasının bir yerinde Bursateks fabrikasının patronun bir sendika yetkilisine söylediği şu sözlere yer verir: “Hepinizi bu fabrikadan atacağım. Ben bu fabrikanın babasıyım ve işçilerde benim çocuklarım. Bir babayla çocukları arasında hiçbir şey girmemeli. Artık bu fabrikada size ihtiyaç yok. Siz bittiniz”.³²³ Bu sözler Türkiyeli işadamlarının fabrika tasavvurunu çok iyi yansıtmaktadır. Devlet baba imgesinin Çan’daki izdüşümü İbrahim Bodur’un şahsında cisimleşmiştir. Paternalist siyaset anlayışında olduğu gibi, fabrika kasabayı kanatları altına alarak hayatın her alanına müdahale hakkını elinde tutan bir iktidar aygıtına dönüşmüştür.

Servet Sezgin gibi devrin en ‘muteber’ milletvekillerine, Çanakkale DP (Demokrat Parti) teşkilatının en gözde simalarına şirketin hisse senetleri dağıtılmıştır. Böyle bir teşebbüsün o devirde başarı kazanmaması mümkün müdür?”, Mücahit Beşer, “Çan’da Neler Oldu? Bir İhtilafın İç Yüzü”, Cumhuriyet Gazetesi, 5 Haziran 1965. Bu ilişkiler ağı her iktidar döneminde kurulmuştur. Şöyle ki Süleyman Demirel’in başbakan olarak 1966’da seramik bayramındaki ziyareti ve 92’den 2006’ya kadar on dört defa bu bayrama iştirak etmesi, eski sanayi ve ticaret bakanı Ali Coşkun’un Baş Mühendis olarak fabrikada çalışması, eski Bayındırlık ve İskan Bakan’ı şimdiki Gençlik ve Spordan sorumlu Devlet Bakanı N. Faruk Özak’ın Kale grubu Trabzon eski bayisi olması ve Başbakan Recep Tayyip Erdoğan’ın, Kaleseramik ve Kalekim Yozgat-Yerköy Fabrikalarının 2005 temel ve 2007 açılış töreninde bulunması, fabrikanın iktidarlar ile yakın ilişkisin göstergesidir. “Kaleailesi 50. Yıl Özel Sayısı”, 2007. Diğer taraftan fabrikanın kurucusu ve ailesi adına Çan’da kurulan stadyum, okul, cami; sokak adları, ilçenin mimarisi açısından önem taşıyan yaklaşık 107 çeşmenin seramiklerinin karşılanması aynı zamanda Çan’a bağlı köylerin camilerinin seramiklerinin temini, toplu sünnet törenleri, yerel gazetelere verilen ilan destekleri, yerel kamu görevlilerinin fabrikanın sosyal tesislerinden istifade etmesi ve 27 Temmuz seramik bayramı kutlamaları aracılığı ile Türkiye’nin en ünlü sanatçılarından Çan’a getirebilme gücü, fabrikanın etkisinin maddi ve manevi kökenlerini işaret etmesi bakımından önemlidir. Bu sürecin nasıl işlediğini dönemin yerel basını olarak adlandırabileceğimiz Çan Öğretmenler Derneği tarafından çıkarılan iki sayfalık ‘Özlem’ gazetesine bakabiliriz: “Henüz soba kurulamayan ilkokula seramik fabrikası tarafından 10 adet kömür sobası yaptırılmakta olduğunu biliyor musunuz?”, **Özlem Gazetesi**, 1 Aralık 1964.; “Seramik fabrikasında 30 Ekim Cumartesi gecesi kasabanın bütün memurlarına İbrahim Bodur tarafından ziyafet ekildiğini biliyor musunuz?”, **Özlem Gazetesi**, 1 Kasım 1965.

³²² K.A. ile 26.03.2010 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 65).

³²³ Bkz. (20), NİCOLAS – SUĞUR, 206.

1970'lerin sonuna kadar herkes bu durumdan memnun gibidir. Fabrika açısından gümrük duvarları arkasında her geçen gün artan üretim ve pazar sorunun olmayışı karların maksimize edilmesinin önünü açmıştır. Karlılığın devamlılığı işçilerle olan uzlaşının devamında herhangi bir fatura doğurmadığı için 1980'lere kadar işçilerin reel ücretlerinde göze çarpan bir düşüş yaşanmamıştır. Fabrika dışı ekonomik alanların gelişmesi de Çan'ın ekonomisinde belirli bir standardı yakalamasını sağlamıştır.

Nüfus iyice artarak 1980'lerde yaklaşık 16 binlere ulaşmıştır. İlçe mekânında yeni mahalleler ortaya çıkmış ve göç sonucu ortaya çıkan konut sorunlarının çözümü için fabrika önderliğinde işçilerin oluşturduğu kooperatif ile işçi konutları yapılmıştır. Eğitim olanaklarının gelişmesi ile birlikte okuyan nüfus artarak Çan'ın eğitim seviyesi hızlı bir yükselişe geçmiştir. (Bkz. Ek 7: Tablo:1, 2)

Dışardan fabrikaya çalışmaya gelen bir kaynak kişinin dediği gibi “fabrika, sosyal hayatı alt üst etmiştir ve doğal akışın dışına başka bir mecraya sürüklenmiştir”. Köyleri boşaltmış, ahlak anlayışını değiştirmiştir. Aynı kaynak kişi fabrikanın yöre halkı için önemini şu sözleriyle belirtmiştir:

“Göçü tetikleyen daha doğrusu bütün bölgedeki sosyal hayatı alt üst eden, değiştiren belli bir mecraya sokağın fabrika oldu. Bütün nüfus yapısını değiştirdi. Köyleri boşalttı, anlayışları değişti, ahlak anlayışları değişti çok şey değiştirdi fabrika. Mesela nasıl söyleyim İstanbul ya da Bursa ya da İzmir gibi yerleşik sanayi bölgesindeki bir fabrikanın orada yaşayan insanlar için ifade ettiği anlamın daha dışında bir anlamı vardır Çanakkale seramiğin Çan'daki durumu. Anlamı daha farklıdır... mesela ben 86 yılında işe başladığımda o duygu bende de gelişti mesela fabrika düdüğü çaldığı zaman ezana okunur gibi toplanma ihtiyacı hissediyordu insanlar. Böyle bir toplanıyorduk yani. Ezan okunuyormuş gibi bir davranış tepki vardı. İşyerine kendi gözüyle bakıyordu. Kendinin zannediyordu fabrikayı. Öyle bir duygu yani. Mesela ben İstanbul'da değişik firmalarda çalıştım. Bir iş kazası olduğu zaman kaza geçiren işçi yüzde yüz suçlu dahi olsa işvereni suçlarken, burada yüzde yüz işverenin ihmalden kaynaklı kazalarda işçi kendinin suçlu olduğunu söyleyebiliyor. Öyle bir duygu.”³²⁴

1970'lerin siyasal ortamının etkisi ile fabrikanın etki alanında olmayan bir sendika kurma çalışmaları yine işçilerin işten çıkarılması ile son bulmuştur. Bu işten

³²⁴ Z.B. ile 13.04.2010 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 54).

çıkarılma dışında toplu bir çıkış yaşanmamıştır. 1980 darbesi sonrası değişen siyasal, sosyal ve ekonomik atmosfer Çan kasabasına da sirayet etmiştir. İthal ikamesinden ihracata dönük birikim rejimine geçiş ile birlikte tüm Türkiye’de olduğu gibi Çan içinden artık toplumsal uzlaşının sonunun geldiğinin habercisidir. Uzlaşma işçilerin aleyhine bozulmaya başlamıştır. Darbe sonrasında baskı ortamı işçilerin sosyal haklarında yaşanan gerilemelere sessiz kalmasına neden olmuştur. Bu dönem, toplumun her kesimi için sessiz yıllardır. Konuşan sadece askerler ve büyük sermaye sahipleridir.

24 Ocak kararları sonrası oluşan yeni ekonomik yapı işadamlarının açık desteği ile uygulamaya sokulmuştur. Bu desteği İstanbul Sanayi Odası meclis başkanı ve Çanakkale Seramiğin kurucusu İbrahim Bodur şöyle dile getirmiştir: “24 Ocak Kararları’nın ekonomik tarihimizde önemli bir yeri bulunmaktadır...12 Eylül’den sonraki yönetim 24 Ocak Kararları’nın başarısını iki kat arttırmıştır.”³²⁵ Neo-liberal politikaların baskısı altında işçi hakları gerilemeye başlamıştır. 12 Eylül sonrası o zamanki “Türkiye İşverenler Konfederasyonu” başkanı (TİSK) Halit Narin’in “bugüne kadar hep işçiler güldü, bundan böyle biz güleceğiz” sözleri darbenin muhatabı konusunda şüpheye yer bırakmaz. Çan’daki emek piyasası da iktidarın bu yaklaşımından hesabına düşen payı almıştır. Bir zamanlar kömür ocağına işçi kaptırmamak için yükselen ücretler 80 sonrası düşüşe geçmiştir. Teknoloji de meydana gelen değişikliklerinde de etkisi ile işgücü fazlasının ortaya çıkması 1987’lerde fabrikadan toplu çıkışların olmasının neden olmuş ve “aile” içinden parçalanmıştır.

³²⁵ Bkz. (199), ERCAN, 379.

6. 1987–2010: ENDÜSTRİYEL PATERNALİZMİN YENİ BOYUTU: TAŞERONLAŞMAYA GEÇİŞ VE EMEĞİN ESNEKLEŞMESİ

1970’lerin başında yaşanan petrol krizi ve onun yol açtığı sosyal ve ekonomik dönüşümlerin uygulama alanına yansımaları 1980 sonrası olmuştur. Batı dünyası bu durum karşısında neo-liberal ve refah devleti uygulamalarının tedrici olarak azaltılması politikaları üzerinden krizi aşma yolunu seçmiştir. Türkiye’de bu durum karşısında kapitalist dünya içinde kendine bir gelecek tahayyülü çizdiği için, bir önceki dönemin içe dönük, ithal ikamesine dayalı sermaye birikim rejimini terk ederek, ihracata dayalı, dışa açık bir perspektifi benimsemiştir. Bundan dolayı 1980 sonrası, yeni bir birikim rejimi altında eski uzlaşmaların değer yitimine yol açan bir sürecin başlangıcı olmuştur.

Çan kasabasının bu dönüşümün etkilerini hissetmeye başlaması, “mesela 78’lerdeki sendikal olaylardaki çıkış daha farklı bir çıkış. Yani sendikal hareketi örgütleyenlere yönelik bir çıkış. Yani işçi çıkarma değil. Ama 87 yılından itibaren işçi çıkarma gündeme geldi”, o dönemin tanıklığını yapmış bir çalışana ait olan bu sözlerden hareket edersek “itaatkâr işçilerin” seramik ailesinden dışlanması ile olmuştur.

İthal ikamesi döneminde devletin yerli sanayicileri teşvik politikalarının etkisi ile güçlenen ve endüstriyel paternalist ilişkiler aracılığı ile yereli kontrol eden Seramik Fabrikası için artık “seramik ailesi” fertleri, ihracata dayalı bu birikim rejiminde gerektiğinde gözden çıkarılacak bir yük haline gelmişlerdir. Bu endüstriyel paternalist ilişkilerin yeni dönemde ortadan kalktığı anlamına gelmez. Bir önceki dönemin “mutlu aile tablosu” işçilerin aleyhine bozulurken, sendikal bir koruma çatısından yoksun ve iş olanaklarının kısıtlı olması, işçilerin “gönülsüzde” olsa fabrikaya olan bağıllıklarının devamına yol açmıştır.

Sanayinin güçlü olduğu dönemlerin otoritesi olan endüstriyel paternalizm konusunda bazı araştırmacılar, fordizm sonrası esnek üretim uygulamalarının yol açtığı emek piyasasının kuralsızlaşmasının, işverenin lütfuna karşı duyulan minnet duygusunun buharlaşmasına yol açacağını ve sadece vasıfsız ve kalifiye olmayan emek için paternalist bağlanmanın söz konusu olabileceğini dile getirmişlerdir. Endüstriyel paternalist ilişkilerin, sadece kapitalizm tarihi içinde bir anında ortaya çıkan ve şartlar ortadan kalktığında yok olan bir geçiş evresi olmadığını söyleyebiliriz. Sanayinin geri çekilmesine koşut olarak üretimin örgütlenmesinde meydana gelen dönüşümlerin ortaya çıkarttığı yeni ilişki biçimlerinin içinde de paternalist ilişkilerin devam ettiğine tanık olmaktadır.

Çan özelinde baktığımızda, ihracata dayalı bu yeni birikim rejiminde, istihdam ve haklar konusunda bir geriye gidişin yaşanmasına rağmen, işçilerin ve Çan kasabasının fabrika dışında güçlü bir alternatiflerinin olmayışı, paternalist ilişkilerin buharlaşmasından çok yeni duruma adapte edilmesine yol açmıştır. Paternalizmde önemli olan şükran duygusu üzerinden inşa edilen denetimin maruz kalanlar tarafından uygun olduğu duygusunun sürekliliği ve çizilen gerçeklik sınırının aşılmasına neden olacak şartların ortadan kaldırılmasıdır. Çan kasabası fabrika ile özdeşleştiği için gerçeklik ne olursa olsun “fabrikasız kalmak” duygusu her türlü olumsuzluğa “boyun eğmenin” önünü açtığını söyleyebiliriz.

“Fabrika kapanırsa Çan da kapanır. Kimse kapanmasını istemez. Esnaf da istemez. Hatta bazen öyle şeylerden tedirgin oluyor insan. İstemezler yani. Çalıştıran İbrahim Bey iyi bir insan. İşçiyi mağdur etmek istemez. Burada fabrika bayramlarında konuşmaları o yönde. Bu yöreyi ben mağdur etmem diyor.”³²⁶

1980’lerin sonu Türkiye’deki işçi sınıfı açısından çelişkili bir sürecin varlığına işaret eder. Bir taraftan işçi sınıfı hareketi yükselirken diğer taraftan üretimin örgütlenmesinde meydana gelen dönüşümlerin sonucunda taşeron çalışmaya yeni bir emek biçimi haline gelerek, ülke genelinde yaygın işten çıkarmalar ve sendikasılaştırma yaşanmaya başlamıştır. Çanlı seramik işçileri de sınıf hareketi

³²⁶ M.G. ile 02.04.2010 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 58).

konusunda tutuk kalsalar da bu tablonun ikinci kısmını oluşturan uygulamalarla 80'lerin sonunda tanışmak zorunda kalmışlardır.

Seramik fabrikasının teknoloji değişimi adı altında üretimi yeniden örgütleme süreci, yukarıda bahsettiğimiz uygulamaların önünü açan sürecin başlangıcı olmuştur. 1986–1995 arası fabrikada işletme şefliği yapmış Z.B bu teknolojik dönüşümlerle beraber fabrikanın değişimini çok yakından gözlemlemiştir. 1980'li yıllarda dönemin seramikte ileri ülkesi İtalya'dır. İtalya ile ilişkiler oradaki üretim biçiminin de tanınması fırsatını doğurmuştur. Z.B aktarımı ile:

“O zamanki neden 86'da ben işe başladığımda böyle şey işletme şefi olarak işe başladım. Nedir işletme şefi işçi ile benim aramada bir ustabaşı vardır. Ben ya bir müdüre ya grup müdürüne bağlı olduğum birim olarak grup müdürüne bağlıydım. Grup müdürü ile aramda müdür yoktu. Dolayısıyla kendi aramızda ya da üst yöneticilerin bulunduğu toplantılarda konuşulan işte mütahitleşmenin çaycıların dahi İtalya'da mütahit olduğu taşeron firma tarafından bu hizmetlerin yürütüldüğünü en kısa zamanda bizlerinde şeye geçmemiz gerektiği şeklinde fikirler uçuşuyordu havada.”³²⁷

1986'dan yılından itibaren “monoporo” denilen üretim sistemi gündeme gelmiştir. Fabrikada otomasyon çağı başlamıştır. Emek-yoğun üretim biçiminden teknoloji-yoğun üretime geçiş süreci işçiler açısından oldukça travmatik bir sürecin başlangıcı olmuştur. Eskiden 5000 insanın yaptığını artık makineler yapar konuma gelmiştir. Bir zamanların vardiya giriş ve çıkışlarında bir ordu görüntüsü veren işçilerin o eski günlere dönüşleri, bu otomasyon devrimi ile birlikte geri dönüşsüz bir yola girmiştir. Bir yıl sonra fabrikadan işçi çıkarmalar gündeme gelmiş ve yüzde onluk bir kısmın fabrika ile ilişkisi kesilmiştir. Bu sadece basit bir işten çıkış değil aynı zamanda kendisini fabrikanın sahibi gören yöre insanın “unuttuğu gerçekle” yeniden tanışmasının da anıdır. Gerçek şudur fabrika hiçbir zaman onların olmamıştır. Fabrika tarihi içinden baktığımızda üçüncü kuşak işçilerin yüzleşmek zorunda kaldığı “aitlik hissinin yitimi” 1965 grevi öncesinin de duyusu olmuştur.

³²⁷ Z.B. ile 13.04.2010 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 54).

1965 grevi sonrası Cumhuriyet gazetesinde Mücahit Beşer imzalı, “Çan’da Neler Oldu? Bir İhtilafın İç Yüzü”, başlıklı yazı dizisinde mülakat yaptığı 17 yaşındaki Balkan kökenli genç bir kızın anlattıkları, işçileri greve götüren saikler içinde “ruhsal” olanının anlaşılması ve “işçi sınıfı” paydası altında görünmezliğe itilen insani duyguların sınıf oluşumdaki öneminin kavranması bakımından oldukça önemlidir: “Geçen temmuzda fabrikanın kuruluş yıldönümü kutlandı. Bizler, bu fabrikanın ilk gününden beri işçileriyiz. Çocukluğumuz burada geçti. Bu binalar bizimle beraber büyüdü. Kendimizi, günümüzün üçte birini verdiğimiz bu fabrikanın parçası sayıyorduk. Yıldönümü münasebetiyle İstanbul’dan, Çanakkale’den, Balıkesir’den, Ankara’dan yüzlerce konuk geldi. Bizler, içerde sıcak fırınların karşısında buram buram terleyerek çalışırken, dışarıda memurlar, konuklarla yiyip içtiler, Mehter Takımını, şarkıcıları dinlediler. Bekledik ki, bizleri de çağırınsınlar. Hayır... işte orasının bizim olmadığını farkettiler. Artık fabrikadan soğumuştuk.”³²⁸

Bu soğumanın fabrikaya yansması sınıf hareketliliğinin en büyük göstergesi olan grev şeklinde olmuştu. Oysa ikinci “soğuma” olarak adlandırabileceğimiz 1980’lerin ikinci yarısında yaşanan “işçi çıkışları” ne greve dönüşebilecek ne de örgütlü bir sese. Ufukta görünen ise yeni bir emek evreni ve ona bağlı düzenlemelerdir. Bu “yeni” düzenlemelerin üretim sürecine yansması taşeronlaşma şeklinde olmuştur.

Taşeron çalışma biçimi, fordizm sonrası ortaya çıkan esnek uzmanlaşmaya dayalı sermaye birikim rejiminin “kualsızlıkları kural” haline getiren sisteminin belki de en “vicdansız” ve “gayri-insani” tarafını oluşturmaktadır. Taşeronlaşmayı ekonomik alanın içine hapsederek yapılacak her değerlendirme ondaki “gayri-insaniliğin” görünmesini örtme riski taşır. Karl Polanyi, “tarih boyunca var olmuş bütün toplumlarda ekonomi sosyal ilişkiler bütünü içine, onlardan ayıramayacak biçimde yerleşmiştir” derken ekonomiyi toplumsal ve insani ilişkilerin dışındaymış gibi algılamının mümkün olmayacağı konusunda bizleri uyarılmaktadır. Bundan dolayı taşeronlaşmayı sorunsallaştırırken ya da açıklarken bütünlüklü bir analiz

³²⁸ Mücahit Beşer, “Çan’da Neler Oldu? Bir İhtilafın İç Yüzü: Grevde Psikolojik Etkenlerin Rolü”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 7 Haziran 1965

yapmanın gerekliliğine inanmaktayız. Bu noktada Gamze Yücesan Özdemir, taşeron çalışmaya yönelik egemen yaklaşımın eleştirisini yapma gerekliliğinin altını çizmektedir.

Özdemir'e göre egemen yaklaşım, taşeron çalışmayı bir istihdam biçimi olarak, taşeron çalışmanın düşük ücretler, sendikasızlık ve sosyal hak kayıpları gibi boyutlarını birbirinden ayrı olarak ve taşeron çalışanların farklılaşan deneyimleri olarak tanımlamaktadır. Özdemir ise taşeron çalışmayı emek süreci teorisi içinden anlatarak despotik bir emek rejimi olarak kavramsallaştırmaktadır.³²⁹ Özdemire göre, emek rejimi kavramı, emek süreci örgütlenmesini, daha genelde onun içine gömülü olduğu iktisadi, siyasi ve ideolojik yapılar ile birlikte düşünmeye tekabül etmektedir.³³⁰ Bu yaklaşım tarzı üretim noktasında sıkışıp kalan emeğin kapı altından sızarak sosyal ilişkilerin içine gömülü olduğunu göstermesi bakımından yerinde bir değerlendirmedir.

Taşeron çalışmaya sosyal hayatta karşımıza “evde çalışma”, “fason üretim” ve “eve iş verme” gibi formlarda çıkmaktadır. Öyle bir noktaya gelinmiştir ki, emek süreci yaşamının en ücra köşelerine kadar genişlemiştir. Fabrikayı aşarak topluma yayılmıştır. Bu sürece eşlik eden despotik yapı emek sürecinin baskılanarak kontrol altına alınmasında önemli bir işlev görür. Michael Burawoy'un hegemonik despotizm rejimi dediği şey, refah politikaların daraltılarak işçilerin güçsüz bırakılması ve yöneticilerin despotizme yönelmelerini kısıtlayan kurumsal ve yasal düzenlemelerin zayıflatılmasıdır.³³¹ Bu bağlam içinde baktığımızda taşeron çalışmaya sadece emeğin kontrol altına alınmasını değil bütün bir toplumun baskılanmasını ifade eder. Aslında bu resmini çizdiğimiz emek rejiminin yabancıları değiliz.

Tanıl Bora, geçmiş emek rejimleri ile bugünün kapitalizmdeki emek rejimi arasındaki benzerlikleri vurgulayan emek tarihçilerinin okumasında hareketle iki benzerlik sunar: Birincisi, emek rejimini olağanüstü esnekleşmesi ve

³²⁹ Gamze Yücesan-Özdemir, “Despotik Emek Rejimi Olarak Taşeron Çalışma”, 35.

³³⁰ A.g.m., 40.

³³¹ Aktaran, Bkz. (16), ÖZUĞURLU, 51.

güvensizleşmesi ve buna bağlı olarak çalışma koşullarının kötüleşerek kimi durumlarda angaryaya benzemesi. İkincisi ise, geniş bir nüfusun üstüne kapkara bir “lüzumsuzluk” bulutunun çökmesidir.³³² Benzerlikten yola çıkarak farkın günümüzde kapitalizmin giderek kitlesel işsizliği yapısallaştıran bir rotada ilerlediğini söyler. Benzer bir yaklaşımı Çağlar Keyder dile getirmiştir. Keyder’e göre, ithal ikamesine dayalı sanayileşmenin miadını doldurması ile ortaya çıkan küresel piyasalara yönelik üretim evreninde, uzun süreli istihdamın küçük bir kesimin imtiyazı olacaktır. Hatta bu savını bir adım ileriye taşıyarak, ilerideki bir zaman diliminde bir işte çalışmanın çoğunluk için kuraldan ziyade istisna olduğu bir dönemin olabileceğini belirtir.³³³ Bu “lüzumsuzluk” hali iş bulamamanın ötesinde bir var oluş problemine dönmektedir. İş üzerinden oluşturulan anlam dünyasının işin ortadan kalması ile değersizleşmesi beraberinde birçok problemi getirmektedir.

Melih Ersoy, H.T. Şengül, A. Hoşgör, C. Tokluoğlu tarafından 2000 yılında, “Zonguldak Kentinde Yaşanan Sanayisizleşme Süreçlerinin Kentsel Gelişmeye Etkileri”, adlı çalışmalarında, Zonguldak gibi tek bir üretim (taş kömürü) dalında uzmanlaşmış bir kentte daralan istihdamın ülke ortalamalarının ötesinde bir intihara ve aile içi şiddete yol açtığını söylemişlerdir.³³⁴ Çan’da olduğum süre içerisinde ekonomik nedenlerden dolayı bir esnafın ve eski bir fabrika çalışanın intihar etmesi değersizleşme hissini boyutlarını göstermesi bakımından çarpıcıdır.

Seramik Fabrikasının üst düzey yöneticilerinin taşeron çalışmayı İtalya deneyimleri vasıtası ile erken bir dönemde tanışmaları, bu sisteme geçiş için gerekli alt yapının kurulmasında önemli olmuştur. Buna bir de modern tekniklerin fabrikaya girmesini eklediğimizde işçilerin aleyhine bir durumun ortaya çıkması kaçınılmaz bir hal almıştır. Otomasyonun hızlanması ve taşerona geçiş ile birlikte işçilerin sayısında sürekli bir azalma olmuş ve kalanlar ise yeni üretim ilişkilerine ayak uydurmak zorunda kalmıştır. Sınırlı bir işgücü piyasası alanında fabrika dışı bir strateji üretecek

³³² Tanıl Bora, “Tekel İşçileri Eylemi: Tekel’in Sesi”, 6-9.

³³³ Çağlar Keyder, “Sonsöz: Geniş halk Yığınlarının Durumu”, 237.

³³⁴ Melih Ersoy, ‘Sanayisizleşme Süreci ve Kentler’, 49.

araçlardan yoksun oluşları işçilere bu yeni duruma uyma “özgürlüğünden” başka bir seçenek bırakmamaktadır. Taşeronla geçiş sürecini Z.B’ e şöyle anlatmaktadır:

“Kendilerine yakın insanları taşeron ilan ettiler yanında çalışan işçi bütün hakları ile beraber ona bağladılar. Sonra ikramiyeler kalktı işçide maaşlar kırıldı sonra taşeronların insafına kaldı maaşlar. Mesela norma işveren asgari ücret maaşınızı veriyor patronunuza o bir kısmını vermemeye başladı. Kendine düşürmeye başladı. Garip garip ilişkiler gündeme geldi. Mesela şöyle işletmelerin içinde fabrikanın içinde şöyle olayla yaşanmaya başladı biri fabrikanın işçisi biri taşeron işçisi öbürünün üçte bir maaşını alır hale geldi.”³³⁵

Fabrika yönetimi, paternalist ilişkiler ağı içinde oluşturduğu taşeronları ile bu süreci boşluk bırakamayacak şekilde örgütlenme yoluna gitmiştir. Taşeronlaşma, yeni bağımlılık ilişkilerinin kasabaya egemen olması işlevini görmüştür. 1980 sonrası dünya sisteminin refah devleti uygulamalarından çekildiği bir dünya piyasasında toplumsal muhalefetin buna karşı geliştirebileceği protestoyu önlemenin etkin yollarından biri de bölünmüş bir emek piyasası yaratarak örgütlenme potansiyele yüksek olan işçilerin hareketsiz bırakılmasıdır. İşte bu çerçeve içinde kaldığımız da taşeronlaşma hem yerel emek piyasası hem de şehir merkezlerinde bu bölünmüşlük üzerinden iktidarını sağlamlaştırmaktadır.

Bir müddet sonra taşeronlaşmanın istisnadan çıkıp kural haline gelmesi ile oluşacak olan güvensizlik ortamı bölünmüşlüğün bile “gereksiz” kalmasına neden olacak ama ihtiyaç duyulduğunda geri çağırılmak üzere. Seramik Fabrikasının bazı kısımlarının taşeronla vermesi ile başlayan süreç çalışanların “rızası” altında işleme konulmuştur. İlk kuşakların aksine kırsalla olan bağları minimize olmuş ikinci ve üçüncü kuşak işçilerin fabrikadan başka çıkış yolları olmadığı için bu duruma karşı örgütlü bir tepki gösterememişlerdir:

“Şimdi düşün 11 bin lira maaş almağa alışmışken başlıyorsun asgari ücret 400 lirada maaş almaya. Orada bir sıkıntı gündeme geldi. Çünkü alışık olduğunuz Hayat satandırttı üçte biri ini verdi. Aileler arasında huzursuzluk başladı. İşte kapı işte sapı öyle bir deyiş derler ya beğenirsen çalış beğenmezsen yürü. Çünkü ya pazartesi taşeron olarak işe başlayacaksın ya da başlamayacaksın. Köye döneceksin. Köyde evi barkı damı satmışım. Tarla ot bağlamış. Çocuklar Çan’da

³³⁵ Z.B. ile 13.04.2010 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 54).

büyümüş. Hadi köye dönelim diyorsun önce karı gitmem diyor. Çocuklar hiç gitmiyor. Sosyal bir patlama olmayışının yegane sebebi kanaatimce, bundan sonra olursa olur, aileden destek veriyorlar. Anneden, babadan, köyden ihtiyarlardan. Buğdayı geliyordu, meyvesi geliyordu, domatesi, biberi geliyordu, köyde kalan ihtiyarlar onlara tarlayı tapanı dönderiyor hasatı yapıyorlar ürünün yarsını indiriyorlardı şehirdeki çocuklara. Ekmek dahi almıyordu insanlar... İşçinin geneli böyleydi. Şimdi bu analar babalar ölmeye başladı köyden destekte kesilmeye başladı. Şimdi hadi köye gidelim giden yok. Kadın gitmek istemiyor. Çocuklar Çanlı olmuş köy hayatını hiç bilmiyor. Köye gidenler bunalım geçiriyor. Mesela şöyle enteresandır 95 yılından sonra intiharlar başladı. Benim bildiğim 3 veya 4 çalışan fabrika çalışmanı intihar etmiştir. Mesela bir tanesi dün intihar etti. 1995-2010 arası.”³³⁶

Taşeronlaşma ile başlayan yeni emek biçimi işçileri ikiye ayırmıştı. Taşerona çalışanlar ve kadrolu olanlar. Özge Berber yüksek lisans tezini özetlediği bir yazısında Eti Alüminyum Fabrikası üzerinden kamu-taşeron işçiliği bağlamında sınıf bilinci ve sınıf kültürünü tartışarak sınıf içi kutuplaşmanın bir vechesini göstermeye çalışmıştır. Çalışmanın verileri sınıf içi kutuplaşmanın işçilerin bilincinde nasıl yer ettiğini göstermesi bakımından oldukça ilginçtir. Şöyle ki, taşeron işçilerin kamu işçilerini, “kamu işçileri, Hilton odalarında otururken, taşeron işçileri karın tokluğuna çalışmaktadırlar”³³⁷, bu şekilde betimlemesi mücadele edilecek öznenin işverenden kadrolu işçiye dönüşmesi sınıf içi huzursuzluğun tezahürü olarak düşünebiliriz.

Anılan Çalışmada kamu işçileri de benzer bir şekilde taşeron işçiliğini kendi ekmekleri ile oynamak olarak görmekte dirler. Bu ayrışma özelleştirme sorununa ilişkin düşüncelerde daha da somutlaşmaktadır. Türkiye genelinde özelleştirmeye kamu işçileri (%60), taşeron işçileri (%94) oranında savunmuşlardır. Savuma nedenlerine baktığımızda kamu işçileri torpil, etkin verimsizlik ve yolsuzluğun son bulacağını düşünürken, taşeronlar ise kendi olumsuz durumlarının özelleştirme ile bir nebze olsun düzeleceği kanaatindedirler.

Kendi fabrikalarının özelleştirilmesi hususunda ise kamu işçileri bu durma işsiz kalma korkusundan dolayı karşı çıkarken, taşeron işçilerin %89’u daha iyi

³³⁶ Z.B. ile 13.04.2010 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 54).

³³⁷ Özge Berber, “Sınıf Bilinci ve Sınıf Kültürü: Eti Alüminyum Fabrikası Örneği”, 96.

imkânların oluşacağı düşüncesiyle desteklemektedirler.³³⁸ Farklı iki emek türünün aynı mekân içindeki varlığı, sınıfta birleşmesi gerekenleri ayırttığına ve işverenin ister devlet ister özel girişimci olsun bu kutuplaşmanın yarattığı çatlaktan iktidarını yeniden ürettiğine tanık olmaktadır. Çan'daki durumda bu çerçeveye oturmaktadır. Bir farkla, kadrolu işçilerin taşeronlaşmasını önleyecek mekânizmaların olmayışı işçileri ortak bir payda da tekrar birleştirmiştir.

Bu ortak paydanın adı her türlü hakların kısıldığı “taşeron işçiliği” olmuştur. Fabrikada çalışmış kaynak kişi, 1987 ile 1993 yılları arasında aylıkların çok düşük olduğunu beş kuruş kalmadan bir evin aylık kirasına çalıştığını belirtmiştir:

“Bir de mesela eskiden fabrikaya girdiğiniz zaman oradan emekli olurdunuz. Şimdi artık emeklide yapmıyorlar insanı. Çıkıyor sizi yerinize başkasını alıyor. Çıkış yapıyor. Taşeron yaptı birde. Eskiden işçisinin erzakını verirdi mesela şimdi taşerona geçince onu da vermiyor mesela. benim ilk girdiğim zamanlar fabrikada iki çuval böyle erzak verirdi mesela biz onun yarım çuvalını kendimiz harcardı diğerlerini işte akrabalarımıza verirdik.”³³⁹

Zamanla idari işler dışında bütün işçilerin taşerona geçmesi ile bu süreç tamamlanmıştır. Artık o eski tam istihdama dayanan sanayi işçi profilinden kaderi patronun ya da onun taşeronun iki dudağı arasında kalan bir işçi modeline doğru geçilmiştir. 1988 yılında fabrikaya girip 2 yıl sonra taşerona geçen bir işçinin anlatımı ile emekte yaşanan dönüşümü daha iyi anlayabiliriz:

“ya 8 saat çalışırdık. 8 saat çalışıyorduk ama ben girdikten sonra 1988 den 1990 sonuna kadar kadrolu olarak çalıştım. 1990 sonunda fabrika müteahhitleştirmeye başladı o zaman müteahhide verildi... Fabrika çıkış yaptı bizi dedi ki işte bunların hakkı sizde de olacak fabrika kadrolu ne alıyorsa siz de on alacaksınız şudur budur. Müteahhitleştirdiler bizi tabi sosyal hakkı alamadık o zaman hiçbir hakkımızı alamadık. Tazminat falan Mesela 4-5 sene müteahhitte çalıştım hiçbir hakkımı almadım... Tabi bizim dönemimizde de çok ayrılan oldu. Mesela o zaman kadroluluk vardı belli bir kısım kadrolu vardı. Belli bir kısımlarda müteahhitler vardı. Belli bir kısımlar dediğim gibi bizi müteahhitleştirdi sonra sonra ambalajları müteahhitleştirdi sonra ustalar kaldı sonra bu sefer ustaları

³³⁸ Ag.m., 99.

³³⁹ A.H. ile 08.04.2010 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Kadın, 50).

müteahhitleştirdiler. Sonra herkesi bu sefer komplo müteahhitleştirdiler. Yani sendika olayını bitirdiler yani.”³⁴⁰

Bu süreçte 1983 yılından itibaren fabrikada örgütlü olan Çimse-İş sendikasının pasifliği fabrikanın bu dönüşümü yapmasında hiçbir engel ile karşılaşmamasına neden olmuştur. Zaten İbrahim Bodur’un kasaba üzerindeki etkisi ve kasabadaki her iş kolunun göbek bağı ile fabrikaya bağlı olması ilçeden de aykırı seslerin çıkmasını da engellemiştir. Büyük işçi çıkışlarına rağmen 1990’larda fabrika içinde güçlü bir direnişin yaşanmamasının nedenini işçilerin bir gün fabrikaya tekrar döneceğine olan inançta arayabiliriz.

Üretimin arttığı dönemlerde geri işe alımlarda “paternalist-ağalık” rejiminde geçerli olan akçenin “itaatkârlık” olduğu düşünüldüğünde kasabanın sessizliğini daha iyi anlayabiliriz.

Taşeronlaşma çakıl taşı etkisi yaratarak fabrika dışı istihdam alanlarını da içine alarak genişlemiştir. İkisi de devlet kuruluş olan TKİ ve Termik Santral’de bazı hizmetleri taşeronlaştırarak emeğe çıkış yolu bırakmamışlardır:

“Fabrikada çalışan kişilerden emekli olduğunda veyahut ta çalışan ustabaşılar şefler onlar falan yapıyor genelde taşeronluk. Termikte o şekilde çalışıyor devlet kuruluşu. Kadrolu bölümü varda yarısı da bahçıvanları, aşçı, yemek temizlik işleri falan taşeronla yapılıyor. TKİ’de de aynı. TKİ’de elek sorumluları tamirciler, yemekhaneler bunlar hep taşeron. Servis araçları var taşeronda. Hafriyat taşeron. Türkiye’nin her yerinden ihaleye girip hafriyat işi kimde kalırsa o yapıyor. Taşeronda asgari ücretle çalışıyor düşük ücretler.”³⁴¹

Kasabanın kendi kronolojisi içinden baktığımız zaman mevsimlik olarak başlayan işçilik deneyimi, kömür ocağında yevmiye usulüne, oradan fabrika içine tam istidama dönüşmüş ve şimdiki geldiği yer ise taşeronun yanında “sözleşmeli” çalışma biçimini almış gibi görünüyor. Oysa döngüsel bir hareketle emek piyasasının, tarımda ki mevsimlik çalışmaya benzer biçimde inşaat sezonun açıldığı dönemlerde “sezonluk istihdama” dönüştüğünü söyleyebiliriz. Diğer bir taraftan

³⁴⁰ İ.Ö. ile 12.08.2009 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 45).

³⁴¹ M.G. İle 02.04.2010 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 58).

kasabanın gelişmesi işçiliğin başka formlara bürünmesinin önünü açmıştır. Bu formların içinde göze çarpanı kendi hesabına çalışan küçük esnaflık olmaktadır. Esnaflığın geçmişten günümüze katettiği seyir bu bağlantıyı daha iyi açıklamamızda yardımcı olacaktır:

“Semerciler vardı. Eşek ve atlara semer imalatı yapılırdı. Nalbantlar vardı hayvanların ayaklarına nal takılırdı. Eee at arabacıları vardı. bunlar yapılırdı. Çarık, ayakkabı, yemeni burlarda bunların imalatı yapılırdı. Terzilik mesleği bitti kalfa, çırak bulunmuyor. Mobilyacılar da çırak kalfa bulunmuyor. Berberlerde çok az. Ülkemizde yetişkin çırak artık yok. Okullar sekiz yıla çıktı artık. Yeni yetişen yok artık. Konfeksiyon çıktı terzilik bitti. Konfeksiyon atölyeleri 5 liraya 10 liraya pantolon satıyor terzi 10 liray dikse kurtarmaz. Şuan 11 tane filan terzimiz var. 65 yılında Çan’ın 3800 nüfusu varken Çan’da 60 tane terzi vardı. Şuan nüfusumuz 30 bin 11 terzi var. O arkadaşlar iş yapamayınca gitti bir kahvehane açtı lokanta açtı, fastfood açtı. Meslek değiştirdiler ben de kendim terziydim geldim düğün salonu açtm. Çırak kalfa bulamadım. 15 yıl düğün salonu işlettim. Emekli oldum şimdi oda başkanayım.”³⁴²

Esnaf odası kayıtlarından edindiğimiz bilgiye göre 2009 yılıbaşına kadar 1219 kayıtlı üye ve 117 çeşit meslek bulunmakta. Ekonomik canlılığın olduğu bir kasabada bu kadar esnafın olması şaşırtıcı değil. Kasabanın bir göç mekânına dönüşmesi fabrika dışı ekonomik faaliyetlerinde önünü açmıştır. Gelen göçün büyük bir çoğunluğunun fabrika içinde eritilmesine rağmen bazıları ya kendi hesabına çalışmaya yönelmiş, ya fabrika deneyiminden sonra esnaflığa geçmişlerdir ya da yurt dışına çalışmaya gitmişlerdir:

“1979’da Libya’ya gittim. 2 yıl kaldım Libya’da. Para durumları. Fabrika o zaman çok az para veriyordu. Valla 2 kat mı 3 kat mı fazla para veriyordu işçi bulmadan öyle dediler. Gittik yani 2 sene orda kaldım oradan geldim çok pişman oldum gittiğime de işte acaba daha çok kazanacağız mı hesabı kazandık üç beş kuruş ama duramadık gurbete alışkın değiliz. Döndükten sonra fabrikaya girmedim. Üç be kuruş para vardı yani. Tutum bakkal dükkânı açtım Çan’da evin yanında. Orada olmadı tutum bir kamyonet aldım başladım nakliye işleri yapmaya ondan sonra dükkanı bunlara bıraktım olmadı olmadı para da gitti öyle.”³⁴³

Çan’daki ekonomik evreni güçlü bir şekilde seramik fabrikası belirlese de TKİ’nin varlığı ile küçük esnaflık işçilerin alternatif sığınma mekânlarına

³⁴² M.G. İle 02.04.2010 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 58)

³⁴³ K.A. ile 26.03.2010 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 65).

dönüşmüştür. M.G.'nin belirttiği gibi zamana dayanamayan bazı mesleklerin ortadan kalkmasına rağmen yeni faaliyet alanlarının oluşması ile esnafılık içinde hareketliliğin önünü açmıştır. Terzilikten düğün salonu işletmeciliğine geçiş değişen koşullara uyum sağlama hızı bakımından, Çan'ın ekonomik daralma yaşadığı son yıllara kadar başarılı bir strateji olmuştur. Bu esnafıklar arası yer değiştirmeler sadece bu faaliyet alanı içinde kalanlarla sınırlı değildir. Zamanla fabrika dışına itilenler de kasabaya tutunmak için “esnaflığa” geçiş yapmak zorunda kalmışlardır. Karşımıza “işçileşmiş köylülerden”, “esnaflaşmış işçilere” doğru bir sosyal hareketlilik çıkmaktadır.

İlçe içindeki canlı tanıklıklar ve rakamlar bu savımızı doğrulamaktadır. 2009 yılbaşına kadar esnaf odasına kayıtlı olan üye sayısı 1219'dan Nisan 2010'da 1280'e çıkmıştır. Bu dönem zarfı içinde fabrikadan çıkışların yaşanmış olması işsiz kalanların en azından bir kısmının esnaflığa geçtiği yönünde şüpheye yer bırakmamaktadır. Çan özelinde karşımıza çıkan çalışma hayatındaki bu hareketlilik insanları tekil bir sınıf konumuna indirgemeyi güçleştirmektedir.

Cem Karaca'nın şarkısında söylediği gibi “İşçisin sen işçi kal” sözleri pratikte işçilerin kendisi tarafından kırılmaktadır. Çanlılar'ın “bekaa stratejisi”, “hareketlilik” üzerine oturmaktadır. Çan'da görünen işçilik, esnafılık ve köylülüğü ayıran net çizgilerin muğlâklaştığıdır. Bu muğlâklık halinin devamı kasabalıların ekonominin kötüleştiği dönemlerde hayatta kalmalarını sağladığını söyleyebiliriz. Buradan yola çıkarak birinci ve ikinci kuşağın “işçileşmiş köylülüğü” üçüncü kuşağın sonunda ve dördüncü kuşağın başında “hareketli köylüye” dönüşmüştür.

“Hareketli köylü” kavramı sadece köylülükle sınırlı olarak değil bütün emek evrenini içine alabilecek şekilde kullanılmaktadır. “Hareketli köylü”lüğün sürdürülebilirliği, formel ya da enformel canlı bir ekonomik alanın varlığı ile yakından ilişkilidir. Çan'da üvey kardeşi olan Biga³⁴⁴ kadar güçlü bir esnaflık

³⁴⁴ Çanakkale'ye bağlı Biga'yı “üvey kardeş” olarak nitelemekteki kastım, Çanlılar'ın ticari olarak en çok ilişkiye geçtiği ilçe olmasının yanında aralarında tatlı bir rekabetin varlığıdır. Osmanlı zamanında

geleneğinin olmaması, “hareketli köylünün” devreye soktuğu esnaflık stratejisinin devamlılığının uzun bir sürece yaymada önünde bir engel teşkil edebilir. Diğer bir taraftan tarımla kurulan sınırlı bağ da kalıcı bir geliri garanti etmeye bilir. İşte bu nokta “Hareketli köylünün” var olması bu alanlar arasında ya da Çan’ın dışında gelişen ekonomilere doğru akışkanlığını iyi mobilize etmesine dayanmaktadır. Bu mobilizasyonun sürekliliği, geleneksel dayanışma örüntülerinin devreye sokulması (bu noktada Çan’da baba evine dönüş olarak tanımlayabileceğimiz aile birleşmelerinin örneklerine rastlamaktayız) ve hane içi gelirin maksimize edilmesine bağlıdır.

6.1. 1990’lar: Fabrikaya Tutunmak

1990’lara gelince değişen ekonomik dengelerin etkisi ve seramik piyasasına Türkiye içinden farklı firmaların girmesi ile Çanakkale seramiğin karları düşmeye başlamıştır. Bir zamanlar maliyet hesabına bile katılmayan işçiler, fabrika için

merkez oluşu nedeni ile Biga eskiden beri ticari faaliyetlerin ve nüfusun yoğunlaştığı bir merkez olmuştur. Tarım alanların verimliliği ve İstanbul’a kadar bağlarını geliştiren esnaflığı sayesinde büyümesinin sağlam temellere oturduğunu söyleyebiliriz. Kurtuluş savaşı sırasında Aznavur ayaklanmasının destek bulduğu bir yer olması nedeni ile bölgede bu olumsuzluğa gönderme yapılarak Bigalılar’a ‘Aznavurun torunları’ denmektedir. Oysa Aznavur kendisi Bigalı bile değildir. Biga, Çan’da fabrika kurulana kadar ekonomi ve nüfus açısından bölgenin en gelişmiş ilçesidir. Çan seramik fabrikası sayesinde aldığı göçler nedeni ile 1985’den sonra Biga’yı hem nüfus hem de sanayi açısından geride bırakmıştır. Fakat Biga küçük sanayileri ve tarımı sayesinde ekonomik faaliyet açısından çokta geri kalmamıştır. 2000’li yıllardan sonra Çan’ın sanayisinde meydana gelen daralmanın etkisi ve Biga’da 1995’lerde kurulan Organize sanayi bölgesinin (Çanakkale merkez ile birlikte bölgedeki 2 Osb’den birdir) aktif olarak işlemeye başlaması ve aynı zanda Türkiye’nin özel sektördeki en büyük çelik üreticisi İÇDAŞ’ın (İçdaş Çelik Enerji ve Ulaşım Sanayi A.Ş) üretimini Biga’ya taşıması Biga’nın tekrar bölge merkezi olmasının yolunu açmaktadır. 2009 sayımına göre Çan’ın nüfusu 28 binlerdeyken Biga’nınki 36 binlere ulaşmıştır. Çan’da dahil olmak üzere Biga hem bölgeden hem de diğer illerden göç alan bir yere dönüşmüştür. Biga’da yaptığım bir görüşmede şunlar dile getirilmiştir: “Özellikle İstanbul’un yerleşim sanayi bölgesinin tıkanması neticesi yeni yerler arayışı Biga’ya yönlendirdi. Çanakkale boğazı Biga o çevresi önümüzdeki 15-20 yıl içerisinde 50 binleri geçeceğini zannediyorum nüfusun. Sanayi şişti adım atacak yer yok. Ya alternatif Saroz körfezine doğru gelişecek ama Bursa’ya yakın olması İzmir’e yakın olması İstanbul’a yakın olması Çanakkale boğazı özellikle tersane işçiliği açısından nakliyenin kolay olması deniz yoluyla bol miktarda malzeme taşımak mümkün Biga’ya.” Alan çalışmamız sırasında elde ettiğimiz bulguları bu anlatılanlarla birleştirdiğimizde çıkardığımız sonuç, ileriki yıllarda Çan durgunlaşırken Biga’nın yükseleceği yönündedir. Aslında Biga ile Çan’ın iki farklı model dayanan büyüme stratejisinin sonuçları bizlere çok şey söylemektedir. Biga, küçük sanayiler, tarım, esnaflık ve son zamanlarda ağır sanayiye dayanan çok merkezli büyümesi sayesinde bir çekim merkezi haline gelirken, Çan’ın ağırlıklı olarak tek bir üretim dalında uzmanlaşmış yapısı geleceğe yönelik iyi sinyaller verememektedir.

gereğinde “kapının önüne” konulması gereken bir maliyete dönüşmüştür. Ekonomik döngüsünü fabrika üzerinden örgütleyen Çan kasabası bu yıllar ile birlikte ileride etkisi daha çok hissedilecek ekonomik problemler ile baş etmek zorunda kalacaktır. Fabrika dışında başka bir sanayinin gelişmemesi, nakliye sektörünün büyük çoğunlukla seramiğe bağlı olması Çan’ın tek bir yöne bağlı kalkınma hamlesinin modernleşmenin fabrika üzerinden gelişme fikrinin kırılmasını bizlere göstermektedir. Bu noktada Çan dikkate değer bir örnektir. Bu nokta da Z.B’nin Çan üzerine söyledikleri durumu çok iyi özetlemektedir:

“Farklı bir sanayi gelişemedi çünkü şeyin söyleyiver mesela bakın Çan’da muhteşem ustalar vardır. Tornacı, prezeci dehşet kalıpcılar adamlar vardır. Fabrikada yetişti bunlar üç tane beş tane 2 tornacı 1 prezeci bar kaç kaynakçı tut seramik fabrikası kuracak insanlar vardır orada. Ancak bunlar bir şekilde öyle bir seramiğe bağlandılar ki geçim kaynakları ya seramikte işçi olara çalışmak ya ayrıldıkları zaman seramiğe çalışan bir taşeronun yanında çalışmak ya da atölye açtıkları zaman seramik iş verecek bunlar yapacak oturup iş beklerler. Bir müteşebbis ruhu dediğimiz şey yok bunlarda. Yoksa bunlar bir araya gelip bir kooperatif kurmaya kalksalar seramik fabrikası üretebilecek potansiyele sahip bir sanayi.....vardır. Ama ben mekânîk atölye şefliği de yaptım bir dönem. Yani teklif veriyordum yedek parça şudur budur imalatı adam bir teklif veriyor ben onun parasına malzemeyi elimle alıp tezgaha o parayla bağlamam. O kadar ya hesap bilmiyor ya kitap bilmiyo yani şey değil bir garip böyle bende anlamış değilim yani böyle. İnsaları iyice robot olmuş. Ya Çanakkale seramikte maaşlı çalışacak ya Çanakkale seramiğe taşorunluk yapan birisinin yanında maaşlı çalışacak ya da bir atölye açtığı zaman gidecek iş bekleyecek işte ben torna atölyesi açtım bana iş verin ya şeydeki maaşlı bir işçinin maaşı kadar maaş hesap ederler o kadar iş verirler. Ayrıldın torna atölyesi açtın işte fabrikada çalışsan kaç lira maaş verecek sana diyelim 12 milyon lira ne iş yaparsan yap o 12 milyon 500 bin lira para vermez sana. Böyle bir şans var Çanakkale seramiğin. Yani insan unuru.kanaatkar şimdi şimdi anca oraya buraya...Ha bir de şey kazara diyelim falan seramik fabrikasına bir parça yaptığını duysunlar bir daha iş alamazsın. Bi de şey böyle sadece sen değil senin yedi sülalen bir daha iş almaz o fabrikadan. Ben şuna eminim Türkiye’de hangi seramik fabrikasına 17 plakalı araç kapısına yanaşsın zırt burada telefon çalar bilgi gelir oraya. Şu plakalı araç geldi diye.”³⁴⁵

Kasabanın fabrikaya bu kadar bağlı olması nedeni ile fabrikada yaşanan işçi çıkarmaları ve üretimin azalması Çan’da kasırgaya dönüşüyordu. İlçede yaşayanların zihninde komşu Balıkesir’e bağlı Balya örneği vardı. Bir zamanlar maden işletmelerinin varlığından dolayı hayli kalabalık nüfusa sahip Balya, ocakların kapanması ile nüfusu azalarak tekrar “köye” dönüşmüştür:

³⁴⁵ Z.B. ile 13.04.2010 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 54).

“Balya’nın eskiden 40 bin nüfusu varmış. Balıkesir Balya. Orada kurşun işletmeleri şeyler falan varmış ve oranın nüfusu 40 bin imiş koskoca şehirmiş. Şimdi küçücük bir köy. İşletmeler kapatılmış geçim kaynağı bitince herkes gitmiş gitmiş ve Balya köy gibi kalmış. Tabi o şehir kalıntıları falan duruyor. Düşünün Çan’ın bir buçuk katı bir yer. Eski Balya. İşte Bodur’da diyormuş ki, bilmem ne kadarı dorudur Balya gibi bırakacam burayı diyormuş. Sömürdü sömürdü şimdi Balya gibi bırakacak.”³⁴⁶

Bir gün fabrikanın tamamı ile kapanması Çanlılar için hem eskiye dönüş hem de fabrika dolayımı ile “devletin şefkatli elini” yitirmek anlamına geleceği için fabrikanın ayakta kalması kasabalılar için çok önemlidir. Sanayinin geri çekilmesinin muhtemel sonucu olan işsizliğin uzun vadede yeni istihdam olanaklarının kısıtlılığı nedeni ile kalıcı bir yoksulluğa dönüşme potansiyeli vardır. Çan gibi tek bir üretim dalında uzmanlaşmış kasaba ya da kentlerin kaderinin, fabrikasızlaşma ile birlikte tersine dönmesi kaçınılmazdır. Bu durum sadece Türkiye’ye özgü değil, hem merkez hem de çevre ülkeler bağlamında sanayinin geri çekilmesi çok boyutlu sorunlar üretmektedir.³⁴⁷ Arjantin’in Moscony kasabasında yaşanan süreç dünyanın birbirinden uzak coğrafyalarında benzer deneyimlerin nasıl sonuçlar doğuracağı konusunda öngörüle bulanmamıza yardımcı olabilir.

Moscony kasabası on beş bin civarında nüfusu ve beş bin civarında iş gücüne sahip bir petrol işletmesinin bulunduğu bir kasabadır. Mekânsal olarak büyük bir yerleşim alanına sahip şirket, kasabanın tek ekonomik gücüdür. Aktivistlerin anlatımına göre, işçiler, o şirketin finanse ettiği düğünlerle evlenir, onların organize ettiği cenaze törenleriyle gömülür, aklınıza gelebilecek her türlü patronaj ilişkisi içinde rahat, dışa kapalı bir yaşam sürerlermiş. Bu mutluluk evreni 2001 yılında petrol işletmesinin kapanması ile dağılmıştır.

Yaklaşık beş bin kişi işsiz kalırken, kasabada ortaya çıkan küçük işletmeler de kapanmak zorunda kalmıştır.³⁴⁸ Sonuç, kitlesel işsizlik ve işçilerin kendi varlıkları ile özdeşleştirdikleri fabrikanın kapanması ile çıkması muhtemel psikolojik problemler. Bu noktada Melih Ersoy’a göre sanayisizleşme sadece işsizlik değil bir

³⁴⁶ S.Ö ile 08.04.2010 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Kadın, 52).

³⁴⁷ Ayrıntılı örnek İçin Bkz. (334), ERSOY.

³⁴⁸ Hakan Tanıttıran, “Arjantin İşsizler Hareketi’ , 260.

dalga etkisi yaratarak sanılanın çok daha ötesinde tahribata yol açar. İlk etkiler üretimin durdurulduğu yakın yerlerde gözlemlenir. İşçiler sabit gelir ve diğer sosyal haklarını kaybederken yerel yönetimlerde bu firmalardan elde ettikleri gelirlerden yoksun kalır. İkinci olarak ana firmanın yarattığı ekonomik döngüden yararlanan küçük işletmeler ve yan sanayide kapanmalar ve işsizlik başlar. Sonuçta dalganın etkisi kamuya ulaşır ve kamunun artan sosyal talebi karşılama yetersiz kalmasına yol açar ve azalan vergiler yüzünden kamuda da işten çıkarmalar yaşanır.³⁴⁹ Bu gibi nedenlerden dolayı bir fabrikanın kapatılması sadece kendi üretim alanında değil tüm ülke ekonomisine etkide bulunur.

Çan'da henüz fabrika şalter indirmemesine rağmen bu saydığımız olumsuzluklar su yüzeyine çıkmış ve kasabayı derin bir endişeye sevk etmiştir. Bundan dolayı günümüz üretim eksenli tartışmalara konu olan sanayisizleşmeye tezat görünse de Çan, elinde kalan sanayiye sıkı sıkıya sarılmakta ve sanayinin devamı konusunda kendisine düşen maliyet ne olursa olsun “fabrikasını” bırakmak istememektedir:

“Bi güzel çöker Çan. Çan'ın bir tel geliri fabrika bir de kömür ocağı mesela işte termik kuruldu ama az insan çalışıyor orda yani. Fabrikada bugün dörtte biri Çan'da fabrikadadır yani. Yle bişey olsun yani gerçekten yav zaten şöle düşün bir sürü insan orada kirada oturuyor veya evi olsun ne iş yapacak ki Çan'da başka iş yok. İş yok ya İstanbul'a gidecek ya Ankara'ya gidecek. Mesela senin yaştaki bir adam mutlaka çalışması lazım. Ha emeklidir başka emekli olamayan insan çalışırsa çocuğuna çocuğuna bakacak.”³⁵⁰

6.2. 21.yy'ın İlk On Yılında Çan

Yeni bir yüzyılın ilk çeyreğinin bitimine doğru hızla ilerlerken geriye bakıp geçmişin fotoğrafını çektiğimizde birçok şeyin değiştiğine tanık olmaktadır. Bu tanıklığımız içinde toplumsal yapıya ilişkin bazı kurgularımızın tekrar temize çekilmesine ivedilikle ihtiyacımızın olduğudur. Kabaca ve belki de basitleştirerek söylersek modern aklın “kronolojik ilerlemeciliği”nin yaslandığı temel düşünce,

³⁴⁹ Bkz. (334), ERSOY, 46.

³⁵⁰ K.A. ile 26.03.2010 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 65).

tarihin sayfaları çevrildikçe bir sonraki sayfanın öncekini geçersiz kılacağı şeklidir. Oysa geçmiş sayfalar çatlak bulduğu her noktada bir “farkla” da olsa geleceğe sızmaktadır. Çan kasabasının öyküsü içinde bizce emek piyasasının tam istihdama dayalı sanayi işçi profilinden tekrar “mevsimlik işçiliğe” benzeyen “sezonluk işçiliğe” dönmesi bu sızıntının tezahürlerinden birdir.

Toplumsal doku seramik fabrikası kurulduktan sonra hızlı bir değişim sürecine girmiştir. Göçün merkez metropollere olan akış yönünü kendisine çevirmiş, çalışma hayatının bileşenleri içinde kadınlar önemli bir aktör konumuna gelmiş ve kasaba mekânı yeniden örgütlenmiştir. Taşranın merkeze bağlanmasının ya da mesafe kapatmasının aracı olarak görünen sanayi, Çan’da ajandasına yazılı olanları gerçekleştirmiş görüntüsü vermektedir. Kentsel değişim ve toplumsal hareketlilik konusunda 1989-2009 yılları arasında Cumhuriyet Halk Partisi’nden belediye başkanlığı yapmış Ali Sarıbaş şunları söylemiştir:

“Tabi, tabi. Şimdi 1970’den itibaren Çan’ı ele alacak olursak. 1970-77 arasında Çan’ın yapısındaki kültürel ve sosyoekonomik anlamda oldukça çağdaş ve yerleşik kent tabir edeceğimiz bir yapıya sahipti. Başka bir deyişle, insanların çok özgür ve kaynaşık, küçük doku içerisinde aileleriyle çok sosyal yaşantısını sürdürebilen oldukça çağdaş bir yaşam vardı. Ondan sonra bu süreç 12 Eylül’e yakın bir süreçten itibaren 1989 yılı, özellikle 12 Eylül’den sonra, 12 Eylül’den sonra da bu süreç bir geriye gidiş başladı. Yani daha öncekinden farklı. Bu süreçte de tekrar kapalı bir toplum görüntüsüyle, farklı ataerkin dediğimiz, kadınların hiç sokağa çıkmadığı, erkeklerin çok egemen olduğu ya da işte tabiriyle geleneksel Türk yapısı içerisinde erkeklerin üç adım ileride, kadınların üç adım geride gittiği bir toplum yapısıyla yaşamaya başladık. Ve bu süreç 89’dan itibaren Belediye başkanlığımızla beraber tekrar o süreci bugünkü hale getirdik. Yani daha yaşanabilir, daha çağdaş, insanların kaynaştığı. Bugün ilçeler içerisinde en fazla parka giden ve en çok alt yapısını kullanabilen bir nüfusun ve çalışan kent içerisinde aile yaşamlarının ve gece bayanlarımız çok rahat gezbildiği, sosyal yaşantının oldukça yüksek olduğu bir kent haline geldik. Hatta cumadan çıkıp da pazartesine kadar da tatillerini dışarıda yaşama, yaşam tarzını bu hale getirebilen bir halktaki değişim süreci yaşadık. Burada işte milattan önce ve sonra diye tabir edecek olursak, 89 öncesi milattan önce ve sonra, eşimle biz bu konuda oldukça katkı vermeye çalıştık...”³⁵¹

Ali Sarıbaş’ın söylediklerinden yola çıktığımızda kasabanın sosyal hayatı bir duraklama evresinden sonra bugün “çağdaş” bir görüntü çizmektedir. Başkanın

³⁵¹ Ali Sarıbaş ile 02.09.2005 tarihinde yapılan görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 56).

çizdiği bu çerçevenin dışında Çan'ın yerli ailelerinden bazıları, köyden gelen göç ile birlikte “kültürel daralma”nın yaşandığını söylemektedirler. Fabrikanın, coğrafyadan ödünç aldığımız bir terimle ifade edersek ilçede kapalı bir havzanın oluşumuna yol açtığı kasaba sakinleri tarafından dile getirilmektedir. Fabrikanın etrafında örgütlenen toplumsal ilişkiler ağı dışarıya ile bağlantı kurma noktasında Çan'da yaşayanları belirli bir isteksizliğe itmiş olabilir.

Ekonomik açıdan kendine yeterlilik duygusunun içe kapanmanın önünü açtığı kanısındayız. Çan'ın dışarıya açılma konusunda gerekli enstrümanların olmasına rağmen, içe kapalı belli noktalarda muhafazakâr bir ilçe görüntüsü vermesi tezat bir görünüm arz etmektedir. Oysa sanayinin girdiği yerde tam tersi istikamette bir toplumsal ilerleyişin olacağı öngörülmektedir. Bu bağlamda kadın gözü ile Çan'ın şimdisine bakmak açıklayıcı olabilir:

“Küçük yerde yaşamak çok zor. Attığımız her adıma dikkat etmeniz gerekiyor. Küçük yerde yaşadığını zaman herkes sizi tanır. Yani büyük yerde yaşamak gibi kolay değildir. Küçük yerde yaşamak ta çok zevklidir bence. Ben o yüzden çok seviyorum cebinizde kuruşunuz olmasın istediğiniz her şeye sahip olabilirsiniz. Paranız yoktur ama ihtiyacınız olan şeyi alabilirsiniz. Ben eskiden Çan'a ilk geldiğimde çok rahattım. Mini eteğimde giyerdim sinemalarda giderdik. Çan çok modern bir görüntüdeydi eskiden. Ama şimdi Çan bana göre hiç modern değil. Neden köyden kentte göç. Köyden buraya gelenler giyim tarzları herkesin giyim tarzı değişik biraza da şimdi tesettür filan olayları oldu. Bizim de Çan Türkiye'ye uyverdi. Ama bana göre eski modern Çan yok artık. Hani ne var sinema var mı Çan'da . 1 tane var oda işlemiyor...tiyatro yok. Düğün salonları var. bir tane tiyatro salonu diye yapılmış İstiklal düğün salonu var orda hem düğünde oluyor hem tiyatrodada oluyor hem konserler yapılıyor.”³⁵²

Sosyal hayatın yanı sıra kasabanın ekonomik hayatını şekillendiren kuruluşların çevreye olan etkileri de sanayi eksenli kalkınma stratejisinin “yan etkileri” olarak karşımıza çıkmaktadır. Sanayinin merkezi öneminin, çevresel duyarlılıkların belirli bir süre göz ardı edilmesine neden olduğunu söyleyebiliriz. Ekonomik hayatın herkes için mutlu bir tablo yarattığı dönemlerde ekolojik çevrenin sorunlarının gündeme gelmesi pek olası görünmemektedir. Bu mutluluk halesi dağıldıktan sonra gerçek bütün çıplaklığı ile görünür olmaktadır. Özellikle Çan

³⁵² S.Ö. ile 08.04.2010 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Kadın,52).

kasabasını ikiye bölen Kocabaş Çayı şimdilerde kasabalıların nezdinde eskiyi “hatırlama mekânına” dönüşmüştür:

“Efendim çok kükürt oranı varmış diye Çan’ın kömürünü yakmıyoruz. İthal kömür yakıyoruz mecburen. Havamızı kirletmeye gelen bir termik santralimiz var. El birlik Çan’ın 3 tane para kaynağı Çan’ı batırmaya çalışıyorlar. Bir kocabaş çayımız varmış böyle kocabaş çayından bir uslar akarmış pırıl pırıl dibindeki taşarı görülürmüş. Eskiden oraya buğday yıkamaya giderlermiş. İşte halılar yıkanırmiş, çamaşırlar yıkanırmiş o kadar temizmiş ki şimdi elini sokamıyorsun acık yağmur gören hemen yağını salıyor, acık yağmur gören çamurunu salıyor, mesela fabrika. Bir çevre derneğimiz var suya sabuna dokunmayan.”³⁵³

Fabrikanın doğal gaza geçtiği yıllara kadar Çan’ın havasının oldukça kirli olduğu kasabalılar tarafından söylenmektedir. Çevre açısından diğer bir olumsuzluk 2004 yılında faaliyete geçen Çan Termik Santralidir. Çevresel etkileri konusunda elimizde net veriler olmasa da 2005 yılında gerçekleştirdiğimiz saha çalışmasında santrale yakın Kulfalı köylüleri verimli tarım arazilerinin kötü yönde etkilendiği konusunda endişelerini dile getirmişlerdi. Sanayi dışında çevreyi olumsuz etkileyen gelişmelerden biri de bölgede gerçekleşen altın arama faaliyetleridir. Çan merkeze yaklaşık 30 km uzaklıkta bulunan Söğütalan köyünde yaklaşık 10 yıldır devam eden altın arama çalışmaları köylülerin anlattığına göre su kaynaklarını kirletmiştir. Söğütalan’ın Çan içme suyunun büyük bir bölümünü karşıladığı düşünülürse, bu kirlenmenin ileride daha büyük problemlere yol açacağını düşünmekteyiz.

2000’li yıllara kadar nüfus artışına sahne olan Çan bu yıldan sonra belirli bir oranda nüfus kaybetmeye başlamıştır. İşçi çıkarmalar beraberinde ilçeden göçü tetiklemiştir:

“Göç edenler var. yani daha çok Çanakkale’ye son yıllarda göç vermeye başladık. 2000’den buyana anormal derecede göç veriyor Çanakkale’ye. Neden, sebep şu iş yok bir, ikincisi iş varsa asgari ücretle var, yok yani Çan büyüyemedi bu şeyin üzerine yeni şeyler koyamadı. Alternatifler koyamadığı için boşuldu kaldı bir de ekonomik kriz vurdu mu bitti.”³⁵⁴

³⁵³ S.Ö. ile 08-04-2010 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Kadın, 52).

³⁵⁴ H.A. ile 04.04.2010 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 51).

Kasaba içinde yapacağınız küçük bir gezinti sonucu dairelerin üzerinde yazan kiralık yazılarının çokluğu, ilçenin görünür bir şekilde nüfus kaybettiğinin belirtisidir. TEDAŞ müdürü Üzeyir Bey özellikle 2008 krizinde seramik fabrikasından çıkışlar sonrası birçok kişinin elektrik aboneliğini iptal ettirmiş olduğunu söyledi. Tam sayıdan emin olmamak kaydıyla 700-800 hane bu iptal işlemini gerçekleştirmiştir.

Bir zamanlar seramik fabrikasının yarattığı istihdamın etkisi ile bölgesinin göç merkezi olan Çan kasabası artık dışarıya “işçi” gönderen bir kasaba hüviyetine bürünmüştür. Ekonomik alanın daralması karşısında “hareketli köylülün” yaşam için kalıcı bir gelir elde etme isteği, yaşanan göçün arka planını oluşturmaktadır. Fabrikanın dışında TKİ'nin termik santral kurulduktan sonra kömürü dışarıya vermemesi ve direkt santrale vermesi yüzünden hem ilçede kömür satışı yapan dükkânların kapanmasına hem de nakliyecilerin azalmasına neden olmuştur.

Nakliyecilik konusunda söylenen, “şimdi gidin Yeniceye haciz olarak el konulmuş kamyonların varlığı sizi şaşırtacak, nakliyecilik öldü sayılır” sözleri sektörün içine düştüğü durum hakkında iyi bir çerçeve sunmaktadır. Bunun yanında ağırlıklı olarak fabrika için üretim yapan küçük sanayinin artık iş yapamaz konuma gelmesi Çan ilçesindeki ekonomik daralmanın boyutlarının görmezden gelinemeyecek bir durumda olduğuna işaret etmektedir.³⁵⁵ Bu olumsuzluğun Çan atmosferine nasıl yansıdığı izleri saha çalışması sırasında kaynak kişilere sorduğum “Seramik Fabrikası kapanırsa ilerde ne olur?” sorusuna verilen yanıtta gizlidir:

³⁵⁵ “Çan Küçük Sanayi Sitesi S.O.S Veriyor; İlçemizde 702li yıllarda yapımı başlayan ancak tam olarak 1993 yılında yerleşimi tamamlanarak faaliyete geçen ve 17 yıldır buradaki iş yerlerini çalıştıran 125 esnafımız elleriyle alın teriyle hayat mücadelesi verdiği Çan Küçük Sanayi Sitesinin hali bugünlerde içler acısı bir manzara seyrediyor...”, **Yeni Çan Gazetesi**, 25 Mart 2010.

“Şimdi şu var küçülme. Şuanda Çan’ın nüfusu 27 bin 28 bin civarında. Kapanırsa Çan köy olur. Hiç abartmıyorum köy olur. Koca köylerden biri olur. Yok. Ya şimdi nakliye sektörü seramiğe bağlı, küçük sanayi esnafı seramiğe bağlı, ee Çan’daki esnaf bi şekilde ya oraya bağlı işte şimdi bu olmayınca bunlarda olmayacak.”³⁵⁶

Fabrikanın “kapanma korkusu” 2008 krizinin yarattığı “bunalım” hali düşünüldüğünde ilçe halkı için temelsiz bir korku değildir. Bu korkuyu besleyen maddi kanıtlar mevcuttur. Birincisi fabrikanın üretimi düşürmesi ve bazı bölümleri kapatması, ikincisi Yozgat’ta 2007 yılında kurduğu ‘Kaleseramik ve Kalekim Yozgat-Yerköy Fabrikaları’ üretiminin bir kısmını Çan dışı mekânlara taşıması ve son olarak fabrikanın üzerine kurulduğu arazinin TKİ ile kömür yüzünden davalık olması ve bu davanın TKİ lehine sonuçlandığı yönündeki algı. Bunların hepsi birleştiğinde ilçe halkının korkusu anlamlı bir hal almaktadır. Kapanmanın yaratacağı işsizlik ve zincirleme etkinin Çan’a yansması şu şekilde olacaktır:

“Seramik fabrikası derken eskiden işçi çıkışları olduğu zaman mesela iş çıkışlarında Çan nasıl kalabalık olurdu. Ama o zaman hep her şey insan gücü ile yapılıyordu. Her makinenin başında insanlar vardı. Şimdi artık her şey otomatik. Bir başında bir insan bir de sonunda. Yani mesela belli bir bölümde çalıştırdığı insan kapasitesi çok azaldı. Fabrikanın da şimdi mesela sorunları var işte eee o kömür ocakları ile sorunları vardı işte onu kömür ocağı kazanmış. Fabrikada burayı kaydırmayı düşünüyor. Gitti mesela Yozgat’a fabrika açtılar. Başka yerlere yatırım yapmaya başladılar. Yer karosu fabrikası açtı. 2 sene fala oldu. Yeni açtılar. Burayı zaten zamanla kapatacakmış. Mesel bu kısmı aldı Semetelinde var bazı bölümler. Semeteliye taşıdı... Önceden buradan arabalarla gidiyordu açık kamyonlarla o bölgenin dağıtımı oluyordu şimdi Yozgat’taki fabrika kendi bölgesine dağıtıyor. şimdi her şey değişti. Mesela eskiden kale nakliyat, burada kamyonuz varsa çok iş yapıyordunuz. Çünkü Türkiye’nin buradan her yerine sevkiyat yapılıyordu. Şimdi artık kamyonlarla götürmüyorlar zaten. Ne yapıyor buradan getiriyor Bandırma orada sığırcık tesisleri var oraya götürüyor demiryoluyla götürüyor. Ne oldu bu sefer trenle götürüyor Türkiye’nin her yerine. daha kolay. Daha masrafsız. Bu sefer ne oluyor bakın her şey kamyoncu burada iş yapamaz oluyor. Hepsi zincirleme bunların. İşte diyorum ya mesela kamyoncu oradan kesiliverdi parasız kalınca ne oldu parayı harcıyamadı esnafta burada kan ağladı. fabrika ile çoğu iş yapan esnafların hepsinin sonu hüsrana oldu.”³⁵⁷

Kasabalı bir kaynak kişinin dediği gibi son yıllarda azalsa da “Fabrikanın vesayeti”nin Çan’ın üzerinde olduğu şüphe götürmez bir gerçektir. Michel

³⁵⁶ H.A. ile 04.04.2010 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 51).

³⁵⁷ S.Ö. ile 08.04.2010 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Kadın, 52)

Foucault'un iktidar üzerinden yaptığı çözümlemeden hareket eden Timothy Michel, ordu kurumunun Mısır'da kendisine aşan bir "efekte" sahip olduğunu ve bu "efektin" içinden iktidarını doğurduğunu iddia eder. Benzer bir efekti Çan'da seramik fabrikasının oluşturduğunu söyleyebiliriz. Bu yapı fabrikanın ötesinde başka bir şeye dönüşmüştür. Bunu söylerken "gücü kendinden menkul" bir fabrika algısına yaslanmıyoruz.

Toplumsal "rıza" ve kendi dışındaki iktidar odaklarını etkin bir şekilde kullanmasındaki marifeti sayesinde bu güce ulaştığını söyleyebiliriz. Kasabalılar için karanlık bir tablo çizdiğimiz farkındayız. Fabrikanın geri çekilmesinden sonra yörede dendiği gibi "Çan kapanır" ifadesini tersten okuyarak bir direnme noktası yaratılabileceğini düşünmekteyiz. Bizce fabrikanın çekilmesi kasabanın fabrika dışı alternatifler aramasının önünü açabilir.

"Hareketli köylü" kavramsallaştırma denemesi işte bu alternatiflere yönelme konusunda göbek bağıni kendi kesen bir toplumsal gruba gönderme yapmaktadır. Bu kavramın bileşenleri içinde; köylü, kendi hesabına çalışan, sanayi işçisi, şoför vb. bulunmakta ve konular arasındaki sınır muğlâklaşmıştır. Çan için düşündüğümüzde "hareketli köylünün" yönelebileceği fabrika dışı gelir elde etme yolları kapalı değildir. Bu yolları kabaca ikiye ayırabiliriz. Birincisini köy eksenli, ikincisini ise işçilik eksenli geçim stratejileri oluşturmaktadır. Birincisinden başlarsak, yörede tarım arazilerinin ortalama 15-20 dönüm ve parçalı olan yapısı tarımsal üretimi sınırlamaktadır. Buna rağmen geçimlik üretimin yapıyor olması Çanlılar için önemli bir artıdır.

Hayvancılık ise tarıma göre daha elverişlidir. İlçenin hayvan varlığına baktığımız zaman, 23790 adet koyun, 15604 adet keçi ve 27109 adet sığır bulunmaktadır.³⁵⁸ Özellikle bu hayvanların sütlerinin satışından elde edilen gelirin hane ekonomisine katkısı az değildir. Diğer bir kaynak ormancılık faaliyetleridir. Çan ilçesinin toplam orman alanı 59419 hektar ve açık alanla birlikte 99102

³⁵⁸ Çan Tarım İlçe Müdürlüğü 2009 verilerinden yararlanılmıştır.

hektardır ve yaklaşık %56'sı ormandır. Dondurma, Kızıl elma, Ozancık, Zeybekçayırı, ve Söğütalan gibi Yörük köylerinin ağırlıklı geçim kaynağı, yılın 8 ayında ormanın bakım ve kesim işidir.³⁵⁹ Bunların dışında tarım zamanı civar bölgelere tarım işçi olarak gitmek hala önemli bir geçim kalemidir. İkinci geçim stratejisi ise Çan ve bölgede bulunan sanayilerde çalışmaktır. Seramik Fabrikası bu konudaki ağırlığını hala korumaktadır. 1985-2000 yılları arasında Çan'daki, "ekonomik faaliyet ve cinsiyete göre istihdam edilen nüfusu" gösteren aşağıdaki tablo fabrikanın istihdam yaratma noktasında diğer sektörlerden farkını ortaya koymaktadır.

Tablo 6.1 Ekonomik Faaliyet ve Cinsiyete Göre İstihdam Edilen Nüfus (12 ve daha yukarı yaştaki nüfus) kaynak: TÜİK nüfus sayım sonuçları

		İyi Tanımlanmamış Faaliyetler	Ziraat, Avcılık, Ormancılık Ve Balıkçılık	Madencilik Ve Taş Ocakçılığı	İmalat Sanayii	Elektrik, Gaz Ve Su	İnşaat	Toplan Ve Perakende Ticaret, Lokanta Ve Oteller	Ulaştırma, Habereşme Ve Depolama	Mali Kurumlar, Sigorta, İaşınmaz Mallara Ait İşler Ve Kurumları, Yardımcı İş Hizmetleri	Toplum Hizmetleri, Sosyal Ve Kişisel Hizmetler
1985	Cinsiyet										
	Toplam	55	12.962	661	4.957	3	669	907	1.026	229	1.692
	Erkek	50	6.110	659	3.609	3	668	829	1.006	197	1.478
Kadın	5	6.852	2	1.348		1	78	20	32	214	
1990	Cinsiyet										
	Toplam	129	15.614	687	5.267	42	1.322	1.228	1.008	321	1.947
	Erkek	112	6.335	683	4.105	42	1.308	1.087	996	278	1.634
Kadın	17	9.279	4	1.162		14	141	12	43	313	
2000	Cinsiyet										
	Toplam	69	11.925	1.075	5.937	40	839	1.396	846	382	2.449
	Erkek	63	5.378	1.027	4.651	39	827	1.187	823	294	1.901
Kadın	6	6.547	48	1.286	1	12	209	23	88	548	

³⁵⁹ Orman İşleme Şefliğinin bilgilerinden yararlanılmıştır.

2010 fabrika verilerini temel aldığımızda Seramik Fabrikasında 692 kadın 1999 erkek olmak üzere toplam 2691 kişi çalışmaktadır. Çalışanlardan 1881 tanesi ikametgâhı Çan merkezken geri kalan 810 kişinin ikametgâhı Çan ve Yenice'nin köyleridir. Bu rakamların bize söylediği modernleşmenin amentüsü olarak kabul edilen sanayinin taşrayı dönüştürerek geleneksel yapıları ortadan kaldıracağı varsayımı emek biçimi üzerinde geçersizleşmiştir. Seramik Fabrikasının kuruluş yıllarına eşlik eden köy kökenli işçileşme deneyimi günümüz Çan'ı için hala önemli bir emek biçimidir. Fakat bu emeğin yapısının değişerek “hareketli köylüye” dönüştüğünü söyleyebiliriz. Yani karşımızda ne sabit değişmez bir köylü ne de tam anlamı ile mülklerinden arınmış bir işçi vardır.

Taşeronlaşma ile birlikte sabit ve yeterli bir gelirin garanti altına alma yönündeki belirsizlik köyden ayrılmayı engellemiş ve aynı zamanda köy kökenli faaliyetleri hane içi gelirin vazgeçilmez bir enstrümanı haline getirmiştir. Bundan dolayı “hareketli köylünün” konumlar arasındaki geçişkenliği, yeni emek yapısını tanımlamada daha isabetli bir tercih olacaktır. Seramik fabrikası dışında ilçede yarattığı istihdam açısından ikinci sırada TKİ gelmektedir. 2009 Haziran verilerine göre TKİ’de yaklaşık 351 kişi taşeron kanalı ile çalışmaktadır. Çan’ın emek piyasası kısacası bu belirtmiş olduğumuz çerçevede oluşmaktadır.

Çan yukarıda bahsettiğimiz ekonomik faaliyetlere rağmen dışarıya göç vermektedir. Bu bağlamda nüfus sayım sonuçları ilçenin nüfus hareketliliği konusundaki resmini çok iyi yansıtmaktadır. Aşağıdaki tabloda 1985’ten 2009 kadar olan nüfusun yapısı durumunun izahına iyi bir katkı sunmaktadır.

Tablo 6.2: Çanakkale İli ve İlçeleri Nüfus Sayımı Sonuçları ve Şehirli Kadın Erkek Nüfusu Dağılımı (1985-2009 Dönemi)

İlçe	1985			1990			2000			2009		
	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın
Merkez	48.059	27.745	20.314	53.995	29.448	24.547	75.810	39.558	36.252	96.588	50.227	46.361
Ayvacık	4.243	2.180	2.063	5.595	2.914	2.681	6.475	3.283	3.192	7.538	3.829	3.709
Bayramiç	8.639	4.335	4.304	10.156	5.185	4.971	11.988	5.951	6.037	13.290	6.525	6.765
Biga	17.678	9.042	8.636	20.753	10.721	10.032	27.549	13.740	13.809	36.520	18.087	18.433
Bozcaada	2.030	1.232	798	1.903	1.137	766	2.427	1.466	961	2.496	1.357	1.139
Çan	19.549	10.240	9.309	23.855	12.514	11.341	28.878	15.339	13.539	28.769	14.436	14.333
Eceabat	4.236	2.330	1.906	4.055	2.113	1.942	4.778	2.611	2.167	5.403	2.735	2.668
Ezine	10.455	5.868	4.587	11.167	6.349	4.818	13.309	7.187	6.122	13.202	6.743	6.459
Gelibolu	16.715	9.448	7.267	18.670	10.991	7.679	23.127	12.491	10.636	28.989	15.969	13.020
İmroz/Gökçeada*	5.434	4.046	1.388	6.074	4.540	1.534	7.254	5.203	2.051	4.971	2.801	2.170
Lapseki	5.057	2.613	2.444	5.789	2.938	2.851	8.489	4.247	4.242	10.624	5.292	5.332
Yenice	6.013	2.574	3.439	6.517	2.762	3.755	5.487	2.729	2.758	6.830	3.416	3.414
Toplam	148.108	81.653	66.455	168.529	91.612	76.917	215.571	113.805	101.766	255.220	131.417	123.803

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) nüfus sayım sonuçlarından alınmıştır.

* 1990 sayımlarına kadar İmroz olarak geçen ilçe adı, 1990 sayımlarından itibaren Gökçeada olarak geçmektedir.

Göçün güzergâhı emek tarafından belirlenmektedir. Özellikle Çan içindeki istihdamın artan nüfusa yer bulma açısından içine düştüğü kriz emeğin göçünü zorunlu kılmıştır. Artık Çan göç alan değil göç veren bir ilçe konumuna gelmiştir. Bu göç hareketinin iç ve dış olmak üzere iki farklı yönü bulunmaktadır. İç göç dediğimiz şey dağ köylerinden merkeze daha yakın ova köylere doğru yapılanlardır. Behice Boran'ın erken dönem (1945) çalışması olan "Toplumsal Yapı Araştırmaları: İki Köy Çeşidinin Mukayeseli Tetkiki"nde belirttiği gibi dağ ve ova köyleri arasında merkeze yakınlık üzerinden bir farklılaşma bulunmaktadır. Ova köyleri merkez ile olan ilişkilerinin gelişmişliğinden ötürü dağ köyelerine göre daha avantajlı konumdadır. Çan'da yaşanan bu iç göçü bu çerçevede değerlendirebiliriz:

"Sürekli köylerde olduğum için köylerin durumundaki hareketliliği kolayca gözlemleyebiliyorum. 2009 sayımların baktım v e10 tane köyde nüfus artışı varken diğerlerinde azalma var. (56 köy). Özellikle ovada olan Derenti, Kocayayla, Semetli, Yeniçeri, büyüktepe, Çekiçler gibi ova köyelerinde nüfus

artışı var. Bunu sebebi dağ köylerinden gelenler çünkü bu köylere merkeze daha yakın...”³⁶⁰

Dış göçün mekânı ise ağırlıklı olarak Biga ile Çanakkale oluşturmaktadır. Özellikle emekli olan Çanlılar Çanakkaleye gitmektedirler. Tahmini rakamlara göre Çanakkale’de 15-20 bin arasında Çanlı olduğu düşünülmektedir. Biga ise yeni sanayilerin varlığından dolayı çalışan nüfusu kendisine çekmektedir.

Fabrika birçok bölümünü kapatmış olmasına rağmen az da olsa üretime devam etmekte ve ilçe halkı çağırıldığı zamanlar dışında fabrika dışı ekonomik gelir elde etmenin yollarını aramaktadır. Özellikle Biga’da kurulan çelik endüstrisi sanayi geçmişi olan Çanlılar’ın yeni geçim kapısına dönüşmek üzeredir. İlçeden göç edenler olduğu gibi bir zamanlar servislerle Seramik Fabrikasına geldikleri gibi Biga’ya çalışmaya gitmektedirler:

“Tabi İçdaş kurulmaya başladığında, ee Çan seramik fabrikaları bişey yaptı yıllar içinde kendi elemanlarını kendi yetiştirmeye başladı iş içinde. Yani işi yaptırırken de insanları eğitti öğretti. Şimdi İçdaş kurulurken bu fabrikadan ekonomik kriz falan da etkili oldu çıkan işçilerin çükü fabrikadan çıkan işçi bakmayın siz düz bir işçi de olsa bir makineyi kullanmasını biliyor veya bir işi bişekilde yapmayı biliyor. Ve bunlar içdaşa gittiler. Hala gidiyor. Çan’dan servisler kalkıyor. Fabrikadan çıkan bir sürü insan oraya gidiyor. Şimdi ama bu şey değil Çan için çözüm değil yerleşenlerde var. ne yapsın iş orada. Şimdi önemli olan şey şu Çan 2000’lere kadar diyim hep göç alan bir yerdi 2000 den sonra Çan göç veren bir yer olmaya başladı. Şuan Çanakkale nüfusunu hiç abartmıyorum yüzde yirmisi Çan’lı.”³⁶¹

Mekânsal sınırlarına ulaşan Çan’ın ekonomisi de doğal sınırlarına ulaşmış görüntüsü vermektedir. İlçede olduğum zaman dilimi içersinde yaşanan iki intihar olayı Çan’ın geleceği konusunda iyimser bir tahminde bulunmamızı engellemektedir. Seyfettin Gürsel TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) verilerinden hareketle 2008’den 2009’a kentlerde ve tarımda yoksulluğun kısmi olarak azaldığını belirtmiştir. Oysa Gürsel’e göre kasabaların bu nispi iyileşme eğiliminin dışında kaldığını ve 2009 yılındaki canlanma grafiğine rağmen yüksek işsizlikle ücretler

³⁶⁰ Çan Orman İşletme Şefliği

³⁶¹ H.A. ile 04.04.2010 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 51).

üzerindeki baskının kentlerden çok kasabaları vurduğu söylemiştir.³⁶² Çan kasabasının ekonomik seyri bu verileri doğrulamaktadır. Kent ile kırsal arasında sıkışan kasabaların kentlere oranla çalışma hayatının mekânizmaları söz konusu olduğu zaman daha “korunmasız” oluşlarından dolayı gelecek için iyi sinyaller vermediklerini söyleyebiliriz. Buradan hareketle Çan örnek olayından yola çıkarak tek bir üretime dayanan kalkınma stratejisinin sorunsallaştırılması gerektiği ve alternatifler üzerine şimdiden politika üretilmesinin ilerde yaşanması muhtemel sosyal patlamaların önünü alacağı gerçektir.

³⁶² Seyfettin Gürsel, “Yoksulluk Bilmecesi”, **Radikal Gazetesi**, 11 Ocak 2011.

7. SONUÇ

Saha araştırmasına dayanan bu çalışmamızda, 1950’lerin Türkiye’inde “sihirli bir değneğin” yardımıyla gelişip büyüyen ve bir sanayi kasabasına dönüşen Çan ilçesinin hikâyesini, bu değişime tanıklık etmiş olanların ağızdan anlatmaya çalıştık. Amacımız büyük resmin içinde silikleşen ve günümüz neo-liberal paradigması sonucunda “lüzumsuzluk” mntikasına itilenlerin gözünden Türkiye’nin sanayileşme macerasının alternatif bir okumasını gerçekleştirmek olmuştur.

Sanayileşmenin, geç kapitalistleşen ülkelerin erken kapitalistleşenler ile arasındaki mesafeyi kapatma noktasında merkezi bir önemi vardır. Sanayi, sadece ülkeler arası değil ülke içi yani merkez ile taşra arasındaki eşitsizliklerin azaltılması noktasında da önemli bir yer tutmaktadır. Cumhuriyet’in ilk yıllarında devlet eliyle başlayan sanayileşme hamlesi 1950’ler ile birlikte yerli teşebbüslerin katılımıyla ülke geneline yayılmaya başlamıştır. Çanakkale’nin Çan ilçesinde kurulan, “Çanakkale Seramik Fabrikası”, bu sanayileşme perspektifinin taşradaki önemli kuruluşlarından biri olmuştur.

Sanayileşmeyi konu alan akademik yazın ve popüler eğilimin ilgi odağının devlet eliyle gelişen sanayileşme üzerine olması, özel sektör deneyimini gerekli ilgiden yoksun bırakmıştır. Bu çalışmanın sonuçları bir bakıma bu deneyimin anlaşılması yönünde okunabilir. Türkiye’deki sanayileşme literatürü üstüne görüşlerimizi araştırmamızın giriş bölümünde ayrıntılı bir biçimde açıklamaya çalıştık. Literatüre yön veren ana akımın düşünsel kökenlerinin izlerini Mübeccel Kıray’ın çalışmalarında bulmamız mümkündür. Bu köken büyük ölçüde modernleşme kuramının etkilerini taşımaktadır.

Kıray, kültür değişimleri araştırmalarında genellikle geriye doğru gidilerek bir “sıfır noktası” ya da “temel çizgisi” belirlenmeye çalışıldığını belirtir. Bu tespit yapıldıktan sonra eski ve yeni arasındaki benzerliklerin ve farkın belirlenmesi daha

kolay olmaktadır. Buradan hareketle kırsal alanın dönüşümünü sanayileşme üzerinden anlatan çalışmaların çoğunun, “sıfır noktası”na dönerek sosyal değişimin genelde ölçülebilen alandaki tezahürlerini göstermeye çalıştığı söylenebilir.

Bizim araştırmamız da bir anlamda “sıfır noktası”na (ki bu nokta seramik fabrikasının kuruluşundan önceki bir tarihsel zamana denk gelir) dönme ve oradan günümüze gelirken yaşanan değişimi açıklama çabasında olmuştur. Bunu yaparken sürecin anlatımında geleneksel yolu takip etmeyerek, kırsal alandaki sanayileşmeyi hem özel sektörle hem de yeni kavramlar bularak açıklama çabası ile, bu doktora tezinin akademik literatür içinde özgün bir yer edindiğini düşünmekteyiz.

Yeni sorular sorarak Türkiye’nin sanayileşme serüvenini anlatmak günümüz sosyal bilimleri için kanımızca büyük önem taşımaktadır. Eskinin alışkanlıkları ile devam eden bir akademik anlayışını gelmekte olan anlamada önemli kısıtlar taşıdığını düşünmekteyiz. Bundan dolayı sosyal değişimi hedef alan çalışmaların, bagajlarındaki yükten kurtulması ve farklı bakış açılarıyla çalıştıkları alanı sorunsallaştırmasına ihtiyaç vardır.

Günümüz kırsal alan çalışmalarının yeterli ölçüde neden yapılmadığı sorusuna, Zülküf Aydın ve Nüket Sirman’ın iki temel yanıtları vardır. Birincisi, kırsal alan çalışmalarının desteklenmemesi, ikincisi ise, modernizasyon/Marksizm paradigmasına yapısalcılık sonrası geliştirilen eleştiriler ve kırsal kesim ile ilgili sorunsal üretmemesidir. Bu yanıtların yanına, akademik ilginin başka alanlara kaymasını da ekleyebiliriz. Kırsal alan üzerine yapılan bu gözlemleri, sanayileşme eksenli çalışmalar için de genelleştirilebilir.

Literatüre baktığımızda son dönem sanayi eksenli çalışmaların, yeni bir şeyler söyleme hususunda anlamlı bir katkı yaptıklarını düşünmekteyiz. Özellikle Nadir Suğur, Arif Geniş ve Metin Özügurlu’nun çalışmaları, modernleşme paradigmasının dışına çıkarak yeni sorular ile sanayi üzerinden gelişen değişimi anlama noktasında, bu alana yönelecek olanları cesaretlendirmektedir.

Bizim doktora tezimizin de, Anadolu’da bir taşra kasabasında özel sektörün öncü olduğu bir sanayileşme deneyimini, “endüstriyel paternalizm” kavramının argümanları ile açıklamaya çalışması ile sanayi üzerinden yürütülen kalkınma çalışmalarına “yeni” bir pencere açtığını düşünmekteyiz. Araştırmamızın bize göre önemli sonuçlarından biri de doğruluğu konusunda şüphe duymadığımız bazı bilgilere eleştirel yaklaşmamızın gerekli olduğudur.

Genel tasavvurumuzda devletin birincil rol oynadığı sanayileşmenin “otoriter” bir perspektifinin olduğuna ilişkindir. Bu perspektifin içine baktığımız zaman, modern bir özne inşasının, otoriter bir anlayışın etkisi altında olduğudur. Bunun karşısında ise özel sektörün ekonomik ve siyasal liberalizmin taşıyıcısı olması ona bir özgürlük kılıfı atfetmemizin önünü açmaktadır. Oysa devlet ve özel kesimin kalkınma stratejileri sonucunda tahayyül ettikleri “özne” anlayışı ile sürecin sonucunda yaşanan arasında benzerlikler olduğu kadar derin farklar da mevcuttur. Benzerlik olarak her ikisi de “söz dinleyen” bir öznenin varlığını arzulamaktadırlar. Fakat sürecin sonunda, aşırı bir genelleme riskine rağmen, devlet eliyle gelişen sanayileşmeye maruz kalanların, hak arama mücadelesinde daha örgütlü oldukları ve bireyselleştikleri, saha çalışmamızdan yola çıkarsak özel sektörün daha “itaatkâr” bir özneleşme deneyimine yol açtığını söyleyebiliriz.

Bundan dolayı sanayileşme çalışması yürütenlerin ya da genel itibari ile sosyal değişmeyi konu alan araştırmacıların ele aldıkları meseleye bildik paradigmaların dışında “yeni” sorularla yaklaşmalarının, katılaştan kimi gerçeklerin üstündeki halenin dağılmasına neden olabileceğini, bu araştırmamızın ortaya koyduğunu düşünmekteyiz. Çan ilçesinin hikâyesi bize, kırsal mekânın sanayileşme sürecine, geçmişin alışkanlıklarına takılmadan bundan sonra nasıl bakılması konusunda elverişli bir bakış açısı sağlamıştır.

Çan kasabasının diğer Anadolu kasabalarından farklılaşarak öne çıkmasının, Seramik Fabrikasının bu bölgeye kurulması ile meydana geldiğini söyleyebiliriz. Yereldeki geleneksel bağların aşınması noktasında sanayi çok önemli bir etkiye

sahiptir. 19. yüzyıl kapitalizmin temel görüngülerinden biri olan, “şirket-kasaba” modeli, bu bağların parçalanarak yerine gelen güç ilişkilerinin nasıl bir ilişkiler manzumesi yarattığı hususunda zengin bir deneyime sahiptir. Çan kasabasının öyküsünün içinde bu erken kapitalistleşme döneminin “şirket-kasaba” modeline ait kalıntılarının izlerini bulmak mümkündür.

Öncelikle Çan kasabasının fabrika öncesi tarihine baktığımızda bölgenin oluşumunun arkasında bir “göç” serüveni bulunmaktadır. Toplumsal hafızada “93 Harbi” (1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı) olarak adlandırılan savaş sonrası, Balkanların Türklerin bir yurdu olmaktan çıkmaya başlaması ile birlikte Anadolu’ya yoğun göçler başlamıştır. İşte bu göçlerin sonunda gelenlerin bir kısmı Çan civarına yerleşmişlerdir. Gelenler ile yerli nüfusun oluşturduğu köyler zengin bir kültürel havzanın oluşumuna yol açmıştır. Muhacir, Pomak, Çıtak, Manav ve Yörük köylerinin oluşturduğu Çan kasabası 1950’lere kadar ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanan tipik bir Anadolu kasabası görüntüsü vermektedir. Bu faaliyetlerin dışında mevsimlik işçilik ve halı dokumacılığı yörenin gelir getirici uğraşları arasındadır. Bu ekonomik kompozisyonun çeşitlenmesi bölgede kömürün varlığının tespit edilmesi ile değişmeye başlamıştır. Kömürde çalışmanın başlaması ile köylülerin Çan’ın merkezi ile günlük göç ekseninde kurulan ilişkiler, fabrikanın açılması sonucunda kalıcı bir yapıya dönüşmeye başlamıştır.

1960’da Seramik Fabrikasının üretime geçmesi sonucunda Çan’ın toplumsal ve ekonomik yapısında köklü değişiklikler meydana gelmiştir. Köylülüğün yanında yeni bir emek türü olarak “fabrika-işçiliği” ortaya çıkmıştır. Çevre ülkeler üzerine yapılan araştırmalarda bu emek türü genelde “yarı-işçilik” olarak adlandırılmaktadır. Bir yüzün köye dönük olduğu ve toprak ile olan ilişkilerin kopmadığı işçileşme süreci anlatılırken genelde bu kavramsallaştırma kullanılmaktadır. Çan’da da benzer bir durumun varlığı söz konusudur. Özellikle yakın köylerden fabrikaya gelen ilk kuşak işçiler tarımsal faaliyetlerine devam ederek fabrika dışı gelirlerinde vaz geçmemişlerdir. Hatta bir kısmı köylerinde ikamete ederek fabrikada çalışmaya devam etmişlerdir. Bu durum geçerliliğini günümüzde de korumaktadır. Bundan

dolayı biz Çan'da gelişen bu melez emek türünü, “işçileşmiş köylüler” olarak adlandırmanın daha isabetli bir tercih olacağı kanısındayız. İlk kuşak işçileri tanımlamakta bu kavram işlevsel olmakla beraber günümüz işçilik deneyiminin yapısını anlamamız bakımından eksik kaldığını söyleyebiliriz. Toprakla olan bağların zayıfladığı yeni kuşak işçileri anlatmak için farklı bir kavrama ihtiyacımız vardır. Bundan dolayı saha bulgularından yola çıkarak biz bu deneyimi anlatmak için “hareketli köylü” kavramını önermekteyiz. İlerleyen paragraflarda bu kavrama tekrar döneceğiz.

İthal ikamesine dayalı birikim rejiminin korunaklı yapısı altında fabrika geliştikçe Çan hızlı bir dönüşüm sürecine girmiştir. Bölgeye göçler hızlanmış ve fabrika etrafına yeni yerleşim alanları kurulmaya başlanmış ve yeni mahalleler ortaya çıkmıştır. Nüfusun artışı ile birlikte Çan çok canlı bir kasabaya dönüşmüştür. Bu canlılık en çok ekonomik alanda hissedilmektedir. Esnaflık faaliyetlerinin yanı sıra, fabrika ve kömür ocaklarının ürettikleri malların dağıtılması nakliyecilik sektörünü doğurmuştur ve bu sektör uzun yıllar Çan'ın ekonomisinde önemli bir yer tutmuştur. İthal ikamesine dayalı birikim rejiminin devam ettiği 1980'lere kadar Çan'ın “altın çağını” yaşadığını söyleyebiliriz. Fakat bu dönem içinde yaşanan 1965 grevi fabrikaya bağlı tek taraflı büyümenin ilerde çözülmesi güç bağlılık ilişkileri oluşturacağı noktasında erken uyarı niteliğinde olmuştur. Oysa Çanlılar “fabrikaya kulak kesildikleri için diğer her şeye” sağır kalmışlardır. 1980 sonrası yaşanan süreç bu durumu çok iyi özetlemektedir.

Seramik fabrikasının oluşturduğu emek piyasası nedeni ile Çan kasabası, bir göç mekânına dönüşmüştür. 1950 sonrasına tarihlenen Türkiye'nin göç olgusunun temel özelliğinden birisi, periferiden merkeze doğru olmasıdır. Bu merkez ülke içi gelişmiş metropol alanları olduğu gibi, yurt dışını da kapsamaktadır. “Gurbet”e gitmenin yaygın olduğu Anadolu'da, bu sürecin Çan ve köyleri düşünüldüğünde çok az yaşandığını söyleyebiliriz. Fabrikadan dolayı Çan gidilen yer değil gelinen yer olmuştur. Bundan dolayı Türkiye'deki işçilik deneyiminin özgül bir veçhesinin

Çan'da ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Uzak mesafeli göçlerin işçilik deneyimini bir kuşak sonraya aktarma konusundaki kısıtlar Çan için geçerli değildir.

Seramik fabrikasında aynı aileden 4 kuşağın çalıştığı birçok örnek mevcuttur. İşçi sınıfı bilincinin oluşumunu olumsuz yönde etkileyen, göç ile gelen katmanlaşma ve geleneğin kırılması, Çan'da karşımıza çıkmamaktadır. Buna rağmen güçlü bir işçi sınıfı geleneğinin varlığından söz temek pek mümkün görünmemektedir. Bunun nedeni fabrika dışı bir işgücü piyasası alternatifinin olmayışı ve kasabanın üzerindeki fabrika hâkimiyetidir. Görece izole bir yerel ölçekte, güçlü bir yapıya karşı mücadele etmek, fabrikanın “lütuflarından” yoksun kalmak anlamına geleceği için işçiler aykırı bir ses çıkartma noktasında sessiz kalmışlardır.

Fabrika bir anlamda iletişim yeri olmuştur. Farklı köylerden gelenlerin bir karşılaşma alanı. Bu alan kendi bilincini ve deneyimini yaratmaktadır. Yani fabrika mekânını sadece çalışılan bir yer olarak kurgulamak eksik olur. Hem çalışma yeri hem farklı kesimlerin buluşma alanı hem kadın-erkek karşılaşma alanı hem hiyerarşik bir mekanizmanın üretildiği ve yeniden üretildiği bir yer hem de Jeremy Bentham'ın “panopticon”ına benzer ilçenin iktidarının kimde olduğunu gösteren bir aygıt. Böylesi bir aygıtın yaratmış olduğu yapının dışında yer almak fabrikadan bağımsız ekonomik faaliyetlerin gelişmesine bağlıdır. 1990'ların sonuna kadar bu yapının devam ettiğini söyleyebiliriz.

1980 sonrası ithal ikamesinin terk edilmesi ile ihracata yönelik büyüme modeline geçiş ile birlikte ortaya çıkan post-fordist uygulamaların yol açtığı değişiklikler seramik fabrikasına yöre halkının duyduğu inancın kırılmasına büyük etkileri olmuştur. İşçi çıkartmalar ve taşeron çalışma modeli bu zamana kadar fabrikayı kendi evleri gibi gören işçileri, acı bir gerçekle yüzleşmek zorunda bırakmıştır. Fabrika artık onların evi değildir. Kasaba fabrikaya dönüştüğü için yeni gelen dönem Çan için baş edilmesi zor problemleri oraya çıkartmıştır. Fabrikanın egemenliği ve çizdiği alan içinde gelişen bir piyasa yine onun öncülüğünde daralma ile karşı karşıyadır.

Fabrikanın iktidarı, kasabanın kendi ayakları üstüne durmasını engelleyecek bir yapı üretmiştir. Kendi dışında bir sanayileşmeyi teşvik etmemesi ile birlikte kendi bünyesinde hizmet üreterek Çan'ı kendisine bağımlı kılmıştır. Bundan dolayı fabrikanın krizi Çan'ın krizi anlamına gelmektedir. Özellikle 2008 krizi sonrası dış piyasanın daralması ile birlikte Çan şimdilerde tekbir üretime dayalı büyümenin bütün sıkıntılarını yaşamaktadır.

Çan kasabasının seramik fabrikasına bağlı gelişmesinin bir bilançosunu yaptığımızda şu özellikler çıkmaktadır: Azalsa da devam eden fabrika hâkimiyeti, fabrikaya dayalı bir esnaflaşma ve küçük sanayi, tarım ve hayvancılığın gerilemesi, erken yaşta işçilik ve buna bağlı olarak yüzde 90'lara varan bir emeklilik oranı, eğitimin kalitesinin yüksek oluşu, topraksızlaşmanın yaşanmadığı bir işçilik serüveni ve dışarıya göç.

Seramik fabrikasının artık istihdam yaratmada baş aktör olmaktan çıkmaya başlaması ile birlikte Çanlılar yeni iş olanaklarına yönelmişlerdir. Bundan dolayı toprakla olan bağı oldukça silikleşmiş olan yeni kuşak işçilerini adlandırmak için “hareketli köylü” kavramını kullanmaktayım. Bu kavram belirli bir öze gönderme yapmaz. Yani karşımızda ne tam bir işçi ne de tam bir köylü ne de kendi hesabına çalışan bir grup vardır. Konumlar arasında ki geçişlilik artık yeni stratejidir. Kalıcı bir gelir elde etmenin yolu ya da en azından hayata tutunmanın yolu, herkesin proleterleştiği bir dünyanın arifesinde, formel ya da enformel piyasalar içinde hareket etmektir. Bundan dolayı biz Çan deneyiminden yola çıkarak yeni emek evreninin aktörünün “hareketli köylü” olacağını söyleyebiliriz.

Çan Seramik Fabrikası, özel sektörün yerel üzerinde kurduğu iktidar ilişkilerinin ‘anatomisini’ anlamak bakımından iyi bir örnek oluşturmaktadır. Devlet dışı sanayi kalkınma modeli, çok eleştirilen devlet kuruluşlarının yerelde ortaya çıkardığı hâkimiyet ilişkilerini parçalamamış, aksine devletin desteği ile kırılması zor bağımlılık ilişkileri üretmiştir. Diğer taraftan toprak ile olan ilişki devam ettiği müddetçe, yani köy halen işçilerin tasavvurunda zorda kalınca kaçılabilen bir mekân

olarak varlığını korudukça, köy kökenli işçileşme deneyiminin tam anlamı ile ortadan kalkmayacağı ve bir sınıf bilincine dönüşmedeki kısıtları, bu çalışmadan çıkarılması muhtemel sonuçlar olduğunu söyleyebiliriz.

8. EKLER

EK 1: ALAN ÇALIŞMASI ESNASINDA GÜNLÜĞE DÜŞÜLEN BAZI NOTLAR

30.03.2010

Kayıt dışı sohbetlerde ortaya çıkan sonuca göre fabrikanın yörenin üzerindeki etkisi tahminimden daha büyük. Şöyle ki esnaf fabrikaya bağlı. Kasaba gelişirken fabrika kurulduktan sonra esnaflaşma ortaya çıktığı için yerel düzeyde kalmış ve güçlü gelenekleri yok. Ayrıca üretime dayanmadığı için kırılğan bir yapı arz etmekte. Burada genelde Biga ile bir karşılaştırma var. çünkü Çan bir ara Biga'yı geride bırakmasına rağmen Biga öne geçmiş durumda. Çünkü toprakları ova yani tarımsal üretim çok ve İstanbul pazarlarına kadar açılan bir esnaf yapısı mevcut. Bu da tek yönlü bir strateji yerine çok yönlü ayakta kalma stratejisinin ekonomi için önemli olduğu. Sadece tek yöne bağlı stratejiler gelir kaynağının ortadan kalmasıyla çökebilir ve Çan için bu yaklaşım daha doğru görünüyor. Fabrika çevreyi kurgularken bu bağımlılık ilişkisi içerisinden iktidarını oluşturmuş gibi görünüyor. Yani buradakilerin değişimiyle fabrikadan çok az bile çıkış olsa esnafın kötü etkilendiği. Yani fabrikadaki ufak bir rüzgarın kasabada kasırgaya dönüşme ihtimali çok yüksek.

Anlatıların birleştiği başka bir nokta işçileşme sürecinin belirgin olarak yaşanmadığı üzerine. Çünkü üretim ünitesi olarak köyün varlığı topraktan kopuşu tam sağlamamış. Fabrikanın üç vardiya şeklinde örgütlenen esnek çalışma yapısı köylülüğün devamının sağlanmasına yol açmış. Aslına bu vardiya düzeninin bu şekilde olması köylülüğü korumakla ilgili bilinçli bir tercih olabilir mi? İkinci bir nokta köylülüğün devamı işçi örgütlenmesinin en azından bu bölge için başarılı olmasını engellemiş. Şöyle ki anlatılardan, fabrikada çalışmak ek bir gelir sağlıyor. Yani ilk zamanlar temel geçim kaynağı fabrika değil. Proleterleşme yok. Zülküf

Aydın'ın dediği gibi köylülerin fabrikada çalışması 'bekaa stratejisi' yani gelirin çeşitlendirilmesi. Anthony Leeds'in yaklaşımı gibi özsel bir köylüden bahsetmek yerine ekonomik rol olarak köylüden bahsedebiliriz. Gelir kompozisyonunu arttırmaya yönelik bir çalışma şekli. Yani köylünün belli bir saat diliminde işçileşmesi bant üzerinden çalışması fakat mesai bitiminden sonra köye dönüş ve köysel üretim. Kendisi yapmasa bile aile üretime devam ediyor. Bu bilinç yarılması ve ek gelir olarak fabrikanın köylülerin fabrika içinde örgütlenmesini engellemiş çünkü az da olsa aldıkları ücret ve sigortalı olma durumu onlar için bir kazanç, bu durumdan vazgeçmeleri için haklı bir nedenleri yok. aslında bu 70'lerin tartışmalarında çok önemli bir nokta. Şöyle ki köylülüğün devamı işçiliğe geçişte bir engel. Zincirlerinden başka kaybedecekleri olanlar toplumsal muhalefet içinde kurulu düzenden yana tavır alması daha kolay. Çan içinde durum böyle. Ama topraksızlaşmanın oluşması işçileşmenin önünü açabilir. Fakat şimdi için buda zor. Çünkü çalışan sayısı azalmış ve fabrika eğitim görmüş personel istihdamına yönelmiş. Bu da farklı bir işçileşme getirecek. Yedek sanayi ordusunun fazlalaşması ve en çok eğitilenlerin işe alınması.....

02.04.2010

Çan esnaf odası önce dernek olarak kurulmuş. 1971'de kurulmuş. Şuanda 1219 üyesi var. 117 çeşit meslek var. 1965'te 3800 nüfusu 60 tersizi varmış. Şuanda daralan ekonomi yüzünden 11 adet terzi kalmış. İlçede esnaf olarak küçük esnaf, büyük esnaf ve taşeronlar var. Termik Santralde kadrolu, TKİ ve fabrikada taşerona bağlı işçiler çalıştırılıyor. (esnaf odası başkanının verdiği bilgiler)... krizlerde küçük esnaf sayısı artıyormuş. Küçük esnafın geçim kaynağı geçim kaynağı fabrikaya bağlı işçilerin ya da TKİ'nin yaptığı harcamalar. Ama önemli olan diğer bir şey emekli sayısının inanılmaz boyutlarda olması. Bir ilçe için ve köyleri dahil yirmi binin üzerinde bir insan sayısı çok önemli. Esnafın diğer ekonomik kaynağı emeklilerin yaratmış olduğu harcama. Şöyle bir şeyde var işinden ayrılanların esnaf olması. Şöyle ki rakama göre yılbaşına kadar 2009'da 1219 esnaf üye varken yılbaşı sonrası nisan ayına kadar üye sayısı 1280'e çıkmış. Önemli olan teknenin kaynaması.

Kendini yeni şartlara uydurabilmek. Görünen odur ki işçilik, esnaflık, köylülük bunları ayıran net çizgiler yok. İşçi çok hızlı bir şekilde esnafa dönüşebiliyor ya da esnaf dükkanını kapatıp köyüne dönebiliyor....

İlçe dışardan gelenlerin tanımıyla biraz kapalı kalmış. Sadece fabrikaya gidilmiş gelinmiş. Aslında buradan tam bir modernizm eleştirisi çıkabilir. Şöyle ki Mübeccel hocanın ‘tampon mekânizması’ eski yen arasında ara bir form ve ondan sonra ileriye doğru modernleşme... bunun ilk şartlarından biri fabrika ile yaşanacak işçileşme ve sonrası tüketim kalıplarından davranış ve kültüre gelenekselin çözülmesi durumu. Ama Çan için fabrika kapalı bir havza etkisi yaratmış. Zaten coğrafi olarak da Çanakkale’nin diğer ilçelerine göre içerde kalışı ve transit yol güzergahları üzerinden olmaması bu kapalı havzanın oluşumundaki diğer faktörler. İnsanlar civar köylerden koparak fabrikaya gelmişler ve ‘işçileşmişler’. Ama bu işçileşme açık bir topluma dönüşün tersine daha kapalı bir yapıyı ortaya çıkarmış. Aslında fabrikanın pozisyonu bunu kıracak yapıda da olsa bu kırılma yaşanmamış. Belki de fabrika tek güç olma isteğiyle kapalı yapının devamındaki en önemli aktör olmuştur.

05.04.2010

Kayıt dışı konuşmalar çok yaralı oluyor. “avans istemeye gitmeye bile utanırdık.sanki hakkın olmayan bir parayı alıyomuşsun gibi. Aylık ücretler ustabaşılar tarafından açıktan dağıtılırdı. Parayı sayarlar ve elinize verilerdi. Daha sonra bankomatik olayı çıktı”. Aslında görülen o ki fabrikanın örgütlenmesi işçilerin tamamı ile baskı altına alınması ile ilgili. Her yerde kimin patron olduğu bir şekilde hissettiriliyor. Paranın dağıtılış biçimi bile buna örnek olarak gösterilebilir.

06.04.2010

Bugün ne yapacağımı düşünürken Çan’ın meydanına doğru yürüdüm. Atatürk meydanında çeşmenin başında bir hareketlilik vardı. Hareketliliği sebebi süt

üreticilerinin ülke genelinde başlattığı eylemden kaynaklanıyordu. Çan süt üreticileri birliğine bağlı üreticiler meydana bedava süt dağıtıyorlardı. Süt burada büyük sanayicilere veriliyor onların fiyat kırması böylesi bir eyleme yol açmış. Köylülerle yaptığım sohbette özellikle büyük firmalar banvit gibi çok miktarda hayvan alıyorlarmış. Buda kırmız etin pahalılaşmasındaki en büyük etkenmiş. Kendi ellerindeki beyaz eti satmak için böylesi bir yola başvurdukları ilçede kulaktan kulağa söyleniyor ama işin aslı tam bilinmiyor...ilçe içinde yaptığım sohbetlerde söylentilerle ortaya çıkan yeni bir olgu var. devletin sanayiden çekilmesi ile birlikte özelleştirmelerin artacağına ilişkin. Çan'da iki adet devlet kuruluşu var. Termik Santral ve Türkiye Kömür İşletmeleri (TKİ). Bu kuruluşların özelleştirilmesi gündemde. Tahmini olarak şöyle diyebilirim, fabrika kömür sahaları üzerine kurulduğu için TKİ'yi fabrika satın alabilir ve fabrikayı başka bir yere taşıyabilir. Belki ileride böyle bir şey gerçekleşebilir. Bu sadece benim öngörüm.

10.04.2010

Fabrika farklı bir yapılanmaya geçmiş. İşlerin yoğunlaştığı dönemlerde işçi alıyor düştü dönemlerde çıkarıyor. Yedek sanayi iş gücünün varlığı fabrikanın bu kadar rahat hareket etmesine ve kolay işçi bulmasını sağlıyor. Bugün eski mahallerde dolaştım şehrin genişlemesi sınıra gelmiş. Sadece Yenice tarafına doğru bir genişleme olabilir. Eski sokaklar dar çok katlı evler olduğu kadar tek katlı evlerde mevcut. Karışık bir yapılaşma var... Kocabaş çayı şehri ikiye bölmüş. Görece iyi olan Karşıyaka Mahallesi daha planlı yapılmış.

12.04.2010

Bir konuşmacı şöyle dedi: ' fabrika artık çan'ın serbest bırakılmıyış. Artık Çan kendi ayakları üzerinde durmasını öğrenmişti. Ama şöyle bir gerçek var: fabrika, kalenaklıyatı kurdu nakliyecilik etkilendi, fabrikanın içine kaleteknik kurdular küçük sanayiciyi öldürdüler, kaletüketimi kurdular işçilere erzak dağıtımı için sonra bisküvi falan sattılar esbak etkilendi, fabrikanın içinde marangozhane

kurdular palet yapımı için dışarıdaki çevredeki marangozlar etkilendi, misafirhane kurdular özel girişimcilerin otel kurmasını önlediler, sonrada Bandırma2da Ro-RO gemisi aldılar nakliye araçlarını taşımak için, sonra ayakları üzerinde dur diyorlar'. 'ayrıca her siyasal parti fabrikadan yardım alıyordu. Sümenin altında her partinin zarfı vardı'. Görünen ilçe içi hiyerarşide fabrika tepede yer alıyor. 'modern ağalık'. Açık ve kapalı ekonomilerin iktidar ilişkilerine özgü melez bir yapı. Diğer taraftan ilçenin ayakları üstünde durmasını sağlayacak olanakların engellenmesi. Ya da kendi bünyesinde hizmet üreterek tamamen ilçeyi bağımlı hale getirmek, buna yaparken sosyal olarak gerilemenin önünü açmak. İlçede yaygın bir tabir var 'fabrikaya fatura kesmek' yani fabrikadan iş almak manasında. Bir taraftan burada fabrika 'devlet baba' figürünün yerine geçmiş. Hem şefkatli hem de karşı gelindiğinde yaramaz çocuğunu cezalandıran bir baba... ilçede yeni bir problem baş gösteriyor son bir ay içinde 3 kişi intihar etti. Hatta ikisi ben buradayken oldu. Ortak nokta kredi kartı borcu ya da borçlu olmaları. Çözülme, değersiz hissetme ve nakit ekonomisinin sıkıntıya girmesi ilçede ticaret yapanları çokça etkiliyor...

EK 2: ÇALIŞMA İÇİNDE ALINTI YAPTIĞIMIZ KONUŞMACILARIN AYRINTILI PROFİLİ

Adı: A.P.

Yaş: 73

Meslek: Emekli işçi

Cinsiyet: Erkek

Mülakat Süresi: 112 dak.

Adı: A.B.

Yaş: 63

Meslek: Emekli memur

Cinsiyet: Erkek

Mülakat Süresi:

Adı: H.A.

Yaş: 51

Meslek: Emekli Öğretmen

Cinsiyet: Erkek

Mülakat Süresi: 130 dak.

Adı: E.A.

Yaş: 80

Meslek: Çiftçi

Cinsiyet: Erkek

Mülakat Süresi: 50 dak.

Adı: Faruk Şahin

Yaş: 64

Meslek: Seramik fabrikası Sosyal İşler Müdürü

Cinsiyet: Erkek

Mülakat Süresi: 50 dak.

Adı: A.H.

Yaş: 50

Meslek: Eski fabrika çalışanı-esnaf

Cinsiyet: Kadın

Mülakat Süresi: 54 dak.

Adı: İ.Ö.

Yaş: 44

Meslek: Eski fabrika işçisi

Cinsiyet: Erkek

Mülakat Süresi: 40 dak.

Adı: M.U.

Yaş: 40

Meslek: Fatih mah. muhtarı

Cinsiyet: Erkek

Mülakat Süresi: 18 dak.

Adı: Z.B.

Yaş: 54

Meslek: Emekli fabrika işletme şefi

Cinsiyet: Erkek

Adı: Ali Sarıbaş

Yaş: 56

Meslek: Eski belediye başkanı

Cinsiyet: Erkek

Mülakat Süresi: 123 dak.

Adı: R.B.

Yaş: 74

Meslek: Çiftçi, İşçi.

Cinsiyet: Erkek

Mülakat Süresi: 50 dak.

Adı: R.T.

Yaş: 67

Meslek: Eski sendikacı

Cinsiyet: Erkek

Mülakat Süresi: 49 dak.

Adı: A.T.

Yaş: 94

Meslek: Emekli memur

Cinsiyet: Erkek

Mülakat Süresi: 75 dak.

Adı: Cemali Ergin

Yaş: 60

Meslek: Şoförler odası başkanı

Cinsiyet: Erkek

Mülakat Süresi: 68 dak.

Adı: M.G.

Yaş: 58

Meslek: Esnaf odası başkanı

Cinsiyet: Erkek

Mülakat Süresi: 24 dak.

Mülakat Süresi: 45 dak.

Adı: N.K.

Yaş: 50

Meslek: TKİ emekli memur

Cinsiyet: Kadın

Mülakat Süresi: 107 dak.

Adı: M.B.

Yaş: 60

Meslek: Esnaf-seramik bayii-eski işçi

Cinsiyet: Erkek

Mülakat Süresi: 34 dak.

Adı: K.A.

Yaş: 65

Meslek: Eski fabrika çalışanı

Cinsiyet: Erkek

Mülakat Süresi: 87 dak.

Adı: A.H.

Yaş: 65

Meslek: İlk Fabrika çalışanlarından

Cinsiyet: Kadın

Mülakat Süresi: 44 dak.

Adı: V.G.

Yaş: 50

Meslek: Eski İşçi-Esnaflar

Cinsiyet: Kadın

Mülakat Süresi: 46 dak.

Adı: Hamdiye Mutlu

Yaş: 62

Meslek: Emekli-Esnaf

Cinsiyet: Kadın

Mülakat Süresi: 18 dak.

Adı: S.Ö.

Yaş: 52

Meslek: Esnaf

Cinsiyet: Kadın

Mülakat Süresi: 54 dak.

EK 3: ÇANAKKALE İLİ ÇAN İLÇESİ DERİNLEMESİNE GÖRÜŞME BANT DEŞİFRE ÖRNEKLERİ

DEŞİFRE 1:

GÖRÜŞMECİ: HASAN GÜLER

GÖRÜŞÜLEN: A.P.

YER: ÇAN MERKEZ

TARİH: 02.04.2010

KONUŞMA SÜRESİ: 1 sa 52 dk 32 sn

Hasan Güler: Adınızı soyadınız alabilir miyim?

AP: Benim adım A.P. 28 Haziran 1937 doğumluyum. Çan'ın Durali köyünden 1954'te Çan'a geldim. Kesintisiz Çan'da yaşıyorum.

HG: Peki Durali köyüne nasıl gelmişsiniz?

AP: Benim doğum yerim Durali köyü. Babam Durali köylü değil. Annem çavuş köyden yerli köylü ama babam büyük mandırdan babaannem vasıtasıyla büyük dedem vasıtasıyla gelmişler. Dedem değirmenci olduğu için geze geze burlara gelmiş. Söğütalan köyüne yerleşmişler. Orda babaannemi bırakmış gitmiş başka birisiyle evlenmiş. Çok yakışıklı biraz da çapkın bir adammış. Babaannem orada kalmış. Memleketine dönerken durali köyünden muhtar onu bir ihtiyar Mehmet Ali amca ile evlendirmiş ve o da benim dedem olmuş babam da 6 yaşındaymış. Soyadım pulluk olarak ordan gelir. Dedemin soyadı Bölükbaşı. Gönende halalarım amcalarım onların soyadı bölükbaşıdır. Benim durali köylü oluşum bu. Ben durali köylü doğumluyum. İlkokulu orada bitirdim. 1953 depreminde yıkıldı.

HG: 1953 depremini anlatır mısınız? Nasıl oldu?

AP: 1953'te 17 Martı 18 Marta bağlayan gece tabi o zaman be pek işin farkında değiliz bilmiyoruz şiddetini ama herhalde bir 7 şiddetinde olan bir depremdi. Merkez üssüde gönendi. Bizim burada Çan'da da birkaç ev yıkıldı. 1 kişi öldü. Kaptan diye birisi vardı o öldü.. birkaç bayağı bir yıkıntı oldu Çan'da. Komşu kaza ilçe yenicede 200 küsur insan öldü. Yani Çanakkale'nin çok yerinden hissedilen bir depremdi. Tahmin ediyorum 1 dakikadan biraz fazla sürdü.

HG: Peki yenicede niye çok ölü oldu*

AP Fay hattının tam üzerinde. O kırılan fay hattının tam üzerinde yenice, gönen ve Manyas. Manyas'ta da ölü oldu ama gönende ne kadar ölü oldu sayısını bilmiyorum. Sonradan okuduğumuza göre 265 kişi falan ölmüş.

HG: Çan merkezde kaç ev yıkıldı?

AP: Herhalde bir 100-150 ev civarında bir yıkıntı oldu. Hasar gördü oturulamayacak duruma geldi. 5-10 evde tamamen yıkıldı.

HG: Sonra merkez taşımak falan oldu mu?

AP: Olmadı. Aynı insanlar yine burarda kaldılar. Zaten Çan'ın nüfusu da çok azdı. Çan küçük bir yerdi. Ama çok özel bir yerdi Çan o zamanlar. Çanakkale seramikten önce Çan özel bir yerdi. Özelliği şurdan geliyor. El dokuması halı üzerine Türkiye'de 3. sırayı alıyordu Çan.

HG: Bir iki kimdi?

AP: O Isparta bir yer daha şimdi bilemiyorum. Çan'ın halıları panayır kurulumuz bizim 3 Haziranda Çan'da. O panayırda çok büyük halı, kilim, heybe, torba gelirdi. El dokuması bunlar ve kök boya. Yün halı. Kök boya. Ben mesela annem çok iyi boya yapardı. Halı..... Onla giderdik bayırlara kök çıkarırdık. Toprak çıkarırdık. Bazı boyalar toprak atmadan boya kesmez. Boyanın kesmesi demek atılan yünün tamamen boyanıp solmaz hale gelmesidir. Mesela ceviz yaprağından olur. Ondan sonra bu meşelerden kobak meşeleri vardır onların kobaklarından boya olur. Eee yapışkan diye bir ot vardır böyle diline filan yapışır onun kökünden boya olur. Eee cevizin kendi kabuğundan da boya olur. Yaş cevizin kabuklarını şey ederler ya ondan boya olur boya yapılır. Yün boyası olur ve solmaz.

HG: Peki annelerinizi bunu nerden öğrenmiş? Çok eskiden mi gelme?

AP: Eskiden gelme. Şimdi Çan'ın üç tane köyü Karakoca köyü, Karakadılar köyü, Küçük köyü; Karakoca beyi Karakoca köyü, Karakadılar karakadı bey, Küçük köyü küçük bey, bunlar Isparta'nın Pınarbaşı ilçesinden gelme. Oradan gelip Yörük olarak buraya yerleşme Çan'a.

HG: Ne zaman?

AP: 1600'lere dayanabilir. Bunu öğrenebilmen için Pınarbaşı tarihini okuman lazım. Hatta bunların bir soyu da şeyde Hayrabolu'da. Burada ki üç köyün isimleri oradan gelen beylerin isimleridir. Kayseri Pınarbaşı tarihine bakarsanız oradan ne zaman buraya göç ettikleri. Hatta bunlar Alevi'de olabilir. Şimdi orası alevi çünkü. Pınarbaşı Alevi. Oradan gelen insanların alevi olabileceğini ama burada etraf bulamadıklarından zamanla Aleviliklerini kaybettiklerini zannediyorum. Eee başka Pomak köyleri var etrafta ama bunlar burada kalma. Yerleşen. Bir de Bulgarlardan kaçıp gelen Pomaklar. Biliyorsunuz Bulgarlarla Pomaklar ayrıdır. Akraba değildir onlar. Yanlış anlamayın. Pomaklar Türklerle de akraba değildir. Müslümanlaşmış orta asyadan gelen bir koldur. Belki oğuzlara da uzanabilir araştırmak lazım. Türk olabilir ama diller farklı. Bulgarlarla Pomaklar anlaşamaz.

HG: Niye onlara Pomak diyorlar?

AP: İşte benim soyumda Pomak. Benim babaannemin babası Bulgaristan'dan gelen Pomaklardan. 93 harbinde. 93 harbinden sonra orada sürülen çünkü o bölgede Osmanlı balkanlar'da Osmanlı savaşları kaybettikçe İstanbul'a doğru göç olmuştur ve bu tarihin arka odasında bahsedildiğine göre 5 milyon türk ve Pomak kaçmıştır bu tarafa. Çünkü onlar Osmanlı ile yaşıyorlardı.

HG: O zaman Pomak Bulgar değil türk değil

AP: Türk olabilir.

HG: Ama dilleri farklı.

AP: Dilleri farklı.

HG: Peki sizin evde konuşulur muydu?

AP: Babaannem mükemmel babam mükemmel Pomakça bilirdi. Ben merak etmedim. Sonra bak Martın 21 geldiğinde benim babaannem bir başka olurdu. Nevruzda babaannem o gün güzel giyinir güzel yemekler yapar evi güzleştirir. Ve bunun orta asyada ki Türklerin bir bahar bayramı biliyorsunuz nisan ve temmuz. Nisan yaşantının canlanmaya başladığı zamandır. Temmuz ölümdür. İşi bitti meyvesini verdi. Babaannem 21 Martta güzel bir kadın güzel bir insan olurdu ve bayram yapardı o gün.

HG: Peki bütün köy yapar mıydı?

AP: Hayır. Sadece babaannem yapardı. Genlerinden gelen. Babaannem benim su katılmadık Pomak. Tertemiz bir Pomak. Anası da Pomak babası da Pomak. Ama o zaman ben çocukluğumda diyodum babaanne bugün ne bugün bayram diyordu. Hiç okuyup yazması olmayan ne eski Türkçeyi ne yeni Türkçeyi hiç bişey bilmeyen ama ham tertemiz pırıl pırıl böyle. Bir bizim evde kutlanırdı. Duralı köyü Pomak değil yerli köyü.

HG: Peki halıyı nereden öğrenmişler?

AP: Şimdi bu bölgede güzel bir hayvancılık vardı. Mesela 1945-46 da benim annem, teyzem, anneannem, dayım Çan'ın sığırtmacıydı. Sığırtmacı biliyor musunuz? Hani bir bölgenin sığırlarını, ineklerini, danalarını, öküzlerini toplayıp onu bayırlarda yayıp akşam getirip sahiplerine teslim eden insanlara sığırtmaç denir. Bizim aile anneannemin başkanlığında dayım 2 tane teyzem, annem, anneannem. O zamandan biliyorum ki çok sığır vardı o zamanlar Çan'da. Ben hatırlıyorum yani çok geliyordu çok. 400 falan civarındaydı ki o zaman 1200 nüfuzu olan köyümsü bir yer. Yeni bir ilçe olmuş 1945'te. 15 ağustos 1945'te ilçe olmuş 46-47-48 o civarda biz bu işi yaptık Çan'da. Yani benim anne tarafım. O zaman çok sığır vardı o derce de koyun vardı. Bizim kendi köyümde hatırlıyorum o zamanın sayısına göre 70-80 haneli bir köyde 1000-1500 arasında koyun vardı. Bunların yünleri para etmez. Kime satcan. O dönemde koyunun yününü kime satcan kuzunun yününü kime satcan. Yoğurdu kime satcan sütü kime satcan peyniri kime satcan. Satacak yer yok. Sabahleyin kadın gider sayada koyunları sağır geçerken çıkarsın önüne ayşe abla Fatma abla bana süt ver dersin getirisin tencereni bir tencere süt verir parada istemez çünkü onla ne yapıyor peynir yapıyor testilere basıyor dolduruyor. Efendim katık deriz biz. Yoğurt çalarlar içine tuz atarlar böyle geniş ağızlı testiler vardır bocut denir. 5-6 litre su alır bu testiler. Ağzı geniştir bunun pişirilmiş topraktan. Onun içine yoğurdu koyarlar tuz atarlar onun ağzına bezi bağlayıp terslemesine toprağa kapatırlar. Suyu süzülür toprağa geçer ertesi gün yine toprağa koyarlar karıştırırlar yine tuz atarlar gene koyarlar. Bu şekilde doluncaya kadar devam eder. Dolduktan sonra bağlanır kapatılır. Orada bırakılır o. Buna katık denir. Kışın çorbayı yaparsın açarsın o bocutu 2 kepçede o katıktan koyarsın çorbadan yersin katıktan yersin şahane bir şey olur. Şimdi onu yapmak mümkün değil şimdiki süttten olmaz. Artık bu zamanın hayvanların sütünden olmaz. O eski inek sütünden olan bişeydir. Şekersiz yedik biz o sütleri şeker gibiydi. Biliyorsunuz sütlerde kazain diye şeker veren bir madde vardır insan vücuduna çokta Zaralıdır ama yüzde 45 kadar Zarasızdır. O zaman yoğurt çok güzeldi peynirler çok güzeldi. Tavuklar, kuzular. Her şey güzeldi. Hayat güzeldi. Yol yoktu , iz yoktu, radyo yoktu, televizyon yoktu, gazete yoktu ama köylerde muhabbet vardı. Dostluk vardı arkadaşlık vardı akrabalık vardı komşuluk vardı. Bir komşunun yağı

bir yere sıkışmışsa beş komşu gelir ordan kopmadan çıkarırdı. Şimdi kimse bakmaz bile..... halı evet şimdi satılmayan bu koyun ürünleri bu defa işlenmeye dönüyordu. Her evde halı tezgah vardı bir kere. Her evde de halı yapılırdı kilim yapılırdı torba yapılırdı heybe yapılırdı. Heybeyi biliyorsun 2 taraflı. Şöyle ortası onun omzundan değil de kafandan geçirirsin. Ortasında onun bir yarık vardır kafandan geçirirsin. İşine geleni öndeki göze atarsın işine gelmeyeni arka göze atı verirsin anladın mı. Ama çok işe yarar heybe.

HG: Peki Çan'ın bu bütün köyleri halı dokur muydu?

AP: Bütün köyleri istisnasız halı dokurdu. Hepsi halı dokurdu Çan'ın içi halı dokurdu. 3 Haziranda panayı açıldığı zaman yüzlerce halı gelirdi. Yüzlerce kilim binlerce heybe torba gelirdi ve inanır mısın o devirde kamyonlarla götürürlerdi.. kamyonlarla buradan halı, kilim, heybe torba giderdi. Ne zaman bu şey yaptı 1963''lerde 64 bitti. 57'de seramik fabrikasının temelleri atıldı 27 Temmuz 1960'ta çalışmaya başladı Çan'ın köylerindeki içindeki genç kızlar fabrikaya gidip para kazanıp babalarının cebini doldurmaya başladığı an Çan'da ziraat bitti hayvancılık bitti el sanatları bitti

HG: Eskiden halıyı genç kızlar anneler mi dokurdu?

AP: Anne ile genç kızlar, genç gelinler. Gelin kaynana otururlar kız da yemek yapar öteki çocuklara bakardı. Şimdi 14-15 yaşında kız vardır o onlara ipleri hazırlıyordur pelik denir. Onları yapiverir. Ben çok yaptım anneme.

HG: Peki günde kaç saat dokurlardı?

AP: Dikkatli yapılması gereken bir iştir. 5-10 saat oturan olurdu. Şimdi kadının gerideki işi varsa onu yapmışsa akşama kadar hep halı dokurlar yani ve 3 Hazirana yetişmesi lazım bunların orda satılacak. Para yok başka türlü. Gelir yok. Ne yapcak insan yünü var her taraftan boya yapabileceği boya materyali var ne yapcak insan işliyor halıları eğiriyor halılık ipleri ayrıca eğiriyor. Biraz kalın olur kaba olur. Toplanıyorlar halıları kilimleri heybeleri çözüyorlar. yani Tezgahı hazırlamaya çözmek denir. Yere 2 tane kazık kakarlar ne kadar yapacaklar mesela 2 tane halı yapacaklar 2 halılık ölçerler kadınlar biliyor onu boyu ne kadar olacak bir kazık buraya bir kazık oraya giderler gelirler. O kazıkların başına da 2 tane insan oturur onlardailmek atar buradan. Yani ip aralarının eşit olması içinilmek atarlar. Dolduktan sonra iş biter tamam derler getiriler işi kapatırlar ondan sonra onu çıkarırlar şeye varangele denen ağaca takarlar yani tezgahın üzerinden bir gücü götüren vardır bir de varangele vardır. Gücü götüren ipleri sabit tutan böyle bir tane ağaç vardır o ağaca ipler tek tek bağlanırlar onun üstünde de varangele vardır. Şimdi alttaki ipler düzken üstteki ipler çaprazdır. Varangele yukarı kalktı zaman alttaki ipler çapraz üstteki ipler düz olur. Halının kilimin dokunmasının sebebi budur. Çaprazlama dokunduğu içi sökülmez. Varangeleyi kaldırırsın aşağıdaki ipler çapraz olur varangeleyi indirirsin yjkarıdaki ipler çapraz olur. İşte bunu da sağlayan o gücü götürendir. Ağırlığı götürendir. Onu da özel bir bağlama şekli vardır herkes de vardır bunu da herkes bilir. Ağaç tezgahlardı.

HG: Sonra teknolojiye bir değişim oldu mu?

AP: Hiç olmadan bitti.

HG: Peki hiç köylüler birleşip Çan'da bir halı fabrikası kuralım diye bir girişim oldu mu?

AP: Yok. Fabrika varken kimin haddine öyle bişey yapmak. Biz bir ara burada Çan'da bir sunta fabrikası yapmaya kalktık kurmaya kalktık İbrahim Bodur bizim müteşebbis arkadaşlardan 2 tanesini çağırdı sizi Çan'a kaldırım yaparım üzerine basar geçerim dedi hadi len dedi ne fabrikasıymış o dedi. Çan'ın caddelerine kaldırım taşı yapar üzerinizden basar geçerim sizin dedi. İbrahim bodur yaptı bunu. Çünkü benimsedi Çan benim dedi yenice benim hükümdar benim. Ama şimdi fabrika kapanmak üzere çünkü İbrahim bodur 1957'de kaldı. Yanına hep imamları aldı İbrahim bey kendini kurtaramıyor imamlardan. Etrafını da böyle sardılar onun hiç kıpırdayamıyor kıpırdayamaz da doksan beş bin insanın emeğini çalmıştır. 57'den bu yana 95 bin insan geçmiştir fabrikadan. Ben de Çanakkale seramiğin 1 numaralı işçisiyim.

HG: Fabrikanın kuruluşunu o dönemi bir anlatabilir misiniz?

AP: Burada kurulmasının tek sebebi kömür. Çünkü kömürle havagazı ürettiyordu. Havagazını da tünel fırınlarında yakıp fayansları ürettiklerinde pişiriyordu ve çok kömür yanıyordu günde. 1966'ya kadarda gümrük koruması altındaydı böyle. Şak diye böyle gümrük duvarı vardı Çanakkale seramiğin arkasında yarım fayans getiremezsin hiçbir yerden Türkiye'ye sokamazsın. Hep Çanakkale seramikten alıcan. Tabi bir de TEK'len Türkiye elektrik kurumuyla izolatör fabrikası üzerinde anlaşta bütün gördüğünüz elektrik izolatörlerinin üretimi uzun zaman burada yapıldı tek. 90'lara kadar Türkiye elektrik kurumu bütün izolatörlerini Çanakkale seramikten aldı. Ta Turgut Özal gelene kadar. Fayans ve kalebodur üzerine 66'ta bitti. İşte İzmir'de ege seramik kuruldu Bilecik'te söğüt seramik falan ama bunlar çok zaman sonra. Hepsinin de elemanları buradan gitme. Mühendisleri iyi elemanları vardiya ustalarını iş bilen adamları elektrikçileri. Şimdi herkes elektrikli olabilir ama fabrika elektrikcisi olamaz. Şimdi Çanakkale seramik fabrikası 7 milyonları sermaye ile limitet şirketi olarak kuruldu. Sermaye bodur ailesinindi bir de orada tarlalar vardı toprak sahiplerine de hisse verildi. A grubu hisseleri kendileri aldılar b ve c grubu hisseleri de işte o tarla sahiplerine buradan katılmak isteyen birkaç zengine onlara da verdiler. 1 liraydı hisse senedi. İşte 500 hisse 1000 hisse alanlar oldu. Öyle deme 500 lira 1000 lira onu bulmak her baba yiğidin harcı değil. Büyük para. Mesela dolar o zaman 130 kuruş falandı. O zaman 1000 lira 500 lira para bulmak her baba yiğidin harcı değil. Ben Çanakkale seramik fabrikasının burada yazıhanesinde işte orda çalışıyorum.

HG: Nasıl girdiniz?

AP: Ortaokulda okuyordum ben hem de çalışıyordum. Cumartesi Pazar orada çalışıyordum diğer günler kediler köpekler var onları doyuruyorum bazen içerisini süpürüyorum posta işini yapıyorum fabrikanın burada merkez yazıhanesinde. Daha yukarısı başladı başlamadı. Temeller atılmadı yerler düzenleniyor falan. Temeller sonra Adnan Menderes geldi temel attı 1957'de ve trt'de burada naklen canlı yayın yaptı. Adnan Menderes'in konuşmasını canlı yayınladı Çan'dan. O zaman Çan'da hayat bitti. Şimdi çan'da herkes çok memnundur Çanakkale seramikten. İşin iç yüzünü bilenler hiç memnun değildir ben memnun değilim. Orada çalıştım.

HG: Bir numaralı işçi olarak nasıl girdiniz?

AP: Biz yanı başında oturuyorduk. İşte oradan daldık girdik yani. Tesadüfen. İçerde zaten 2 kişi vardı. Bir Süleyman şahin vardı bir Mehmet bodur vardı bir de ha fabrikanın mühendisi bizim evde

oturuyordu İbrahim kartal. İnşaat mühendisi. Geceleri biz onlan projelerin tadilatlarını yapıyorduk. Projelere bakıyor diyor bu demirler yanlış işaretleyiveriyor ben onları yeniden ona göre yazıyorum. O adamda kim biliyor musunuz? Türkiye'nin kurtuluş savaşında Azerbaycan tarafından trenle gelen cephaneyi Türkiye'ye getiren adam İbrahim kartal. O da inşaat mühendisi Rusya'da inşaat mühendisi kendisi türk. Ordan gelince trenle kalıyor Türkiye'de sonra Türkiye'de inşaat mühendisi falan yok o devirde 56-57-55 lerde yok. 3 tane maden mühendisi vardı türkiye'de. Adnan demirci, celal çınar bir de..... Adanan Demirci kömür madeninin burada ilk işleticisi. İstanbul'da fitaş sinemaları sahibi onun mirasçıları şimdi.

HG: O da mı Çanlı?

AP: Çanlı değil. Türkiye'de 3 tane maden mühendisi bunlar. İngiltere'de gitmişler okumuşlar. Atatürk göndermiş onları okutmuş. Türkiye'ye gelmiş Zonguldak madeninde çalışmışlar ondan sonra bir yerlerde maden bulunca yakın arkadaş değil mi orayı işletmişler. Biri daha vardı ismi gelmedi aklıma Allah rahmet eylesin. İyi adamlardı iyi insanlardı. Hepsini tanıyorum. Buradaki kömür ocağını da bulan benim babam.

HG: Nasıl bulmuş hikayesini anlatır mısınız?

AP: Su kuyusu kazarken. Harman mevkisidir kömür ocağının olduğu yer. Çanlıların bir kısmı orada harman dövüyor. Buğdayı hasat ediyorlar getiriyorlar bir yere topluyorlar oraya harman deniyor. Buğdayı, arpayı, yulafı onları çıkaracaklar yere seriyorlar üzerine düven diye bişey var böyle altında çakmak taşları olan şu şekilde şöyle hafifi burnu kalkık altında çakmak taşları olan getiriyorlar bunu yere serdikleri budayın üzerine koyuyorlar öküzlerle dolaştırıyorlar bunu. Hem öküzlerin nalları hem bu buğday başaklarını eziyor. Harman makinesi filan hak getire yok böyle bişey. Orası harmanlık işte bunların yapıldığı yer. Birisi diyor ki Pomak hasam diyor bana bir kuyu kazı ver şurda çolak Mehmet Ali'de vardı burada Allah rahmet eylesin babamın kuyucu arkadaşı o da. Sene 1947-48. 47'de bulundu. 49-40 de açıldı çalışmaya başladı. O da ona diyor bir kuyu işi çıktı gel birlikte kazalım diyo. Başlıyorlar bunlar kuyuyu kazamaya bir metre iki metre su ya nasıl kazıcağız bu arada simsiyah çıkıyor kırıp kırıp yığıyorlar. Ulan diyorlar bu ne. Bilen yok. Bir de Hüseyin Meriç vardı Bigalı. Sırtında bir torba elinde elinde bir çekiç dağ bayır gezerdi o adam. Tesadüfen o gün oraya geliyor. Bir bakıyor orada toprağın üzerinde kara kara şeyler ulan bunları nerde buldunuz siz diyor. Aha dolu aşağısı. Kalk bakalım bir parça çıkar oradan hasan. Çıkarıyor babam ona bir tomak al diyor adam alınca vın. Doğru İstanbul'a Adnan Demirci'ye. Diyor ben kömürü buldum işte al. Orası da ana ocaktı ilk açılan yer hakikaten kral bir kömür vardı orada. Ben de çalıştım. Çok güzel bir kömürdü. Bunlar bir bakıyor orda toplanıyorlar hemen üçü nerde bu diyor Çanakkale Çan'da. Biniyorlar vapura geliyorlar kara bigaya. Kara bigadan bigaya beygir arabası ile geliyorsun. Çan'a da beygir arabası ile geliyorsun o zamanlar araba nerde. Günde 1 defa geçerdı Biga'dan Çanakkale'ye. Onun altı üstü insan dolar anlıyor musun. 150 kişi ile gide 300 kişi ile ger gelirdi öyle bir araba. Bi de İzmir'den kalkan bir araba Balıkesir'de bir akşam kalır gündüzleri Balıkesir'den de Çanakkale'ye geçer aynı gün birisi böyle gider birisi böyle gider. Başka yok vasıta yok. Çan Biga arasında beygir arabaları çalışıyor. 2 tane beygir önde aralarında şöyle bir ok onun etrafında koşulu onlar arkalarında araba. Öküz

arabasının biraz daha moderncesi. Adnan beylerde öyle gelmişler Çan'a. Sonra geliyor Hüseyin Meriç Pomak hasan şurayı burayı kazam. Ne oldu Hüseyin abi? Ya diyo buraya bir kuyu daha kazak gel diyo. Gene solak mehmeti alıyor babam gidiyor

HG: Peki o arazi Çan'ın arazisi mi?

AP: Çan'ın arazisi. İnce çay vardı. İnce çaydan bu tarafa Çan hükmü şahsiyetine ait öbür tarafı Çavuş köy hükmü şahsiyetine ait. Hudutlu böyle üst tarafta mallı köy var. onlarda çevirmişler böyle. Yençeri minaresi, tepe köy minaresi durali köyü minaresi ordan çavuş köy minaresi mallı köy minaresi çan minaresi diye çevirmişler bu arayı. O zaman hemen ruhsat veriliyor karışan girişen yok. Başladılar tabii çok bol miktarda da su var. onlar kazıyor 5-6 kişide su taşıyor tenekelerle. Motor yok bişey ok öyle öyle öye bir kamyon kömür çıkarıyorlar. 5-6 kişi bir kamyon kömür çıkarıyorlar. Buradan yüklüyorlar kamyonu kara bigaya, kara bigadan motorla İstanbul'a öyle başlıyor. İlk zamanlar tonu on bir liraydı ama bmc nin 1940 yıllarda ki kamyonları vardı. Benzinliler 7 bin lira mazotlular 7500 liraydı o zaman. Onlarla işte 9-10 ton kömür alırdı işte yav yol falanda yok gitmek içinde bir alem. Kamyonu da götürmek mesele.

HG: İşletmeyi kim alıyor? Nasıl alıyor?

AP: Adnan Demirci. Devletten alıyor. Gidiyor kömür ruhsatını alınca geliyor senin tarlana kazmayı vuruyor. Ne oldu ben burasının vermişler işte ruhsatını. Her istediğim yeri kazarım.

HG: Peki arazi köyün arazisi

Ap: Köyün değil şahısların. Yani köy hükmü şahsiyetinde şahıslara ait. Parasını veriyor. Kaç para senin bu tarlan 5 bin lira al hadi güle güle. Kömür ocağı açıldı başladı millet kömür ocağında çalışmaya.

HG: Millet nerden geldi çalışmaya?

AP: Buranın insanları deneyim meneyim yok. Çavuşlar yönetir. İdareciler Zonguldak'tan

HG: Peki nasıl çalışılmış? İşçi hakları falan nasıl olurmuş?

AP: Ne işçi hakkı. Yürüyerek gelirsın yürüyerek gidersin. Yakın köylerden. Mallı köy iniyor aşağıya işte çavuş köy iniyor aşağıya çan iniyor aşağıya. Zaten iş yok ki orda ki insanlar yevmiyeye göbek atıyor. O zaman genelde götürü çalışırdı insanlar. Şimdi şöle bir kazmacı kazar 2 tane kürekçi doldurur küfelere 4 kişide çeker. 400 küfe gitti mi iş biter. Bunlar bunu genellikle beş beş buçuk saatte bitirirler ve giderler. Köyüne gidiyor. Gider ne iş yaparsa yapar artık. Kimisi gider yatar kimi tarlasına gider kimi koyununa gider kimisi sığına bakar o şekilde şeydir çalışma böyleydi. Sonra Ahmet bey durali köyde bir ocak açtı. Orda başladı çalışmaya onun kömür kalitesi biraz daha düşüktü. Onun tonu 7-8 lira civarındaydı. Ama satılıyordu. Millet alıştı kömür yakmaya. Bu çevredeki insanlara da kömür yaktırmakta mesele. Hadi canım kokuyor diyorlar. 1954'te ben durali köyünde kahveciydim kömür yakıyorum diye insanlar kahveye gelmiyor. Odun yak diyorlar. Yakmayı öğrenen kadar atla karayı seçtik ama şimdide vaz geçemiyoruz. Şimdi kömür ocağı başladı Çan yavaş yavaş hareketlenmeye başladı. Az da olsa para girince iş değişiyor. İnsanlar hareketleniyor. Çan'ın ekonomisinde böyle yavaş bir hareketlenme oldu taksi getirdiler çan'a. Halim başaran diye bir ağabeyimiz var halen daha sağ 101 yaşında bu bir tane taksi aldı geldi. 56 model şavrole. 1956da.

Ondan önce berber tahir’de bir tane kamyon vardı. Şıtayer bir kamyon bir de o halim başaran taymıs trayder getirdi bu fordların babasıdır. Kamyon. İngiliz malı. O zamanlar kamyon almak isteyen insanlara çok yardım ediyorlardı. Para yavaş yavaş gelince insanlarda değişme başlıyor. Mesela bizim durali köyünde aşağı yukarı 45 kişi çalışıyordu kömür ocağında. Durali kömür ocağında. Çavuş köyden bir miktar çalışıyordu kulfa köyden bir miktar çalışıyordu yaya köy var oradan bir miktar geliyordu.

HG: Uzak köylerden geliyorlar mıydı?

AP: Uzak köylerden zor gelmek. Mesela karşıda hurma köy var ordan gelmez çünkü orası zengin köydü. Oranın toprağı bir de merası geniş hayvancılıkları da şey oranın

HG: Mesela zeybekçayır, söğütalan

AP: Yok yok. Oraları bilen kim. Oraya gitmek için bir gün gitcen bir gün gelcen. Mümkün değil gelen olmaz. İşte kömür ocağının birazcık birazcık geliri şey edince fabrika 1956 da konuşulmaya başlandı. Harmanlık mevkiine yeneden İbrahim Bodurlar bir fabrika kuracağlarmış. Neyse birazcık meydana çıkmaya başladı kahvelerde büyük dedikodular başladı. Genelev yapacaklar. İşte şu kadar kadın çalışacakmış dedikodu. Neyse emel atıldı 57’de 27 temmuz 60’ta resmen çalışmaya başladı.

HG: Pekim temeli atılınca halkta bir heyecan oldu mu?

AP: Hayır isteyenlerin iki katı adar istemeyenler vardı. Böyle şey olmaz ya gitsin kendi memleketine kursun. Gitsin yeniceye kursun niye Çan’a kuruyor. Fabrika kurulunca bir sürü yabancı gelir buraya bizim ahlakımız bozulur diye karşı çıkıyorlardı.

HG: İsteyenler niye istiyordu?

AP: İsteyenlerde iş çıksın. Bak diyorlar millet kömür ocağında çalışıyor üç beş kuruş para kazanıyor iyi oluyor kötü mü oluyor. Buna rağmen Çan’ın içinden pek çalışanda yok yani. Kaytarma işleri varsa orada çalışıyorlar ama iş hakaten şey olduğu zaman canları istemiyor gelmiyorlar ama dışardan gelip te köye gelip gitmek zor gelipte burada ev tutup mesela benim Çan’a gelişim böyle. Ev tuttuk burada. Hatta ben geldim buraya. Köy kahvesini çalıştırıyordum köy kahvesini bırakınca ben işsiz kaldım. Bir sait usta diye köyde bir ağabeyimiz vardı inşaat ustası kendisi A.P. dedi ben bir ev aldım sıva yapcam hadi gel senle beraber gidelim Çan’a. Sana 2,5 lira yevmiye verecem dedi. Gidelim dedim sait abi ya biniyordum eşeğe ben sabahleyin geliyordum Çan’a o gün çalışıyor akşam yine biniyorum eşeğe köye gidiyorum. Bi kaç kere köye gitmeyi verdim baktım ki o iyi burası 54’te de elektrik tesisatı yapılmaya başlandı Çan’da. Dedim Çan’da yaşamak iyi ya fenerler falan vardı yavaş yavaş fenerler kalmağa başladı. Şimdi bu sokağın elektriği döşenince geceler yanmaya başladı ama bu sokaklar karanlık bu sokaklara da gemici feneri asıyorlardı.

HG: Nasıl Oluyordu?

AP: Şimdi bakın şu karşıda köşede bir direk vardı onun altında da gemici fenerini asacak bir yer vardı. Oraya belediyeden bir görevli vardı akşam gelirdi onu yakar. Bir tane ziraat bankasının orda bir tane şurda vardı. Bu meydan yoktu şu cadde de yoktu. Burası vardı buradan köpnye kadar giderdi. Her taraf tarlaydı.

HG: Yerleşim ilk nerelereydi?

AP: Yoldan üst tarafta. Bu Çanakkale caddesinin üst tarafında şu karşı bayırda. İşte 1954'te rahmetli şaban usta yapıyordu buranın elektrik tesisatını birde köprü'nün başına ifa motor koydular akşamları elektrik veriyordu yedi buçukla on bir arasında. Şimdi bu caddenin işi bitince aydınlatıyorlardı. Millet görsün evlerine de alsın. Bu işi yürüten adam aynı zamanda evlerin tesisatını da yapıyor. Malzemede o getiriyor. Şimdi elektrikler sokak sokak gelmeye başlayınca sokak sokak bizim o gemici fenerleri ortadan kalktı. Bir de tellal latif vardı akşamları gelir belediyenin ilanlarını okur kahvelere... Sonra derken fabrikanın temeli atıldı. Derken yavaş yavaş çalışmaya başladı. Temel atılınca 80-100 kişi çalışmaya başladı. Derken 100-150 kişi oldu. Köyden çan'dan dışarılardan yeneden 27 temmuz 1960 dan birkaç ay evvelde kızlarda çalışmaya başladı. Fayans çıkmaya başladı. Fayanslarda kızlar kadınlar çalışıyor çatlaklarını alıyorlar yamul oluyor yeni üretim başladığı için henüz tam kaliteyi tutturmak uzun iş. Presten çıkıpta fırından çıktı mı bisküvi oluyor. Tekrar onlar elden geçiyor cilaya gidiyor ciladan sonra tekrar arabalara döşenip fırınlara sokuluyor fırınlarda pişiyor piştikten sonra tekrar ambara ambalaja geliyor ambalajda bir daha elden geçirilip sağlamları sandıklara konuyor. 50 lili sandıklara vardı ağaçtan yapıma aralarına pirinç sapı konularak sandıklanıyor.

HG: Peki genç kızların o zaman çalışabiliyorlar mıydı?

AP: Çalışıyorlar. Merak etti genç kızlar orada çalışmayı. Çok istekli oldu. Canım şimdi senin 2 tane kızın var 90 dan 180 lira para getiriyor her ay eline tık tık geliyor para. 3 lira 4 lira yevmiye ee 1120 lirayı alınca sen anlıyor musun kızlarını sevmeye başlıyorsun. Para geliyor o zaman para büyük bir ilah.

HG: Kaç yaşında çalışırdı o kızlar?

AP: 14-15. ilkokulu bitirmiş geliyo çalışmaya. Onların eli daha yatkın. Tehlike yok. Tehlikeler ayrı. Dos preslerde orada da bir sürü parmak falan koptu ama olacak o kadar hareket olan yerde kaza da olur bereket de ölümde olur. Bir çok kimsenin parmakları koptu. Pres indi kalktı küt diye kızın parmaklarını kopardı. Bir ara 8-9 bin kişi çalışıyordu fabrikada üç vardiya.

HG: Kaçı kadındı?

AP: Aşağı yukarı 2-3 bini kadındı. Mesela saat beş dedi mi boru bir bağırdı mı fabrikadan oluk oluk insan çıkıyor binlerce insan çıkıyor. O günleri zirve günlerini filme alsaydınız şaşırırdınız.

HG: Zirvenin olduğu ne zaman?

AP: 65'lerden 73'lere kadar binlerce insan arabalar seramik taşımaya yetişmiyor türkiye'ye tabi arkada müthiş bir koruma duvarı. İbrahim Bodur gümrük duvarlarına dayamış sırtını üret babam üret. 1. kalite 2. kalite 3. kalite ıskarta üretiyor hepsi satılıyor. Tek tabanca ya. Bir inşaat mevsimi açılıyor anlıyor musun günde 1000 kamyon fayans gidiyor. Bir de ihracatı var.

HG: Peki siz ilk ne zaman girdiniz fabrikaya?

AP: Çok zaman oldu yav 50 sene oldu nerdeyse. Puantörlük yapıyordum ben gidiyordum yukarıya çalışan işçilerin isimlerini yazıyorum geliyom Mehmet bodura veriyom o da deftere işliyor onları ay başında geldi mi paralarını dağıtıyorduk. Mehmet bodur para dağıtıyor ben kapıda bekliyorum gel 5 kişi geliyor 5 kişi paralarını alıyor atıyorlar imzalarını hadi bir 5 kişi daha gel öyle idare ediyor ben de

işçiyim canım. Öyle özel fonksiyonu olan birisi alan değilim. Ama işte orada büroda çalıştığımız için dışarıdakiler bizi bir bok zannediyordu.

HG: Peki ne zaman kadar çalıştınız A.P. amca?

AP: Ben 64'te evlendim. Birinci eşimle 64'te evlendim o zaman nişanlıyken ayrıldım.

HG: Neden ayrıldınız?

AP: Kafam kızdı.

HG: Peki A.P. amca o zaman ki işçilerin durumunu anlatır mısınız? İşçiler arasında sen şı köydensin ben bu köyden?

AP: Asla işçilerin arasında böyle bir ayırım yoktu. Sen Pomaksın sen çingenesin sen muhacirsin sen manavsın böyle bir ayırım yoktu. Herkes orada çalışıyordu işini yapıyor herkesin gönlü hoş çünkü kazanılmadık paraları kazanıyorlardı. Anası babası ninesi dedesi böyle bir para kazanmamışki. 12 yaşında ki kızım kazandığı parayı bir ayda. Öyle bir ekonomi baskın ekonomisi. Böyle şok halinde baskın ekonomisi. Böyle gık diye geldi vurdu vurunca Çan köyleriyle beraber çan şey yaptı tepki veremedi bu şoka. Altında ezildi.

HG: Nasıl ezildi?

AP: Ahlaken bozuldu. Yıkıldı gitti. Zanaat gitti halıcılık gitti malıcılık gitti ziraat gitti hepsi gitti. Ben 5 kere evlendim. Herkes kasını bıraktı kızını bıraktı. Herif fabrikadan aldı kızı çekti gitti.

HG: Peki o zamanlar fabrikada çalışmak prestij mi sağlıyordu?

AP: Para getiriyor. Önemli olan para. İnsanlığın ne önemi var önemli olan koltuk diyor ya ha burada koltuğun ne önemi var önemli olan para. Para olunca çözüm kolay hasan bey. Çünkü bu memleket böyle bişey görmedi. Yok tarihinde yok. Ancak panayırılarda halı, kili, torba satarak bir miktar para kazanıyor onun dışında daha öncede söyledim. Mallarının getirisi de yok. Mesela sizin 100 tane koyunuz var 40-60 tane kuzu yapıyorsunuz ama bunun satacak yer yok. Fabrika kuruldu işçiler çalışmaya başladı ekonomi böyle gümbürt diye geldi toplumu berhava etti.

HG: Peki o dönemde sizin hatırladığınız bir grev yaşandı mı?

AP: Yaşandı. 1965'te grev yaptık. Yer yerinden oynadı. Oooo ben grevin içindeyim. Yok çalışmıyorum ama halk greve öyle bir sahip çıktı ki bütün köyler kentler greve sahip çıktı. İşçi kapıya geldi grev çadırları kuruldu. Toplu sözleşme yapmak istedi işçiler. Sendika toprak seramik vardı. Hatta soyadı toprak olan sendika başkanı vardı.

HG: Kim kurdu sendikayı?

AP: Türk-iş. 64 sonuna doğru geldi büyük bit ilgi gördü bütün işçi üye oldu. Nisanda başvurdular fabrikaya. 65 nisanında ve 1 ay içinde iş greve dayandı anlaşma sağlanamadı. İşçi kapıya çıktı. Grev kararı asıldı ve grev başladı.

HG: Bütün işçiler katıldı mı?

AP: Mecburi olanlar kaldı. Grev ve lokavt yasasında fabrikanın işletilmesi gereken bölümleri var orası çalışmak zorunda. Mesela gaz jeneratörünü durduramazsın. Elektrik jeneratörlerini durduramazsın fırınlar soğursa yıkılır. Tünel fırın soğudu mu yıkılır. Yeniden yapılması gerekir. 120 m tünel fırını nasıl yıkarsın canım grev şesine. Onun belli bir ısıda tutulması gerekir onları çalıştıran insanlar.

Ondan sonra değirmenler var içerde. Değirmenleri durdurursan ürettiğin mal donar bu defa beton olur değirmenleri kökten değiştirmen gerekir ki bunlarda milyonlarca dolar. Onların çalışması gerekiyor. Onun için içerde üç vardiya belli bir işçi kalır bir de greve katılmak istemeyenler vardı. Ben katılmayacam diyor. Çok az miktardı onlar. Bayağda dayak yedi onlar. Kapıdan girip çıkarken veriyorlardı odunu. Birçoğu da gelemedi. Bi dayak yedi iki dayak yedi üçüncü de gelemedi artık. Mecburen o da katıldı.

HG: Çadırlar nereye kuruldu?

AP: Fabrikanın kapısına. Çadır büyüktü mesela gündü bütün gün orada davul zurna oyun gırla çümbüş yıkılıyor oraları. Şimdi bugün diyor ki karakoca köyü burada şesi var pilavı var. karakoca köyü geliyor orada kazanları kaynatıyor işçiyi doyuruyor. Ertesi gün hurma köy geliyor. Ertesi gün kulfâ köy geliyor ertesi gün bilmem ne köyü geliyor her gün bir köyden geliyorlar kazanlar kaynıyor orada. 30-40 kazan. Kimisi keşkek yapıyor kimisi pilavlar yapıyor oooo herkes orada kaynıyor orası. Kapıda da Çanakkale'den bahriyeli geldi. 150 tane de er var zavallı askerler bizim onlarda orda nöbet tutuyor onları da doyuruyoruz biz. Gidiyoruz onların komutanına ya onlara yemek gelecek ya kardeşim arkadaş komutan biz burada yiyoruz bunlar insan değil mi bunların canı çekmez mi ne yapsın adam mecburen şey dyor askerleride biz doyuruyoruz. Ooo böyle güleç gümbeç grev devam ediyor. Halkın desteği muazzam Çan halkının Çan esnafının köylerdeki insanların her gün geliyorlar besliyorlar insanları köy köy ve sendika genel başkanı geldi. Girdiler içeriye oturdular 3 saat 5 saat 10 saat konuştular çıktılar anlaşma sağlanmıştı grev bitmiştir. Bi duyduk yevmiyeleri yüzde on arttırmışlar. Herkes tabi ağlayarak gitti evine. Ondan sonra geldiler çalıştılar 1 ay içinde greve giden bütün işçileri attılar fabrikadan.

HG: Grev kaç gün sürdü?

AP: Aşağı yukarı 35 gün 40 gün falan sürdü ondan sonra geldi girdiler içeriye yüzde on yevmiyeler zam yapıldı doldurdular ceplerini işçiyi sattılar gittiler. Greve katılan bütün işçiler atıldı fabrikadan. 100'er 100'er. Hep kapıdan kovdular adamları.

HG: İşçiyi ihtiyacı yok mu niye atıyor?

AP: Yenisini alıyor. İşçi çok. Kapının önünde her gün 150-200 kişi var. bir de ayrıca seni işten attıysa senin ablanı çocuğunu bile işe almıyor. Bir tek ne hükmetti Çan'a biliyor usunuz. İşçilerin yevmiyesinden kesip aldığı erzakları onlara bedavaymış gibi ay sonlarında vermesi her şeyi bozdu. Yav diyo ben diyo hiç yevmiye almasam ordan bir sürü erzak alıyor bu erzak bana yeter diyor. Ben erzağa çalışırım diyor adam. Bütün Çan'a bu hükmetti. Yılar yılı. Erzak veriyor köydeki amca öyle diyor. Ulan diyo oğlum utanmıyor musun şuna bak sen çalışıyon diyo birde işçiyi alırken sizi alıyo eşin çalışmak isterse onu da alıyor yetişkin kızın vars çalışmak isterse onu da alıyor. Aileyi alıyor işe. Sen acık ıvır kıvrır yapmağa başladın mı hepinizi birden atıyor. Bir defa kıpırdayamıyorsun yerinden hasan bey. Hatta senin ablan ağabin çocuklarını da atıyor işten. Senden aynı soyismini taşıyanları hepsini birden bir anda atıveriyor. Ya doğru duracaksın boynune egeceksin ne görce ne duyca üç maymunları oynayacaksın ya da sülalen gitçek. Benim kızım fabrikaya girmişti. Bir gün personele gidiyor viste kağıdı alacak birisi diyor ki Damla Pulluk senin baban kim A.P. diyo. Çıkışını yapın

diyo bunun. Bi geldi benim kızım hüngür hüngür ağlıyor. Ne oldu kızım baba senin yüzünden bugün beni işten attılar..... benim 14 yaşındaki kızıma hakaret etmeye kimsenin hakkı yok.

HG: 14 yaşında.

AP: Sigortası başlasın diye gönderdim ben. Şimdi emekli oldu o kızım. 82'de. Zaten 1-2 ay çalışsın ben kendim bıraktıracaktım. Yani bir sigortası başlasın.

HG: Peki A.P. amca sizin grevdeki göreviniz neydi?

AP: Ne yapılacaksa biz yapıyorduk. Pankart asılacaksa gidip biz asıyorduk. Gözetliyorlar içimizde adamları var. grev komitesi kuruldu orada çalışmak gönüllü. Çan'da desteklemeyen yok grevi.

HG: Niye destekledi Çan grevi?

AP: Hoşuna gitti insanları o cümbüş yav. Hoşuna giden sahiplendi. Böyle bişey görmemiş. Şimdi çan kapılı bir kutu.

HG: Peki A.P. amca ondan sonra grev yaşandı mı Çan'da?

AP: Yok bir daha yaşanmadı. Bir denediler birkaç sene evvel olmadı. 2001-2002 bir denediler olmadı. Şimdi fabrikanın bu şekilde Çan'a getirdiği ekonomi Çan'ın nüfusunu 30 bine kadar çıkardı.

HG: Peki gelen hep köylerden mi?

AP: Son zamanlarda dışardan gelmeye başladı. 85'lerden sonra onlarda Çan'da insan almak istemediler pek ve zaten teknolojiye de döndü işçi sayısı düştü düştü düştü 2000'lere kadar düştü. Birçok insanın yaptığı işi robotlar yapmağa başladı. Gelen teknolojiyi kullanacak teknisyenlere ihtiyaç duyular bu defa teknisyenleri çan veremedi veremeyince dışardan getirdiler onlarda zaten Çan'la pek ilgilenmediler fabrikanın tel örgüsü içinde veya Çanakkale'de sabah geldiler akşam gittiler. Tabi canım 1,5 milyar 3 milyar aylık alanla 550 milyon alan arasında büyük uçurum vardır. Adam fabrikanın içinde yemeğini yiyor sosyal tesisleri var oradan yararlanıyor akşamda biniyor arabasına gidiyor Çanakkale'ye zaten 70 kilometre şimdi yolda yenileniyor yavaş yavaş bitiyor.

HG: Eskiden sosyal tesislere giriş Çanlılara serbest miydi?

AP: Pek girmez bizim insanımız oraya. Bıktı ayrık insanlar fabrikadan ve fabrikanın yaptıklarından. bir zamanlar herkesin tepesinde bir tane hani Abdülhamit'in vardı ya adamları herkesi şişliyorlar şişliyorlar fabrikanın bir sürü casusu burada olmaya başladı. Bir yerde gidiyorsun bir laf ediyorsun 2 gün sonra fabrikadan birisi diyor ki ya A.P. felan yerde böyle böyle konuşmuşsun. İşi buraya getrince Çanlılar uzaklaşmaya başladı. İşte fabrikanın sosyal yönü bu. Getirisi ile götürüsü ile sosyal yönü bu.

HG: Peki Çan üzerinde ki egemenliği nasıl kurdu?

AP: Egemenliği paraylan kurdu. Erzaklan kurdu. Ay sonlarında insanlara verdiği erzakla iste insanların aldığı yevmiyelerle ki bir zaman sonra bu yevmiyeler devele kulak kalmaya başladı ve vermediler yüzde beş zamlarla işi götürdüler sarı sendikayı da kurdular evvel Allah içerden bir başkan bir yönetim kurlu atarlar işçilerde oy arttırırlar zaten işçiler mütahitlerde çalışır fabrika ile alakası yok gibi görünmesine rağmen yüzde yüz fabrika ile alakası vardır.

HG: Mütahitleşti mi fabrika?

AP: Tabi tamamen mütahitselti. 15 yılı geçik. Mütahitler kendi adamları. Adamlarının adamları. Şimdi siz orda bir görevlisiniz siz mütahitsiniz bende sizin adamınızım ama işlem benim üzerime

fakat ne vergi verdiği ne sigorta primi yatırdığımı ne bilmem ne yaptığımı bilmem. Ama işlem benim üzerime. İşçi girer çıkar bilmem ama işlem benim üzerime . ay başı geldi mi kaç para senin emekli maaşın 700 milyon al sana 700 milyonda oradan alırsın.

HG: Peki A.P. amca Çan'ın zengin eşrafı var mıydı?

AP: Vardı tabi. Her yerde vardır zaten. Her köyde bir iki tane zengin vardır. Fabrika geldikten sonra o zengin eşraf fakirleşti hepsi kalktı gitti Çanakkale'ye. Onlar bitti. Şimdi Çan'ı etrafında onların tarlaları vardı Çan büyürken parsellenmek gerekti parsellediler sattılar parsellediler sattılar bi baktılar orta kala kaldılar. Bir çoğunun emekli maaşı bile yok be yahu.

HG: Fabrika dışında başka bir sanayi gelişmedi mi?

AP: Mümkün değil. İbrahim Bodur'dan mümkün değil. Biz 1975'lerde bir sunta fabrikası kurmak istedik buraya bizim müteşebbis arkadaşları bir gün çağırmış İbrahim Bodur. Ne yapıyorsunuz demiş ya bana rağmen Çan'a fabrika kurulur mu ya. Beş on tane komünist toplanişsınız bir yere fabrika kuracaksınız ertesi gün disk'i getiricenez benim başıma bela olacaksınız burada. Çan'a demiş kaldırım taşı yaparım sizi üzerinize basa basa geçerim. Hade atın bunları sokağa demiş bekçiye.

HG: Gücü nerden buluyor.

AP: Bugün İbrahim Bodur'un şahsi sermayesi 400 trilyondur.

HG: Peki Adnan Demirci ne zaman ayrıldı Çan'dan?

AP: Şeyde birinci Ecevit hükümetinde ocaklar devletleştirilince Demirci'nin işi bitti. Demirci aldı parasını çekildi İstanbul'a zaten İstanbul'da Fitaş sineması Demircinindi. İstiklal caddesinde aşağıya inerken turol han vardır o handa onundur. Aşağı inerken solda. Zaten atadan da zengindir. Adnan demirci bir tane cami yaptı bir tane lise yaptı

HG: Peki A.P. amca Çan'ın geleceğini nasıl görüyorsunuz?

AP: Fabrika çok zor durumda ve şuanda Çan'da hayat bitmiş durumda. Kömür yok santral yakıyor dışarıya kömür vermiyorlar. Çan'ın nüfusu 30 binden aşağı düştü. Şuanki Çan'ın nüfusu 24 bin civarındadır. Memleketine gitti insanlar. Ya şimdi siz bayramıçden geldiniz fabrikada çalışıyorsunuz eşiniz var çocuklarınız var fabrikada çalışıyorsunuz bir gün dediler ki kusura bakma biz artık senle çalışamayacağız e çıktın fabrikadan öte bakındın beri bakındı yok bir gün arabaya doldurdun evini eşyasını zaten kirada duruyorsun bayramıçin köyüne babanın yanına.

HG: Peki Çan'ın köylerinden gelenler?

AP: Onlarda gitti köyelerine. Çan'ın günlük nüfusu yüksektir çünkü yenicenin yarısı her gün buradadır. Gezmeye gelirler canım birçokta akrabaları vardır burada. Yenice'de geride kalmış bir yer. Kenarda köşede kalmış bir yer. Bir çok şey içi çan'a gelirler. Ama akşam herkes evine gittiğinde Çan'ın nüfusu bayağı bayağı küçülür.

HG: Peki fabrika kapandı diyelim ne olur?

AP: Fabrika kapanırsa Çan'da kapanır.

HG: Az kişi çalışmasına rağmen ekonomiye katkısı büyük mü?

AP: Arabalarda var ya nakliye var ya. Bu arada fabrikaya bişeyler verenler var. palet yapıyorlar sandık yapıyorlar. Mesela benim arsamın içinde bir tane bıçkı var orada palet yapıyor adam sandık

yapıyor onları fabrikaya satıyor. Burada iki üç kişi beş kişi yanında çalışıyor. İşte böyle küçük küçük işler var. kamyonların ufak tefek işleri yapılıyor. Tamirler, bakımlar, lastik satışları mazot satışları. Bir de Çan'ı pazarı da bayağı bayağı meşhur. Eğer fabrika ben bu günden sonra çalışmıyorum derse diyemez diyemez. Kapatamaz zarar da tese durduramaz. Onlar bişeyler üretip satıyorlar canım. Ama o eski günlerin özlemi içindeler. Bundan beş sene evvel krizden önce fabrika bayağı bayağı iş yapıyordu. Mesela 48. kuruluş yıl dönümünde aşağı yukarı helikopterle 27 temmuz günün 40-50 sefer yaptı buraya.

HG: Peki bu kriz niye etkiledi çok?

AP: Kriz kimi etkilemedi ki. Başbakanın dediği gibi kriz teğet falan geçmedi Türkiye'de. 2001 krizi bu krizin yüzde seksenini engelledi. Çünkü bankalar denetleme kurulu kuruldu. Eğer o kurul kurulmasaydı bugünkü kriz Türkiye'yi yerler bir ederdi. Fabrikanın 2001 krizinden etkilenmemsi şu o kriz halka inmedi. Bankalar arasında. Biz duymadık fazla etkilemedi.

HG: İşçi çıkarmalar oldu mu?

AP: Yok yok olmadı.

HG: Son krizden sonra

AP: Son krizde çok oldu. Bir günde 250 kişi çıkardılar ya. Biz bile dardanel fabrikalarında bu kadar işçi çıkarmıyorduk ya. Ben 2001 de Dardanel Fabrikası'nın personel müdürüydüm. Hiçbir krizimiz olmadı bütün ihracatımız aynen devam etti. 2500 kişi çalıştırıyor dardanel. 3200 kadar yükseldiğini biliyorum ben kendim yaptım bu işlemleri. B defa Niyazi öney ağılıyor adam şimdi.

HG: A.P. amca sizin herhalde gazetecilik geçmişinizde var

AP: Gazete çıkardım ben. Halk gazetesini ben çıkarıyordum Çan'da. Hasan öz vardı uzun yıllar cumhuriyet halk partisinin ilçe başkanlığını yapan 1973'te yöneticileri kovduk partiden hadi dedik gençler bu işi alıyoruz elinizden işte hasan özümüzde o zaman ilçe başkanlığında bizim de arkadaşımız kuruyemiş imalatı da yapıyordu akşam oldu mu biz onun oraya toplanır her akşam yarım çuval fıstık yiyorduk işte o arada halk gazetesini çıkarıyorduk. Halk gazetesi daha eskiden genle gazete. Ali remzi Akgün diye bir ağabeyimiz vardır bizim ilk defa o çıkartmıştı halk gazetesini. 1961'lerde. Ali Remzi Akgün Balıkesir karesi lisesinden İbrahim Bodur'un yatak arkadaşı. Ali Remzi Akgün'nün babası İbrahim Bodur'un babasının ahretliği. Öğretmen Hasan Bodur o da köyün ağası. Ali Remzi Akgün 1965'ten sonra, daha evvel Ali Remzi Akgün Çanakkale seramiğin baş bayisiydi. Hür nakliyatı vardı hür nakliyat diye bir şirket kurdu bütün Türkiye'ye malı o taşıyordu. İbrahim Bodur 65 grevinden sonra bunu elinden aldı. Greve destek verince İbrahim Bodur bunu elinden aldı kale nakliyatı kurdu..... bizi görevden aldılar bizden sonra gelen yönetim gazeteyi kapattı matbaayı sattılar anlıyor musun. Fabrikanın bir ajanı vardı içimizde o yönetime girdi ilçe sekreteri olunca bizim gazeteyi kapattılar gittiler. Fabrika adalet partisi ile sonra doğru yol partisi hep sağ partilere meyyaldir. Onlara yardım eder. İbrahim Bodur'da Balıkesir Cumhuriyet halk partisi gençlik kolları il sekreteri bir zamanlar. İhanet edenlerin bir numarası diyordum ben hemen götürmüşler lafımı. Bir gün İstanbul'da 1971'de ben onun yanına gittim kale seramik han vardır karaköyde. Oraya gittim daha doğrusu bir iş nedeniyle onun yanına gittim. Gel bakalım dedi İhanet edenlerin bir numarası diyen

adam anlıyor musun. Ama beni de daha ilk günden tanıyor. Ben bodur ailesinin çocuklarını büyüttüm. Faruk Şahin'i ben burada çata girmeye götürüyordum.

HG: O zaman çayda suya giriliyor yani

AP: Tabi billur pırl pırl. Bizim koca köprü var ya onun üstünde bir yer vardı biz orada yıkanırđık. Htabi sonra su kayboldu 64'te belediye başkanı rahmi özer suyun yarısından fazlasını yüzde elli sekizini yeniceye verdi şimdi yenice de su var çan'da u yok. Neyse onlar bir başka alem. Particilik bir başka alem Çan'da. Böyle burada yapılan parçılık büyük yerde İstanbul'da yapılan particiliğe benzemez. Burada kana kan dişe diş kıran kırana particilik vardır. Dostlukta kıran kırana değildir. Ama yeri geldi mi bir bayramda hiç kimse bir birini ayırmaz. Ama seçimde herkes bir birinin düşmanıdır. Ne diyor nazım 'her mini bahride dostlarım var düşmanlarım var onlar ki benim kanıma susamış ben de onların kanına susamışım' diyor. Mini bahri bir damla deniz demektir. Ve öyledir bizim gibi küçük yerlerde particilik böyledir. Bak belediye seçimi oldu belediye seçiminden önce herkes burada duman arttırıyordu seçim bitti herkesin ateşi düştü.

HG: Peki halkevleri var mıydı burada?

AP: Halkevlerinin 1980 den önce ilk defa kurduk burada kurucu başkanı da benim. 300 üzerinde üyemiz vardı. Bütün gençler halkevisinin üyesiydi.

HG: Peki sıkıntılı dönemle nasıl yaşandı? Darbe önce nasıldı?

AP: Burada ülkücüler vardı hatta bize ateş ettiler. Jandarma karakolunun önünde benim bir arkadaşım var 1 sene evvel öldü Allah rahmet eylesin lütfü doğan, onulan evimize gidiyorduk tan böyle tretuvarın üzerinden buraya indik benim kafamın üzerin civvv diye 2 tane mermi kafamın üzerinden geçti. Nöbet bekleyen jandarmayı öldürüyorlardı nerdeyse. Ben o zaman serbest muhasebeciydim benim bitişğim halkevleriydi bir akşam halkevlerini ateşe verdiler. Bereket versin çabuk haberim oldu hemen gittim söndürdüm.

HG: Sert çatışma yaşandı yani

AP: Yok öyle sert çatışma yoktu bir tek yazılarda sert çatışma yaşıyordu. Yolara yazı yazmada. Biz yazıyorduk onlar bozuyordu onlar yazıyordu biz bozuyorduk.

HG: Bir birinizi tanıyor muydunuz?

AP: Herkes bir birini tanıyor tanımaz olur mu yav. Şimdi ülkücüler yazı yazıyor biz bunları bekliyoruz buradan başlıy yazmaya bir 500 metre gitti mi biz başlıyoruz onların üstüne yazmağa. H yi c yapıyoruz CHP oluyor. Böyle sabaha kadar birbirimize şey ediyoruz ama çatışma yoktu.

HG: Peki A.P. amca başka ekleyeceğiniz bir şey var mı?

AP: Valla Hasancığım ne söyleyim çok iyi şeyler konuştuk çok kötü şeyler konuştuk laf ta Çan'ın soysa durumundan geldi ekonomisinden gitti Türkiye'yi berbat ettik geçtik gittik anlıyor musun. Size uzun yıllar yaşantınızda başarılar dilerim.

HG: Çok teşekkür ederim.

DEŞİFRE 2:**GÖRÜŞMECİ: HASAN GÜLER****GÖRÜŞÜLEN: Z.B.****YER: BİGA-MERKEZ****TARİH: 13-04-2010****KONUŞMA SÜRESİ: 2 sa 03 dk**

HG: Z. bey kaç doğumluydunuz?

ZB: 08-09-1956

HG: Nerde dünyaya geldiniz?

ZB: Çanakkale devlet hastanesinde.

HG: Aslen nerelisiniz?

ZB: Bigalıyım.

HG: Peki biraz Biga'dan bahsedebilir misiniz?

ZB: Tipik bir Osmanlı kasabasıydı.

HG: Biga'yı bu yörede ayrı kılan özellikler nelerdir? Biga diyince akla ilk ne gelir?

ZB: Biga çevrede mutasıp olarak tanınır. Ancak tanındığı kadar mutasıp değildir. Özellikle Osmanlı son döneminde istiklal harbi döneminde Aznavur isyanı gibi bir takım oluşumlar neticesinde pek hoş tanınmaz. Bize Aznavurun torunları derler. İşin enteresanı Aznavur Bigalı değildir. Manyas taraflarından gelmiş Biga ile alakası yok. İşte o silahlı örgütüyle beraber teşkilatıyla beraber Biga'da mücadele etmiş. Biga ile ilgisi o kadar. Ha etrafında mahiyetinde Bigalı vardır o başka mesele.

HG: Peki Biga'nın o zamanki geçim kaynağı nedir?

ZB: Hayvancılık, tarım. Özel bişeyi yok bildiğim kadarıyla bir yoğurdu meşhurdur, peynir helvası meşhurdur

HG: Biga'nın bu kadar çok nüfusu barındırmasının sebebi ne?

ZB: Sancak Osmanlı döneminde vilayetmiş. İşte sanayileşme başladı, organize sanayi bölgesi kuruluyor, Özellikle İstanbul'un yerleşim sanayi bölgesinin tıkanması neticesi yeni yerler arayışı Biga'ya yönlendirdi. Çanakkale boğazı Biga o çevresi önümüzdeki 15-20 yıl içerisinde 50 binleri geçeceğini zannediyorum nüfusun.

HG: Neden Biga'ya kaydı sanayi?

ZB: Şiştı adım atacak yer yok. Ya alternatif Saroz körfezine doğru gelişcek ama Bursa'ya'ya yakın olması İzmir'e yakın olması İstanbul'a yakın olması Çanakkale boğazı özellikle tersane işçiliği açısından nakliyenin kolay olması eniz yoluyla bol miktarda malzeme taşımak mümkün mesela termik santral cenneti oldu burası. Biga bölgesinde 4 civarında termik santral var. İnşaat halindekiyle beraber bu sayının 8'in üzerine çıkacağını zannediyorum yakın bir gelecekte. Hangi salak böyle bir

bölgenin en bakir el değmemiş bitki örtüsü birinci derece en zengin tarı alanı getirdiler termik santralleri yığdılar buraya.

HG: Benim bildiğim bir Çan'da var.

ZB: Çan'da var. 3 tane mi ne Bekirli'de çalışıyor Kemer'de hemen boğazda, 3 veya 4 şirket daha izin almış

HG: Peki termiğin bu bölgeyi seçmesinin nedeni ne?

ZB: Kıraç arazi olduğu için. Çed raporu. Bölge kıraç arazi görünüyor kaz dağları falan. Yani zamanın milletvekili 3-5 milyon dolar rüşvet alacak diye bu çed raporu düzenlendi.

HG: Peki burada içdaş diye bir sanayi var.çevreden nasıl bir şeyler çekiyor buraya?

ZB: Valla insanlar ekmeğinle işi arasında sıkışınca millet ekmeğini tercih ediyor. Çed raporuydu, termik santraldı şuydu buydu çevre kirliliği gibi şeyler ekmekten sonra geliyor

HG: Peki o iidaşa civar ilçelerden çok göç geliyor mu ya da çok çalışanlar filan geliyor mu?

ZB: Ta kayseriden, kırşehirden insan geliyor.

HG: Peki Z.A. abi sizin Çan'a gelişiniz nasıl oldu?

ZB: Ben teknik öğretmenim. İstanbul kablasonda çalışıyordum bir gazete ilan ile Çan memleket ayaklarına öyle bir gaflet dalalet içerisinden geldim. Çan'a girdik.

HG: Kaç seneleri idi?

ZB: 86'nın Ağustosunda girdim Ağustos bir itibarı ile işe başladım. Gaz jeneratörü işletme şefi olarak. Öyle bir giriş yaptık. Benim hayatımda ki en büyük hatalardan biridir.

HG: Gazete ilanının İstanbul'dayken mi okudunuz?

ZB: Evet.

HG: Nasıl bir ilan vardı gazetede? Hangi gazetede?

ZB: İşte Çanakkale seramik Hürriyet Gazetesi idi Çanakkale Seramiğin eleman aradığına dair. Pera palasta şeye çağırdılar iş görüşmesine sonra 27 Temmuz Seramik Bayramına davet ettiler orda işyerlerini gezdik gördük Ağustos un birinde de başladım. 95'in yılbaşına kadar.

HG: emekli mi oldunuz?

ZB: Yok. İstifa ettim.

HG: Peki O Zamanki Çan nasıldı Z.A. abi Onu bize anlatabilir misiniz?

ZB: Valla Çan o zaman mesela saat öğleden sonra üç olduğunda 15 olduğunda ekmeğinizi almamışsanız aç kalabilirisiniz. Değil lokanta fırınlarda ekmek bulamazsınız. Küçük kapalı bir toplumdur. Şuanda dahi çan'da yaşayanların ciddi bir kısmı ekmeğini evde yapar. Merkezde köydeki alışkanlıklar devam ediyor. Alışkanlıklardan ziyade ekonomik göçmenin neticesi. Evde ekmek yapıyor hala daha.

HG: Peki Z.A. abi göç nasıl olmuş bildiğiniz?

ZB: Göçü tetikleyen daga doğrusu bütün bölgedeki sosyal hayatı alt üst eden, değiştiren belli bir mecraya sokan fabrika oldu. Bütün nüfus yapısını değiştirdi. Köyleri boşalttı, anlayışları değiştirdi, ahlak anlayışları değiştirdi çok şey değiştirdi fabrika. Mesela nasıl söyleyem İstanbul ya da Bursa ya da İzmir

gibi yerleşik sanayi bölgesindeki bir fabrikanın orada yaşayan insanlar için ifade ettiği anlamın daha dışında bir anlamı vardır Çanakkale seramiğin Çan'daki durumu. Anlamı daha farklıdır.

HG: Nasıl yani?

ZB: Mesela ben 86 yılında işe başladığımda o duygu bende de gelişti mesela fabrika düdüğü çaldığı zaman ezana okunur gibi toplanma ihtiyacı hissediyordu insanlar. Böyle bir toplanıyorduk yani. Ezan okunuyormuş gibi bir davranış tepki vardı. İşyerine kendi gözüyle bakıyordu. Kendinin zannediyordu fabrikayı. Öyle bir duygu yani. Mesela ben İstanbul'da değişik firmalarda çalıştım. Bir iş kazası olduğu zaman kaza geçiren işçi yüzde yüz suçlu dahi olsa işvereni suçlarken, burada yüzde yüz işverenin ihmalden kaynaklı kazalarda işçi kendinin suçlu olduğunu söyleyebiliyor. Öyle bir duygu.

HG: Bu duygu yaratan nedir sizce? Dışardan bir gözle nasıl...

ZB: Duygu yaratan şey ııı insan o güne kadar 57 yılında fabrika iş yapmaya başlayana kadar bir yerde çalışıp para kazanmayı bilmiyorlardı. Bu işletme başlatınca işe akabinde kömür ocakları da gündeme gelince zaten 57'nin Türkiye'sini düşünecek olursanız yetişkin insan gücü olarak bir kaynakçı varsa ya seramikte çalışacak ya kömür ocağında dolayısıyla kömür ocağı seramiğe kaptırmamak seramik kömür ocağına kaptırmamak için ona göre ücret çok fazlaydı. İlk yıllar. İşte bu denge şeyden sonra değişmeye başladı 80'li yıllardan itibaren. Artık işgücü fazlası gündeme gelince bu işçi ücretlerine de direkt yansıdı. Mesela 87 yılına gelince ilk çıkış yapıldı daha öncede 77' 78'lerde tam hatırlamıyorum sendikal bir hareket meydana geldi

HG: Onu hatırlıyor musunuz?

ZB: Hatırlıyorum.

HG: Nasıl bir hareketti?

ZB: Greve gidilmesi falan gündeme geldi

HG: Sendikanın ismi neydi?

ZB:Çimse-iş kuruldu. Sarı sendika vardı. Fabrikanın kendi işçilerine ait.

HG: Farklı mı ikisi?

ZB: Tam hatırlayamayacağım isimleri. 80'li yıllardan sonra Çimse-İş vardı. 87'deki çıkış gündeme gelince mesela 78'lerdeki sendikal olaylardaki çıkış daha farklı bir çıkış. Yani sendikal hareketi örgütleyenlere yönelik bir çıkış. Yani işçi çıkarma değil. Ama 87 yılından itibaren işçi çıkarma gündeme geldi.

HG: Peki o 77 yılında bu sendikal hareketi örgütleyenler işçilerin kendisi mi yoksa dışardan mı?

ZB: o 70 yılların Türkiye'sini siz hatırlamazsınız. Duymuşunuzdur. Kan gövdeyi götürüyordu 77 yılında 78'de. Dere gibi kan akıyordu. Sendikal hareketler işçilerin haklarına yönelik olmaktan ziyade rejimi alaşağı etmek için kullanılan bir araçtı. Dolayısıyla o siyasi hareketlilik bütün işletmelere sokulmak isteniyordu. Gerek sağ görüşlü olsun gerek sol görüşlü olsun bu zaten birbirinin alternatifi. 87'deki çıkış ise daha farklıydı.

HG: Siz onu net hatırlıyorsunuz yani

ZB: Bizzat içindeydim. Çıkış listelerini hazırlayanlardan biri de benim.

HG: O zamanki neden neydi? Neden çıkış yapılıyordu?

ZB: O zamanki neden 86'da ben işe başladığımda böyle şey işletme şefi olarak işe başladım. Nedir işletme şefi işçi ile benim aramda bir ustabaşı vardır. Ben ya bir müdüre ya grup müdürüne bağlı olduğum birim olarak grup müdürüne bağlıydım. Grup müdürü ile aramda müdür yoktu. Dolayısıyla kendi aramızda ya da üst yöneticilerin bulunduğu toplantılarda konuşulan işte mütahitleşmenin çaycıların dahi İtalya'da mütahit olduğu taşeron firma tarafından bu hizmetlerin yürütüldüğünü en kısa zamanda bizlerinde şeye geçmemiz gerektiği şeklinde fikirler uçuşuyordu havada. Burada şeyde var devletin ihmali de çok büyük. Sendikaların ihmali de çok büyük. Şöyle bir olay var mesela adam 10 yıllık 12 yıllık her sene yüzde yetmiş yüzde seksen zam ala ala normal kürek işçisi asgari ücretin dört katı maaş alır hale gelmiş. Şimdi ben sizi işten çıkardığım zaman size ödemediğim maaşla asgari ücretten sizin işinizi yapan beş işçi istihdam edebilecek hale gelmişimdir.

HG: Ortalama bir aylık ne kadardı?

ZB: Şimdi mesela ustabaşımın 3 bin lira aylığı varken bir kürek işçisi 11 bin lira aylık alabiliyordu.

HG: Bu yeni parayla mı? Şu zamanın parası ile nasıl?

ZB: 300 lira alırken ustabaşım 1100 lira alıyordu şey. Ustabaşımın emrindeki bir kürek işçisi. İşte bu devletin ücret politikası, sendikaların arsızlığı böyle bir netice ortaya çıktı yani. Şimdi işveren siz olsanız sen de düşünürsen ben ya bu adama vereceğim parayla onun işini yapan beş işçi istihdam edebilir durumdayım. Bu parayı vermek tek kelime salaklıktır.

HG: Bu 87'de konuşulmaya başlandı.

ZB: 87'deki çıkışta bu ve mütahitleşme taşeronlaşma düşünceleri vardı. İşte işçi 87 yılına geldiğinde çok acı bir şekilde fabrikanın kendisine ait olmadığını fark etti.

HG: İlk fark edişi o mu?

ZB: İlk fark edişi o çünkü 70 yıllardaki çıkışta sendikal siyasi eylem başladı o eylemi örgütleyen onların avaresi temizlendi. O işçi çıkışı değildi temizlik hareketiydi. İşçi çıkışı ilk şeyde karşılaşıldı çünkü 86'dan itibaren monopoz denilen üretim sistemi gündeme geldi. tek pişirim. Fırınlara. Teknolojik bir değişim yaşandı otomasyon çağı da başladı fabrikada. Bütün her iş elle yapılıyordu 5000 insanın yaptığını makine yapar hale geldi. 5000 insan çalışıyordu o günlerde fabrikada. Vardiya giriş çıkışlarında Çan'ın içerisinde ordu yürürdü. Gürül gürül insan akardı.

HG: Çok mu kalabalıktı?

ZB: Tabi canım 5 bini üçe böl. Üç vardiyaydı. Ana kapıdan 1000 küsür insan giriyor 1000 küsür insan çıkıyordu. 3000 bine yakın insan fabrikanın giriş yolu üzerinde hareket halinde. Bu arada şu yaşandı mesela 70'li yıllarda 73'te ben staj yaptım fabrikada yazın. İşte on beş yirmi gün staj yaptım. 79'da staj yaptım. Yeksek okul stajımı orada yaptım. 86'da işe başladım. Yani üç kesiti net hatırlıyorum.

HG: Farklılıklar nelerdi? 73, 79, 86 arasında?

ZB: 73 yılında biz staj yaparken Adem dediğimiz bir ağabeyimiz vardı Allah rahmet eylesin o ve ekibi taksilere doluşur köylerden bayan işçi toplamaya giderlerdi insanlar kızlarını vermiyordu fabrikaya işçi olarak çalışmaya.

HG: Niye?

ZB: Sosyal anlayış, ahlak anlayışı. Dinin etkisi. Yani kadın işçi bulamıyorlardı.

HG: Kadın işçiye neden ihtiyaç vardı?

ZB: Bazı işler var öyle garip bir anlayış yani. İşte hafif işleri kadına yaptırmak daha ucuza yaptırmak yani ücrette fark ediyordu. Boğaz tokluğuna çalışan insanlar vardı fabrikada.

HG: Kadınlarla erkekler arasında yıllar aynı olsa da ücretler far ediyor muydu?

ZB: ne diyorum boğaz tokluğuna çalışan insanlar vardı. Sadece erzak parasına erzak veriyordu ayda. İşte nebilem 3 kilo pirinç 5 kilo şeker bir erzak paketi yapılırdı sırf onu almak için ona razı olan çalışanlar var. Maaş vermezsen erzağı aldı mı yetiyordu.

HG: Çok büyük bir erzak mıydı?

ZB: YOO bir ailenin ekmeğe katık edip doyurmaya alışmış bir insan toplumu. İşte princi, şekeri, yağı, çiçek yağını gördüğü zaman yanında bir paket çay adam razı. Çük büyük bir şeydi onun için. Şimdi düşün sabah tarhana çorbası öğlen bulgur pilavı akşam bulgur pilavı ekmek yanında bir baş soğan. Salçalı ekmek bugün gidin hala aynı yemeği hemen görürsünüz işletmenin içinde öğlen vakti gidin fabrikaya görün şey yoktur yemek çıkmayan belki tek işletmedir. Yemek verilmiyor ne oldu 80'li yıllarda işte...

HG: 73'te böyleydi.

ZB: 73'te yemek çıkıyordu. Yemekhanesi vardı. Mütahitleşmeden sonra şey oldu mekânîk atölye orada montaj yapmaya başladı. Şeye soruldu anket yapıldı erzak mı istiyorsunuz öğlen yemeği mi istiyorsunuz? Hayır biz erzak dedi. Sonra şunu sordular erzak mı verelim parasını mı verelim? Herkes parasını verin dediler. Erzak parasını da maaşın içine katı verdiler 2 ay sonra o da kayboldu gitti kağıt üzerinde şu kadar lira erzak yardımı alıyor görünüyor. Mesela köylerden işe müracaat edenlere Çan'da oturuyorum diye servis istemiyorum diye belge imzalatıldı. Köye gider kendi parası ile. Servis olayı yoktur Çan'da. Yani Türkiye'de belki tektir Çanakkale seramik servisi olmayan yemek çıkarmayan binlerce kişi çalışıran.

HG: Servis ile yemeği niye şey yapmamış?

ZB: Anlayış. Aşiret anlayışı. Sonda Çanakkale seramik A.Ş. yazar ya aşiret şirketi demektir o.

HG: Aşiret bu bölge de olur mu?

ZB: Neden olmasın. Bizim Hacı İbrahim Bodur Allah razı olsun şeydir aşiret reisimizdir o bizim.

HG: Peki diyosunuz 73'te kızları almak için köylerde gidiliyor ya 79'da?

ZB: 79'da artık insanlar fabrikadan o biçim nemalanmaya başladılar. Hatta şey değil köyünde kullandığı çivi bile fabrikadan gider hale geldi.

HG: Ücretsiz fabrika mı dağıtıyordu kendiler alıp gidiyor muydu?

ZB: Kendileri alıp gidiyordu. Şey değil nasıl söyleyim sana 95'lere kadar Çan'daki rulman yatak ihtiyacı fabrikadan temin edilirdi. Bildiğimiz bilyalı yatak.

HG: Nasıl?

ZB: Millet aşağıdan gelip rulmancından rulman almazdı alıp giderdi yani. Yani bir ahlak erozyonu da oluşturdu fabrika. Toplumun ahlaki yapısını da değiştirdi.

HG: 87'deki çıkıştan sonra

ZB: 87'deki çıkıştan sonra mesela çok işçi çıkartılar. Bu şeydi aynı zamanda 80 ihtilalinden sonra bütün fabrikaların işçi çıkarması yasaklandı. İşçi alabiliyordunuz

HG: Yasa mıydı o?

ZB: İhtilal kanunu. Yasak hemşerim diyo yasak yani. Biz 7'den 70'e asker milletiz ya. Yasak kimse neden yasak diye sormaz. İşçi alıyordunuz kendi çıkmadığı sürece işten atamıyordunuz. Böyle olunca da bu yasak kalkana kadar yanılmıyorsam 85'lerde felan kaldırıldı. İşçi de iş garantisi gibi bir ruh hali oluşturdu onun verdiği bir de şey vardı işçinin uyanık kesiminde böyle bir güveni oluşturdu. Umursamazlık. İşten atamıyorsun adam rahatlıkla kangren olmuş işyeri hastalıkları vardır. Gider ne yapar dolabında çay demler, yatağı vardır uygun bir yerde işletmede gece kaybolur adam uyurken bulurusun işten atamazsın. Çok böyle yüz kızartıcı bir suç işlemedikçe atamıyordunuz işten. Her işletmede kangren olmuş şeyler vardır insanlar vardı. İlk işçi çıkışı önüme geldiğinde bir sevindik tamam temizleriz.

HG: Bu alt kademede nasıl etki yarattı? İlçede duyuldu mu?

ZB: Zaten biz işçi çıkarılacağını alt kademeden duyuyorduk. Yani bir şey olduğu zaman hatta şeye böyle kablosanda? Çalışırken bir personel müdürümüz vardı Nurullah diye kulakları çınlasın ona ben sitem ettiydim seninle şey konuşuyoruz daha merdivenlerden inmeden işçiden duyuyomm. Valla ben söylemiyom diyodu. İlk ona geldim ya arkadaş ben istifa ediyorum konuştuk falan derken bir hasan ustamız vardı o girdi abi istifa ediyormuşsun. Valla ben söylemedim dedi. Biz şeyden duyarız yani bütün gelişmeleri işçi kesiminden duyarız. Hatta kimlerin işten çıkarılacağını dahi bilirler.

HG: Mekânizma nasıl çalışıyor?

ZB: Bilemiyorum garip bir sinir ağrı var öyle telepatik bir ağ var... ilk işçi çıkışında ben sevindiydim. 4-5 kişi vardı işletmemde problemliler onlara ihbar tazminatı vermemek için her gün iş arama izni verdiler adam nasılsa işten atılacak işten atılmış yani işletmenin huzurunu da bozdukları için gidene kadar sıkıntılı bir dönemdi ilk dönem.

HG: Peki ortalama kaç kişi çıkmıştır?

ZB: Yaklaşık yüzde on civarında her işletmeden. İkinci çıkış 87 den sonra 88'de gündeme geldi işte bir yazı geldi önümüze yüzde on işçinizi azaltın.

HG: 87 tamam. O niyeydi?

ZB: Ya şimdi şöyle bir olay var bir işin bir işçi sayısı vardır. Mesela bir işi bir işçi on günde yapıyorsa 2 işçi beş günde yapar. 3 işçi üç günde yapıyor 4 işçi altı günde yapmağa başlayıverir. Yani o işçi fazlanız varsa normalde çalışan işçiye de engel oluyor.

HG: Öyle bir birikme mi olmuş?

ZB: Öyle bir birikme vardı. Belki yoktu birikme bu otomasyona geçilince insanlar açığa çıktı.

HG: Teknoloji nereden geldi?

ZB: İtalyan. Teknoloji değişince otomasyon gündeme gelince haliyle şey açığa çıktı bir grup insan açığa çıktı. 88'de de onlar gitti. Ondan sonraki sene gene bir yüzde on istediler. Bu sefer en üste ben kendimi yazdım. 88'de şöyle oldu işçi çıkarma ilkokul mezunlarını çıkarın dediler. Neden dedik. İşte en az endüstri meslek lisesi mezunu yani niteliği yükselteceğiz denildi. İkinci çıkış öyle oldu. İlkokul

mezunlarına bir turpan çekildi. Orada yüzde on yoktu. Ondan sonra her sene yüzde on eksiltin demeye başladılar. Ta ki millet çılglık atmaya başlayana kadar. İşçi sayısını deneme yanılma yoluyla tespit ettik.

HG: Peki hiç sendika falan bişey demiyor muydu?

ZB: Sendika ne diyecek. Ben sendika düşmanı biriyim. Öğretmenliğe başladım en son sendikaya giren benim. Onların ne isteyeceklerini patron söyler.

HG: Sonra ilk siz kendi adınızı yazdınız. Tepki miydi o yoksa?

ZB: Şey değil gaz jeneratörü oldukça ciddi tehlikeli bir iştir. Mesela Anakara Güvercinlik gaz üretim fabrikası günde 300 bin metre küp gaz ürettiyordu. Ben saatte 50 bin metre küp gaz ürettiyordum. Ben de çalışan 32 kişiye inmişti Ankara güvercinlik fabrikasında çalışan 80 civarında mühendisle 800 civarında işçi çalışıyordu.

HG: Nasıl ürettiyordunuz?

ZB: Linyiti gazlaştırıyorduk. Fırınlarda o yanıyordu. Linyiti gaz haline getiriyorduk borularla fırınlara veriyorduk.

HG: Nasıl yapıyordunuz siz onu?

ZB: Damıtmak.

HG: 88'e kadar bu mudu enerji?

ZB: Doğal gaz gelene kadar. 90 yılına kadar hemen hemen. 89 sonuna kadar. Fırınlara öyle pişiyordu. Nasıl söyleyem bir gün gaz maliyetleri hesap ediliyor 86 yılında çıkıştan önce o zaman 50-52 kişiydik benle beraber 52 kişi çalışıyor bir işletmede maliyete ücretleri yansıtmıyorlar. Yani diyordum bir hata yapıyorsunuz bizim çalışanların ücretlerini hesaba katmıyorsunuz 52 kişi. Rakiplerimiz yakıt girdisini lirayla konuşurken biz kuruşla konuşuyorduk.

HG: Niye ucuzdu şey olarak?

ZB: Kömür ucuzdu. Sonra hükümet enerji politikası değişti hükümetin. enerji kuruluştururken kaloratik değere göre kuruluşturulunca en pahalı kömür oluverdi. Gaz jeneratörlerinde ondan vaz geçildi.

HG: Yoksa doğal gaza geçilmezi yani..

ZB: Geçilmezdi. Günde 800 ton kömürü gazlaştırıyorduk. Çok büyük rakam değil. Termik santrallerden bir tanesi günde 15 bin ton kömür yakıyor. Biz günde 800 ton. Şimdi böyle termik santral tarlası oldu burası.

HG: Peki siz çıktınız mı o dönem?

ZB: Yo jeneratör kapatılınca teknik arge kurmaya katlık. Sonra bu şirketleşmeler başladı taşeronlar. Biz kale teknik hizmetler olarak ayrı bir şirket kuruldu.

HG: Taşeronlaşma süreci ne zaman başladı Z abi?

ZB: 87 yılından itibaren başladı. Akabinde bu ilk çıkıştan sonra taşeronlaşma başladı.

HG: Peki o taşeronlaşma süreci nasıl bir süreç?

ZB: Kendilerine yakın insanları taşeron ilan ettiler yanında çalışan işçi bütün hakları ile beraber ona bağladılar. Sonra ikramiyeler kalktı işçide maaşlar kırıldı sonra taşeronların insafına kaldı maaşlar.

Mesela norma işveren asgari ücret maaşınızı veriyor patronunuza o bir kısmını vermemeye başladı. Kendine düşürmeye başladı. Garip garip ilişkiler gündeme geldi. Mesela şöyle işletmelerin içinde fabrikanın içinde şöyle olaylar yaşanmaya başladı biri fabrikanın işçi biri taşeron işçisi öbürünün üçte bir maaşını alır hale geldi.

HG: Peki bu taraftakiler şey yapmadı mı? Biz niye taşeronla geçtik? Huzursuzluk doğmadı mı? Yine alınanları taşeron mu yaptılar yoksa?

ZB: Değil. Eskileri asıl maaşı aşırı şişenleri yaptılar. Şimdi düşün 11 bin lita maaş almağa alışmışken başlıyorsun asgari ücret 400 lirada maaş almaya. Orada bir sıkıntı gündeme geldi. Çünkü alışık olduğunuz Hayat satandırtı üçte biri ini verdi. Aileler arasında huzursuzluk başladı. İşte kapı işte sapı öyle bir deyiş derler ya beğenirsen çalış beğenmezsen yürü. Çünkü ya pazartesi taşeron olarak işe başlayacaksın ya da başlamayacaksın. Köye döneceksin. Köyde evi barkı damı satmışın. Tarla ot bağlamış. Çocuklar Çan'da büyümüş . hadi köye dönelim diyorsun önce karı gitmem diyor. Çocuklar hiç gitmiyor. Sosyal bir patlama olmayışının yegane sebebi kanaatimce, bundan sonra olursa olur, aileden destek veriyorlar. Anneden babadan köyden ihtiyarlardan. Buğdayı geliyordu, meyvesi geliyordu, domatesi, biberi geliyordu, köyde kalan ihtiyarlar onlara tarlayı tapanı dönderiyor hasatı yapıyorlar ürünün yarsını indiriyorlardı şehirdeki çocuklara. Ekmek dahi almıyordu insanlar.

HG: Geneli mi böyleydi?

ZB: İşçinin geneli böyleydi. Şimdi bu analar babalar ölmeye başladı köyden destekte kesilmeye başladı. Şimdi hadi köye gidelim giden yok. Kadın gitmek istemiyor. Çocuklar Çanlı olmuş köy hayatını hiç bilmiyor. Köye gidenler bunalım geçiriyor. Mesela şöyle enteresandır 95 yılından sonra intiharlar başladı. Benim bildiğim 3 veya 4 çalışan fabrika çalışmanı intihar etmiştir. Mesela bir tanesi dün intihar etti. 1995–2010 arası.

HG: Neden daha önce böyle bir şey yaşandı mı Çan'da?

ZB: Yok. İlk intiharda şey de oldu çalışanlar arasında kale madende muhasebede çalışan biri intihar etti 95 yılında. Ondan sonra bir grup müdürü intihar etti. Dünde bir grup müdürü sekreteri emekli emekli olduktan sonra intihar etti. Yani bu şey değil.

HG: Sizce bunun nedeni ne?

ZB: Valla şimdi şeyde Çanakkale seramikte altı sınıf insan vardır. Birinci sınıf soyadı bodur olanlar. İkinci sınıf soyadı şahin olanlar. Üçüncü sınıf olanlar soyadı bodur olanların yalakaları. Dördüncü sınıf olanlar soyadı şahin olanların yalakaları. Beşinci sınıf yalakaların yalakaları. Bir de altıncı sınıf vardır işte ota boka karışmayan türden. Öyle bir çıkar gurupları vardır.

HG: Peki o mekânizma nasıl işler? Çan'da nasıl işletiyorlar?

ZB: İçine girmen tesadüf. Yani işe başlarsın sana yakınlık kurmaya çalışır bir grup senin bulunduğun işle ilgili bir menfaat çetesi varsa seninle bir şekilde diyalog kurmaya çalışır. Ya onlara katılırsın ya katılmazsın.

HG: Peki o gruplaşmanın sebebi ne? Şahin bodur diyorsunuz?

ZB: Para. Benim büronun camından fayans stok sahası görünüyordu. Şimdi üç sıra palaetleri üst üste koyarlar alt palet ezilmeye başlar. Ben açarım telefon bir arkadaşımız vardı pazarlamada falan yerde

palet ezildi devriliyor tamam derdi ben hallederim onu. Üç ay sonra devrilir yanındaki paletleri de devirir. Açarım telefon üç ay önce sana dediydim ya işte o palet devrildi. Tamam Z.ciğim ben toplatırım onu. Öyle bir sıra palet çöker derken bir dürü kadın işçi getirilir kırık fayanslar ayrılır yeniden paketlenir yeniden dizilir. Atılacak atılır gene ezilmeye başlar. Derken ya dedi bana bunu söyleyip durma neden dedim. Orası patronun özel şeyi stok sahası dedi. O oradakiler faturasız ruhsatsız çıkar dışarı dedi. Prim olarak dağıtılıyormuş bayilere. Ha öyle mi öyle seni ilgilendirmez dedi sen işen bak. Ben de işime baktım. Şimdi bakın değirmenlerde hammaddenin öğütüldüğü değirmenlerde sileks taşları vardır. Yumruk gibi kafa gibi içine atılır büyük bir dolap düşün silindir o hammadde ile dönmeye başlar onlar ezer hammaddeyi öğütürler. Bu sileks taşı dediğim taş da mesela elmasın sertliği 10 sa bunun setliği 9 gibi. Çok sert bir taş. Bir yılda sadece bu taşların kendi kendine öğüten hammaddeye karışan kısmı 20 bin tondur. Değirmen içindeki öğütücü taşlar kendilerini de öğütüyorlar bunlar bir yıl içersinde 20 bin ton eksiliyor mala karışıyor. Yani sıfır sıfır 1 kuruş cebine atsan çok büyük para. Günde 800 ton kömür 1 torba atsan çok büyük rakamlar çıkıyor neticede. Mesela gaz jeneratörleri kapatıldı. Kapatılmasının bir tek sebebi var birileri feul oil lpg satmaya başlandı bu fabrikaya. 800 ton kömürün karşılığı doğal gaz gelene kadar birileri sattı bunu fabrikaya.

HG: Peki bu değişikliği yapmaya karar veren kim?

ZB: Şimdi bakın dinazorların neden yok oluşuna ilişkin insanların bir sürü teorisi vardır. Bence en büyük yok oluş sebeplerinden biri burada dinazor otlarken otuz metre o tarafta kuyruğunu parçalıyormuş et oburlar. O otlamaya devam ediyormuş. Çanakkale Seramik böyle bir dinazor. Bütün böyle et oburların hücum ettiği parçalamaya çalıştığı bir şey garip bir tam Türkiye cumhuriyetinin minyatürü. Ayne ha t.c ha o. Orada çalışan şef müdür pozisyonundaki insanların ortak özellikleri başka hiçbir işyerinden çalışmamıştır ya da çok azdır başka işyerinde çalışanlar. Onlar da geldikleri zaman uyum sağlayamıyorlar ya da çok iyi uyuyorlar. Yani bu bölgenin insanıyla gözü açılmamış elemanla işte ne gelip götürüyor hesap yapılır ona göre son birkaç yıl önce üst kademede temizlik yapılan kadar şef mühendis müdür pozisyonunda bir insanın işten çıkarıldığı vaki değildir yani.

HG: son krizden sonra mı?

ZB: Evet (2008).

HG: Niye çıkarttılar?

ZB: Bütün teknik kadroyu değiştirdiler. Şef kadrosu, mühendis kadrosu emekli olanlar. Mesela emekli olduktan sonra işe devam ediyorlardı. Onların hepsi temizlendi ayıklandı.

HG: Sizce bunun teknik kadroya yapılan işten çıkarmanın sebebi ne olabilir?

ZB: Çok geç kalınmış bir operasyon. Bu 80'li yıllarda bu operasyonun yapılması lazımdı. Yani profesyonel yönetime geçmesi gerekiyordu fabrikanın. Onu beceremediler.

HG: Bir aile şirketi olarak mı kaldı?

ZB: Aşiret şirketi diyelim artık. Aileyi de aştı olay. Mesela Yenice'yseniz hele bir de Nevruz köyündenseniz en büyük adam sizsiniz. Öyle bir özelliği var. Mesela bir Bigalı'nın başka bir yerde dünyaya gelmiş birinin Yenice'de dünyaya gelmiş birinden farkı vardır yani. Ne ücreti aynı olur ne ağırlığı aynı olur. Çapı çupu hepsi değişiktir yani. Yenice'li daha çaplıdır.

HG: Terfî mekânizmaları işlerken mesela işçi ustabaşı yapılacak siz hani yakın çalıştığımız için

ZB: Yeniceli biri varsa ustabaşı o olur. Başkası olursa ayıp olur.

HG: Peki işçiler arasında şu köyden bu köyden nasıl ayrımlar vardı?

ZB: Yani iki ayrım vardı. Ya Yenicelisiniz ya değilsiniz.

HG: Bu kadar net miydi?

ZB: Netti. Gayet netti. Nevruz köyünden işçiye sabah attım öğlen işe başladı başka bir yerde.

HG: Bundan dolayı size bir şey dendi mi?

ZB: Ben o altıncı sınıf olduğum için benim jeneratöre.....imparatorluğu diyorlarmış. Ben dinlemiyordum. Hatta şey söyleyiver bir grup müdürümüz vardı bir vesileyle işten uzaklaştırıldı. Yani çıkmaya zorlandı. O amirimdi giderken ya dedim işte ismi lazım değil dost olduğumuzu zannediyorum dostça bir tavsiyeniz var mı dedim diyince Z.A. dedi aşağıda nasıl tanıyorsun nasıl tanıyom görevinin güçlüğü nedeniyle kendine ağıra satan biri gibi.

HG: Aşağı derken?

ZB: Aşağı derken bulunduğum yere göre genel müdürlük aşağıda biraz uzak. Aşağının esprisi oydu. Öyle bir değerlendirme. çünkü ben Bigalıyım yeniceli değilim.

HG: Peki işçiler arasında yeniceli diyorsunuz peki Çan'ın kendi köyleri arasında farklar var mıydı?

ZB: Yo. Öyle bir fark yokta muhacir Pomak şeyi vardı o her yerde vardır. O şey değil öyle söyleyiver espri mahiyetinde. Etnik ayrımcılık gibi değil olay.

HG: Kadımlarla erkeklerin ücretleri farklıydı diyorsunuz.

ZB: Şeye kadar sarı sendika bitip çimse-iş girene kadar farklıydı. Hatta bayağı bayağı farklıydı. Özellikle 78 yıllarda falan o sendikal olaylar sosyal olaylar siyasal olaylar boyut kazanınca o ana bir terazi tutuldu asgari ücrete getirildi hepsi. Orada bir balans ayarlaması yapıldı.

HG: Peki çalışma koşulları nasıldı Z.A. abi? Kızlar ne iş yapardı? Kadın çalıştırılır mıydı?

ZB: Kadın çalıştırılırdı dul kadın çalıştırmak istemezlerdi. Hatta şey değil o konuda tartışmamız dahi oldu. Öyle bir garip adetleri vardır dul kadın çalıştırmamak gibi. Birinin kocası öldüyse, ayrıldıysa, boşandıysa işten çıkacakların listesinde olur. Çalışma şartları işletmeye göre değişebiliyordu. Mesela tozlu bir ortamda cesur bir milletiz. Gaz maz bizi zehirlemez yani. Kişisel korunma araçları dağıtıldığı halde işçilerime gaz maskesi dağıttım, baret dağıttırdım, çelik maskeli ayakkabı dağıttırdım, sıcak parça tutmak için eldiven dağıttım, adam hale terlikle geziyor şıp şıp naylon terlikle geziyor atölyede. Kişisel güvenlik araçlarını kullanma alışkanlığı yoktur. Kendi çalıştırdığım işçilerde gördüğümü söylüyorum. Bir türlü gaz maskesi taktıramadık adama.

HG: Neden öyle bir şeyleri var ki?

ZB: Şimdi gaza jeneratöründe yoğun miktarda karbon monoksit kaçağı olabiliyordu zaman zaman. Kömürü karbon monoksite dönüştürüyorduk fırınlarda yanan gaz oydu. O da oldukça boğucu bir gazdır.

HG: Çevreye nasıl bir şeyi var?

ZB: Gazın ne olduğunu bilen yoktur Çanakkale Seramikte. Bu gaz hiç önemli değil uçar gider atmosferde bozulur mu bozulmaz mı bilmem onu da. Bunun yanında yan ürün katran çıkıyordu.

Mesela bu gaz jeneratörünü ilk geliştiren Almanlardır 2. dünya harbinde. Sentetik benzin üretmek için yapmışlar. Katran dediğim öyle bir ürün biz onu atıyorduk.

HG: Nereye?

ZB: Neresi olursa. Fenollü su. Fenol oldukça ciddi bir zehirdir. Nasıl söyleyim bacadan kömür yaktığınızda siyah bir su akar fenol esaslı sudur o. o bizde günde 120 ton geliyordu.

HG: Nasıl damıtılıyor muydu?

ZB: Su gelir güldür güldür yar beni güldür. B ülke neler götürmedi 120 ton suyu mu götürmeyecek. Sonra fenol arıtma tesisi kurduk.

HG: Hangi yıllarda?

ZB: 88'lerde falan.

HG: 57'de kuruluşundan itibaren 89'a kadar hep kömürle çalıştı di mi?

ZB: Evet. Tesisi 89 kuruldu da bir türlü prosesi oturtamadık. Profesöre ben şunu sordum. Hocam siz böyle bir tesisi kurdunuz şey yaptınız testleri koskoca bir fabrika kurdunuz ciddi bir yatırım. o zamanın parasıyla 800-900 milyon liralık bir yatırım yaptık. İşte bu çalışmayı yaparken su ne geliyo ne çıkıyor. Ne kadar ne alıyoruz içinden. İçinde ne var ne aldık ne kaldı. Ya Z.A.ciğim ben suyu Ankara Tübitaka götürdüm işte laboratuvarın havalandırması yetersiz olduğu için analiz etmediler. İçinde ne var ne yok bilmiyoruz. Ne aldığımızı da bilmiyoruz. Ya hocam biz bu bele kadar suyun içine giriyoruz. Düşün Tübitakın havalandırması yetersiz diye yok değil havalandırma yetersiz olduğu için analiz yapmamışlar. Valla Z.A.ciğim solumayacaksınız. Böyle bir çalışma ortamıydı.

HG: Peki ürünler çok miktar Türkiye'nin dört bir tarafına yurt dışına da gider miydi? Üretim çok muydu o zamanlar fabrikanın nasıl bir girdisi vardı?

ZB: Şimdi 70 li yıllarda 80'li yılların ortasına kadar piyasanın yüzde yetmişine hakimdi. 70'li yılların sonlarında 80'lerden itibaren Çanakkale Seramikten ayrılan teknik elemanlar gittikleri yerlerde teknoloji Türkiye'ye yayıldı. Aynı zamanda hem pazar büyüyordu büyüyen pazarda bunlar küçülüyordu.

HG: Pazarın büyümesi hangi sektöre bağlı?

ZB: İnşaat sektörüne bağlı. İnşaat sektörü büyürken Çanakkale Seramik küçülmeye başladı. Başka firmalarda çıktı nasıl söyleyim mesela adamın günlük üretimini biz fire diye atabiliyorduk. O kadar büyüktü ki başka bir seramik firmasının günlü ya da haftalık üretimini fire diye atabiliyorlardı. Ne kadar kazandıkları kimse bilmiyor. Öyle bir hesapları yoktu.

HG: Hangi yıllara kadar?

ZB: Şeye kadar. 89'dan itibaren piyasa değişmeye başladı. Piyasada dengeler değişmeye başladı. Bizi kimse geçemez havası sönmeye başladı. Bir de şeyde aynı çatı altında dünyanın en büyük fabrikası olmak ile övünüyorduk.

HG: Neden başka yerlere kaydırılmamış?

ZB: Aşiret dedik ya. Kazanç o kadar çok ki mesela 87'lerin ortasına gelene kadar fabrikada işçiliği maliyete binde beş yansıdığı yerler vardı. Binde beş siler atarsın. Hesaba katmayabileceğin bir rakamdı. 52 kişinin maaşı hesaba katılmıyordu ya. Maliyet hesabına katılmıyordu. Sen düşün 52

kişilik bir firma düşün şurada. O kadar işçilik ödüyorsun ve maliyete katmıyorsun. Nerden bakarsanız bakın 3-4 bin kişinin maaşı maliyete katılmıyordu.

HG: Bu resmen bildiğini bir şey mi?

ZB: Bildiğim bir şey. Raporlar. 89'kadar devam etti. O yıllarda bir şeylerin ters gittiği anlaşılmaya başlandı. Şimdi şöyle işçinin eksikliğini hemen hissedersiniz. İşçi eksikliği hemen o gün belli olur. Dersin bir işçiye daha ihtiyaç var. Bir içi daha alırsın bir işçi daha alırsın sonra bakarsın bir şeyler ters gidiyor ustabaşı korsun başına. Bir iki ay sonra ustabaşına da ihtiyaç hissedersin. Mühendise şefe ihtiyaç bir sene iki sene beş sene on sene sonra hissedilir. 90 yıllara geldikleri zaman bunlar profesyonel yöneticiye ihtiyaç hissetiler. 57'den o yıllara kadar. Birileri geldi profesyonel organizasyon firmaları geldi bir çalışma yaptılar. İş organizasyon şeması çizildi. Oturdular üst yönetimler şunu alcağız görevden yerine şu nitelikte alamayız onu neden o bizim damat. Bunu atmamız lazım o işte bizim gelinin dayısının didisinin didisinin didisi alamayız. Adamlar bıraktılar gittiler biz sizinle çalışamayız dediler. 95 yıllarda gene bir organizasyon firması geldi ben ayrıldıktan sonra onlar bir çalışma yaptı onlar da vazgeçtiler. Biz şu kadar yıldır dünyanın her köşesinde organizasyon işini yapıyoruz ilk defa işçisiyle işverenin birbirine düşman olduğu tek firma..... önce işçinizle barışı sonra bizi çağırın.

HG: Düşman mıydı?

ZB: Ne diyorum ben fabrikanın düdüğünü duyduğum zaman işe giriş çıkış canavar düdüğü öter onu duyduğum zaman ilk sene ezan okunur gibi toplanıyordum. 94 yılına geldiğim zaman duyduğum zaman küfür ediyordum. Ve Çan'ın hangi köşesinde olursam olayım o sirenin sesini duymadığım noktası yoktur Çan'ın. Her noktadan duyardım o sesi. Ben kendi adıma konuyorum emekli olduktan sonra şey istifa ettikten sonra duymaz oldum. Ve emin ol sadece ben değil çalışan meydanadaki süpürgeci dahil böyle bir ezana okunuyormuş gibi toplanırdı. Mesela be mekânîk aötyede çalışan ustaları hatırlarım cumaya gidilcek yarım saat bir saat orada namaz kılacak ya yarı saat bir saat tezgahta çalışır öyle giderdi cumaya. Böyle bir ruh hali vardı bu hale geldiler. İş kutsaldı ekmek teknesiydi. Bunu becerdiler. Mesela şeyde yıl 87 yılında büyük bayram yapıldı 30. Yıl bayramı. O bayramda bizim bağlı bulunduğumuz grup müdürlüğü şeydi misafirleri karşılamak ile görevliydi. İşte saat 12'de başlayacak Japon heyeti geldi saat dokuzda oturdular alana. Ya işte çok erken bu saatte yok bizi sizi gözlemlemek istiyoruz dediler Japonlar. Ne gözlemleyeceksiniz mesela öylesine patron kaç tane gorille gelecek. Mesela merk ettiğim konulardan biri. Neyse kalabalık artı artı artı patron geldi işçinin ortasında etrafında hiçbir koruma yok o çok gariplerine gitti korumasız gelmesi. Ve dediler siz bize benziyorsunuz biz sizlerle çalışabiliriz. O günün akşamında bu lafı etti heyet. Şimdi bakın koruma ile dolaşıyorlar.

HG: O zamanlar korumaları yoktu

ZB: bildiğin herkes korumaydı.

HG: Peki bayramların Çan için seramik için anlamı neydi?

ZB: Bayram öyle bir Seramik Bayramıydı. Nasıl bi ruh ahali o ruh halini anlayabilmek için şeye dönemek lazım 1950'li yıllara dönmeniz lazım. Şimdi düşün toplu iğneyi bile yapamıyorsun. Fayans

yapıyorsunuz. Bir fayans yapabilmek yani düşünün çok büyük bir şeydi yıl 57'di. Düşünebiliyor musun bir mekânîk atölye var civatayı bile kendi yapıyor. Her şey böyle standart nalburda satılan bir somunu kendimiz yapıyorduk. Her şeyi kendimiz yapıyorduk. Bugün İtalyanlar'da bir seramik teknolojisi varsa biz öğrettik seramiği onlara. Bizim Ahmet aga bir parça geliştirir telle bağlar bandın yanına tele bağlar ya telle telle adam fotoğrafını çeker gider bir sonraki bantta yerine takılmış daha düzgün daha estetik daha işe uygun. Teknolojiyi bizim Ahmet aga geliştirdi İtalyanlar adam oldu.

HG: Peki şunda teknolojiye kim önde şey olarak?

ZB: İtalya önde. Seramik teknolojisinde İtalya Alman.

HG: Fabrika bunu niye yapamamış Çanakkale Seramik?

ZB: Gerek görmemiş. Gerek görmedi. Teknoloji üretmeye gitmedi. İşin tüccarlığına gitti. Para kazandı. Çaydan kütük toplama zamanı. Abanı verir çayın kenarına bizim hacı aga kimseyi de sokmazdı yanına. Dereler bitti işte çevresel kuraklık küresel ısınma su kalmadı derelerde. Kütükte gelmiyor artık.

HG: Peki Z.A. bey şuan durum nasıl?

ZB: Şuan ki durum 95 şeyden sonra 2000'li yıllarda 2003, 2004, 2005, o yıllarda teknik kadroyu elinden kaçırmaya başladı.

HG: Nedenleri?

ZB: Yani dediğim gibi bu benimle beraber başladı istifalar. Nasıl oldu mesela argeye işletmenin her köşesinden binlerce bilgi akar. Bu bilgileri okuyup değerlendirip üretime müdahale edilmesi gerekir. Mesela bir günde 2 defa 3 defa fayans üretimine müdahale edildiği günleri hatırlarım. Şimdi bu teknik elemanları kaçırmaya başladığımız zaman elinizden bilgi akışı devam ediyor o sistem çalışıyor ama okuyup müdahale edecek adam kalmadı.

HG: Nereye gitti bu teknikerler?

ZB: İstifa ettiler, emekli oldular. Kızdılar, küstüler.

HG: Peki onların yerine yeni bir kuşak gelmede mi?

ZB: Gelmedi. Bir de şöyle bir özelliğimiz var milli hasretlerimizden mezara götürürüz öğrendiğimizi.

HG: Peki fabrika içinde eğitim öğretim şeyi yok muydu? Arkadan gelenlere....

ZB: Mesela ben parya zannedirdim Hintlileri seramik dergileri gelir yabancı her seramik dergisine 2 ya da 3 hintlinin makalesi yayınlanır. Uluslar arası bayağı baba dergilerdir bunlar.

HG: Neyle ilgili?

ZB: Seramik ile ilgili seramik teknolojisi araştırmaları ile ilgili. Broşür ebadında yayını yoktur Çanakkale Seramiğin. Kulakları çınlasın bir Hilmi İlgin vardır masse hazırlıkta baş mühendisti fabrikada. Masse çamur demektir. Çamur ama rasgele bir çamur değil. Belli bir reçeteye hazırlanmış seramik çamuru diyelim. Belli yüzdelerde belli bir reçeteye göre hazırlanmış bir çamur. O preslerde basılıyor. Bu arkadaş kulakları çınlasın benim Çanakkale seramikte tanıdığım 2 tane mühendis varsa biride odur. Yalnız en karakteristik özelliği çok güzel çam devirir. Ama Türkiye'de masseye bilen 2 kişi varsa biri de odur. Ben şunu söyledim ya dedim mesela dedim Hilmi agamı dedim yanına ver iki tane sekreter gönder kanarya adasına hadi kanarya adası çok uzak ya Antalya'ya gönder. Bir otele

yerleştir. Yanına 2 tane sekreter ver Hilmi, şu massenin kitabını yaz bana deseniz zarar mı edeceksiniz. Adam ne oldu işte emekli olunca onu taşeron yaptılar masseye aman başka yere gitmesin çünkü şey. Bütün Çanakkale Seramiğın bilgi geçmişi adam. Argeden bir reçete geliyor gülüyor kah kahk akah şöyle şöyle olacak diyordu bana. Nerden biliyon dedim açtı ben 77 yılında denemiştim ben bunu diyor bu reçeteyi. Çok güzel arşivi vardı onu indirir aynı der. Bak şu şu şu problemlerle karşılaşacaklar der. Ee şöyle şöylemem der. Kazık attılar bana der.

HG: Ha bide şey mi yaptılar emekli olduktan sonra taşeron mu yaptılar?

ZB: Bir yere gitmesin diye taşeron yaptılar yine maaşa bağladılar falan filan lojmana yerleştirdiler 40 sene sonra

HG: Lojmana kim yerleşiyordu ki?

ZB: Ama üstadım bak 6 sınıf insan saydım sana.

HG: Peki 2005'e kadar böyle gitti. Sonra. şuanda profesyonelleşme var mı? Sizin duduklarınız. Bilgi alıp almadığınızı bilmiyorum am..

ZB: Tanıdık kimse kalmadı artık. Aşağı yukarı herkes çıktı. Emekli oldu.

HG: şimdi o teknik kadronun yerine yenileri geldi mi?

ZB: Ama şey değil yani mesela ne bileyim ben general motora girseniz bir birime işe başlasanız o sizin çalışacağınız iş ile ilgili 40 yıllık bilgi geçmişine bir tuşa bastın mı ulaşırsın. Böyle bir olay yok herkes Amerika'yı yeniden keşfetmek zorunda. Bir arşiv yok. Karakucak yani gidiyor. Kar marjı o kadar yüksekti ki millet çaydan kütük toplarken bu tür işlerle uğraşan hiç olmadı.

HG: Peki Z.A. abi şimdiki piyasadaki yeri?

ZB: şimdiki piyasadaki yeri benim bildiğim kadarıyla en son geçenlerde Amerika'ya ihraç ettikleri mal bakın kepçe daldırıyor toprağa toprak hammadde çıkıyor geliyor işleniyor. Fayans oluyor. Ambalajlanıyor yükleniyo araçlara Amerika'ya gidiyor. İade edildi geri geldi mal.

HG: Niye?

ZB: Kalite uygun değil diye. Düşün siz bir pazara mal gönderiyorsunuz gönderdiğiniz mal okyanusu aşıp geri geliyor iade ediliyor size.

HG: Peki eskiden de yurt dışına ihraç yok muydu?

ZB: Vardı da işte bu teknik kadro kaliteye anında saatinde müdahale ediyordu. Özellikle bu son 2000'li yıllarda ki tırpanlama olayı son şirket yeniden yapılanma olayı intihara dönüştü Çanakkale seramikte.

HG: Peki o 2008'de çıkarttıkları teknik kadro mu memur kısmı mı?

ZB: Teknik kadro. Memur kısmı dediğiniz zaten teknik kadro.

HG: şuanda eski gücünde mi?

ZB: Eski gücünde değil. Çanlı şeyden vaz geçti artık. Çanakkale seramiğın kendisine ait olmadığını anladı çünkü. Alternatif geçim yolları mesela yarın Çarşamba gelin size ben pazarda pazarcıların hangisinin ne ustası olduğunu söyleyeyim size. O teknik kadro alt kadro şuanda ciddi bir kısmı pazarcılık yapıyor. Öyle hidrolikçiler var ki elma, armut satıyor hıyar satıyo. Hidrolik presler üzerine belki İtalyanlara onun buluşundan patent hakkı ediyoruz.

HG: Onlar niye çıkıyor ki yani?

ZB: Şey değil şimdi birileri için makineci o da makineci sen de makineci. Herkes makineci. Sen olmazsan öbürünü alıp getiriyor. Bu kadar basit. Şuandaki bu işin başındaki yeni organizasyonu yapan heyet bu şekilde çalışıyor. 2008'den bu yana organizasyon böyle yenileniyor. Makine mühendisi gelsin ver ilan getir oturt.

HG: O zaman şöyle oluyor eski deneyimli personel çıkıyor yerine okumuşu geliyor.

ZB: Zaten çıkanda makine mühendisi. Mesela masse hazırlıkta hilmi'den sonra Fadıl bey vardı o da çıkarıldı. Kim kaldı kimse yok. Yerine yeni bir makine mühendisi koydular. Şimdi Fadıl'a sen sor bant ölçülerini söylesin sana. Makaraların ölçülerini söylesin sana. Bütün işletmedeki.

HG: Peki işte onları niye çıkarttılar ben de onu merak ettim?

ZB: Onu bilemiyorum. Bu intihara eşit benim anlayışıma göre. Tamam, adama gıcık olursun yanına 1 kişi verirsin 2 tane 3 tane 5 tane mühendis verirsin al bunları yetiştir dersin öyle mi. 2 sene sonra çıkarırsın. O kadro belli bir seviyeye gelir.

HG: Peki Z.A. abi işçiler kendilerini işçi mi hissediyorlardı öylü mü? Köylerinden kopup gelmişler genel havası nasıldı?

ZB: Ben şöyle mesleye Süleyman Caner eski genel müdürlerimizden onun çok hoş bir hatırası var. kendi nakletti. Kapıdaki bekçi emekliye ayrılmış. 1 sene mi 6 ay sonra görmüş bakmış zayıflamış adam. Hayırdır ya ne oldu. Çalışmağa başladık emekli olunca. Ulan demiş adam yatıyor muydun. Şimdi sıkıntı eskilerde değil yeni jenerasyonda. Çocuğu götüremiyor artık köye. Karı koca belki gidecekler televizyondan biliyorlar köyü.

HG: Peki fabrikanın işçi üzerindeki hakimiyeti nasıl? Nasıl kurmuş onu? Ya da hakim mi? Aşiret düzeni diyorsunuz ya....

ZB: Valla şöyle İstanbul'dan geldim 86 yılında. Geldiğim zaman İstanbul'daki işçinin şefe davranışıyla buradaki işçinin şefe davranışı çok garibime gitti. Adam sigarasını saklıyordu benden. Böyle hazır ola geçiyordu yanımda. İstanbul'da şeydir böyle yüzüne üfler geçer gider yani. Hele bir de yeni işe girmişsen gençsen biraz da acık çaylak görünüyorsan seni hiç adam yerine koymazlar. Ama burada şey böyle bir hani on başının er üzerindeki etkisi gibi. Ustabaşının etkisi.

HG: Peki ilçeye nasıl yayılıyordu bu?

ZB: İlçede nasıl söyleyeyim fabrikacı lafi vardı. Onlar fabrikacı grubu vardır. Şef, müdür, mühendis pozisyonundaki insanlara öyle denir. Şeyler böyle genellikle Çan halkından tecrit etmişlerdir kendilerini işte kendi sosyal tesisleri var, işleri ayrı, eğlenceleri ayrı, hatta o zamanlar mesela Cuma akşamları canlı müzik yapılıyordu havuz başında. Yemek çok ucuzdu o tarihlerde. İnsanlar genellikle akşam yeklerini fabrikacılar dediğimiz güruh şeyde havuz başında özellikle yazları işte ikindiden sonra oturu. Gariptir yüzme havuzu vardı yüzen insan görmedim mesela. Havuza giren çocuklardan başka kimseyi görmedim. 95 yılına kadar istifa edene kadar. Bir iki defa Pazar günleri yabancı montörleri İtalyanları orada gördüm .

HG: Peki ilçe halkının işçinin havuz başına gitmesi gibi bir olay var mıydı eskiden?

ZB: Vardı da gitmiyorlardı. Şey değil yani kendilerini soyutlamışlardı. Halktan belli bir kesim. İşte o kesim nasıl tarif edeyim. Şehir kulübü kesimi vardır kasabalarda. Mesela şurası şehir kulübüydü buraya sadece doktor, hakim, savcı, kaymakam, emniyet amiri gibi kişiler girer. Bunların haricindeki kişi perdeler çekili içerde böyle bakarsın geçersin. Kazara bir işin olur içeri girdiğin zaman şöyle bir bakarlar ya burada bunu işine gibi zenci gibi hissedersin kendini. Böyle bizim kasabalarda şehir kulübü adeti vardır. Hala vardır birçok kasabada. İşte havuz başının yabancı misafirleri onlardır.

HG: Fabrikanın gelişi insanları değiştirmiş mi geliştirmiş mi?

ZB: Bütün sosyal yapıyı alt üst etti. Mesela kadınların çalışma alışkanlığı yoktu. 70'li yıllarda kadınlar iş hayatına girdiler. Köyü dışın açıldı insanlar köyü dışında yeni nesiller dünyaya geldi. Köyle bağlar koptu kopacak. İşte köydeki kalan ihtiyarlar ekonomik açıdan tahıldi, domatesti, sebze, meyve, yeri geldiğinde para şehirdekileri destekliyordu. Onlar ölmeye başladı artık. O destekler kesilmeye başladı. Dolayısıyla köyden destek kesilince şehirde yaşamak daha güç olmaya başladı. Ya şuan bile Çan halkının ciddi bir kısmı ekmeğini evinde kendi pişiriyor. çok büyük kırılma oldu toplumda. Ahlak anlayışımız değişti. 70'li yıllarda bira satan dükkanlar sayılıydı. Bira satıyo diye insanlar oradan ekmek almazdı alış veriş etmezdi. Bütün her şey değişti.

HG: Peki Z.A. abi ilk kuruluş zamanındaki sermayeyi nerden bulmuşlar biliyor musunuz?

ZB: Valla şöyle bir olay var İbrahim bodur babasıyla ilgili hiçbir şey yoktur. Babası zenginmiş köyün ağalarındanmış anladığım kadarıyla. Sermaye nerden bulduğuna gelince ben ona Mekke'den selam getirdim İbrahim Bodur'a. Hacca gittiydim orda Yeniceci kırklar köyünden bir hacı dedem. Benim Çanakkale Seramikte çalıştığımı öğrenince zannediyor ki şefiz ya orda yediğimiz içtiğimiz hacı Bodurlar beraber gidiyor. Ya ben onun görmem etmem boş ver görürsen selam söyle ona. Nedir selam dedi fi tarihinde dedi bir tarla sattım bir ev sattım bir traktör sattım bir milyon lira para yaptım. Geldim ortak oldum. Eee iyi güzel. 87 yılında çağırdılar beni kar payı vercez diye 80 bin lira para koydular elimin tersi ile ittim dedi. Bak adam evini satmış, tarlasını satmış, traktörünü satmış hissesi bir milyon liradır ondanda altı sıfır alındı bir lira oldu. Sermayesi bu, bu adamın.

HG: Sermayeyi böyle çevreden ni toplamışlar?

ZB: Evet çevreden topladı. Yapılan iş kanuni ama ne kadar ahlaki onu

HG: Böle çok ortağı var mı fabrikanın?

ZB: Var yüzlerce ortağı var. mesela kaleboduru kendi yaptı. Kalebodur aile şirkettir orası. Çivisi dahi Çanakkale Seramikten gitmiştir. Kendi cebinden beş kuruş para çıkmamıştır.

HG: Kalebodur nerde?

ZB: Aynı çatı altında. Fabrikaların devamı. Yani şey değil sermaye oyunlarıyla sermaye artırımı sermaye artırımı adam bana evimi alsın, tarlamı alsın traktörümü alsın helalleşelim bunu söyle hacı bodura. Kuruluşu böyle kendi bir öz sermayesi var. işte şahinler grubu büyük ortak bu bodurlar büyük ortak var bir iki kişi daha var büyük ortaklardan. Birde şeyi de satamıyorsunuz. Hissenizi de başkalarına satamıyorsunuz öyle bir olaya var. şeye de sermaye piyasası ona da katılmadı. (borsa)

HG: Hala mı yoktur*

ZB: Hala yoktur. Benim bildiğim kadarıyla yom yani. 95 kadar yoktu. Ondan sonra bilmiyorum. Hisse senedi piyasada satılmaz. Kafasına göre sermaye arttırır ya da arttırmaz. Kağıt üzerinde binlerce hisse vardır bir milyon iki yüz bin, iki yüz bin 57'nin iki yüz bini mesela. Hala iki yüz bin ondan 4 sıfır atıldı 2 kuruş kaldı şuanda ki hisse değeri.

HG: Millet almaya gelse o karda mı verecek?

ZB: O kadar verecek.

HG: Sermaye arttırırken hisse sahiplerinin de mi arttırması gerekiyor?

ZB: Arttırması gerekiyor. Arttırmadığınız zaman şey enflasyonda... bir garip tezgah. Kanunu mi kanuni. Ahlaki mi ne biçim ahlaksa yani.

HG: Çan için gelecek sizce ne olur?

ZB: Şuanda Çanakkale Seramik yıkılışını yaşıyor.

HG: Fabrika orada kalır mı?

ZB: Fabrika kalsa da devasa bir hurda yığını. Söyliyiver epeydir gidip dolaşmıyorum şeyi. Tanıdıkta kalmayınca. Eskiden burada çalışıyorum denmiyor yani. Arkadaşlarımız vardı yolunu düştü mü uğruyorduk. Şimdi kimse de olamayınca gidilmiyor. Mutlaka modernizasyon yapılıyordu. Fabrikalarda yapılıyordu. Ama Çanakkale seramiğin en büyük İbrahim Bodur'un en büyük hatası bütün oluşumunu seramik sektöründen tutması. Dolayısıyla sektördeki bir dalgalanma direkt bunu etkiliyor. Yani ne bileyim bir ilaç sektörüne, bir makine sektörüne, bir elektrik sektörüne yatırım yapmadı. Geç kaldı. İşte kale kalıp işte bir takım stinger füze sistemleri falan girmeye başladı, havacılık uzay endüstrisine kaynağa başladı ama çok geç kaldılar. Şimdi muhtemelen bu Çanakkale seramikte yeni kuşağın babalarının verdiği önemi verdiğini pek zannetmiyorum. Sanki sektör değiştirmeye çalışıyorlar gibi geliyor bana. Daha az meşgaleli. İşte uzay sanayi, stingirler şunlar bunlar.

HG: Onları burada üretirler mi?

ZB: Burada değil İstanbul'da başka yerlerde kurulu fabrikalar. İstanbul'da kalekalıp o işi yapıyor. İşte kala havacılık kuruldu. Onlar burayla hiç alakası yok burada sermaye muhtemelen orya kaldırılıyor yavaş yavaş.

HG: Burası ne olacak o zaman?

ZB: Burası şey işte nostaljik bir seramik üretimi olarak devam eder. Küçülecek. Tamamen çıkmazlar seramik sektöründen de

HG: Türkiye'de başka hangi seramik grupları var?

ZB: Ege seramik var, toprak grubu var, şey var Ezcacıbaşı var, yüzlerce seramik fabrikası kuruldu küçük küçük. 2 tane seramik fabrikası var Etili'de. Pera Seramik, Etili Seramik.

HG: Onlar farklı ama dimi? Farklı gruplar

ZB: Farklı yer karosu da üretiyorlar artık. İşte artık Çanakkale Seramik benim anladığım kadarıyla seramik sektöründen küçülecek sadece işte Türkiye'de ilk seramik üretimini başlatmış olmanın o nostaljik havasını devam ettirecek.

HG: İlk seramik fabrikası mı?

ZB: Evet. Aynı zamanda Çanakkale Seramiğin içinde İzalotör fabrikası vardır. Elektrik direklerindeki izolasyonu sağlayan porselen şeyler. Tek ya da Tedaş en büyük ortaklardan biride odur. Onun yüzü suyu hürmetine Çan'da elektrik kesilmez mesela. Fabrikanın Çan'a verdiği en hoş hizmetlerden biri de odur. Çan'da hiçbir zaman elektrik kesilmemiştir.

HG: Onu yapan tek fabrika mıydı yoksa?

ZB: Tek fabrikaydı. Bilmiyorum şimdi üretim yapılıyor mu. İki ayrı hattan elektrik enerjisi beslenir Çan'a. Biri Balıkesir Bursa hattından, bi İzmir hattından. Birin de kesinti olursa diğerinden mutlaka enerji gelir. Öyle bir avantajı vardır Çanlıların. 70 yıllarda periyodik elektrik kesintileri olur ya Çan'da öyle bir olay yaşanmadı.

HG: Peki bu durum Çan'a nasıl yansır? Küçülme oldu Çanlı çıkışı nerde bulabilir?

ZB: Çanlı zaten tedbirini aldı. Daha ne kadar küçülür bilemiyorum.

HG: Tedbirini nasıl aldı?

ZB: Hiç kimse Çanakkale ssramik planlarında gelecek ile ilgili planlarında Çanakkale Seramik yok gibi. İnsanlar artık fabrika düdüğünü duymuyor. Ama gene ötüyor. Ve emin olun duymaz oldum istifa ettikten sonra.

HG: Peki o düdüğün sesi köylere kadar gidiyor mu?

ZB: Gidiyor. Canavardır ya bir güzel alarm gibi.

HG: Günde kaç kere öter düdük?

ZB: Sabah sekizde bir öter, 12 de bir öter, akşam altıda bir öter, dörtte bir öter, gece on ikide öter, sabah yedide bir öter sekizde bir öter.

HG: Peki Z.A. abi son olarak ekleyeceğimiz aklınıza kalan atkılan?

ZB: Ha şeydir söyleyiver İbrahim Bodur Çan'ın dedesidir. Onun sofrasında kızsız da küsse de yemek yemiyen kalmamıştır. Ama biraz kötü bir dededir. Çok gereksiz kıyım yaptı Çan'da. İnsanlar bütün hayatlarını ona endekslemişlerdi. Dedeleri zannediyorlardı. Çok büyük bir na karşı kırgınlık var Çan'da. Hatta şeye yeniceye yolun düşerse hemen girişte deve damları vardır. Çan'dan gidişte solda. Ordaki develer tarihi ipek yolunu boydan boya geçtiler. Bir kervan çıkardı ta Çin'den Türkiye'ye kadar tarihi ipek yolu güzergahını takip eden öyle bir şeye sponsorluk yaptı İbrahim Bey. Kaçlı yıllarda doksanlı yıllarda bı ipek yolu kervanı bilim adamları var heyetin içerisinde sanatçılar var fotoğraf sanatçıları falan öyle o güzergahı ta Çin'den itibaren Pekin'den yola çıktı geldi buraya. Buraya kadar gayet güzel. Ama baka şeyler anlatılıyor. Mesela fabrikaya ilk kuracağı zaman yeniceye yapmak istemiş. Yenicenin eşrafını toplamış yenicenin içinde oturanlar kasabada oturanlar köyde oturanlara yeniceli demez. Öyle bir kavmiyetçilik vardır onlarda. Neyse bu anlatmış olayı. Ne o ibram deve damı mı yapıvercen demişler. Gülmüşler alay etmişler bunla. Kırk yıl sonra deve damarlarını yapıyor oraya aynı eşrafı sağ kalanları topluyor çocuklarınıza bakın deve damı yapıverdim çalışacaklarsa gelsinler işe diyor. O deve damarlınm da esprisi odur. Öylede kindar biridir.

HG: Peki en son şeyi soruyum Z.A. abi. Çan'da farklı bir sanayi niye gelişemedi?

ZB: Farklı bir sanayi gelişemedi çünkü şeyin söyleyiver mesela bakın Çan'da muhteşem ustalar vardır. Tornacı, prezeci dehşet kalıpcılar adamlar vardır. Fabrikada yetişti bunlar üç tane beş tane 2

tornacı 1 prezeci bar kaç kaynakçı tut seramik fabrikası kuracak insanlar vardır orada. Ancak bunlar bir şekilde öyle bir seramiğe bağlandılar ki geçim kaynakları ya seramikte işçi olara çalışmak ya ayrıldıkları zaman seramiğe çalışan bir taşeronun yanında çalışmak ya da atölye açtıkları zaman seramik iş verecek bunlar yapacak oturup iş beklerler. Bir müteşebbis ruhu dediğimiz şey yok bunlarda. Yoksa bunlar bir araya gelip bir kooperatif kurmaya kalksalar seramik fabrikası üretebilecek potansiyele sahip bir sanayi.....vardır. Ama ben mekânîk atölye şefliği de yaptım bir dönem. Yani teklif veriyordum yedek parça şudur budur imalatı adam bir teklif veriyor ben onun parasına malzemeyi elimle alıp tezgaha o parayla bağlamam. O kadar ya hesap bilmiyor ya kitap bilmiyo yani şey değil bir garip böyle bende anlamış değilim yani böyle. İnsanları iyice robot olmuş. Ya Çanakkale seramikte maaşlı çalışacak ya Çanakkale seramiğe taşorunluk yapan birisinin yanında maaşlı çalışacak ya da bir atölye açtığı zaman gidecek iş bekleyecek işte ben torna atölyesi açtım bana iş verin ya şedeki maaşlı bir işçinin maaşı kadar maaş hesap ederler o kadar iş verirler. Ayrıldın torna atölyesi açtın işte fabrikada çalışsan kaç lira maaş verecek sana diyelim 12 milyon lira ne iş yaparsan yap o 12 milyon 500 bin lira para vermez sana. Böyle bir şansını var Çanakkale Seramiğin. Yani insan unsuru. kanaatkar şimdi şimdi anca oraya buraya...Ha bir de şey kazara diyelim falan seramik fabrikasına bir parça yaptığımı duysunlar bir daha iş alamazsın. Bi de şey böyle sadece sen değil senin yedi sülalen bir daha iş almaz o fabrikadan. Ben şuna eminim Türkiye’de hangi seramik fabrikasına 17 plakalı araç kapısına yanaşsın zırt burada telefon çalar bilgi gelir oraya. Şu plakalı araç geldi diye.

HG: İlçede de var mı bu ağ?

ZB: Çanakkale seramik bölgenin bütün yapısını hatta nüfus yapısını demografik yapıyı da değiştirdi.

HG: Demografik yapıyı nasıl değiştirdi?

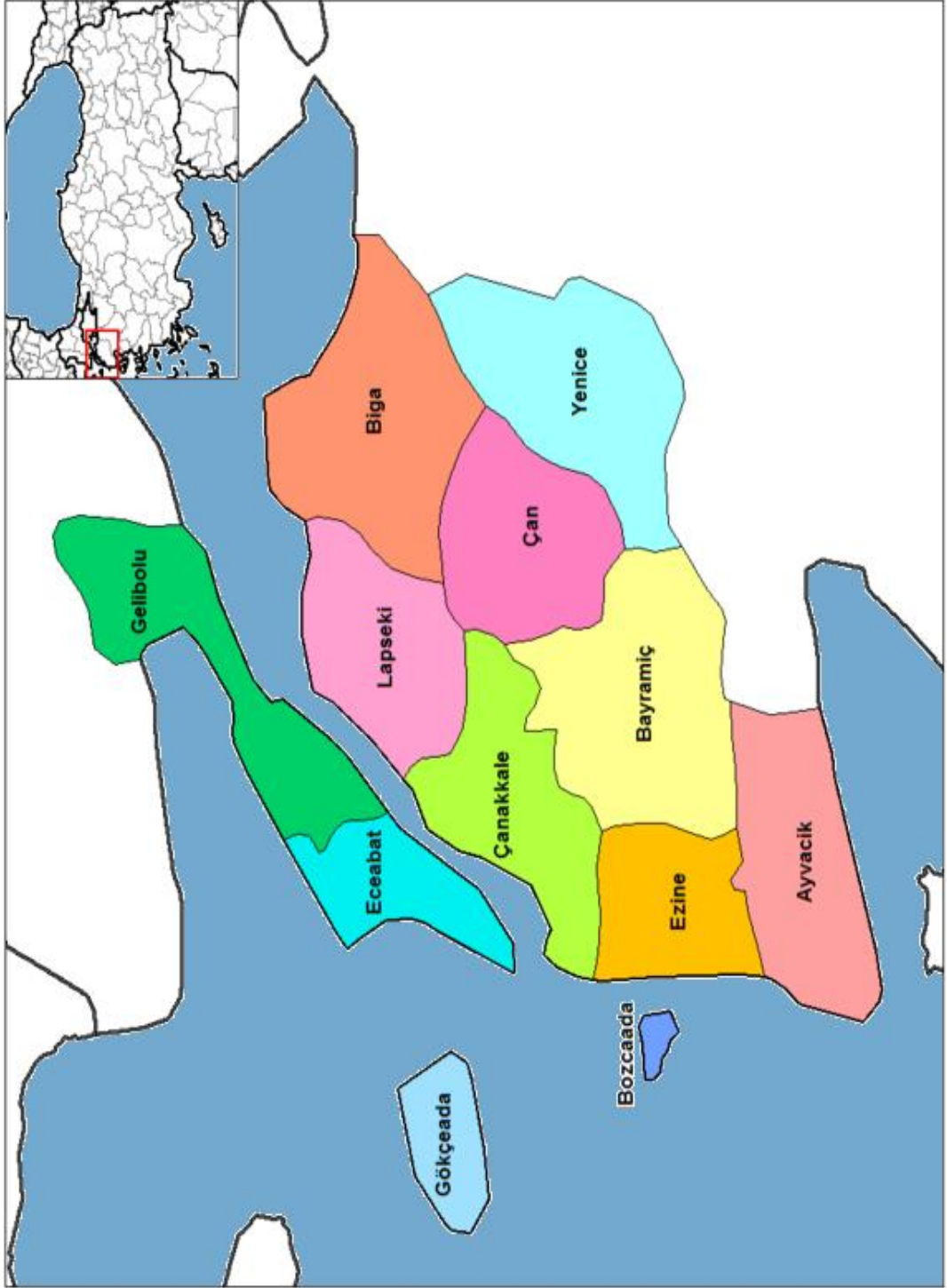
ZB: Mesela biz burada Kürt vatandaş bilmezdik, Laz bilmezdik yani bizim burada işte Pomak’tı, Muhacir’di, Çingene’ydi bu tür gruplar vardı. Hepsi değişti. Çan’ın nüfusunun yarısı Bigalı’dır..... daha da değişecek. İlk göç eden kişiler ailelerini getirtmeye başladılar.

HG: Peki nüfusu azalır mı artar mı? Yoksa Biga mı yükselir?

ZB: Biga yükselişte şuanda. Mesela Çan’ın bir özelliği daha vardır onu söylemdik. Çan ve köyleri Çanakkale seramik ve kömür ocaklarının en belirgin etkisi ssk emeklisi çok fazladır. Her aileden mutlaka ssk emeklisi birileri vardır. Bir ikincisi, 60’lı yıllarda Biga eğitimde birinciydi. Şuanda Çanakkale ilçeleri içerisinde Çan, eğitim seviyesi olarak Türkiye’de çok ciddi bir sıradadır. İlk onların içinde olabilir. Onun sebebi fabrikada çalışan işçiler 70’li yıllardan bu yana yapı değişti. Meslek lisesi eknisyen seviyesinde insanlardan oluştu artık kadro. Dolayısıyla bunlarda çok ciddi çocuklarını okutmaya yönelik bir azim var..... anne babalar işçi olarak çalışmışlar işçiliğim ne demek olduğunu biliyorlar çocuklarının o çileyi çekmesini istemiyorlar. Bir tek çıkışlar var okumak.

HG: Oldu Z.A. abi ben teşekkür ediyorum sağolasın.

ZB: Ben teşekkür erdim.

EK 4: ÇAN HARİTASI

EK 5: MAYIS 1965 BÜYÜK ÇAN GREVİ GAZETE MANŞETLERİ

Cumhuriyet

42. yıl sayı 14670 *Yıldız ve aydınlar, İstanbul'da toplanıyor - Prensler, İstanbul'da toplanıyor - Prensler, İstanbul'da toplanıyor - Prensler, İstanbul'da toplanıyor Cumartesi 5 Haziran 1965

KURUCUSU: İZZET PAŞA
YAYINCISI: İZZET PAŞA
BAŞKAN: İZZET PAŞA
YAYIN YERİ: İSTANBUL
YAYIN SIKLIĞI: Haftada bir kez
TAKRİMİ: 125000
KİTAPCIĞI: 125000
YAYIN NO: 14670

DE YAYINLARI

White ve Mc Divitt'in
Uzay yolculuklarının
ikinci günü normal
devam ediyor

A.B.D. uzay harbine hazır

İRGÜPLÜ ANTALYADA
TOPRAK İŞÇİSİ
EMEĞİNİN
KARSILIĞINI
ALMIYOR

ÇAN'DA NELER OLDU?
BİR İHTİLAFIN İYÜZÜ

UZAYDA
İKİNCİ GÜN

GREV İÇİN GEREKLİ BÜTÜN
ŞARTLAR OLGUNLAŞMIŞTI

Don Camillo
Moskovada

TRAFİK GENEL MÜDÜRÜ
DÜN ÜNİVERSİTEDE KONUŞTU:

"SİZ BECEREMEZSİNİZ, BİZ YAPARIZ SÖZLERİ ARTIK İFLÂS ETMİŞTİR."

Zakir Hüseyin İstanbulda

UZAYDA İKİNCİ GÜN

GREV İÇİN GEREKLİ BÜTÜN ŞARTLAR OLGUNLAŞMIŞTI

SARHC-KAYIP ARASTIRM

MILLET YAPAR
İLLER
BANKASI
600 BİN
LIRA
BAĞIŞLADI

Giovanni Guareschi

Don Camillo
Moskovada

Burhan Felek

Yarın Cumhuriyet'te

UZAYDA İKİNCİ GÜN

Washington (Dünya) - 20 Haziran - "20 Haziran günü uzayda ikinci gün devam ediyor. Bu gün de uzay yolcularu White ve Mc Divitt'in uzay aracından uzaydan uzayya doğru yola çıktıkları görüldü. Uzay yolcuları uzay aracından uzayya doğru yola çıktıkları görüldü. Uzay yolcuları uzay aracından uzayya doğru yola çıktıkları görüldü. Uzay yolcuları uzay aracından uzayya doğru yola çıktıkları görüldü.

GREV İÇİN GEREKLİ BÜTÜN ŞARTLAR OLGUNLAŞMIŞTI

Çan'da grev için gerekli bütün şartlar olgunlaşmıştı. İşçiler greve çıkma kararı almıştı. İşverenler de grev için gerekli şartları kabul etmişlerdi. İşçiler greve çıkma kararı almıştı. İşverenler de grev için gerekli şartları kabul etmişlerdi.

Don Camillo Moskovada

Burhan Felek'in yazdığı Don Camillo Moskovada kitabı yayımlandı. Don Camillo Moskovada kitabı yayımlandı. Don Camillo Moskovada kitabı yayımlandı.

Güres Danışma Kurulu çözüldü

ANKARA 6 HAZİRAN (Cumhuriyet Halkın Gazetesi) - Güres Danışma Kurulu, Ankara'da toplanarak, Güres'in istifasını görüşmüştür. Güres'in istifasının kabul edilip edilmediği, Bakanlar Kurulu tarafından kararlaştırılmaktadır.

Cumhuriyet

42. yıl sayı 14471 - 6 HAZİRAN 1965 - Pazartesi

YORGUN SAVAŞCI

Senatoda Türk Petrollerinin durumu görüldü

"1956 DAN BERİ T. P. A. O. BİR ÇOK PETROL BULMUŞ VE GÖREVİNİ YERINE GETİRMİŞTİR.."

"REZERVLER DEVLETİNDİR.."

Bir yorum

Uzun yıllardır Türkiye'nin enerji ihtiyacını karşılamak için çaba gösteren Türk Petrolleri, bu günün itibarıyla enerji ihtiyacının büyük kısmını karşılamaya başlamıştır. Bu durum, Türkiye'nin enerji rezervleri açısından büyük bir başarıdır.

Boşlukta Yürüyüş

ANKARA (Cumhuriyet Bülteni)

Senatoda Türk Petrollerinin durumu görüldü. Senatörlerin, Türk Petrollerinin enerji ihtiyacını karşılamadaki rolüne değinerek, "1956 dan beri T. P. A. O. bir çok petrol bulmuş ve görevini yerine getirmiştir" dedi.

MILLET YAPAR

Bağış toplamı 10 milyon lirayı aştı

İkkokullar tatil

İkkokulların tatil dönemi başladı. Okulların kapanmasıyla birlikte, öğrenciler uzun bir tatil dönemine gireceklerdir.

Çan'da neler oldu?

BİR İHTİLAFIN İÇYÜZÜ

YILDA 15,5 MİLYON LİRA NASIL KAZANILIR?..

Yazan: MÜCAHİR BEZER. Falcılara göre 1965 yılında Türkiye'de 4 milyar lira gelir olacaktır. Bu gelir, Türkiye'nin ekonomik kalkışması için büyük bir katkıdır.

Şirketlerin Kazanmaları

Şirketlerin kazançları arttı. Özellikle büyük şirketlerin kazançları, geçen yıllara göre önemli ölçüde artmıştır.

MAKARIOS, NÂSİR İLE CEZAYİR'E GİDECEK

Makarios ve Nâsir, Cezayir'e gideceklerdir. Bu ziyaret, iki liderin ilişkilerini güçlendirecektir.

Balıkbashi İzmir'de

Balıkbashi İzmir'de yarışlar başladı. Yarışçılar, büyük ilgiyle izlenildi.

Yunanistanın dikkatini çekti

Yunanistanın dikkatini çekti. Yunan hükümeti, bu gelişmeye büyük önem vermektedir.

DON CAMILLO MOSKOV'DA

BUGÜN BAŞLADI

arayacak

Numbur...

...

reko roman
mpiyonası
gün
şlıyor

Saheser Romanlar
W. S. MAUGHAM
OYUN
Yeni Cilt
Aşk, hayret, romantizm
ve diğer her türlü
kavramlar için...

Cumhuriyet

KURUCUSU: YEMEK NAHİD
42. yıl sayı 14672
42. yıl sayı 14672
Pazartesi 7 Haziran 1965

YENİ KİTAPLAR
ŞEHİRCİLERİN İKİNCİ CİLDİ - 1.800
KARABAY VE YERİNE - 500
SÖZLERİNİN İKİNCİ CİLDİ - 1.500
SÖZLERİNİN İKİNCİ CİLDİ - 1.500
SÖZLERİNİN İKİNCİ CİLDİ - 1.500

Uzay gemisi bu akşam dünyaya dönüyor

DOĞUDA MILYONER YARATMAK
Houston - Amerikalılar bu akşam uzay gemisi "Falcon 1" ile dünyaya dönüş yapacak. Uzay gemisi, dünyaya döndükten sonra, Texas'ta bulunan bir alanı miliyonlarca dolarlık bir alanı yaratma amacıyla kullanılmaya başlanacak. Uzay gemisi, dünyaya döndükten sonra, Texas'ta bulunan bir alanı miliyonlarca dolarlık bir alanı yaratma amacıyla kullanılmaya başlanacak.

SEÇİM YAKLAŞTIKÇA A. P. TEŞKİLATINDA HIZIYLEŞME ARTIYOR

Seçim yaklaşırken A. P. teşkilatında hızla değişim yaşanıyor. Partinin yerel örgütleri güçleniyor ve adaylar için çalışmalar yoğunlaşmış durumda. Merkez teşkilatı da bu çalışmalarla paralel olarak hareket ediyor.

13 ildeki anlaşmazlığa el kondu

BAŞBAKANIN GEZİSİ DEVAM EDİYOR
"Geçmiş günlerin hatıralarını yırttık,"

ORTAKLARINI HİLLERÜZ
Başbakanın 13 ildeki gezisi devam ediyor. Başbakan, yerel sorunlarla görüşüyor ve halkın taleplerini dinliyor. Geçmiş günlerin hatıralarını yırttığını ifade ediyor.

Deniz, Hava subayları erken terfi edemeyecek

Ancak, Hava Kuvvetleri Komutanı'nın deniz subaylarına terfi talepleriyle ilgili karar verilmesi bekleniyor. Hava Kuvvetleri Komutanı, deniz subaylarına terfi taleplerini değerlendiriyor.

Can'da neler oldu?

İki ve Siverek arasındaki deniz ulaşımı sağlandı. Karadeniz Bölgesi'nde ulaştırma hatları iyileştirildi.

GREVDE PSİKOLOJİK ETKENLERİN ROLÜ

Yazar : MÜLAHİT BEJEN
Grevlerde psikolojik etkenlerin rolü üzerine yazılmış bir makale. İşçi hareketlerinde psikolojik faktörlerin etkisine değiniliyor.

Büyükbaş hayvanlarda Çeneaklı Sorunları

Çeneaklı sorununun hayvan sağlığına etkisi ve tedavi yöntemleri hakkında bilgi veriliyor. Çeneaklı sorunu, hayvanların beslenmesinde önemli bir sorundur.

UL BALTRAP MI SEÇİLDİ

Uluslararası Balıkçıları Birliği (ULB) Balıktan Tutulmuş Balıkların (Baltraps) Üyesi seçildi. Türkiye, bu kuruluşun aktif üyesidir.

Haberler

Alyon kakacığı 5,5 milyon lira ceza ödeyecek

İstanbul'da bulunan Alyon kakacığı fabrikası, çevre kirliliği nedeniyle 5,5 milyon lira ceza ödemeye mahkûm edildi.

Muhtar Özdeş ÇOMU kongresinde konuştu

Kore ve Vietnam'daki menfaati çözümsüz, Türkiye'de vardır. Muhtar Özdeş, ÇOMU kongresinde bu görüşlerini aktardı.

İç ve Siverek arasındaki deniz ulaşımı sağlandı

Karadeniz Bölgesi'nde ulaştırma hatları iyileştirildi. İç ve Siverek arasındaki deniz ulaşımı sağlandı.

İşle İhtisaplılar arasında ilişki geliştirilmeye çalışılıyor

İşverenler ve işçiler arasında işle ihtisaplılar arasındaki ilişki geliştirilmeye çalışılıyor. Bu tür çalışmaların iş hayatını olumlu etkileyeceği düşünülüyor.

GÜNEŞPALA DUN ANILDI

Milli Gazeteci ve yazar Güneş Pala'nın hayatı anıldı. Güneş Pala'nın edebiyat ve gazetecilik alanındaki katkıları değerlendirildi.

Büyük başlıklar yarıştı

ETİBANK 500 BIN LIRA VERDİ

Etibank, küçük işletmelere kredi vermesi amacıyla 500 bin lira tahsis etmiştir. Bu kredi, küçük işletmelerin faaliyetlerini sürdürmelerine yardımcı olacaktır.

KARAYOLU İNŞAATLARI HAZIR

Karayolu inşaatları tamamlandı. Yeni yolların açılmasıyla ulaşım kolaylaşacak. İnşaatlar zamanında ve kaliteli şekilde gerçekleştirildi.

ADANIN EN İYİ YOLU

Adana'nın en iyi yolu olarak Karayolu inşaatları gösterildi. Bu yolların açılmasıyla Adana'nın ulaşımı kolaylaşacak.

TEKNOLOJİ

Teknoloji alanındaki gelişmeler hakkında bilgi verildi. Yeni teknolojilerin hayatımıza getireceği faydalar anlatıldı.

BAĞIŞLAR

Farklı kuruluşlar tarafından yapılan bağışlar hakkında bilgi verildi. Bu bağışların hayırla sonuçlanacağı umuluyor.

Adaklılara hücum

Adaklılara hücum yapıldı. Adaklıların haklarına saygı duyulmalı, adaklıların çıkarlarına dokunulmamalıdır.

İşle İhtisaplılar arasında ilişki geliştirilmeye çalışılıyor

GÜNEŞPALA DUN ANILDI

Milli Gazeteci ve yazar Güneş Pala'nın hayatı anıldı

İtasy
ENİN KULUŞI

Mayıs'ın **Batı**

Şehirlerde oto
tabh' tediliyor
inde Yurdumuda 14
ik kazası v'u'buldu

Almanyada
bir işçininiz
mohküm
o'udu

İTİŞÇİ postası

TELEFON: 12 41
 Sayı: 20
 1955
 GÜNLÜK MÜSTAKİL GAZETE
 KURULUŞ BÜYÜKLERİNE VERİLİR

PERŞEMBE
 20
 MAYIS
 1955
 FİYAT: 100 LİRA

Çan Seramik Grevi İşveren Temsilcisi kan dökülmesi Bahasına anlaşma yapmam diyor Cumhurbaşkanı'ndan yardım istiyor

Çan Seramik Grevi İşveren Temsilcisi kan dökülmesi Bahasına anlaşma yapmam diyor Cumhurbaşkanı'ndan yardım istiyor

ANKARA - Çan Seramik Grevi İşveren Temsilcisi kan dökülmesi Bahasına anlaşma yapmam diyor Cumhurbaşkanı'ndan yardım istiyor

Tarım-İş'e iltihaklar Kozın'da 6 bin Tarım işçisine şube kuruluyor - Kars kongresi yapıldı

Tarım-İş'e iltihaklar Kozın'da 6 bin Tarım işçisine şube kuruluyor - Kars kongresi yapıldı

ANKARA - Tarım-İş'e iltihaklar Kozın'da 6 bin Tarım işçisine şube kuruluyor - Kars kongresi yapıldı

Deri İşçi ve İşverenleri Bugün Antlaşıyor

Deri İşçi ve İşverenleri Bugün Antlaşıyor

ANKARA - Deri İşçi ve İşverenleri Bugün Antlaşıyor

ANKARA - Deri İşçi ve İşverenleri Bugün Antlaşıyor

Pakistan'a giden R. Oztemir diyor ki: Memleket'e döviz temini için ham deri ithal, mamul ithat edeceğim

Memleket'e döviz temini için ham deri ithal, mamul ithat edeceğim

ANKARA - Pakistan'a giden R. Oztemir diyor ki: Memleket'e döviz temini için ham deri ithal, mamul ithat edeceğim

Türk-İş 2nci Bölge Temsilcisi Seviliyor

Türk-İş 2nci Bölge Temsilcisi Seviliyor

ANKARA - Türk-İş 2nci Bölge Temsilcisi Seviliyor

Konyada Et Boykotunu Sendikalar Başarı İle Yürütüyorlar

Konyada Et Boykotunu Sendikalar Başarı İle Yürütüyorlar

ANKARA - Konyada Et Boykotunu Sendikalar Başarı İle Yürütüyorlar

Konyada Et Boykotunu Sendikalar Başarı İle Yürütüyorlar

Bolonya'da altlıklar işçileri işgal ettiler

Bolonya'da altlıklar işçileri işgal ettiler

ANKARA - Bolonya'da altlıklar işçileri işgal ettiler

İstisna... gelecek yıl İstanbul'da... cığ haftada bir gün ak...

İŞÇİ POSTASI

GÜNLÜK MÜSTAKİL GAZETE

PAZAR GİBİ
24
MAYIS
1965

TÜRK-İŞ

Çam Grevinde kanunsuz tutumu olan idarecileri başbakana şikâyet etti

İşçi Kanını Hıç Sayan Doçent Üniversitelerce Takbih Edilmektedir

Türk Cam Sanayii İşçileri Sendikası İlk Kongresinde Türk - İştan ayrıldı

İşçi Kanını Hıç Sayan Doçent Üniversitelerce Takbih Edilmektedir
Dr. Adına ZENTUR

Özellikle mühendislik fakültesi öğrencileri arasında yaygınlaşmış olan bu hareket, üniversite idarecileri tarafından "işçilik" olarak nitelendirildi. Üniversite idarecileri bu hareketi "işçilik" olarak nitelendirirken, öğrenciler ise bu hareketi "işçilik" olarak nitelendirirken, öğrenciler ise bu hareketi "işçilik" olarak nitelendirirken...

Gaziantep'ten Gelen Ses

Millet Yapar

Açılan kampanyaya İşçi Teşekkülleri' de katılıyor

İşçi Postası' da bu konuda kendine düşen her vazifeyi tereddütsüz yerine getirecektir

Millî Yeterlilik Kurulunun açtığı kampanyaya katılmaya hazırlanan işçiler, bu kampanyaya katılmaya hazırlanan işçiler, bu kampanyaya katılmaya hazırlanan işçiler, bu kampanyaya katılmaya hazırlanan işçiler...

Gaziantep'ten GELEN SES

Gaziantep'ten Gelen Ses... Gaziantep'ten Gelen Ses... Gaziantep'ten Gelen Ses... Gaziantep'ten Gelen Ses...

Şeker-iş Adapazarı sube kongresi yapıldı

Şeker-iş Adapazarı sube kongresi yapıldı

Olumlu sonuçlar alındı

Adapazarı Şeker-iş... Adapazarı Şeker-iş... Adapazarı Şeker-iş... Adapazarı Şeker-iş...

Güzel Bir Seminer Tarımda Kolektivite ve ferdî münasebetler

Güzel Bir Seminer... Güzel Bir Seminer... Güzel Bir Seminer... Güzel Bir Seminer...

İŞÇİLERİN KULUĞU

Cam İşçileri Sendikası

İstanbul'da cam işçileri sendikası... (The rest of the text on this page is partially obscured and difficult to read due to the image quality and angle.)

İŞÇİ POSTASI

GÜNLÜK MÜSTAKİL GAZETE

PAZAR ERİ
31
MAYIS
1965

G.S.I. Genel Kurul toplantısı sona erdi Yeni icra heyeti seçildi Genel bşk O. Sogukpınar

Senatör Ahmet Yıldız, Türk-İş Başkanı S. Demirtsoy Genel Sekreter Halil Tunç birer konuşma yaptılar

Genel Kurul toplantısı sona erdi. Soldan sağa: Sen. Ahmet Yıldız, T.İ.B. Başkanı S. Demirtsoy, Genel Sekreter Halil Tunç.

Resmi merciler grev yapan Çanışçilerine baskı yapıyor

Çanış-İş Sendikası'nın yayımlanan bir bildiri 5.5 işçinin greve iştirak ettiği açıklandı

**İşçi Asker ilişkileri
Kısmenli noktaya
Getirilmelidir**

Devletle ilgili olarak Çanış-İş Sendikası'nın yayınladığı bildiri, resmi mercilerin grev yapan işçilere baskı yaptığını belirtmektedir. Sendikaya göre, resmi merciler işçilerin haklarını korumak yerine baskı yapmaktadır. Sendikaya göre, işçi-asker ilişkileri kısmenli noktaya getirilmelidir.

G. Ferhan Özgenç

Deniz işkolunda işsizlik tehlikesi her gün artıyor.

Deniz işkolunda işsizlik tehlikesi her gün artıyor

Armatör Deniz Taşımacılığı Şirketleri Sendikası bu konuda bildiri yayınlıyor

Deniz işkolunda işsizlik tehlikesi her gün artıyor. Armatör Deniz Taşımacılığı Şirketleri Sendikası bu konuda bildiri yayınlıyor. Sendikaya göre, işsizlik tehlikesi her gün artıyor ve bu durumun önlenmesi için gerekli adımların atılması gerekmektedir.

Hükümet Batman Grevini durdurdu

Sendikaya grev kararınması ile ilgili olaylar açılıyor

Hükümet Batman grevini durdurdu. Sendikaya grev kararınması ile ilgili olaylar açılıyor. Hükümetin bu kararı, sendikaya göre, işçilerin haklarını korumak için atılmıştır.

İşçiler Konyada miting yaptılar

Konya'da işçiler miting yaptılar

İşçiler Konyada miting yaptılar. Konya'da işçiler miting yaptılar. Mitingte işçiler, haklarının korunmasını talep ettiler.

Devesinin resmini çalıştırın işçinin feryadı

Devesinin resmini çalıştırın işçinin feryadı

Devesinin resmini çalıştırın işçinin feryadı. İşçilerin haklarının korunması için gerekli adımların atılması gerekmektedir.

tası
Resmî Merciler

çiler
nyada

Hükümet 31 m

İşçi Asker

Denimarka
Sendikaları
Amerika'yı
Proteste etti

Avrupa tren
seferlerinde
yeni değişiklik yapıldı

İŞÇİ POSTASI

TELEFON: 21 32 42
Haber Gözetmeni: İsmail İYİ
Rakab: 1 - İSTANBUL

SALI
1
HAZİRAN
1985
YIL: 1 - 177 - 102

GÜNLÜK MÜSTAKİL GAZETE

Türk-İş Genel İlkelerini açıkladı

- 1- Parti'ler üstü tutuma devam edilecek
- 2- İnsanın insan tarafından sömürülmesi ve hertürlü iktidarı eğilim'leri kesinlikle ön enecek
- 3- Türk Sosyal İş hayatının temel konularının bir an önce çıkarılması sağlanacak
- 4- Anayasamızın öngördüğü Sosyal Adalet ve hürriyet içinde hızlı ve plânlı kalkınmanın gerçekleştirilmesi için gerekli mücadeleler yapılacak

Genel Kurulunda 85 üyeli jürinin kararlarına göre...

Tevkif edilen 85 grevci işçi dün serbest bırakıldı

İşverenin yıkıcı tutumuna karşılık grevci işçiler kanunlara saygı gösteriyorlar

Tevkif edilen işçilerin serbest bırakılması...

İŞ
Genel Kurulunda 85 üyeli jürinin kararlarına göre...

Deri-İş'in İzmir'de başladığı grev
Deri-İş Başkanı Mustafa Şahin İzmir'e gidiyor

Karabük Demir-Çelik işçilerinin istekleri

Maden-İş Sendikası Genel Başkanı Kemal Türkler görüşlerini açıkladı

Kongre çok olumlu neticelendi

Maden-İş Sendikası Genel Başkanı Kemal Türkler...

Deri-İş'in İzmir'de başladığı grev
Deri-İş Başkanı Mustafa Şahin İzmir'e gidiyor

Deri-İş'in İzmir'de başladığı grev
Deri-İş Başkanı Mustafa Şahin İzmir'e gidiyor

Karabük'ü Sendika adamları kaza geçirdi

Karabük'te meydana gelen kazada...

Başın-İş 'Millet Yayıncılık' şirketine katıldı

Başın-İş Sendikası'nın yayıncılık alanına...

Başın-İş Sendikası'nın yayıncılık alanına...

İŞÇİ POSTASI

GÜNLÜK MÜSTAKİL GAZETE

YERİ: İZMİR - İZMİR YOLU 117 - İZMİR
TELEFON: 21 21 - 21 22 - 21 23
YAYIN SAĞIRI: İZMİR

ÇİMSE 4
HAZİRAN
1945

Çan'daki sarı sendika kapatıldı

Mahkeme bu sendikanın işveren hesabına faaliyette bulunduğunu ve emvaci işçilerin üyesi buldukları Çimse-İş Sendikasını baltalama amacıyla güttüğünü tesbit etti

Çan grevine katılan yüzlerce işçi adaletin verdiği hükmü sevinçle karşıladı

Beslenmede Müslüman, Hristiyan çalışması

BY ANMAN İZMİR

Bir hafta önce İstanbul'da meydana gelen bir olayın izi, İzmir'de de hissediliyor. İzmir'de de bir hafta önce İstanbul'da meydana gelen olayın izi, İzmir'de de hissediliyor. İzmir'de de bir hafta önce İstanbul'da meydana gelen olayın izi, İzmir'de de hissediliyor.

Almanya'da işçilerimize yiyecek gönderilmiyor

Almanya'da işçilerimize yiyecek gönderilmiyor. İşçilerimize yiyecek gönderilmiyor. İşçilerimize yiyecek gönderilmiyor.

Çimse-İş'te grev hırsı

Çimse-İş'te grev hırsı. İşçilerimiz grev hırsı yapıyor. İşçilerimiz grev hırsı yapıyor.

Tunçbilek'te yeni toplu sözleşmeler

Tunçbilek'te yeni toplu sözleşmeler. İşçilerimiz yeni toplu sözleşmeler yapıyor.

Lâstik - İş Kocaeli Şubası Kongresi'nde

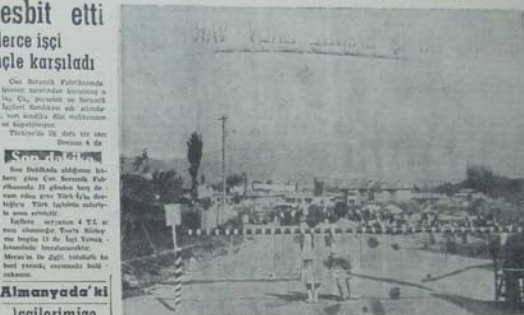
Lâstik - İş Kocaeli Şubası Kongresi'nde. İşçilerimiz kongre yapıyor.

Hükümetin Zonguldak'taki tutumu sert bir lisanla tenkid edildi

Hükümetin Zonguldak'taki tutumu sert bir lisanla tenkid edildi. İşçilerimiz hükümeti tenkid ediyor.

Yeniden güçlenen Cam-İş Sendikası faaliyetini artırdı

Yeniden güçlenen Cam-İş Sendikası faaliyetini artırdı. İşçilerimiz sendikayı güçlendiriyor.

Çan'daki sarı sendikaların kapatılması nedeniyle, işçilerin Çimse-İş Sendikası'na katılmasıyla, grev hırsı yapıyor.

Tunçbilek'te mahkemeye verilen Sendikacılar dün beraat ettiler

Toplantı ve gösteri yürüyüşleri kanununa aykırı hareket etmek iddiasıyla 4 aydır yargılanan işçilerin beraatları, sevinçle karşılandı

Tunçbilek'te mahkemeye verilen sendikacılar dün beraat ettiler. İşçilerimiz sevinçle karşıladı.

Lâstik - İş Kocaeli Şubası Kongresi'nde

Hükümetin Zonguldak'taki tutumu sert bir lisanla tenkid edildi

Yeniden güçlenen Cam-İş Sendikası faaliyetini artırdı

Çimse-İş'te grev hırsı

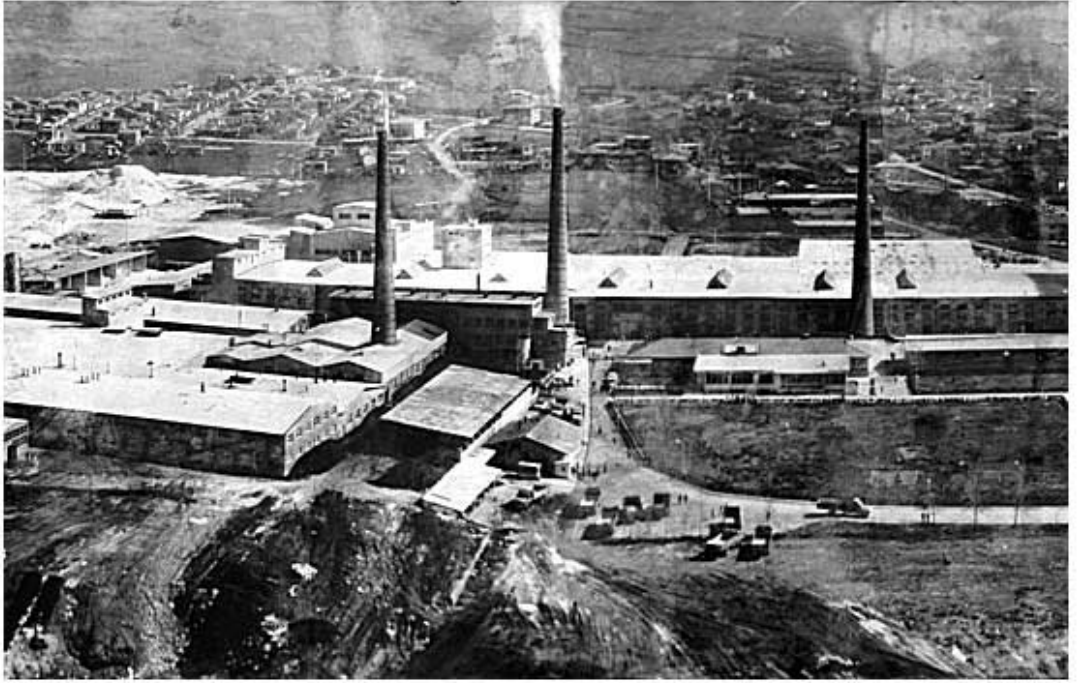
Almanya'da işçilerimize yiyecek gönderilmiyor

Beslenmede Müslüman, Hristiyan çalışması

Çan'daki sarı sendika kapatıldı

EK 6: GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE ÇAN RESİMLERİ

Resim 1: Çan Panayır Alanı 1950'ler

Resim 2: Seramik Fabrikası 1960'lar

Resim 3: Kuşbakışı Çan 1970'ler

Resim 4: Çan Terminali ve Hal Yeri 1974

Resim 5: Saritepe'den Çan 1954

Resim 6: Ilca Caddesi 1966

Resim 7: Seramik Bayramı 1980'ler

Resim 8: Fabrikanın Düzenlediği Sünnet Töreni 1980

Resim 9: Çanlı İşçi Kızlar Yöresel Kıyafetlerle Fabrikada 1978

Resim 10: Çanlı İşçiler 1960'lar

Resim 11: Çan ve Fabrika 2000'lerin Başı

Resim 12: Çan ve Fabrika 2000'lerin Başı

Resim 13: Çan ve Fabrika 2010

Resim 14: Seramik Mahallesi Çan İşçi Evleri 2010

Resim 15: Çan İçinden Bir Kesit 2010

Resim 16: Çan İçinden Bir Kesit 2010

Resim 17: Çan'daki Fabrika İzleri 2010

Resim 18: Çan'daki Fabrika İzleri 2010

Resim 19: Çan'daki Fabrika İzleri 2010

Resim 20: Çan'daki Fabrika İzleri 2010

Resim 21: Zeliha Ve Süleyman Şahin Anısına Faruk Şahin Hayratı 2010

Resim 22: Çan Merkez Saatli Çeşme 2010

EK 7: TABLOLAR**Tablo 1: 1985-2000 Dönemi Çanakkale İli Çan İlçesi Eğitim Durumu ve Cinsiyete Göre Okuma Yazma Bilen Nüfus (6 ve daha yukarı yaştaki nüfus)**

YIL	Cinsiyet	Bir Okul Bitirmeyen	İlkokul	İlköğretim	Ortaokul	Ortaokul Dengi Meslek Okulu	Lise	Lise Dengi Meslek Okulu	Yüksek Okul Ve Fakülte	Öğrenim Kurumu Bilinmeyen	Mezun Olup Olmadığı Bilinmeyen
1985	Toplam	7.603	24.071		1.581	8	825	974	551		28
	Erkek	4.180	12.039		1.206	7	550	768	455		17
	Kadın	3.423	12.032		375	1	275	206	96		11
1990	Toplam	7.436	26.590		2.396	38	1.193	1.110	1.008	1	4
	Erkek	3.891	13.139		1.773	23	756	864	776	1	3
	Kadın	3.545	13.451		623	15	437	246	232		1
2000	Toplam	8.629	24.221	1.851	2.631	212	2.941	2.257	1.878		27
	Erkek	4.418	11.355	975	2.023	175	1.761	1.657	1.342		3
	Kadın	4.211	12.866	876	608	37	1.180	600	536		24

Tablo 2: 2008 Yılı Verileri ile Çanakkale İli Çan İlçesi Eğitim Durumu ve Cinsiyete Göre Okuma Yazma Bilen Nüfus (6 ve daha yukarı yaştaki nüfus)

Bitirilen eğitim düzeyi	Toplam	Erkek	Kadın
Okuma yazma bilmeyen	2.131	495	1.636
Okuma yazma bilen fakat bir okul bitirmeyen	7.792	3.898	3.894
İlkokul mezunu	21.501	9.671	11.830
İlköğretim mezunu	4.048	2.031	2.017
Ortaokul veya dengi okul mezunu	1.606	1.231	375
Lise veya dengi okul mezunu	7.159	4.415	2.744
Yüksekokul veya fakülte mezunu	2.220	1.515	705
Yüksek lisans mezunu	49	34	15
Doktora mezunu	9	5	4
Bilinmeyen	1.372	882	490
Toplam	47.887	24.177	23.710

Tablo 3: Çanakkale İli ve İlçeleri Nüfus Sayımı Sonuçları ve Köylü Kadın Erkek Nüfusu Dağılımı (1985-2009 Dönemi)

İlçe	1985			1990			2000			2009		
	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın
Merkez	25.353	12.983	12.370	27.440	14.058	13.382	28.395	14.889	13.506	28.643	14.518	14.125
Ayvacak	23.849	12.062	11.787	24.939	12.561	12.378	24.027	12.155	11.872	22.606	11.256	11.350
Bayramiç	23.526	11.938	11.588	21.793	11.124	10.669	20.326	10.234	10.092	17.517	8.742	8.775
Biga	57.512	28.346	29.166	54.760	26.902	27.858	49.620	24.791	24.829	44.329	21.968	22.361
Bozcaada												
Çan	28.698	14.199	14.499	27.858	13.633	14.225	24.051	11.726	12.325	22.191	11.048	11.143
Eceabat	5.876	3.197	2.679	5.616	2.945	2.671	5.151	2.731	2.420	3.856	1.938	1.918
Ezine	22.136	11.206	10.930	23.067	11.838	11.229	21.992	11.375	10.617	19.151	9.539	9.612
Gelibolu	23.298	13.378	9.920	21.350	11.810	9.540	23.099	14.329	8.770	16.864	9.789	7.075
İmroz/Gökçeada*	2.176	1.263	913	1.874	964	910	1.621	844	777	2.086	1.021	1.065
Lapseki	19.416	9.793	9.623	18.756	9.470	9.286	17.545	8.847	8.698	15.843	7.875	7.968
Yenice	37.173	18.877	18.296	36.281	18.182	18.099	33.577	16.813	16.764	29.429	14.532	14.897
Toplam	269.013	137.242	131.771	263.734	133.487	130.247	249.404	128.734	120.670	222.515	112.226	110.289

* 1990 sayımlarına kadar İmroz olarak geçen ilçe adı, 1990 sayımlarından itibaren Gökçeada olarak geçmektedir.

9. KAYNAKÇA

Kitaplar

- ABELES, Marc (1998), **Devletin Antropolojisi**, Çev. Nazlı Ökten, Kesit Yayıncılık, İstanbul
- AGAMBEN, Giorgio (2001), **Kutsal İnsan: Egemen İktidar ve Çıplak Hayat**, Çev. İsmail Türkmen, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- ANİA, Loomba (2000), **Kolonyalizm Postkolonyalizm**, Çev. Mehmet Küçük, Ayrıntı Yayınevi, İstanbul.
- ASLAN, Şükrü (2004), **1 Mayıs Mahallesi 1980 Öncesi Toplumsal Mücadeleler ve Kent**, İletişim Yayınevi, İstanbul.
- AYATA, Sencer (1987), **Kapitalizm ve Küçük Üreticilik Üzerine**, Yurt Yayınları, Ankara.
- BAİROCH, Paul (1988) **Cities and Economic Development: Form the dawn of Histroy to the Present**, Chicago University Pres, Chicago.
- BAŞKAYA, Fikret (2004), **Az gelişmişliğin Sürekliliği**, Özgür Üniversite Yayınları, İstanbul.
- BORATAV, Korkut (1999), **1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm**, Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- BORATAV, Korkut (2006), **Türkiye İktisat Tarihi 1908 – 2005**, İmge Yayınevi, Ankara.
- DELANEY, Carol (2001), **Tohum ve Toprak**, İletişim Yayınevi, İstanbul.
- DÜNDAR, Fuat (2008), **Modern Türkiye'nin Şifresi**, İletişim Yayınevi, İstanbul.
- ENGELS, F. (2000), **Ailenin, Özel mülkiyetin ve Devletin Kökeni**, Çev. İsmail Yarkin, İnter Yayınları, İstanbul.

- ERGUN, Semih (1970) **Adapazarı Şeker Fabrikası İşçilerinin Sosyal Ekonomik ve Kültürel Durumları**, DPT Yayınları, Ankara.
- ESER, Uğur (1993), **Türkiye’de Sanayileşme**, İmge Yayınevi, Ankara.
- FOUCAULT, Michel (2000), Hapishanenin Doğuşu, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Yayınları, Ankara.
- GELLNER, Ernest (2009), **Milliyetçiliğe Bakmak**, Çev. Simten Çoşar, Saltuk Özertürk ve Nalan Soyarik, İletişim Yayınevi, İstanbul.
- GENİŞ, Arif (2006), **İşçi Sınıfının Kıyısında Küçük Sanayi İşçileri Üzerine Bir İnceleme**, Dipnot Yayınevi, Ankara.
- GRAMSCI, Antonio (1971), **Selections from the Prison Notebooks**, Internationals Publishers, New York.
- GÜÇLÜ, Hacer (1970), **Çanakkale Seramik Fabrikaları**, Yayınlanmamış Lisans Bitirme Tezi, İstanbul Üniversitesi Antropoloji Bölümü, İstanbul.
- GÜLER, Zeynep (2004), **Süveyş’in Batısında Arap Milliyetçiliği Mısır Ve Nasırcılık**, YeniHayat yayınları, İstanbul.
- HARVEY, David (2003), **Postmodernliğin Durumu**, Çev. Sungur Savran, Metis Yayınevi, İstanbul.
- İŞİK, O. – PINARCIOĞLU, M.M. (2005), **Nöbetleşe Yoksulluk Sultanbeyli Örneği**, İletişim Yayınevi, İstanbul
- İNALCIK, Halil (2009), **Devlet-i Aliye**, Türkiye İş Bankası Yayınevi, İstanbul.
- İNSEL, Ahmet (1996), **Düzen ve Kalkınma Kısacasında Türkiye**, Ayrintı Yayınevi, İstanbul.
- KARAÖMERLİOĞLU, Asım (2006), **Orada Bir Köy Var Uzakta Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem**, İletişim Yayınevi, İstanbul.
- KAZGAN, Gülten (2009), **Tanzimat’tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul.

- KELEŞ, R. – TÜRKAY, O. (1962), **Köylü Gözü İle Türk Köylerinde İktisadi ve Toplumsal Değişme**, Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü Yayınlar, 13, Ankara.
- KEPENEK, Yakup (1993), **Türkiye’de Kamu İktisadi Teşebbüsleri**, Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- KENTEL, F. – AHISKA, M. Vd (2009), **‘Milletin Bölünmez Bütünlüğü’ Demokratikleşme Sürecini Parçalayan Milliyetçilik(ler)**, Tesev Yayınları, İstanbul.
- KEYDER, Çağlar (1982), **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye**, Yurt Yayınları, Ankara.
- KEYDER, Çağlar (2009), **Türkiye’de Devlet ve Sınıflar**, İletişim Yayınevi, İstanbul.
- KIRAY, Mübeccel B. (2000), **Ereğli Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası**, Bağlam Yayınevi, İstanbul.
- KOÇ, Yıldırım (1998), **Türkiye’de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık Hareketi**, Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- KOÇ, Yıldırım (2007), **Türk Sendikacılık Hareketi ve Çağdaş Misyonerler**, Toplumsal Çözüm Yayınları, İstanbul.
- LİST Gilbert (2008), **The History of Development: From Western Orgins to Global Faith**, 3rd Edition Zedbooks, New York,
- LOOMBA, Ania (2000), **Kolonyalizm Postkolonyalizm**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- MAALOUF, Amin (2009), **Çivisi Çıkmış Dünya**, Çev. Orçun Türkay, YKY Yayınevi, İstanbul.
- MARX, K, - ENGELS, F. (2003), **Komünist Manifesto**, Çev. Levent Kavas, İthaki Yayınevi, İstanbul.
- NİCHOLS, T – SUĞUR, N. (2005), **Global İşletme Yerel Emek Türkiye’de İşçiler ve Modern Fabrika**, İletişim Yayınevi, İstanbul

- ORTAYLI, İlber (2004), **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İletişim Yayınevi, İstanbul.
- ÖZUĞURLU, Metin (2008), **Anadolu'da Küresel Fabrikanın Doğuşu Yeni İşçilik Örüntülerinin Sosyolojisi**, Kalkedon Yayınevi, İstanbul.
- PARLA, Taha (2001), **Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm**, İletişim Yayınevi, İstanbul
- POLANYİ, Karl (2006), **Büyük Dönüşüm**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- PİORE, Michael J. - SABEL Charles F. (1984), **The Second Industrial Divide Possibilities for Prosperity -. Basic Books**, New York: Publishers.
- SCHULZE, Hagen (2005), **Avrupa'da Ulus ve Devlet**, Çev. Timuçin Binder, Literatür Yayınevi, İstanbul.
- SENNET, Richard (2005) **Otorite**, Çev. Kamil Durand, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- SMİTH, Anthony D. (2009), **Milli Kimlik**, Çev. Bahadır Sina Şener, İletişim Yayınevi, İstanbul.
- SUBER, Peter (1999), *Philosophy of Law: An Encyclopedia*, Ed. B. Gray,
- TEZEL, Yahya S. (1982), **Cumhuriyet Dönemi İktisat Tarihi**, Yurt Yayınları, Ankara,
- TİLLY, Charles (2005), **Avrupa'da Devrimler 1492-1992**, Çev. Özden Arıkan, Literatür Yayınevi, İstanbul.
- TUNAYA, Tarık Zafer (2009), **Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt 3**, İletişim Yayınevi, İstanbul.
- UYGUR, Selçuk (2009), **The Infulence of Religion Work Etchic Values: The Case of Islam and Turksih SME Ower-Mangers**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Brunel Universty, London.

Makaleler

ABERCROMBIE, Nicholas - HILL Stephen (1979), “Paternalism and Patronage”, **British Journal of Sociology**, 27, 413-429.

AHMAD, Feroz (2007), “Cumhuriyet Türkiye’inde Sınıf Bilincinin Oluşması, 1923-40”, Der. Donald Quartaert, Erik Jan Zürcher, Çev. Cahide Ekiz, **Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sine İşçiler 1839-1950**, İletişim Yayınları, İstanbul, 123-155.

AKÇAY, Ümit, (2006), “Türkiye’de Planlama Deneyimine DPT Üzerinden Bakmak”, Der. Demet Yılmaz, Fuat Ercan vd., **Türkiye’de Kapitalizmin Gelişimi**, Dipnot Yayınları, Ankara, 207-231.

AKŞİT, Bahaattin (2006), “Köy, Kırsal Kalkınma ve Kırsal Hanehalkı/Aile Araştırmaları: 1923-2000 Yılları arası Eleştirel Bir Yazın Taraması”, Der. Ayda Eraydın, **Değişen Mekân**, Dost Yayınları, Ankara.

AKŞİT, Bahattin (1999), “Cumhuriyet Döneminde Türkiye Köylerindeki Dönüşümler”, **75 Yılda Köyden Şehirlere**, Der. Oya Baydar, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 173-186.

ALTIPARMAK, Aytekin (2002), “Türkiye’de Devletçilik Döneminde Özel Sektörün Gelişimi”, **Sosyal Bilimler Dergisi**, 13, 35-59.

ÂMİN, Samir (2006), “Arap Dünyası: Mevcut Durumun ve Mücadelelerin Bir Bilançosu”, Çev. Kemal Ülker, **Avrupa ve Arap Dünyası**, Versus Yayınları, İstanbul, 1-51.

ARGIN Şükrü (2003), “Sol Melankoli, Aktif Unutma ve Yeni Bir Başlangıç”, **Birikim**, 165, Ocak: 39-45.

ARICANLI, Tosun (2010), “19. Yüzyılda Anadolu’da Mülkiyet, Toprak ve Emek”, Ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak, **Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 131-143.

ASİLİSKENDER, Burak (2009), “Anadolu’da ‘Modern’ Bir Yaşam Kurmak: Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası ve Lojmanları”, Der. Ali Cengizkan, **Fabrika’da Barınmak**, Arkadaş Yayınları, Ankara, 111-129.

AYDIN, Zülküf (1986a) “Kapitalizm, Tarım Sorunu ve Azgelişmiş Ülkeler-I”, **11 Tez**, 3, 17-48.

- AYDIN, Zülküf (1986b) , “Kapitalizm, Tarım Sorunu ve Azgelişmiş Ülkeler-II”, **11 Tez**, 4, 49-94.
- AYDIN, Zülküf (2001), “Yapısal Uyum politikaları ve Kırsal Alanda Beka Stratejilerinin Özelleşmesi: Söke’nin Tuzburgazı ve Svrihisarın’ın Kınık Köyleri Örneği”, **Toplum ve Bilim**, 88, Bahar: 11-32.
- AYKAÇ, YANARDAĞ, Aslıhan (2008), “İşçi Sınıfı Oluşumunu Yeniden Düşünmek: Turizm Sektöründen Örnekler”, **Toplum ve Bilim**, 113, 146-172.
- BAŞKAYA, Fikret (2003), “Başıyla Yürüyen, Ayağıyla Yürüyen Türk Aydını”, Ed. İsmet Erdoğan, **Akıntıya Karşı Yazılar**, Özgür Üniversite Yayınları, İstanbul, 26-34.
- BAYAT Asef (2004), “ Sınıf Ulustan Vazgeçebilir mi? İran’da Milliyetçi Modernleşme ve Emek”, Çev. Selda Somuncuoğlu, **Orta Asya ve İslam Dünyasında Kimlik Politikaları**, İletişim Yayınları, İstanbul, 237-261.
- BAYRAMOĞLU, Ali (2004), “Seçim Sonuçlarının Dip Akıntısı”, **Birikim**, 180, 35-39.
- BERBER, Özge (2005), ‘Sınıf Bilinci ve Sınıf Kültürü: Eti Alüminyum Fabrikası Örneği’, **1. Sınıf Çalışmaları Sempozyumu**, SAV Yayınları, İstanbul, 91-104.
- BENJAMİN, Walter (2004), “Tekniğin Olanaklarıyla Yeniden Üretilbildiği Çağda Sanat Yapıtı”, Çev. Ahmet Cemal, **Pasajlar**, YKY Yayınları, İstanbul, 50-87.
- BORA, Tanıl (2010), “Tekel işçileri Eylemi: Tekel’in Sesi”, **Birikim**, 250, 6-9.
- BORATAV, Korkut, “Tarımda Üretim İlişkileri Üzerine”;
- BÖLÜKBAŞI Suha (2004), “Azerbeycan’da Ulusun inşası: Sovyet Mirası ve Karabağ Sorunu’nun Etkileri”, **Orta Asya ve İslam Dünyasında Kimlik Politikaları**, İletişim Yayınları, İstanbul, 49-89.
- BOZARSLAN Hamit (2000), “Ortadoğu ve Türkiye’de ‘Milli Din’ İslam ve İslamcılık”, **Birikim**, 129, Ocak: 61-73.
- BUĞRA, Ayşe (1995), “Cumhuriyet Dönemi Girişimcilik Tarihi ve Yeni Demokrasi Hareketi”, **Toplum ve Bilim**, 66, Bahar: 29-45.
- BUĞRA, A. – SAVAŞKAN, O. (2010), “Yerel Sanayi ve Bugünün Türkiye’sinde İş Dünyası”, **Toplum ve Bilim**, 118, 92-123.

- CHOU, Wen-Chi Grace (2002), “The Transformation of Industrial Authority and Paternalistic Capitalism in the Global Economy: Case Studies of Taiwan’s Textiles Industries”, **Int. J. Resource Management**, 13, 550-568.
- ÇULHAOĞLU, Metin (2005), “Türkiye’de İşçi Sınıfının Oluşumu ve Sınıf Kültür”, **1. Sınıf Çalışmaları Sempozyumu**, SAV Yayınları, İstanbul, 44-48.
- DEMİR, Erol (1995), “Türkiye’de İşçileşme Süreçleri”, **Toplum ve Bilim**, 66, Bahar: 69-84.
- DİRLİK, Arif (2005a), “Üretimin ve Üretimin Örgütlenmesinin Postmodernleşmesi: Esnek Üretim, İş ve Kültür”, Çev. Galip Doğduaslan, **Postkolonyal Aura: Küresel Kapitalizm Çağında Üçüncü Dünya Eleştirisi**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 280-318.
- DİRLİK, Arif (2005b), “Yerel İçinde Küresel”, Çev. Galip Doğduaslan, **Postkolonyal Aura: Küresel Kapitalizm Çağında Üçüncü Dünya Eleştirisi**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul.
- DİRLİK, Arif (2005c), “Üç Dünya mı, Tek Dünya mı, Yoksa Çok Dünya mı? Çağdaş Kapitalizm Altında Küresel İlişkilerin Yeniden Biçimlenişi”, **Postkolonyal Aura: Küresel Kapitalizm Çağında Üçüncü Dünya Eleştirisi**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul.
- ERAYDIN, Ayda (2006), “Günümüzde Mekâna Yeniden ve Toplu Bir şekilde Bakma Gereği”, Der. Ayda Eraydın, **Değişen Mekân**, Dost Yayınları, Ankara, 7-25.
- ERCAN Fuat (2006) “Türkiye’de Kapitalimin Süreklilik İçinde Değişimi (1980-2004)”, **Türkiye’de Kapitalizmin Gelişimi**, Dipnot Yayınları, Ankara, 335-379.
- ERCAN, Fuat (2007), “Sınıftan Kaçış: Türkiye’de Kapitalizm Analizinde Sınıf Gerçekliğinden Kaçış Üzerine”, **Korkut Boratav’a Armağan**, Der. Ahmet H. Köse, Fikret Şenses, Erinç Yeldan, İletişim Yayınları, İstanbul, 489-533.
- ERSOY, Melih (2001), “Sanayisizleşme Süreci ve Kentler”, **Praksis**, 2, 32-52.
- FRANGER Berg G. (2004), “Sovyet Milliyetçiliği: Orta Asya’dan Bağımsız Cumhuriyetlere Kalan İdeolojik Miras”, **Orta Asya ve İslam Dünyasında Kimlik Politikaları**, İletişim Yayınları, İstanbul, 23-49.

- FOUCAULT, Michel (2000a), “Özne ve İktidar”, **Özne ve İktidar**, Der. Ferda **Keskin**, Çev. Osman Akınay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 57-83.
- FOUCAULT, Michel (2000b), “İktidarın Halkaları”, **Özne ve İktidar**, Der. Ferda **Keskin**, Çev. Işık Ergüden, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 140-161.
- GENİŞ, Şerife (2009), “Gaziantep Kırsalında Sanayileşme ve Toplumsal Değişim: Dülük Köyü Örneği”, **Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 8, 21-48.
- GÜLÇUBUK Bülent ,“Kırsal Kalkınma Stratejileri , Kırsal Kalkınmaya Yönelik Çalışmalar ve Havza Yönetimi”,
- GÜNEŞ-AYATA, Ayşe (1990), “Kasabada Politika ve Politikacı”, **Toplum ve Bilim**, 50, Yaz: 97-110.
- GÜNGEN, Ali Rıza,(2006) “1980’ler Türkiye’sinde Devletin Yeniden Yapılandırılmasına Dair Yaklaşımlar Üzerine Eleştirel Notlar”, **Türkiye’de Kapitalizmin Gelişimi**, Dipnot Yayınları, Ankara, 331-355.
- HARVEY David (2002), “Sınıfsal Yapı ve Mekânsal Farklılaşma Kuramı”, Der. ve Çev. Bülent Duru, Ayten Alkan, **20. Yüzyıl Kenti**, İmge Kitabevi, Ankara, 147-173.
- HÜSREV, İsmail (1934), “Beş Senelik Programın Manası”, **Kadro**, 27, Mart: 26-30.
- IANKOVA, Elana A. (2008) “From Coparete Paternalism to Corporate Social Responsibility in Post-Communist Europe”, **Journal of Corporate Citizenship**, 75-89.
- İSLAMOĞLU-İNAN, Huricihan (1989), “Köylüler”, **Topum ve Bilim**, 43/44, Kış: 7-31.
- KANSU, Aykut (2001), “Türkiye’de Korporatist Düşünce ve Korporatizm Uygulamaları”, Ed. Tanıl Bora, Murat Gültekin, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce – 2 Kemalizm**, İletişim Yayınları, İstanbul, 253-267.
- KARASU, Koray (2009), “Yeni Bir Tür Merkezileşmenin Aracı Olarak Bölgesel Kalkınma Ajansları”, **Yayed**, Nisan IV, 46, 24-33.

- KEMAL Nusret (1933), “Köy Seferberliği”, **Ülkü**, I, sayı 5, Haziran: 355-361.
- KESKİN, Ferda (1996), “Fuocault’da Şiddet ve İktidar” **Cogito Dergisi**, sayı: 6-7.
- KEYDER, Çağlar “Türk Tarımında Küçük Meta Üretiminin Yerleşmesi 1946-1960”
- KEYDER, Çağlar “Türkiye’de Ortakçılık Döngüsü ve Küçük Köylü Mülkiyetinin Pekişmesi’
- KEYDER, Çağlar, “Sonsöz: Geniş halk Yığınlarının Durumu”, Der. Donald Quartaert, Erik Jan Zürcher, Çev. Cahide Ekiz, **Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sine İşçiler 1839-1950**, İletişim Yayınları, İstanbul, 225-242.
- KOÇAK, Hakan (2008), “Türkiye İşçi Sınıfının Oluşumunun Sessi Yılları: 1950’ler”, **Toplum ve Bilim**, 113, 90-127.
- KIRAY, Mübeccel (1999), “Sosyo-Ekonomik Hayatın Değişen Düzeni: Dört Köyün Monografik Karşılaştırılması”, **75 Yılda Köyden Şehirlere**, Der. Oya Baydar, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 151-162.
- KÖSE A. H. - ÖNCÜ A. (1998), “Anadolu Kaplanları: Neyin Eşiği”, **Toplum ve Bilim**, 77, Yaz: 135-158.
- MAKAL, Ahmet (2007a), “Türkiye’de Tek Parti Dönemi ve Korporatizm Tartışmaları”, **Amelden İşçiye**, Ed. Tanıl Bora, İletişim Yayınları, İstanbul, 77-107.
- MAKAL, Ahmet (2007b), “Türkiye’nin Sanayileşme Sürecinde İşgücü Sorunu, Sosyal Politika ve İktisadi Devlet Teşekkülleri: 1930’lu ve 1940’lı Yıllar”, **Ameleden İşçiye**, Ed. Tanıl Bora İletişim Yayınları, İstanbul.
- McGREGOR, Susanne (1999) “Welfare, Neo-Liberalism and New Paternalism: Three Ways for Social Policy in Late Capitalist Societies”, **Conference Socialist Economist**, 91-118.
- NEDİM, Vedat (1932a), “Müstemleke iktisadiyatından Millet iktisadiyatına”, **Kadro**, 1, 8-11.
- NEDİM, Vedat (1932b), “Niçin ve Nasıl Sanayileşmemiz Lazım”, **Kadro**, 6, Haziran: 13-18.

- NEDİM, Vedat (1932c), “Niçin ve Nasıl Sanayileşmemiz Lazım’2, **Kadro**, 6, Haziran:13-18.
- NEDİM, Vedat (1932d) “Sınıflaşmamak ve İktisat Siyaseti”, **Kadro**, 11, 17-21.
- ÖNGEN, Tülin (2005), “İşçi Sınıfının Yapısı ve Mücadele Pratiklerini Belirleyen Nesnel Koşullar”, **1. Sınıf Çalışmaları Sempozyumu**, SAV Yayınları, İstanbul, 54-62.
- ÖNİŞ Z. - , ŞENSES F. (2009), “Küresel Dinamikler, Ülke İçi Koalisyonlar ve Reaktif Devlet: Türkiye’nin Savaş Sonrası Kalkınmasında Önemli Politika Dönüşümleri”, Der. Fikret Şenses, **Neoliberal Küreselleşme ve Kalkınma**, İletişim Yayınları, İstanbul, 705-743.
- ÖZCAN, Zafer (2010), “Esnaflıktan Küresel Rekabete”, **Aksiyon**, 37-44.
- Özdemir-YÜCESAN, Gamze (2010), “Despotik Emek Rejimi Olarak Taşeron Çalışma”, **Çalışma ve Toplum**, 35-50.
- PAÇACI, Seçil (2006), “Türkiye Ekonomisinin Kaldoryan Birikimli Büyüme Modeli Çerçevesinde İncelenmesi”, Der. Demet Yılmaz, Fuat Ercan vd., **Kapitalizm Küreselleşme Azgelişmişlik**, Dipnot Yayınları, Ankara, 233-260.
- PAMUK, Şevket (2007), “Karşılaştırmalı Açısından Türkiye’de İktisadi Büyüme 1880-2000”, **Korkut Boratav’a Armağan**, Der. Ahmet H. Köse, Fikret Şenses, Erinç Yeldan, İletişim Yayınları, İstanbul, 303-319.
- PATNAİK, Prabhat (2009), ‘Bir Kalkınma İktisatçısı Olarak Karl Marx’, **Neoliberal Küreselleşme ve Kalkınma**, Der. Fikret Şenses, Çev. Gülçin Manzak, İletişim Yayınları, İstanbul, 13-30.
- Recep (1933), “Ülkü Niçin Çıkıyor?”, **Ülkü**, I.
- SAFFET, Mehmet (1933), “Köylü Kimdir?”, **Ülkü**, I, sayı 6, Temmuz: 422-430.
- ŞENSES, Fikret (2009), “Neoliberal Küreselleşme Kalkınma İçin Bir Fırsat mı, Engel mi?”, Der. Fikret Şenses, **Neoliberal Küreselleşme ve Kalkınma, İletişim Yayınları**, İstanbul, 177-235.
- SMİTH, David M. (2005), “ Sosyal Dışlamanın Sosyal Sınırları: Londra’da Değişen Sınıf, Toplum ve Emek Piyasası Üzerine Bir Çalışma”, **1. Sınıf Çalışmaları Sempozyumu**, SAV

- SÖNMEZ, Abdulkerim (2001), ‘‘Doğu Karadeniz Bölgesi Fındık Üretim Kuşaağında Toprak Ağalığı, Köylölük ve Kırsal dönüşüm’’, **Toplum ve Bilim**, 88, Bahar: 69-105.
- SÜREYYA, şevket (1932), ‘‘Plan Mefhumu Hakkında’’, **Kadro**, 5, Mayıs: 15-17.
- SÜREYYA, şevket (1934a), ‘İş Kanunu Yeni Cemiyetin Temel Kanunlarından Biridir’, **Kadro**, 30, Haziran: 5-15.
- SÜREYYA, şevket (1934b), ‘Kıymetsiz ‘Sa’y’ den Kıymetli ‘Sa’y’ e’, **Kadro**, 31, Temmuz: 5-15.
- şule Daldal-Necef, ‘‘Bütünsel Bir sanayileşme Modeli: Makro Reform ve Mikro Reform İlişkisi’’
- TANITTIRAN, Hakan (2005), ‘‘Arjantin İşsizler Hareketi’’, **1. Sınıf Çalışmaları Sempozyumu**, SAV Yayınları, İstanbul, 258-262.
- TEKELİ, İlhan (1990), ‘‘Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskan Sorunu’’, **Toplum ve Bilim**, 50, 49-71.
- THORBECKE, Erik (2009), ‘Kalkınma Doktrinin Evrimi: 1950-2005, , **Neoliberal Küreselleşme ve Kalkınma**, Der. Fikret şenses, Çev. Haki Pamuk, İletişim Yayınları, İstanbul, 123-175.
- TOLUNAY A. - , AKYOL A. (2006), ‘‘Kalkınma Ve Kırsal Kalkınma: Temel Kavramlar ve Tanımlar’’, **Süleyman Demirel Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi**, 2, 116-127.
- TURAN, Kemal (19339, ‘‘1933 Devlet Bütçesi’’, **Ülkü**, I, sayı 5, Haziran: 345-350.
- UYGUR, Mermi (1996), ‘‘Kentler, Köyler’’, Ed. İşık şimşek, **Kent ve Kültürü**, Cogito, YKY, Yaz: 131-153.
- YAVİLİOğLU, Cengiz (2002), ‘‘Kalkınmanın anlam Bilimsel Tarihi ve Kavramsal Kökenleri’’, **Cumhuriyet üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, III, 1, 59-77.
- YAVUZ, Erdal (2007), ‘‘Sanayideki İşgücünün Durumu, 1923-1940’’, Der. Donald Quartaert, Erik Jan Zürcher, Çev. Cahide Ekiz, **Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sine İşçiler 1839-1950**, İletişim Yayınları, İstanbul, 155-197.

YILMAZ, Bediz (2008), “Türkiye’de Sınıf-altı: Nöbetleşe Yoksulluktan Müebbet Yoksulluğu”, **Toplum ve Bilim**, 113, 127-143.

ZİYA, Aptullah (1933), “Köy Mimarisi”, **Ülkü**, II, sayı 7, Ağustos: 37-41.

Gazeteler

İşçi Postası

(13 Ekim 1964), “Çanakkale Seramik İşçileri Sözleşme Yapıyor”, **İşçi Postası**.

(4 Mart 196), “Çan Seramik Fabrikası 400 İşçisini Çıkardı”, **İşçi Postası**.

(16 Mart 1965), “Çan Seramik Fabrikasında İşveren işçiye Baskı Yapıyor”, **İşçi Postası**.

(8 Nisan 196), “Olup Bittiye Getirilen Sözleşme İptal Edildi”, **İşçi Postası**.

(6 Mayıs 1965), “Çanakkale Seramik İşçileri Acıklı Durumda”, **İşçi Postası**.

(7 Mayıs 1965), “Çanakkale Seramik İşçileri grev yapıyor”, **İşçi Postası**.

(14 Mayıs 1965), “Çanakkale’de Çan Seramik İşçileri Dün Greve Başladı. İşverenin Grevin İlk Günü Başvurduğu Kanunsuz Tutum Tesbit Edilerek Savcılığa Bildirildi”, **İşçi Postası**.

(15 Mayıs 1965), “Çan seramik Grevi”, **İşçi Postası**.

(17 Mayıs 1965), “Hangi Devirdeyiz, Çan Savcısı İşçileri Dövüyor. Durum İlgililere Bildirildi”, **İşçi Postası**.

(19 Mayıs 1965), “Çan Seramik Grevi Şimdiden İşçilerin Lehinde”, **İşçi Postası**.

(20 Mayıs 1965) “Çan Seramik Grevi, İşveren Temsilcisi Kan Dökülmesi Bahasına Anlaşma Yapmam diyor Cumhur Başkanından Yardım İstiyor”, **İşçi Postası**.

(21 Mayıs 1965), “Çan Seramik’deki Grev: İşçiler Tesanüt İçinde-İşverenlerin Malzemesi Tükendi. Günlük Zıyan 70 bin lira Civarında Hesap ediliyor”, **İşçi Postası**.

(22 Mayıs 1965), “Grev Yapan Çan seramik İşçileri İçin Yardımlar. Çimse-İş Eskişehir Şubesi de 1500 lira yardımda bulundu. Çan seramik fabrikasında bir süreden beri Çimse-İş sendikasının yönetiminde devam eden işçi grevi bütün Türkiye sendikalarınca desteklenmektedir “, **İşçi Postası**.

(29 Mayıs 1965), “Bizde aynı işi yapıyoruz. Yövmiyelerimiz ortamla 25 liradır. Davanız devamızdır... zafer her zaman için savaşta asker barışta işçi olan biz aziz Türk evlatlarıdır. Gazanız mübarek olsun”, **İşçi Postası**.

(31 Mayıs 1965), “Resmi Merciler Grev Yapan Çan İşçilerine Baskı Yapıyor”, **İşçi Postası**.

(5 Haziran 1965), “Çan İşçileri Kesin Zafer Sağladı. İşçi haklarını Sağlayan Sözleşme Dün İmzalandı”, **İşçi Postası**.

Milliyet

(05 Ekim 1955), “Seramik Fabrikası Hazırlıkları İlerliyor”, **Milliyet Gazetesi**.

(27 Şubat 1957), “Çekoslovakya ile ticari münasebatımız geliyor. Çekler Çanakkale’de bir seramik fabrikası kuracaklar. Beykoz deri fabrikası genişletiliyor”, **Milliyet Gazetesi**.

(26 Haziran 1959), “Montör Alım İlanı”, **Milliyet Gazetesi**.

(06 Ağustos 1960), “Çanakkale Seramik Fabrikaları A.Ş. faaliyete geçmiş olup aşağıdaki istihsal çeşitlerinin imaline başlamıştır”, **Milliyet Gazetesi**.

(17 Mayıs 1965), “Çanakkale’de İşçiler Grev Yüzünden İşçiler Dün Grev Yaptı”, **Milliyet Gazetesi**.

(29 Mayıs 1965), “Çan’da 56 Grevci İşçi Mahkemeye Verildi, Çan Seramik Fabrikasındaki grevde. Kömür yüklü kamyonları fabrikaya sokmayan 56 işçi dün grev kanuna aykırı hareketten suçüstü mahkemesine verilmişlerdir”, **Milliyet Gazetesi**.

(16 Ocak 1971), “Halil Tunç’un İstifası İstendi”, **Milliyet Gazetesi**.

Cumhuriyet

(8 Mayıs 1965), “ Seramik Sanayi İşçileri sendikaları Vasıtasıyla Grev kararı almışlardır”, **Cumhuriyet Gazetesi**.

(14 Mayıs 196), “Çan Seramik Fabrikası İşçileri Dün Greve Başladı”, **Cumhuriyet Gazetesi**.

(15 Mayıs 1965), “Çan Grevinde Hadise Çıktı”, **Cumhuriyet Gazetesi**.

(29 Mayıs 196), “Çan’da Grevcilerle Emniyet Kuvvetleri Tartıştı”, **Cumhuriyet Gazetesi**.

(4 Haziran 1965), “Çan’daki Sarı Sendika Mahkeme Kararı ile Kapatıldı”, **Cumhuriyet Gazetesi.**

BEŞER, Mücahit (5 Haziran 1965), “Çan’da Neler Oldu? Bir İhtilafın İç Yüzü”, **Cumhuriyet Gazetesi.**

..... (6 Haziran 1965), “Çan’da Neler Oldu? Bir İhtilafın İç Yüzü. Yılda 15,5 Milyon Nasıl Kazanılır?”, **Cumhuriyet Gazetesi.**

..... (7 Haziran 1965), “Çan’da Neler Oldu? Bir İhtilafın İç Yüzü. Grevde Psikolojik Etkenlerin Rolü”, **Cumhuriyet Gazetesi.**

..... (8 Haziran 1965), “Çan’da Neler Oldu? Bir İhtilafın İç Yüzü. Mutlu Son”, **Cumhuriyet Gazetesi,**

Akşam

(15 Mayıs 1965), “Çan seramik Fabrikasında İşveren – İşçiler Çatıştı”, **Akşam Gazetesi.**

(4 Haziran 196), “Çan Seramik Fabrikasındaki Grev Dün Sona Erdi”, **Akşam Gazetesi.**

Özlem

(15 Haziran 1963), “Kale Seramik Fabrikasının sahalarında bir tenis kortunun kurulduğunu, yine aynı müessesede açık ve nizami bir yüzme havuzunun da yapılmak üzere olduğunu biliyor musunuz?”, **Özlem Gazetesi.**

(1 Nisan 1964), “Yeni imar planına uygun olarak belediyenin bazı arsalarını parselleyerek, evsiz vatandaşların ev sahibi olabilmeleri için satışa çıkarmak üzere olduğunu biliyor musunuz?,” **Özlem Gazetesi.**

(1 Aralık 1964), “Henüz soba kurulamayan ilkokula seramik fabrikası tarafından 10 adet kömür sobası yaptırılmakta olduğunu biliyor musunuz?”, **Özlem Gazetesi.**

(1 Kasım 1965), “Seramik fabrikasında 30 Ekim Cumartesi gecesi kasabanın bütün memurlarına İbrahim Bodur tarafından ziyafet ekildiğini biliyor musunuz?”, **Özlem Gazetesi.**

Radikal

İNSEL, Ahmet (16 Aralık 2007), “Sendika Düşmanı Çağdaş İşveren”, **Radikal 2**,

GÜRSEL, Seyfettin (11 Ocak 2011), “Yoksulluk Bilmecesi”, **Radikal Gazetesi**.

ÇALIŞKAN, Koray (07 Kasım 2010), “Kandıra’da Köylü Ayaklanması”, **Radikal Gazetesi**.

Deniz Ticaret Gazetesi

YILMAZ, Serpil (25 Aralık 2008), “Kalkınma Ajansının Ruhu Bu Değil”, **Deniz**

Ticaret Gazetesi,

ÖZGEÇMİŞ

1978 yılında İstanbul'da doğdu. İlk, orta ve lise eğitimini İstanbul'da tamamladı. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Antropoloji Bölümü'nden "1999-2000 Öğretim yılında Sosyal Antropoloji Bölümü'ne Devam Eden Öğrencilerin Sosyo-Ekonomik Profili" adlı lisans tezi ile mezun oldu. 2003 yılında girdiği, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü bünyesinden yer alan, Ortadoğu Sosyolojisi ve Antropoloji yüksek lisans programını, "Humeyni Sonrası İran Sinemasında Kadın" adlı tezi ile tamamladı. 2006 yılında Mimar Sinan Güzel sanatlar Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü'nde doktora programına başladı.